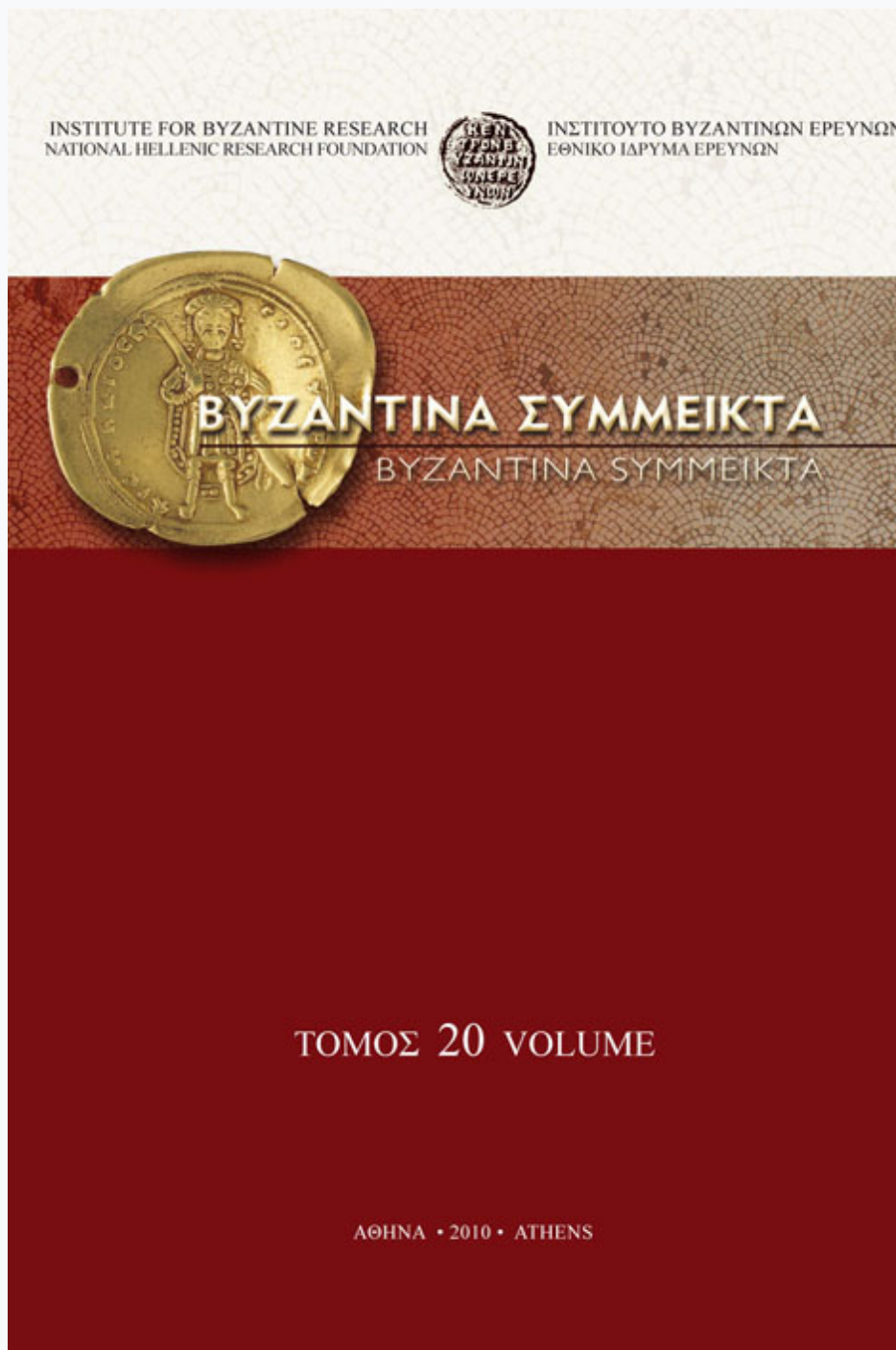
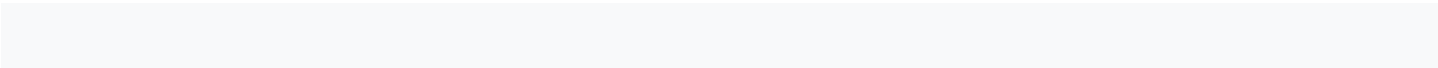

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 20 (2010)

BYZANTINA SYMMEIKTA 20

TIBOR ŽIVKOVIĆ

SOURCES DE CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE CONCERNANT LE PASSÉ LE PLUS ANCIEN DES SERBES ET DES CROATES

Les chapitres 29 à 36 de l'ouvrage de l'empereur Constantin VII Porphyrogénète (945-959) *De administrando imperio* (DAI) sont à l'étude depuis les 400 dernières années environ¹. Le passé le plus ancien des Serbes et des Croates, relaté dans ces chapitres², est au cœur d'un débat

1. L'ouvrage a été publié pour la première fois en 1611, en ayant comme base le manuscrit du XVIème siècle (*Codex Vaticanus Palatinus gr. 126*), copié par Antoine Eparchos, érudit humaniste grec venant de l'île de Corfu. À cette occasion, l'éditeur I. Meursius a défini le titre de l'ouvrage, préservé en historiographie jusqu'à nos jours; *Constantini Imperatoris Porphyrogeniti, De administrando imperio, ad Romanum f.*, éd. I. MEURSIUS, Lugduni Batavorum 1611. Le plus ancien manuscrit du DAI, datant du XIème siècle (*Codex Parisinus gr. 2009*), n'a été publié qu'en 1711, par A. Banduri, habitant de Dubrovnik; *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae*, éd. A. BANDURI, Parisiis 1711. I. Bekker a republicé le DAI en 1840, en s'appuyant sur Meursius et Banduri; *Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio*, éd. I. BEKKERUS, I-II, Bonnae 1840 (désormais: BEKKER). La meilleure édition critique de cette oeuvre est, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, éd. R. J. H. JENKINS - Gy. MORAVCSIK (CFHB 1), Washington, D.C. 1967 (désormais: DAI I). Le texte a été commenté par F. DVORNIK - R. J. H. JENKINS - B. LEWIS - Gy. MORAVCSIK - D. OBOLENSKY - S. RUNCIMAN, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, II: Commentary*, London 1962 (désormais: DAI II). L'édition la plus récente est, *Konstantin Bagrúnorodný Ob upravlénii imperiey*, éd. G. G. LITAVRIN - A. P. NOVOSELCEV, Moskva 1989 (désormais: LITAVRIN - NOVOSELCEV, *Ob upravlénii*).

2. Deux chapitres sont, explicitement, consacrés aux Croates et aux Serbes, le 31 et le 32, alors que les chapitres 29 et 30 sont consacrés à la Dalmatie, et les chapitres 33, 34, 35 et 36 aux principautés des Slaves du Sud - ceux des Zachlumi, des Terbuniôtes, des

scientifique assez animé, lequel, n'ayant pas abouti a une conclusion finale, se poursuit aujourd'hui encore³. L'historiographie a traité les informations

Dioklétianes, et des Pagani ou Arentanes. Pourtant, le récit se rapporte principalement aux Croates, également dans le chapitre 30.

3. L'intérêt pour les informations de Constantin VII sur les Serbes et les Croates s'est déjà manifesté à la deuxième moitié du XVIIème siècle, à l'époque où I. Lučić, le savant de Trogir, a essayé de faire une première analyse critique; *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, éd. I. LUCIUS, Amstelodami 1666. Pourtant, ce n'est qu'au XIXème siècle que l'ouvrage de l'empereur est devenu l'objet de recherches plus amples de Engel, Šafarik, Kopitar, Miklošić, Rački, Jagić, Grot et Florinski; cf. *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes*, II, interp. et comment. B. FERJANČIĆ, éd. G. OSTROGORSKY, Beograd 1959, 4-5. Le *DAI* a suscité beaucoup d'intérêt, encore au XXème, ce qui est démontré par une série de travaux scientifiques composés par d'éminents historiens, parmi lesquels il conviendra de citer les suivants: J. B. BURY, *The Treatise De administrando imperio*, *BZ* 15 (1906) 517-577 (désormais: BURY, *Treatise*); G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko pomorje 9. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti*, *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 150 (1902) 1-102; Idem, *Studije o spisu "De administrando imperio" cara Konstantina VII Porfirogenita*, *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 186 (1911) 104-184 (désormais: MANOJLOVIĆ, *Studije*); F. ŠIŠIĆ, *Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenu Hrvata i Srba*, *Godišnjica Nikole Čupića* 35 (1923) 1-49; Lj. HAUPTMANN, *Dolazak Hrvata*, *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb 1925, 86-127; IDEM, *Seoba Hrvata i Srba*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 3 (1937) 30-61; A. DABINOVIĆ, *Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu*, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 270 (1941) 49-148; G. OSTROGORSKY, *Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronoloki podaci*, *Istorijski časopis* 1-2 (1948) 24-29 (désormais: OSTROGORSKY, *Hronika*); B. GRAFENAUER, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata*, *Historijski zbornik* 5 (1952) 1-56 (désormais: GRAFENAUER, *Prilog*); J. FERLUGA, *Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država*, *ZRVI* 11 (1968) 55-66; IDEM, *Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine X veka*, *ZRVI* 13 (1971) 75-107; A. TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London 1973; L. MARGETIĆ, *Konstantin Porfirogenit i vrijeme dolaska Hrvata*, *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 8 (1977) 5-88; IDEM, *Još o pitanju vremena dolaska Hrvata*, *Zgodovinski časopis* 42/2 (1988) 234-240; B. FERJANČIĆ, *Struktura 30. glave spisa De administrando imperio*, *ZRVI* 18 (1978) 61-80; IDEM, *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo*, *ZRVI* 35 (1996) 117-154 (désormais: FERJANČIĆ, *Dolazak*); IDEM, *Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku*, *ZRVI* 36 (1997) 9-30; V. KOŠČAK, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928*, *Historijski zbornik* 33-34 (1981) 291-355; Lj. MAKSIMOVIĆ, *Struktura 32 glave spisa De administrando imperio*, *ZRVI* 21 (1982) 25-32 (désormais: MAKSIMOVIĆ, *Struktura*); IDEM, *Pokrštavanje Srba i Hrvata*, *ZRVI* 35 (1996) 155-174; N. KLAJIĆ, *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštanja dalmatinskih Hrvata*, *Zgodovinski časopis* 29/4 (1984) 253-270; IDEM, *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogenita*,

de Constantin VII concernant l'arrivée, la christianisation et les relations entre les Serbes et les Croates, d'un côté, et Byzance, de l'autre – en suivant le schéma établi: vrai-faux, inventé-véritable – d'après une méthodologie basée sur la comparaison des informations que l'empereur possédait, avec d'autres sources, très diversifiées du point de vue chronologique, parlant de certains personnages, de certains peuples et de toponymes qui ont trouvé leur place dans le *DAI*⁴. Deux champs d'examen majeurs ont été négligés: le premier, concernant les remarques générales de l'œuvre entière, c'est-à-dire des 53 chapitres du *DAI*⁵, et le deuxième, concernant l'origine des sources que l'auteur a utilisées.

Les remarques générales du *DAI* permettraient aux chercheurs de comprendre Constantin Porphyrogénète en tant qu'écrivain et historien,

Starohrvatska prosvjeta (1985) 31-60; LITAVRIN – NOVOSELCEV, *Ob upravljenii*; I. ŠEVČENKO, Re-reading Constantine Porphyrogenitus, dans: *Byzantine Diplomacy* (J. SHEPARD – S. FRANKLIN éd.), Aldershot 1992, 167-195; J. M. RIVEROS, Croatas y serbios en el "De administrando imperio" de Constantino VII Porfyrogénito, *Byzantion Nea-Hellás* 13/15 (1993/96) 55-80; J. V. A. FINE, Jr., *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1991, 49-59; IDEM, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-modern Periods*, Ann Arbor 2006, 29-33; M. LONČAR, Porfirogenitova seoba Hrvata pred sudom novije literature, *Diadora* 14 (1992) 375-448; K. BELKE – P. SOUSTAL, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos* (Byzantinische Geschichtsschreiber 19), Wien 1995 (désormais: BELKE – SOUSTAL, *Die Byzantiner*); S. ČIRKOVIĆ, "Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, *ZRVI* 37 (1998) 9-32; É. MALAMUT, Les adresses aux princes des pays slaves du Sud dans le *Livre des cérémonies*, II, 48: interprétation, *TM* 13 (2000) 595-615; B. MONDRAIN, La lecture du *De administrando imperio* à Byzance au cours des siècles, *TM* 14 (2002) 485-498; M. EGGERS, Das "De administrando imperio" des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert, *Ostkirchliche Studien* 56 (2007) 15-100; T. ŽIVKOVIĆ, Contribution to the New Reading about the Constantine Porphyrogenitus' Statement on the Numbers of Croat Horsemen, Foot Soldiers and Sailors in Early 10th Century, *BSI* 65 (2007) 143-151; IDEM, Constantine Porphyrogenitus' kasta oikoumena in the Southern Slavs Principalities, *Istorijski časopis* 57 (2008) 7-26 (désormais: ŽIVKOVIĆ, *Kasta oikoumena*).

4. Voir par exemple, *DAI* II, 107 (sur l'église de St. Stéphane à Dubrovnik, sur l'étymologie du Split); 114 (remarques sur l'information concernant la chute de Salona); 114-115 (sur l'immigration des Croates) etc. Aussi, une approche encore plus appauvrie, LITAVRIN – NOVOSELCEV, *Ob upravljenii*, 361-387; BELKE – SOUSTAL, *Die Byzantiner*, 142-183.

5. Une analyse similaire a été faite uniquement par BURY (*Treatise*, passim) et MANOJLOVIĆ (*Studije*, passim).

tandis qu'établir les sources exactes de l'empereur permettrait en grande partie de lever des incertitudes quant à savoir, si, ou dans quelle mesure, il a inventé des événements, s'il a été partial, ou encore si, et jusqu'à quel point il a été sous l'emprise idéologique. Après avoir découvert et éclairé les sources de Constantin VII sur les Serbes et les Croates, il sera plus facile d'estimer la valeur des informations que l'empereur nous transmet. On a souvent oublié que même la source de Porphyrogénète pouvait se montrer tendancieuse, d'origine et d'objectif douteux, influencée par des conditions politiques particulières. Une fois ces questions posées et résolues, on pourra atteindre l'essence de l'ouvrage de Constantin VII et établir dans quelle mesure son œuvre a réellement été composée par l'empereur lui-même, et jusqu'à quel point elle représente l'authenticité des faits relatés dans ses sources. En procédant de cette manière, on obtiendra une image plus claire du processus rédactionnel emprunté par Porphyrogénète, et par là, on pénétrera plus profondément dans le labyrinthe de ses pensées, de ses modes de réflexion, de ses méthodes d'examen des faits et du traitement critique de ses sources. Une analyse minutieuse des chapitres sur les Slaves du Sud démontrera que l'empereur a utilisé ses sources avec l'intention première de laisser son ouvrage en héritage à son fils et successeur Romain II, afin qu'il puisse mener au mieux la politique extérieure de l'empire. Dans ce contexte, on devra conclure que Constantin Porphyrogénète a voulu présenter les données les plus exactes possibles⁶.

Remarques générales

J. B. Bury a déjà remarqué et souligné le fait que les chapitres 29 à 36 du *DAI* n'ont pas été achevés⁷. Tous les chercheurs furent plus ou moins conscients de cela; pourtant, lors de l'analyse des informations sur les Serbes et les Croates, cette observation importante de Bury a été généralement négligée ou prise avec insuffisamment de sérieux, car on considérait implicitement que cet inachèvement relevait plutôt de questions de style littéraire et éventuellement, de quelques additions mineures⁸. Plus précisément, nos recherches indiquent que la version de *DAI*, préservée

6. Cf. FERJANČIĆ, Dolazak, 148-150.

7. BURY, Treatise, 525: "... the work never enjoyed a final revision".

8. Exception faite de GRAFENAUER (Prilog, 17) qui considérait le *DAI* comme étant "dijelo izrazito nedovršeno" (une œuvre manifestement inachevée).

dans le manuscrit du XIème siècle⁹, ne représente qu'une seconde ébauche. Ainsi, par exemple, le chapitre 26, positionné entre les chapitres 25 et 27, a certainement été écrit après le chapitre 27¹⁰. Il en est de même pour les chapitres 29, 30 et 31; le chapitre 30 a sûrement été écrit après le chapitre 31 et après l'achèvement de la *Vita Basilii*¹¹. On a l'impression que Constantin VII a eu l'intention de refaire un nouveau chapitre 26 à partir du chapitre 27, et également un nouveau chapitre 30 en se basant sur le chapitre 31. Étant donné que les deux ébauches (le chapitre 27 et le chapitre 31) ont été préservées dans la deuxième version de l'ouvrage, l'objectif de l'empereur a été, de toute évidence, d'examiner le matériel encore une fois et d'y faire encore une retouche. Cela est évident, pas uniquement à cause du style, mais également en raison des faits et de la façon dont il les présente. La désorganisation de certains chapitres est démontrée notamment par l'usage des expressions ἵστέον ὅτι, ὅτι (il faut savoir que, de ce fait, alors), indiquant les extraits tirés d'une source¹², dans lesquels l'empereur parfois relie deux ou trois sources, relate un paragraphe de sa source avec ses propres mots, et quelquefois le reproduit littéralement¹³. Dans les chapitres bien ordonnés, tels que le 26 ou le 30, on note l'absence de ces expressions¹⁴. Elles sont également

9. Le *Codex Parisinus gr. 2009*.

10. Cf. BURY, *Treatise*, 524.

11. Ce qui a déjà été prouvé par BURY, *Treatise*, 525, 572-573.

12. BURY, *Treatise*, 524-525.

13. Par exemple, dans le chapitre 8 du *DAI*, Porphyrogénète inclut le récit sur la mission aux Hongrois du clerc nommé Gabriel, manifestement issu d'une autre source, à une section commençant par ὅτι; cf. *DAI I*, 8.23-33. Ce fait a aussi été signalé sur la marge du manuscrit *Codex Parisinus gr. 2009*, fol. 12r. De même, *Codex Parisinus gr. 2009*, fol. 44r, où on retrouve une note à la marge: περὶ τῆς νήσου τῆς Κρήτης, montrant l'endroit où Constantin a commencé à utiliser la deuxième source en abandonnant la première, la Chronique de Théophane, qu'il suivait jusque là. L'intégration de plusieurs sources dans un ensemble, survenant dans le cadre d'une section commençant par ὅτι, est plus évidente dans le chapitre 29. Ainsi, dans une section, en s'appuyant sur une source, l'empereur écrit sur le temps de la colonisation des Serbes et des Croates, en mentionnant simplement qu'il en parlera davantage dans les chapitres spécialement consacrés à ces deux peuples (cf. *DAI I*, 29.54-56); ensuite, il commence à utiliser la deuxième source qui renseigne sur les relations entre les Serbes et les Croates à l'époque de l'empereur Basile Ier (cf. *DAI I*, 29.70-88) et il continue en écrivant sur les Arabes, sur Dubrovnik et ensuite sur l'Italie, en se servant d'une troisième source, d'origine italienne vraisemblablement (cf. *DAI I*, 29.88-112).

14. Plus précisément, le chapitre 26, bien qu'il commence par l'expression ἵστέον ὅτι, on remarque, au fil de l'exposé, que le matériel est bien ordonné.

absentes du *De Thematibus*, un autre écrit de Constantin VII qui a eu sa rédaction finale. Même les titres des chapitres ordonnés indiquent s'ils ont eu, ou non leur rédaction finale. Ainsi, par exemple, si dans le titre est noté περί, dans le chapitre vont toujours figurer les paragraphes commençant par ὅτι ou ἰστέον ὅτι, alors que dans les chapitres sans ces expressions, on ne retrouvera pas περὶ dans leurs titres¹⁵. De même, le chapitre 29 parle de la Dalmatie et des peuples qui l'entourent (Περὶ τῆς Δελματίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ παρακειμένων ἔθνων); le chapitre 31 des Croates et de la région qu'ils habitent actuellement (Περὶ τῶν Χρῳβάτων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας), tandis que le chapitre 30, bien ordonné et intitulé "Récit sur le thème de Dalmatie" (Διήγησις περὶ τοῦ θέματος Δελματίας), englobe, entre autres, l'histoire des Croates. Dans le texte entier du *DAI* on ne retrouve que cinq chapitres portant leurs véritables titres: les chapitres 26¹⁶, 28¹⁷, 30, 49¹⁸ et 50¹⁹. Tous les autres chapitres, spécialement ceux qui contiennent dans leurs titres l'indication de la source dont ils sont issus, tels que les chapitres 17 à 22 (sur les Arabes), et même les chapitres 23 et 24 (sur l'Espagne), ne sont pas des chapitres au vrai sens du terme, mais représentent uniquement les premiers éléments, les extraits préparés pour le travail futur et un éventuel assemblage ultérieur dans un nouveau chapitre qui a vraisemblablement dû

15. Les seuls exemples sont: le chapitre 14 (composé sur les bases de Grégoire le Moine), le chapitre 16 (en effet, un bref extrait de la source de Constantin VII), le chapitre 17 (entièrement repris de la Chronique de Théophane), les chapitres 18, 19, 20, et 22 (sur les souverains arabes, basés sur les sources de Porphyrogénète également), les chapitres 23 et 24 (sur l'Espagne, de source inconnue), le chapitre 42 (composé à partir de plusieurs sources; le titre même représente plutôt pour l'auteur un "aide-mémoire" de ce que contient ce recueil), le chapitre 43 (contient περὶ dans le titre, mais ne contient pas les expressions ὅτι ou ἰστέον ὅτι. Les transitions entre les sources différentes sont remarquées par l'usage de μετά), le chapitre 47 (sur les Chyriotes, littéralement copié de la source de Constantin VII). Ces exceptions ne font que confirmer que les chapitres cités représentent, en effet, uniquement les préparatifs d'une création éventuelle d'un chapitre plus élaboré, sur les Arabes par exemple (les chapitres 14 à 22).

16. *DAI* I, 26.1: Ἡ γενεαλογία τοῦ περιβλέπτου ῥηγὸς Οὔγωνος.

17. *DAI* I, 28.1-2: Διήγησις, πῶς κατοκίσθη ἡ νῦν καλουμένη Βενετία.

18. *DAI* I, 49.1-3: Ὁ ζητῶν, ὅπως τῆ τῶν Πατρῶν ἐκκλησία οἱ Σκλάβοι δουλεύειν καὶ ὑποκείσθαι ἐτάχθησαν, ἐκ τῆς παρούσης μανθανέτω γραφῆς.

19. *DAI* I, 50.1-5: Περὶ τῶν ἐν θέματι Πελοποννήσου Σκλάβων, τῶν τε Μηλιγγῶν καὶ Ἐξεριτῶν καὶ περὶ τῶν τελομένων παρ' αὐτῶν πάκτων, ὁμοίως καὶ περὶ τῶν οἰκητόρων τοῦ κάστρου Μαΐνης καὶ τοῦ παρ' αὐτῶν τελομένου πάκτου.

être consacré aux Arabes. Le chapitre 32 sur les Serbes, même s'il commence par ἰστέον ὅτι et se lit comme un chapitre achevé dans lequel la narration est solidement amalgamée à partir de plusieurs sources, il se termine par deux paragraphes commençant par la conjonction ὅτι, ce qui indique clairement que ce chapitre, également, n'a pas eu sa rédaction finale²⁰. Les chapitres sur les principautés des Slaves du Sud, notamment ceux des Zachlumi, des Terbuniôtes, des Dioklétianes et des Pagani ou Arentanes (les chapitres 33 à 36), ne représentent qu'un recueil d'extraits provenant de plusieurs sources. Leurs titres représentent plutôt un "aide-mémoire" pour l'auteur, afin qu'il puisse classer le matériel relatif à ces états.

On peut conclure que le *DAI*, qui nous est parvenu dans sa forme manuscrite datant du XIème siècle, est loin d'être un ouvrage achevé. Pourtant, même en étant désorganisé de cette façon, cet écrit nous révèle des traces de sources sur lesquelles l'auteur s'est appuyé, ce qui représente une valeur inestimable pour un historien. Un ouvrage désorganisé de cette manière représente un vrai trésor qui cache des sources diverses, facilement reconnaissables dans ces extraits qui ne sont pas fondus dans un ensemble. En ayant à notre disposition uniquement la rédaction finale, il serait plus difficile de classer, et même de définir les sources de Constantin VII.

Sources de Constantin Porphyrogénète

Les sources de Porphyrogénète représentent, peut-être, la plus grande inconnue pour l'historiographie. On ne va pas traiter ici l'ouvrage dans son ensemble, car cela demandera une étude séparée importante; on s'occupera uniquement sur l'analyse des chapitres consacrés aux principautés des Slaves du Sud. Dans le passé, on a tiré des conclusions beaucoup trop hâtivement, en estimant que les données sur la Dalmatie et sur les Croates étaient fournies à Constantin VII par des fonctionnaires byzantins qui lui envoyaient les informations (à sa demande visiblement)²¹. Il est évident que cette approche ne répond pas à l'interrogation sur la collecte du matériel concernant les Serbes, car il est très peu probable qu'il y ait eu à cette époque des fonctionnaires byzantins dans leur environnement proche. En dehors de cela, les données sur les Serbes et les Croates pour la période s'étendant entre

20. *DAI* I, 32.146-151.

21. *DAI* II, 114; LITAVRIN – NOVOSELCEV, *Ob upravlennii*, 372; GRAFENAUER, *Prilog*, 37-38; FERJANČIĆ, *Dolazak*, 119.

l'année 630 environ et l'année 878 témoignent d'une même méthodologie: d'où sont-ils venus, *origo gentis*, quand sont-ils arrivés, quand ont-ils été christianisés, tout en soulignant leur soumission à l'empereur des Ῥωμαίων – ce qui indique l'existence d'une source d'une uniformité narrative qui classifiait de façon identique le matériel sur les Serbes et les Croates. Cette méthodologie n'est pas confirmée dans le cas des Zachlumi, des Terbuniôtes, des Kanalites, des Dioklétianes et des Pagani ou Arentanes. De même, le récit de l'histoire serbe s'étend jusqu'à environ l'an 935, tandis que le récit sur les Croates s'arrête brusquement aux alentours de l'année 878. Dans ce cas-là, si une source commune sur les Serbes et les Croates a réellement existé, alors il faudra la situer dans le dernier quart du IXème siècle. Dans cet exposé, on se bornera à l'analyse de cette source, qui reste purement hypothétique pour l'instant, et qui pourrait se présenter comme la colonne vertébrale du récit de Porphyrogénète sur les Serbes et les Croates. Cette source se montre d'une importance clé, car elle relate des événements ayant eu lieu aux environs de l'année 630 et jusqu'aux environs de l'année 878. L'emploi de cette source, qui est commune aux chapitres serbes et croates du *DAI*, est brusquement interrompu par une césure dans le texte, exactement dans le passage où Constantin Porphyrogénète a redit que l'*archôn* serbe Mutimir vient d'avoir trois fils²², dont deux sont déjà mentionnés dans le texte lors des descriptions de certains événements antérieurs²³. Ainsi, à partir de cette césure, Porphyrogénète commence à utiliser une autre source qui contient des informations sur les Serbes. Ce n'était ni la *Chronique des souverains Serbes*, ni l'*Histoire des Serbes*²⁴, mais plutôt le matériel collecté à partir des archives de Constantinople: premièrement, il s'agit des lettres de Constantinople destinées aux *archontes* serbes, ensuite des lettres des *archontes* serbes envoyées à Constantinople, et enfin, des notes, mutuellement échangées, sur les missions diplomatiques²⁵. D'où provient la chronologie

22. *DAI I*, 32.65.

23. *DAI I*, 32.51-52.

24. La soi-disant *Chronique des souverains serbes* a été introduite pour la première fois dans l'historiographie par OSTROGORSKY, *Hronika*, 24-29; cela provient, MAKSIMOVIĆ, *Struktura*, 25-32.

25. Le chapitre 43 du *DAI* préserve justement le matériel diplomatique sur lequel Constantin Porphyrogénète s'est appuyé pour composer ce chapitre; cf. MANOJLOVIĆ, *Studije*, 113; BURY, *Treatise*, 540-541; *DAI II*, 162. Même si ces informations ont été traitées en historiographie avant tout comme les rapports de députés byzantins, on estime qu'il

relative: *un an après, deux ans après, trois ans après, deux ans après, sept ans après*²⁶ – qui n'est, en effet, qu'une conséquence du recours aux lettres diplomatiques issues des archives impériales. Alors, toutes les informations concernant les Serbes, postérieures à l'année 890, sont exclusivement liées aux relations entre les Bulgares et les Serbes, telles qu'elles ont été perçues par Constantinople. Il semblerait qu'un certain nombre de ces données issues des archives n'ait pas été daté, ce qui explique les incertitudes sur la chronologie et sur la relation entre certains événements et personnages²⁷. Ce phénomène qu'on vient de décrire est la conséquence du processus rédactionnel de Porphyrogénète et de ses capacités à positionner une source non-datée dans un cadre chronologique bien précis.

Quelques remarques générales sur les chapitres 30, 31 et 32 du *DAI*

Comme on l'a déjà mentionné, le récit de Constantin VII sur les Croates se situe dans les chapitres 30 et 31 du *DAI*. Notre thèse est en accord avec celle de Bury, à savoir que ces deux chapitres sont issus d'un même matériel initial²⁸, mais à notre avis, la rédaction finale a été enregistrée dans le chapitre 30, et par conséquent, les données extraites de ce matériel initial sont classifiées différemment dans le chapitre 31. Ainsi, dans le chapitre 31, Porphyrogénète indique que la Croatie Blanche se situe derrière la Turquie (Hongrie) – ἐκείθεν Τουρκίας²⁹. Il s'agit de la perspective depuis Constantinople, qui

s'agissait le plus souvent de lettres mutuellement échangées entre les *archontes* de Taron et de Constantinople; cf. *DAI* I, 43.89-99, le passage où on voit clairement qu'il s'agit bien de lettres échangées. Cela est encore plus évident en *DAI* I, 43.100-108, où il est explicitement dit que Tornikis *avait écrit à l'empereur*. Dans le chapitre 45 du *DAI*, considéré comme désordonné, les extraits des rapports de députés aussi bien que les lettres, commencent par ἰστέον ὅτι (*DAI* I, 45.43; 45.67; 45.99) alors que dans le chapitre serbe, majoritairement ordonné, ces extraits commencent par μετά.

26. *DAI* I, 32.68-69; 32.72; 32.74; 32.105; 32.128.

27. Par exemple, *DAI* I, 32.81-86, le passage qui date la rencontre entre Léon Rhabdouchos, le *strategos* de Dyrrachion et l'*archôn* serbe, Pierre, en 917. Le premier qui a signalé l'impossibilité d'une pareille datation a été M. LASCARIS, *La rivalité bulgare-byzantine en Serbie et la mission de Léon Rhabdouchos (917)*, Wetteren 1952; pour la chronologie 895/896 cf. T. ŽIVKOVIĆ, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600-1025*, Beograd 2007, 268-273.

28. BURY, *Treatise*, 524.

29. *DAI* I, 31.3-5.

s'étale dans le sens Sud-Nord et correspond chronologiquement à la période d'après l'an 896, quand les Hongrois se sont installés en Pannonie. Pourtant, dans le chapitre 30 on évoque le fait que la Croatie Blanche se situe derrière la Bavière – ἐκεῖθεν Βαγιβαρεία³⁰. Cela peut indiquer qu'il s'agit de la perspective depuis l'Italie, en traversant la Bavière et en se dirigeant vers la Pologne du Sud, c'est-à-dire dans le sens Sud-Ouest – Nord-Est. Cette perspective révèle également l'endroit où se situe l'auteur de cette phrase et représente la première trace indubitable qu'une source sur les Croates existait en Italie, et que ce matériel initial est, d'une manière ou d'une autre, arrivé jusqu'à l'empereur³¹.

Le fait que les deux chapitres sur les Croates ont été préservés, l'un (le 31) plein de conjonctions ὅτι qui ouvrent chacun des huit paragraphes du chapitre, et l'autre (le 30) sans les expressions ἰστέον ὅτι ou ὅτι, nous permet de suivre plus facilement les extraits issus des sources de l'empereur, car chaque paragraphe commençant par ὅτι nous indique la présence d'un extrait tiré d'une source au moins. Il se peut que l'analyse du sujet principal du récit croate nous renseigne sur l'identité même de cette source; autrement dit, cela nous permet d'établir de quelle source il s'agissait. Les paragraphes avec ὅτι peuvent nous indiquer également que Porphyrogénète a abrégé sa source principale, car, si les supposées sections ὅτι – par exemple, le A, le B et le C – appartiennent à une source identique, alors il devrait être clair qu'une partie du texte placée entre le A et le B, ou entre le B et le C – est manquante. Dans le cas contraire, Constantin VII n'aurait pas eu besoin de les séparer, mais il aurait plutôt fait un extrait *in continuo* à partir de sa source. De même, la partie omise provenant de la source originale, pouvait être utilisée dans un autre paragraphe du même chapitre, ou d'un autre. L'exemple correspondant à cette manière de procéder se trouve dans le récit du mariage de la fille de l'*archôn* serbe Vlastimir avec Kraïnas, le fils de

30. *DAI*, 30.61-63.

31. Il est curieux que, dans le chapitre inachevé, le chapitre 31, l'empereur procède, en effet, à une interpolation de sa source principale sur les Croates, en observant que la Croatie Blanche se situe derrière la Turquie – alors que dans le chapitre 30, ordonné, il revient au texte original de sa source. Ce fait représente une évidence nette que le chapitre 31, désordonné, n'est que la deuxième version, mais aussi que l'empereur s'était longuement préparé avant de l'écrire en lisant plusieurs sources sur les Croates. Cela nous apporte la confirmation qu'une section ὅτι peut contenir des informations issues de plusieurs sources.

župan de Terbunie – car ce paragraphe a ostensiblement été extrait de la source principale sur les Serbes³².

En se basant sur le chapitre 31 on arrive à la conclusion suivante: les Croates ont migré depuis la Croatie Blanche à l'époque de l'empereur Héraclius; par la suite, le texte nous donne l'explication du nom "croate"; suit la narration indiquant comment l'empereur Héraclius les a baptisés à l'époque de Porga, le fils de cet *archôn* qui les a conduits³³. Le récit continue au sujet d'un serment que les Croates ont prêté au pape, et ensuite, au sujet de l'arrivée de Martin, l'homme saint, à l'époque de Trpimir, qui leur a confirmé ce même serment³⁴. Ainsi, on insiste sur les deux notions suivantes: βαπτισμένη Χρωβατία (la Croatie Dalmate) et ἀβάπτιστος Χρωβατία (la Croatie Blanche)³⁵. On souligne le fait que les κάστρα οἰκούμενα – le terme que l'historiographie a mal interprété et sur lequel nous reviendrons à la suite de cet exposé³⁶ – se trouvent en Croatie christianisée. À part ces données, relatives exclusivement à la christianisation des Croates et à la place qu'occupe la religion chrétienne chez ce peuple à cette époque, on retrouve encore un bref aperçu sur la guerre entre les Bulgares et les Croates, datant de l'époque de l'*archôn* Trpimir, incluant les effectifs de l'armée croate (notés au passé), mais aussi des informations sur quelques perturbations ayant eu lieu après la mort de Trpimir³⁷.

32. *DAI* I, 34.7-8. Cela est clairement démontré par le cours de la narration dans le chapitre sur les Terbuniôtes, car il est d'abord indiqué que les Serbes sont arrivés à l'époque de l'empereur Héraclius; la narration s'arrête de façon inattendue par, *jusqu'à l'époque de l'archôn Vlastimir*; cf. *DAI* I, 34.3-7. Ensuite, on retrouve la description du contrat du mariage princier, suivie par une phrase courte: *Les archontes de Terbunie se trouvaient sous le pouvoir des archontes de Serbie depuis toujours*; cf. *DAI* I, 34.11-12. En effet, la phrase d'origine était: *Jusqu'à l'époque de l'archôn Vlastimir, l'archôn de Serbie, les archontes de Terbunie étaient toujours sous le pouvoir des archontes de Serbie*; cf. *DAI* I, 34.6-7; 34.11-12. De cette manière, on aboutit infailliblement à la reconstruction du texte original: ..., μέχρι τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας τοῦ Βλαστιμῆρου. ... ἦσαν δὲ οἱ τῆς Τερβουνίας ἄρχοντες ἀεὶ ὑπὸ τὸν λόγον τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας, οὐ: ἦσαν δὲ οἱ τῆς Τερβουνίας ἄρχοντες ἀεὶ ὑπὸ τὸν λόγον τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας μέχρι τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας τοῦ Βλαστιμῆρου.

33. *DAI* I, 31.3-25.

34. *DAI* I, 31.26-52.

35. *DAI* I, 31.4; 31.31; 31.68; 31.71; 31.83.

36. Cf. ŽIVKOVIĆ, *Kastra oikoumena*, 7-26.

37. *DAI* I, 31.60-67; 31.71-79.

Dans le chapitre 30 on ne retrouve aucune mention d'Héraclius, ni en tant qu'empereur qui a emmené les Croates, ni en tant qu'empereur qui les a baptisés; en revanche, on relate longuement l'*origo gentis* des Croates³⁸, ensuite, la colonisation de la Pannonie par un clan des Croates³⁹, le soulèvement des Croates contre les Francs et leur victoire sur le commandant franc Kocelj⁴⁰. Le récit sur les Croates s'arrête chronologiquement à cet épisode, donc peu de temps après l'année 876. Dans le chapitre 30, en parlant du processus de la christianisation des Croates, on note très brièvement qu'ils ont été baptisés par Rome, à l'époque de l'*archôn* Porin⁴¹. Alors, par conséquent, l'absence d'Héraclius en tant que souverain ayant peuplé la Dalmatie de Croates et la christianisation venue de Rome sans l'entremise byzantine, représentent les différences essentielles entre la première rédaction (le chapitre 31) et la rédaction finale (le chapitre 30) des chapitres sur les Croates. Dans la mesure où ces deux chapitres sont issus d'une même matière initiale, on devrait alors conclure que Constantin Porphyrogénète a, lui-même, ôté la mention de l'empereur Héraclius de la rédaction finale, notamment du chapitre 30 du *DAI*. Étant donné que le chapitre 30 du *DAI* a été composé après l'année 950, lorsque la *Vita Basilii* fut achevée, on peut comprendre la raison pour laquelle Héraclius n'est pas mentionné dans la rédaction finale des chapitres sur les Croates: dans la *Vita Basilii* tout le mérite pour la christianisation des Serbes et des Croates avait déjà été attribué au fondateur de la dynastie macédonienne Basile Ier, grand-père de Porphyrogénète.

Dans le cadre chronologique de l'histoire croate (entre l'année 630 environ et jusqu'à l'année 878), le récit sur les Serbes est considérablement plus pauvre, mais les sujets restent communs: l'arrivée des Serbes de la Serbie Blanche à l'époque d'Héraclius, leur colonisation aux environs de *Servia*, et l'interprétation étymologique de leur nom à partir de *servus*, esclave (donc du latin, que l'empereur ne connaît d'ailleurs pas, et non du grec ou du slave); ensuite, on parle d'une nouvelle migration des Serbes vers le Danube, suivie par le fait qu'ils ont changé d'avis et se sont à nouveau tourné vers l'empereur; on indique leur colonisation définitive en Serbie, au pays des *Zachlumi*, en

38. *DAI* I, 30.63-66.

39. *DAI* I, 30.75-78.

40. *DAI* I, 30.78-87.

41. *DAI* I, 30.87-90.

Terbunie et en Paganie, suivie de leur christianisation⁴². Ensuite, on parle des quatre souverains qui ont précédé Vlastimir, qui a régné aux environs des années 830 et 851; on y retrouve également un grand nombre de précisions sur sa campagne militaire triennale contre les Bulgares. Le récit continue sur la campagne militaire de son héritier Mutimir contre les Bulgares avec une description assez minutieuse de l'instauration de la paix à côté de Ras, ville frontalière. Par la suite, on évoque Mutimir expulsant ses frères en Bulgarie quelque temps après (μετὰ μικρὸν dans le texte original), où l'un d'eux, Stroimir, avait marié son fils Klonimir avec une Bulgare, choisie par le duc bulgare en personne⁴³. Le récit s'épuise et s'interrompt subitement à cet endroit, en nous laissant aux environs de l'année 855. Et finalement, le chapitre sur les Serbes se termine par un paragraphe avec ὅτι, parlant des κάστρα οἰκούμενα, et en soulignant qu'ils sont situés ἐν τῇ βαπτισμένη Σεοβλία⁴⁴.

La structure narrative des chapitres sur les Croates et les Serbes est analogue. Pourtant, deux différences sont visibles: la question du christianisme représente environ 80% du texte dans le chapitre croate (le 31); dans le chapitre sur les Serbes cela représente moins de 10%. *L'origo gentis* des Croates est précis, alors que celui des Serbes n'existe pratiquement pas – sauf la mention de deux frères, dont l'un est venu à l'empereur Héraclius avec la moitié du peuple, tandis que l'autre est resté en Serbie Blanche. De même, l'étymologie du nom “croate” semble plus convaincante que celle du nom “serbe”. Constantin VII a manifestement souhaité écrire des chapitres sur les Serbes et les Croates formés et conçus à l'identique, mais il n'y est pas parvenu, car son matériel ne le lui permettait pas. Si la source de l'empereur contenait les informations sur le passé le plus ancien des Serbes et des Croates, alors il faut y voir une insuffisance assez importante du matériel concernant les Serbes⁴⁵. Ce fait relèverait, avant tout, du peu de renseignements sur les Serbes acquis par cet auteur anonyme.

42. *DAI* I, 32.2-29.

43. *DAI* I, 32.33-64.

44. *DAI* I, 32.149-151.

45. GRAFENAUER (Prilog, 24) a signalé que Constantin Porphyrogénète, en exposant sur la migration des Serbes, s'était appuyé sur la tradition du droit constitutionnel byzantin, aussi bien que sur ses étymologies et la tradition croate de la migration.

Certaines caractéristiques distinctives de la source de Constantin Porphyrogénète pour les Serbes et les Croates

Le terme *κάστρα οἰκούμενα*, dès les premières traductions du *DAI* en latin, a été traduit littéralement par *villes habitées*⁴⁶, ce qui n'est pas exact. Premièrement, il est paradoxal qu'un écrivain, en énumérant des villes, souligne le fait qu'il parle de villes habitées. S'il les mentionne, il devrait être sous-entendu qu'elles sont déjà habitées. D'autre part, on ne retrouve pas le terme *κάστρα οἰκούμενα* – qui aurait été utilisé avec le nom de la ville pour accentuer le fait qu'elle soit habitée – dans aucune des sources byzantines, mais uniquement dans le *DAI*. Constantin Porphyrogénète évoque plusieurs villes dans le *DAI*, mais n'utilise jamais le terme *κάστρα οἰκούμενα*. En revanche, il utilise uniquement le terme *κάστρον*, et parfois il ne mentionne que le nom de la ville⁴⁷. Il est également curieux que la notion de *κάστρα οἰκούμενα* existe dans tous les autres chapitres sur les Slaves du Sud. En parlant de Dioklétianes, ce sont même des *μεγάλα κάστρα οἰκούμενα*, encore une fois mal interprétés comme *grandes villes habitées*⁴⁸. Pourtant, dans les chapitres sur le pays des Zachlumi, la Terburnie, la Dioclée et la Paganie, on note l'absence de l'expression *ἐν τῇ βαπτισμένῃ*, employée au sujet de la Croatie et de la Serbie, ce qui ne pourrait indiquer que le fait suivant: la liste des *κάστρα οἰκούμενα* a été enregistrée dans les deux sources – celle qui parlait des Serbes, et l'autre, qui contenait le récit sur les Croates. Porphyrogénète a extrait une partie de cette liste, en relation avec

46. BEKKER, 151, 159: *urbes habitatae* ou *oppida quae habitantur*.

47. Par exemple, *κάστρον Χερσῶνος*, mais aussi *Χερσῶν* tout court; cf. *DAI* I, 7.6; 8.8. Ensuite, dans le chapitre sur les Russes, *κάστρον Μιλινίσκα* (Smolensk), mais dans le cas des trois villes qui suivent on note l'omission du *κάστρον*: *Τελιούτζα* (Teliutza), *Τζερονιγῶγα* (Chernigov) et *Βουσεγρὰδὲ* (Višegrad); cf. *DAI* I, 9.6-7. Dans le chapitre 32 *Δοστινίκα/Δεστινίκον* (Dostinik/Destinik) figure en tant que *κάστρον*, mais pas en tant que *οἰκούμενον*, comme c'est mentionné dans la liste des *κάστρα οἰκούμενα*; cf. *DAI* I, 32.76; 32.149-150. Dans le chapitre sur les Zachlumi, on retrouve encore deux villes mentionnées à côté des *κάστρα οἰκούμενα*, dans une section *ὅτι* à part – *Βόνα καὶ Χλοῦμ* (Bona et Hum); cf. *DAI* I, 33.13-14. Même dans le chapitre sur les Dioklétianes, à côté des villes citées dans le paragraphe sur les *κάστρα οἰκούμενα*, on retrouve la mention de *Διοκλείας* (Doklea/Diokleia/Duklja) en tant que *κάστρον* dans un paragraphe *ὅτι* à part; cf. *DAI* I, 35.9-11.

48. BEKKER, 162: *urbes habitatae magnaе*. Pour l'interprétation, selon laquelle il s'agit des *villes anciennes*, car *μέγας* a le même sens comme *maior* en latin, mais peut également signifier *ancien, d'antan, primaire*, cf. ŽIVKOVIĆ, *Kastra oikoumena*, 13-14.

certaines principautés, à partir de cette source-là, et, par conséquent, il a dû continuellement reprendre la phrase toute faite *κάστρα οἰκούμενα*⁴⁹. Notre conclusion est que les deux listes principales existaient et se trouvaient dans les deux premières sources, dont on trouve trace dans le chapitre croate qui contenait les *κάστρα οἰκούμενα* croates pour l'une, et dans le chapitre serbe pour l'autre, à laquelle les principautés maritimes et la Bosnie ont été inclus⁵⁰. De cette manière on peut également affirmer l'existence de deux sources principales consacrées aux Serbes et aux Croates.

Κάστρα οἰκούμενα ne signifie donc pas *villes habitées*, mais cette phrase, en effet, nous révèle une sorte de catalogue des plus anciens sièges ecclésiastiques dans les principautés des Slaves du Sud; un fait qu'il est facile de prouver. En ce qui concerne la Croatie, la ville de Nin (Νῶνα) prend la première place, car la liste des *κάστρα οἰκούμενα* commence par elle; dans le cas du pays des Zachlumi c'est la ville de Ston (Σταγνόν), dans le cas de la Terbunie c'est la ville de Trebinje (Τερβουνία), et dans le cas de la Paganie c'est la ville de Mokro (Μόκρον)⁵¹. Ces quatre villes nous sont assez bien connues, et les quatre ont effectivement représenté des sièges épiscopaux, à partir de la deuxième moitié du IXème siècle (Nin), ou de la première moitié du Xème⁵². Mais, avant même d'avoir accédé au rang d'évêché, elles furent les centres de l'organisation ecclésiastique dans ces principautés, ayant été placées soit sous le pouvoir d'un archiprêtre, soit sous celui d'un soi-disant chorévêque. De la même manière, les autres villes qui figuraient sur la liste, étaient leurs villes paroissiales. En ce qui concerne la Serbie, la ville de Destinik (Δεστινίκον) prend la première place, et dans le cas de Dioclée, c'est la ville de Gradete (Γράδετα). Ces deux villes sont de localisation méconnue, ainsi que leur villes paroissiales, à l'exception de Salines (Σαληνές), qui devrait être l'actuelle ville de Tuzla⁵³. D'autre part, les *κάστρα οἰκούμενα* en Croatie, au pays des Zachlumi, en Paganie et en Dioclée, ont été en grande majorité identifiés. Dans certaines de ces villes,

49. Cf. ŽIVKOVIĆ, *Kastra oikoumena*, 19.

50. Cf. T. ŽIVKOVIĆ, *On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages*, dans: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Sarajevo 2010, 166-167.

51. *DAI* I, 31.68-69; 33.20-21; 34.19-20; 36.14.

52. Cf. T. ŽIVKOVIĆ, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama - rani srednji vek*, Beograd 2004, 169 (désormais: ŽIVKOVIĆ, *Crkvena organizacija*).

53. *DAI* I, 32.149-151; 35.12-13.

Ošlje (Ἰοσλή) par exemple, quelques églises préromanes ont même été découvertes⁵⁴. On reviendra sur cette expression, κάστρα οἰκούμενα, à la fin de cet exposé.

Le fait que la source (supposée) de Constantin Porphyrogénète insiste sur la christianisation, ensuite sur Rome, comme étant le point cardinal d'où les Serbes, aussi bien que les Croates, ont reçu la doctrine chrétienne, par les efforts communs de l'empereur Héraclius et du pape (non-nommé), suivi par l'énumération des villes ecclésiastiques qui se trouvaient, de toute évidence, sous l'égide de l'église romaine, mène à la conclusion qu'on a ici affaire à une source à part, d'origine ecclésiastique, venue de l'Ouest, plus probablement de Rome. La meilleure manière de vérifier cette conclusion est de comparer cet ouvrage avec une composition analogue, qui a vu le jour dans l'Ouest latin et dont le fil narratif et la structure auraient été concordé avec ceux des chapitres serbes et croates du *DAI*.

En 871, l'auteur anonyme de Salzbourg a composé un ouvrage connu sous le nom de *De conversione Bagoariorum et Carantanorum (DCBC)*⁵⁵. Cet écrit date d'une période politique assez particulière, de l'époque marquée par la lutte d'influence en Pannonie et en Moravie, entre le pape et l'archevêque de Salzbourg. Le pape avait des prétentions sur cette région, considérée par l'église de Salzbourg comme faisant partie de son cadre spirituel. C'est précisément dans cette région que le pape a envoyé Méthode, en 869, en tant que son représentant chez les Slaves qui peuplaient cette région, et en qualité d'archevêque, dont le siège était à Sirmium⁵⁶. En route, Méthode a été arrêté par l'archevêque de Salzbourg, Adaluin, et incarcéré pendant trois ans au

54. ŽIVKOVIĆ, *Kastra oikoumena*, 24.

55. *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, éd. D. W. WATTENBACH, *MGH. Scriptores XI*, Hannoverae 1854, 1-15 (désormais: *DCBC*); M. KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936 (désormais: *Kos, Conversio*); H. WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien*, Wien 1979.

56. Sur l'auteur de cet ouvrage et sur l'interprétation de ses informations, cf. KOS, *Conversio*, 14, 102, 104; H. WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, Wien-München 1995, 193-336; E. J. GOLDBERG, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict Under Louis the German 817-876*, Cornell Univ. Press 2006, 300-301.

monastère insulaire de *Reichenau*, sur le lac de Constance⁵⁷, d'où il n'a été libéré que par la médiation du pape Jean VIII au printemps 873⁵⁸.

Le *DCBC* a été envoyé à Rome, vraisemblablement dès 871, car le pape y était accusé d'avoir provoqué les turbulences ecclésiastiques en Pannonie en y envoyant Méthode. En effet, la phrase terminale indiquant qu'en Pannonie tout était en ordre jusqu'au moment où Méthode y est apparu avec sa doctrine, contient une incrimination *ex silentio* envers le pape: *Hoc enim ibi observatum fuit usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi*⁵⁹. Car on sait qui était à l'origine de l'envoi de Méthode: le pape, c'est-à-dire son secrétaire, Anastase le Bibliothécaire. Anastase et son oncle, l'évêque Arsenius, étaient l'appui principal de Méthode à Rome⁶⁰. Cette phrase terminale représente le message adressé au destinataire de cet écrit, composé poliment, sans vouloir provoquer de conflits ouverts, mais représentant une preuve indiscutable qui montre que le *DCBC* était réellement destiné à Rome. Cet ouvrage n'a pas été conçu ayant comme objectif la glorification de l'église de Salzbourg, ni en raison de la poursuite judiciaire contre Méthode. Son objectif était plutôt d'ordre pratique: établir la frontière du diocèse de Salzbourg vis-à-vis de Rome, avec l'intention de la justifier à l'aide de nombreux documents incontestables⁶¹. Par conséquent, l'auteur de *DCBC* a également inclus dans son ouvrage les chartes qui nous apportent la conclusion indubitable que l'archevêché de Salzbourg propageait le christianisme depuis très longtemps dans la périphérie de la Pannonie Basse.

Selon le *DCBC*, les *Romani*, les Goths et les Gépides peuplaient la Pannonie, d'où les Avars (les Huns) les ont expulsés; ensuite, les Avars ont été expulsés par les Francs, les Bavarois et des Caranthoniens. Il est particulièrement intéressant d'analyser les mots exacts de ce récit: ..., ***quosque Franci ac Bagoarii cum Quarantanis continuis affligendo bellis eos superaverunt***⁶² (*après avoir combattu continuellement, les Francs, les*

57. M. McCORMICK, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge 2001, 193, n. 80 et fig. 7.1.

58. Vie de Méthode, c. 10.1, dans: *Constantinus et Methodius Thessalonicenses: Fontes*, éd. F. GRIVEČ – F. TOMŠIĆ (Radovi Staroslovenskog Instituta 4), Zagreb 1960 (désormais: *CMT*).

59. *DCBC*, 14.27.

60. Vie de Constantin, c. 17.9, dans: *CMT*.

61. Par exemple, *DCBC*, 12.11-28; 13.3-17.

62. *DCBC*, 6.20-7.2: *Nunc adiciendum est qualiter Sclavi qui dicuntur Quarantani et confines eorum fide sancta instructi christianique effecti sunt, seu quomodo Huni Romanos*

Bavariens et les Caranthoniens prédominèrent à la fin). Dans le chapitre 30 du *DAI*, on peut lire le passage suivant: ..., καὶ εὗρον τοὺς Ἄβαρεις κατέχοντας τὴν τοιαύτην γῆν. Ἐπί τινας οὖν χρόνους πολεμοῦντες ἀλλήλους, ὑπερίσχυσαν οἱ Χρωβάτοι, ...⁶³. Alors, après avoir pris possession de la ville de Salona, les Avares ont dominé pendant quelque temps la Dalmatie, mais, par la suite, les Croates y sont arrivés et après avoir fait la guerre, ils ont prédominé. La forme du verbe ὑπερίσχυσαν n'est que la traduction littérale en grec du latin *superaverunt*, qui figure à côté de cette description identique dans le *DCBC*: *en guerroyant continuellement les uns contre les autres*. Dans ce même chapitre 30, on mentionne qu'auparavant les Ῥωμαῖοι ont vécu en Dalmatie, d'où ils ont été expulsés par les Avares/Slaves⁶⁴. Cette même donnée est rendue encore plus précise dans le chapitre 31: *Ces Romani* (ayant vécu en Dalmatie) *ont été expulsés par les Avares à l'époque de l'empereur Héraclius*, et par la suite, les Croates ont vaincu et expulsé les Avares⁶⁵. On retrouve encore une information d'une importance singulière: dans le chapitre 29 les frontières de la Dalmatie sont tout à fait mythiques: Ἡ δὲ καὶ τῶν αὐτῶν Ῥωμάνων διακράτησις ἦν μέχρι τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ⁶⁶ (*Le pouvoir de ces Romani s'étendait jusqu'au fleuve Danube*), ce qui n'est évidemment pas vrai (car la province romaine de Dalmatie ne s'est jamais étendue jusqu'au Danube), mais voyons pour le moment ce qu'en dit le *DCBC*: *Antiquis enim temporibus ex meridiana parte Danubii in plagis Pannoniae inferioris et circa confines regiones Romani possederunt*⁶⁷ (*Dans les temps reculés, les Romani possédaient tous*

et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt et illam possederunt regionem, quosque Franci ac Bagoarii cum Quarantanis continuis affligendo bellis eos superaverunt. Le récit analogue apparaît aussi dans le chapitre consacré aux Caranthoniens; *DCBC*, 9.3-9.12.

63. *DAI* I, 30.66-68.

64. *DAI* I, 30.8-12: Ἐκ παλαιοῦ τοίνυν ἡ Δελματία τὴν ἀρχὴν μὲν εἶχεν ἀπὸ τῶν συνόρων Δυρραχίου, ἦγον ἀπὸ Ἀντιβάρεως, καὶ παρετείνετο μὲν μέχρι τῶν τῆς Ἱστορίας ὁρῶν, ἐπλατύνετο δὲ μέχρι τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ. Ἦν δὲ ἅπασα ἡ τοιαύτη περιχώρος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἀρχήν, ...

65. *DAI* I, 31.15-20: Παρὰ δὲ τῶν Ἀβάρων ἐκδιωχθέντες οἱ αὐτοὶ Ῥωμαῖοι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, Ἡρακλείου, αἱ τούτων ἔρημοι καθεστήκασιν χώραι. Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρᾳ, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν.

66. *DAI* I, 29.14-15.

67. *DCBC*, 9.3-4.

les domaines situés au Sud du Danube, sur le territoire de la Pannonie Basse et des régions environnantes).

On y rencontre un modèle narratif identique. L'auteur du *DCBC* décrit le territoire qui l'intéresse, celui de la Pannonie Basse, en expliquant brièvement le passé politique depuis l'époque de la domination romaine, en passant par les Avars, leur expulsion par les Bavares et les Caranthiens, et ensuite il parle de l'arrivée des Francs, et des événements qui se produisirent jusqu'à son époque. L'auteur anonyme de la source supposée de Porphyrogénète écrit de manière identique, excepté le fait qu'il place la Dalmatie au cœur des événements, en y ajoutant la Pannonie. Cette évidente similitude dans le cours de l'exposé, même si les dires des deux auteurs sont opposés alors qu'ils mentionnent le même territoire, la Pannonie, impose la conclusion qu'il s'agit d'un écrit qui a suivi la narration du *DCBC* et qu'il a adapté la sienne à cette dernière. C'est pour ôter le droit spirituel de Salzbourg sur la Pannonie Basse, que dans la source de Porphyrogénète la Pannonie est déclarée comme faisant partie de la Dalmatie. Cette étendue, précisément, entraine dans la sphère de l'activité ecclésiastique de Méthode, plus exactement de Rome qui a sacré Méthode en 869 pour la fonction d'archevêque de la région de la Pannonie Basse, dont le siège était à Sirmium. Ce lien entre le *DCBC* et l'auteur anonyme, que Porphyrogénète a utilisé, est démontré par cette constatation surprenante dans le chapitre 30, mentionnant que les descendants des Avars se trouvent toujours en Croatie et qu'on peut conclure en les observant qu'il s'agit des Avars⁶⁸. L'auteur du *DCBC* souligne aussi que les Avars – bien qu'ils aient été déjà vaincus à l'époque de Charlemagne – de son temps actuel, c'est-à-dire *de nos jours* (en 871), habitent toujours la Pannonie⁶⁹. L'information fournie par le *DCBC* sur les Avars en Pannonie est la dernière les concernant qui provienne d'une source latine. Par conséquent, il serait curieux que Constantin Porphyrogénète sache en 949 que les Avars habitent la Croatie, vu qu'ils n'ont été mentionnés dans aucune des sources postérieures à l'année 871, ni sur le territoire de la Croatie (la Dalmatie), ni sur celui de la Pannonie. De cela résulte que cette donnée ait été reprise de la source de Porphyrogénète qui parlait des Croates, chronologiquement proche de la période de l'apparition du *DCBC*.

68. *DAII*, 30.69-71: Ἐκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα παρὰ τῶν Χρῶβάτων, καὶ εἰσὶν ἀκμὴν ἐν Χρῶβατία ἐκ {τοῦς} τῶν Ἀβάρων, καὶ γινώσκονται Ἄβαρες ὄντες.

69. *DCBC*, 6.19-7.4.

Étant donné que l'auteur anonyme a élargi l'étendue de la tribu croate aussi sur la Pannonie, vu qu'il a insisté sur le fait qu'un clan de Croates, qui s'était détaché de leur compatriotes arrivés en Dalmatie, a pris le pouvoir sur la Pannonie et sur l'Illyrie⁷⁰, on en déduit que cette donnée sur les Avars en Dalmatie se rapporte à la Pannonie et non pas à la Croatie dalmate, comme Constantin VII l'a écrit – car il a intégré ses sources dans un ensemble figurant dans le chapitre 30. On remarque son recours à la source latine dans l'emploi du terme Illyrie (Illyricum) pour désigner la région de l'ancien diocèse romain d'Illyrie, jamais utilisé par des écrivains byzantins. Dans l'esprit byzantin, l'Illyrie représentait toujours la *praefectura* portant le même nom, plus exactement le territoire qui s'étendait à l'Est de la Dalmatie ayant pour siège *Iustiniana Prima*, et, plus tard, Thessalonique⁷¹. Ainsi, Constantin Porphyrogénète n'emploie jamais le terme Illyrie dans le *DAI* tout entier, ni comme *praefectura*, ni comme diocèse, à l'exception de l'exemple mentionné dans le chapitre 30, alors qu'il évoque la Pannonie encore deux fois, sans compter l'exemple cité dans le chapitre 30: premièrement, en se rapportant à sa source, Théophane le Confesseur qui mentionne les Goths en Pannonie, et deuxièmement, en s'appuyant sur sa source italienne, selon laquelle les Lombards ont jadis vécu en Pannonie⁷².

Pourtant, les ressemblances entre le *DCBC* et la source de Constantin Porphyrogénète pour le passé le plus ancien des Serbes et des Croates ne s'arrêtent pas là. En revanche, elles ne font que commencer.

Selon le *DCBC*, le duc des Caranthaniens a demandé à l'évêque Virgile de lui rendre visite afin de convertir son peuple à la foi chrétienne. On peut y lire, par la suite, que celui-ci ... *misso suo episcopo nomine Modesto ad docendam illam plebem, et cum eo Wattonem, Reginbertum, Cozharium, atque Latinum presbyteros suos, et Ekihardum diaconum cum aliis clericis, dans ei licentiam ecclesias consecrare et clericos ordinare iuxta canonum diffinitionem, ...*⁷³. Alors, Virgile a envoyé son évêque Modeste, suivi par trois *presbyteri*, un diacre et des prêtres, pour qu'il consacre les églises et

70. *DAI* I, 30.75-78: Ἀπὸ δὲ τῶν Χρῳβάτων, τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματία, διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησεν τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν· εἶχον δὲ καὶ αὐτοὶ ἄρχοντα αὐτεξούσιον, διαπεμπόμενον καὶ μόνον πρὸς τὸν ἄρχοντα Χρῳβατίας κατὰ φιλίαν.

71. ŽIVKOVIĆ, *Crkvena organizacija*, 36.

72. *DAI* I, 25.24-25; 27.30-31.

73. *DCBC*, 7.32-35.

ordonne les prêtres en Caranhanie. L'auteur du *DCBC* connaît les noms des trois *presbyteri* et aussi celui du diacre. Dans le chapitre 31 du *DAI* il est indiqué que l'empereur Héraclius a fait venir de Rome des prêtres et, ayant choisi parmi eux l'archevêque, l'évêque, des *πρεσβυτέρους* et des diacres, il a baptisé les Croates, à l'époque de l'*archôn* Porga⁷⁴.

Il faut bien noter cette hiérarchie: les évêques, les *πρεσβύτεροι*, les diacres. L'auteur anonyme du récit sur les Croates va même plus loin, car il fait aussi mention de l'archevêque. Vu les ressemblances précédentes entre le *DCBC* et la source de Constantin VII, on peut conclure que l'auteur anonyme de cette source n'a procédé qu'en suivant le modèle narratif du *DCBC*.

Les ressemblances entre le *DCBC* et le *DAI* apparaissent aussi dans le chapitre sur les Serbes. Ainsi, l'empereur franc a ordonné à l'archevêque de Salzbourg, Arnon, de passer dans les régions slaves, d'y assigner les évêques et de convertir le peuple à la foi chrétienne par des prédications: ..., *populusque in fide et christianitate praedicando confortare*. ... *ordinavit presbyteros, populunque praedicando docuit*⁷⁵. Dans le chapitre 32 du *DAI* on peut lire que l'empereur a envoyé, de Rome, des *πρεσβύτας* qui ont *appris* (aux Serbes) à accomplir de manière correcte les actes religieux et leur ont exposé la doctrine chrétienne (... Σέρβλους ..., οὗς ὁ βασιλεὺς πρεσβύτας ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἐβάπτισεν, καὶ διδάξας αὐτοὺς τὰ τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς, αὐτοῖς τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν ἐξέθετο)⁷⁶. Les phrases qui apparaissent dans le *DAI* représentent une traduction quasi littérale du *DCBC*; non seulement la traduction y est identique, mais le modèle également – on ne retrouve aucune mention de la hiérarchie, seulement des *presbyteri*, exactement comme dans le chapitre sur les Serbes (*πρεσβύται*). Il faudrait aussi attirer l'attention sur le fait que dans le *DCBC* on parle de deux tribus, deux peuples, les Bavarois et les Caranhanians, et dans la source supposée de Constantin on mentionne, également, deux peuples: les Serbes et les Croates. Si on reste dans ce même registre, il est surprenant qu'on applique aux Croates le modèle venu de la christianisation des **Caranhanians** (par exemple, la hiérarchie cléricale

74. *DAI* I, 31.21-25: Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρῶβάτους ἐβάπτισεν· εἶχον δὲ τῷ τότε καιρῷ οἱ τοιοῦτοι Χρῶβάτοι ἄρχοντα τὸν Ποργᾶ.

75. *DCBC*, 10.4-8.

76. *DAI* I, 32.27-29.

y est plus élaborée), alors qu'en ce qui concerne les Serbes, on reprend le modèle employé pour les **Slaves Pannoniens** (dans lequel on note l'absence de hiérarchie ecclésiastique).

L'auteur anonyme continue à suivre le *DCBC*, en relatant que Virgile, venu auprès du duc bavarien, Otile, sur ordre du roi franc Pépin, était: *vir quidam sapiens et bene doctus*⁷⁷. Dans le chapitre 31 du *DAI* on dit que Martin, l'homme arrivé chez les Croates à l'époque de Trpimir, était un homme d'une piété absolue, habillé de vêtements profanes, les pieds amputés, et qui se déplaçait en tous lieux porté par quatre hommes⁷⁸. L'auteur du *DCBC* a son homme saint qui se rend auprès des barbares; l'auteur anonyme écrivant sur les Croates doit disposer d'un même homme. On y rencontre à nouveau un modèle identique – le récit sur les Croates suit le fil narratif de la conversion des Bavarois. L'auteur anonyme se rapporte directement à la tradition croate dans le récit sur Martin, car il dit: *comme les Croates le racontent eux-mêmes*⁷⁹. Il apparaît que cet auteur disposât d'un informateur parmi les Croates, et qu'il n'ait pas composé son écrit simplement en imaginant les particularités, mais qu'il l'ait élaboré selon le modèle du *DCBC* en s'appuyant sur le matériel reçu de Croatie et de Dalmatie.

Ensuite, le *DCBC* montre beaucoup d'intérêt pour les ducs de la Pannonie Basse, Pribina et Kocelj; leurs chartes y sont même incluses. Ces ducs sont d'une importance majeure car ils représentaient le point d'appui de l'église de Salzbourg dans ces régions⁸⁰. L'auteur anonyme parle de Pribina et de Kocelj; évidemment, il s'agit des mêmes personnes que dans le *DCBC*, mais il les représente en tant qu'opresseurs des Croates – ce qui fut à l'origine du soulèvement qui aboutit au décès de Kocelj. On peut également y percevoir la satisfaction de l'auteur anonyme en ce qui concerne le fait que les Francs aient si mal fini en Croatie⁸¹.

De plus, le *DCBC* cite par moments certains des ducs caranthiens, les quatre plus exactement (Pribislav, Kemik, Stoimir, Edgar)⁸², ce que fait aussi

77. *DCBC*, 6.9-13.

78. *DAI*, 31.42-52.

79. *DAI*, 31.46.

80. *DCBC*, 11.20-12.20; 13.3-8; 14.5-6.

81. *DAI*, 30.78-87.

82. *DCBC*, 11.13-20: *Tunc primus ab imperatore constitutus est confinii comes Goterammus, secundus Werinharius, tertius Albricus, quartus Gotafridus, quintus Geroldus.*

l'auteur anonyme du chapitre sur les Serbes – en citant les quatre prédécesseurs de Vlastimir: Vicheslav, Radoslav, Prosigoï et Vlastimir⁸³. Cette généalogie des souverains serbes ne devrait nullement être remise en question – car ces prénoms n'ont pas été inventés – mais il faudra plutôt attirer l'attention sur le besoin éprouvé par l'auteur anonyme de faire concorder son exposé avec le *DCBC*, en se basant sur le matériel reçu sur les Serbes et les Croates.

Enfin, l'auteur de *DCBC* nous a procuré encore une donnée d'importance particulière. Il nous transmet la liste de toutes les églises construites à l'époque de Pribina, en énumérant aussi les lieux où elles se trouvaient⁸⁴. En tout, ils sont 13, et il est difficile de les concevoir en tant que villes; par la suite, un grand nombre d'entre eux disparaît de la source⁸⁵. On y rencontre à nouveau le terme *κάστρα οἰκούμενα* et on terminera cette brève analyse par ce qui suit. On a déjà dit que le terme *κάστρα οἰκούμενα* ne signifie pas villes habitées, mais plutôt villes placées dans l'encadrement de l'organisation ecclésiastique. Étant donné que l'auteur anonyme se trouvait en Italie, à Rome probablement, il en résulte que la liste des *κάστρα οἰκούμενα* dans les chapitres serbes et croates représente, en effet, le plus ancien témoignage de l'organisation de l'église romaine dans ces régions. Étant donné qu'il a suivi le modèle narratif du *DCBC*, son récit a également dû inclure la liste concernant les villes ayant des églises. Ce terme, *κάστρα οἰκούμενα*, a été employé par quelqu'un qui écrivait originalement en latin, et qui l'a ensuite traduit en grec, en utilisant le terme tout à fait erroné et mentionné uniquement dans le *DAI*. Anastase le Bibliothécaire a

Interim vero dum praedicti comites orientalem procurabant plagam, aliqui duces habitaverunt in illis partibus ad iam dictam sedem pertinentibus. Qui comitibus praefatis subditi fuerunt ad servitium imperatoris; quorum nomina sunt Priwizlauga, Cemicas, Ztoimir, Etgar. Post istos vero duces Bagoarii coeperunt praedictam terram dato regum habere in comitatum, nomine Helmwinus, Albgarius et Pabo.

83. *DAI* I, 32.33-35.

84. *DCBC*, 12.32-13.2: *Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistae constat dedicata, et foris civitatem in Dudleipin, in Ussitin, ad Businiza, ad Bettobiam, ad Stepiliperc, ad Lindolveschirchun, ad Keisi, ad Wiedhereschirichun, ad Isangrimeschirichun, ad Beatuseschirichun, ad Quinque basilicas temporibus Liuprammi ecclesiae dedicateae sunt; et ad Otachareschirichun et ad Paldmunteschirichun, ceterisque locis ubi Priwina et sui voluerunt populi. Quae omnes temporibus Priwinae constructae sunt et consecratae a praesulibus Iuvanensium.*

85. Cf. Kos, *Conversio*, 86-89.

séjourné à Constantinople en 870; dans la lettre destinée au pape Adrien II, dans laquelle il lui résume l'évolution du litige ecclésiastique entre Rome et Constantinople, plus précisément depuis l'époque du pape Nicolas I et du patriarche de Constantinople Photius, il déclare avoir souvent réprimandé les Grecs pendant son séjour à Constantinople car ils qualifiaient le patriarche d'œcuménique, en employant le terme *universalis* qui a souvent été incorrectement interprété en latin; les Grecs lui répondirent: ..., *quod non ideo oecumenicon, quem multi universalem interpretati sunt, dicerent patriarcham, quod universi orbis teneat praesulatum, sed quod cuidam parti praesit orbis, quae a christianis inhabitatur. Nam quod Grece oecumeni vocatur, Latine non solum orbis, a cuius universitate universalis appellatur, verum etiam habitatio vel locus habitabilis nuncupatur*⁸⁶. Cette expression *habitatio vel locus habitabilis*, en relation avec l'organisation ecclésiastique, représente les κάστρα οἰκούμενα du *DAI*, c'est-à-dire de l'auteur anonyme. Tout ce qu'on vient de dire nous offre la preuve indubitable que le terme κάστρα οἰκούμενα provient de la terminologie ecclésiastique.

Si on compare le *DCBC* avec les informations sur les Croates et les Serbes, il devient clair que le modèle narratif y est identique. Il ne faut pas oublier que dans le *DCBC* figurent quelques descriptions relatives à l'histoire politique, surtout celles concernant les conflits guerriers caractéristiques des premières années du règne de Pribina; ces événements, l'auteur anonyme les relate lui aussi, dans les deux chapitres sur les Serbes et les Croates. Puisqu'il est évident que le *DCBC* a servi de modèle aux écrits de l'auteur anonyme sur les Serbes et les Croates, alors il est certain que cet ouvrage ait été intitulé en référence au *DCBC*, c'est-à-dire *De conversione Croatorum et Serborum (DCCS)*⁸⁷. Étant donné qu'il nous fournit des informations jusqu'à l'année 878 environ en ce qui concerne les Croates, et jusqu'à l'année 855 environ en ce qui concerne les Serbes, on pourrait conclure que cet écrit a vu le jour à cette époque, plus exactement durant l'année 878. Le manque d'informations sur les Serbes et une chronologie moins élaborée pourraient démontrer le fait que son informateur a séjourné en Serbie seulement jusqu'aux alentours

86. *Anastasio Bibliothecarii Epistolae sive praefationes*, éd. E. PERELS – G. LAEHR, *MGH. Epistolarum VII: Karolini Aevi V*, Berolini 1928, 417.20-26.

87. Par exemple, l'écrit *De conversione Francorum* se montre entièrement indépendant, en n'ayant aucun point en commun avec le *DCCS* ou le *DCBC*; cf. *Flodoardi Historia Remensis ecclesiae I*, éd. M. LEJEUNE, Reims 1854, 77-86.

de l'année 855. D'autre part, la présence d'un informateur parmi les Croates a été confirmée déjà en 877. L'ouvrage a vraisemblablement été conçu entre les années 875 et 877. Autrement dit, l'empereur franc Louis II est décédé en 875 et Louis l'Allemand en 876; par conséquent, la papauté a acquis une position capitale dans les litiges opposant les prétendants à l'héritage du trône franc⁸⁸. C'est seulement en ce moment-là qu'il est possible qu'un écrivain à Rome, haut représentant de l'église romaine, puisse s'exprimer d'une manière aussi injurieuse sur les Francs. De plus, c'est uniquement en 877 et en 878, à l'époque de Zdeslav, que la Croatie a été sous la suprématie byzantine, et ce n'est qu'à cette période que quelqu'un a pu écrire que les Croates se trouvaient sous la domination byzantine⁸⁹. La mort de Kocelj se situe à la fin de l'année 874 ou au début de l'année 875, car c'est en mai 873 que les sources le mentionnent pour la dernière fois⁹⁰. Le soulèvement des Croates contre les Francs s'est alors terminé au plus tard en 875; ce sont les derniers événements relatés par l'auteur anonyme. Le titre de cet ouvrage, *De conversione Croatorum et Serborum* – qui contient d'abord le récit sur les Croates et ensuite sur les Serbes – aurait expliqué la place plutôt illogique du chapitre serbe par rapport au chapitre croate dans le *DAI*, car au Xème siècle, le rôle des Serbes à Byzance a été beaucoup plus important que celui des Croates, particulièrement en tant que précieux alliés dans les conflits avec les Bulgares à l'époque de Symeon (893-927). En effet, il serait difficile d'expliquer pourquoi Constantin Porphyrogénète aurait d'abord écrit sur les Croates, sur lesquels il disposait de peu d'informations pour la période du Xème siècle, et ensuite écrit sur les Serbes, sur lesquels il abondait en données concernant la fin du IXème et les trois premières décennies du Xème siècle. L'unique explication aurait été qu'il a procédé ainsi car, précisément, sa source principale sur le passé le plus ancien des Serbes et des Croates parlait premièrement des Croates, et ensuite des Serbes.

Si le *DCCS* a servi de source à Constantin Porphyrogénète pour le passé le plus ancien des Serbes et des Croates, alors toutes ces données doivent être

88. *Annales Fuldenses*, éd. G. H. PERTZ, *MGH. Scriptores* I, Hannoverae 1826, 389.4-5; 46-50.

89. *Giovanni Diacono Istoria Veneticorum*, éd. L. A. BERTO, Bologna 1999, 140.

90. *Fragmenta registri Iohannis VIII. Papae*, éd. E. CASPAR, *MGH. Epistolarum* VII: *Karolini Aevi* V, Berolini 1928, 282.10-15; 283.7-10.

interprétées d'une manière entièrement différente. Par conséquent, ce n'est pas Porphyrogénète qui a introduit l'empereur Héraclius dans le récit sur la colonisation et sur la christianisation des Serbes et des Croates; ce n'est également pas lui qui a imaginé l'étymologie du nom "serbe" à partir du latin *servus*, qui signifie esclave; ce n'est également pas Constantin VII qui a colonisé les Serbes deux fois, ni qui a mis en relation Rome et Constantinople dans leurs efforts communs de christianiser les Serbes et les Croates; ce n'est pas l'empereur qui a élargi l'étendue de la Dalmatie jusqu'au Danube. C'est l'auteur anonyme qui composait son ouvrage à Rome, où il habitait, qui a été à l'origine de toutes ces informations. On entrevoit alors une nouvelle possibilité qui ouvre la voie à l'interprétation des chapitres sur les Serbes et les Croates. En même temps, un nouveau chapitre de recherche vient de s'ouvrir, avec les questions suivantes: qui était l'auteur anonyme, à quelle occasion a-t-il composé son ouvrage, qui étaient ses informateurs, et, finalement, comment son écrit est-t-il parvenu jusqu'à Constantinople. De la réponse à toutes ces questions résultera indubitablement une nouvelle vision des chapitres du *DAI* sur les Slaves du Sud, qui réussira, peut-être, à percer définitivement le cercle enchanté de questions aux réponses invariables, vieux de plus de 400 ans.

THE SOURCES OF CONSTANTINE PORPHYROGENITUS
CONCERNING THE EARLIEST HISTORY OF THE SERBS AND CROATS

There are eight chapters (29-36) in *De Administrando Imperio* by Emperor Constantine VII Porphyrogenitus that contain known historical information on the Slavs of the Balkan Peninsula. Commonly accepted knowledge in historiography tells us that Constantine Porphyrogenitus must have used references on the Serbs, the Croats, and other Slavs from the archives of the Imperial Palace and the verbal accounts of Byzantine administrative personnel who were stationed in Dalmatia. However, our analysis of the earliest historical text on the Serbs and the Croats described in chapters 30, 31 and 32 of the *DAI* has established that oral tradition could not have been the source of the information on the Serbs or the Croats but rather that Constantine utilized a written source with its approximately dated to around 878.

The peculiar style of the source focuses on baptism (*Conversio Croatorum et Serborum*) and the close ties of the Serbs and the Croats with Rome. This style or literary genre – *De conversione* – did not exist in Byzantium but was well known during early medieval times in the West. The analysis of the aforementioned chapters of the *DAI* established a high degree of correlation with parts of the text known in historiography under the title – *De conversione Bagoariorum et Carantanorum*.

The connection between *De conversione Bagoariorum et Carantanorum* and chapters 30, 31, and 32 of the *DAI* is easily recognised in the conception of the work, and in the annexed parts by the author. It is our conclusion that we can now take a different path in analysing data on the earliest history of the Serbs and the Croats; it is evident that Constantine Porphyrogenitus used the information collected by an anonymous author who had been employed, very likely, as a high commissioner of the Roman Church.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΟΙ ΚΑΤΗΧΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο χρόνος και ο τόπος των *Κατηχήσεων*

Οι *Κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, έργο των τελευταίων δεκαετιών του 12ου αιώνα, περιλαμβάνονται στο Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, που έχει κληροδοτηθεί στο Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1906 ο Σπ. Λάμπρος, αφού μελέτησε τους κώδικες *Mosquensis Synodalis* 218 (olim 230) και 219 (olim 262) του 13ου και 15ου αιώνα αντιστοίχως¹, μετέγραψε τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη και ετοίμασε κριτικό υπόμνημα με σκοπό να καλύψει το υπάρχον κενό στη συνολική και ολοκληρωμένη εικόνα του έργου του². Όμως, η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε.

Το Εργαστήριο Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανέλαβε την ψηφιοποίηση του υλικού με σκοπό την

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις του.

1. Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων βλ. I. ČIČUROV, *Probleme der Erforschung des literarischen Nachlasses des Michael Choniates*, στο: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines: Bucarest 6-12 Sept. 1971*, έκδ. M. BERZA – E. STANESCU, Bucarest 1976, 67-69.

2. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Μιχαήλ Άκομινάτου ανέκδοτος κατηχητική όμιλία, *NE* 6 (1909) 3-5 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 6)· πρβλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Αί ανέκδοτοι κατηχήσεις του μητροπολίτου Αθηνών Μιχαήλ Άκομινάτου, *NE* 21 (1927) 411-412 (στο εξής: ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Άνέκδοτοι κατηχήσεις*).

ηλεκτρονική δημοσίευσή του και τη δημιουργία βάσης δεδομένων, από την οποία ο ερευνητής θα μπορεί να μελετήσει τα κείμενα, με τη μορφή εικόνων, απευθείας από τα μεταγραμμένα χειρόγραφα του Σπ. Λάμπρου. Έτσι, το έργο του μητροπολίτη Αθηνών δημοσιεύεται έναν περίπου αιώνα μετά τη συγκρότηση της πρώτης εκδοτικής προσπάθειας.

Σχετικά με τις *Κατηγήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, το Αρχείο περιλαμβάνει το χειρόγραφο της κριτικής έκδοσης 21 από τις συνολικά 26 *Κατηγήσεις*, από την υπ' αριθμόν 5 έως την 26, πλην της 7³. Οι υπόλοιπες δεν διασώζονται, εκτός από την Κατήχηση 1, που έχει εκδοθεί αλλού⁴. Το σώμα αυτό αποτελείται από μεταγραμμένα χειρόγραφα, αριθμημένα από τον Σπ. Λάμπρο, στα οποία έχει δοθεί από το Εργαστήριο νέα ονομασία ψηφιακού τύπου, ώστε να καταστεί ευχερέστερη η ηλεκτρονική αναζήτησή τους στη βάση⁵. Από τις 21 *Κατηγήσεις* του Αρχείου είχαν εκδοθεί πέντε, επομένως υπήρχαν 16 ανέκδοτες, και από τις εκδεδομένες μόνο η Κατήχηση 14 βασιζόταν σε αντιπαραβολή των δύο κωδίκων της Μόσχας⁶.

3. Πρόκειται για ανέκδοτη κατήχηση, που σώζεται αποσπασματικά. Επιγράφεται *Περὶ νηστείας* και δεν περιλαμβάνεται στο Αρχείο Λάμπρου. Για την Κατήχηση 7 βλ. Φ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στή μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθήναι 1999, 35, όπου σχετική βιβλιογραφία (στο εξής: ΚΟΛΟΒΟΥ, Χωνιάτης).

4. Η Κατήχηση 1 έχει εκδοθεί από τον Oxoniensis Baroccianus 131 στο: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α΄-Β΄, Ἀθήναι 1879-1880, Α΄, 107-125 και Β΄, 453 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄-Β΄*).

5. Σελ. α΄-γ΄, 1-891, α΄-κη΄ των χειρογράφων του Σπ. Λάμπρου. Βάση δεδομένων: Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, *διαδικτυακός τόπος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών*: <http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr>, επιμ. ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ, κατηγορία: Μιχαήλ Χωνιάτης (Κατηγήσεις) (στο εξής: Κατήχηση). Σημειωτέον ότι για τις παραπομπές στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούμε την ψηφιακή ονομασία των σελίδων του Αρχείου και όχι τη χειρόγραφη σελιδοποίηση του Σπ. Λάμπρου.

6. Κατήχηση 5: ARSENI, *Cetyre neizdannyya besedy Michaila Akominata mitropolita afinskago, greceskij tekst I russkij perevod*, Novgorod 1901, 1-81. Κατήχηση 8: ARSENI, ό.π., 88-156 και F. GREGOROVIVS, *Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας: ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτῆσεως*, μετ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, τ. 2, Ἀθήνα 1906, 677-712. Κατήχηση 9: ARSENI, ό.π., 160-229. Κατήχηση 14: ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 6, 5-31. Κατήχηση 19: ARSENI, ό.π., 234-289 και τμήμα της στο ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χωρίον Μιχαήλ Ἀκομινάτου περὶ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, *NE* 13 (1916) 360-1. Κατήχηση 26: F. GREGOROVIVS, ό.π., 713-725. Πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 34-38, όπου περαιτέρω μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

Οι Κατηγήσεις αυτές, βάσει του περιεχομένου τους, μπορούν να χωρισθούν σε δύο μέρη. Τα 15 πρώτα κείμενα του Αρχείου αποτελούν μία ομάδα, από την Κατήχηση 5 έως και την 20. Σε αυτή συμπεριλαμβάνεται και η Κατήχηση 1, που, όπως είπαμε, δεν βρίσκεται στο εν λόγω Αρχείο. Τα κείμενα αυτά, πέρα από τη θεολογική προσέγγιση διαφόρων θεμάτων, εμπεριέχουν πληροφορίες για την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική εικόνα της πόλης των Αθηνών, στοιχεία που δεν παρέχονται στις έξι τελευταίες. Εκείνες που αποτελούν τη δεύτερη ομάδα είναι αποκλειστικά θεολογικά κείμενα και, εκτός της αρίθμησης, έχουν το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι επιγράφονται ως εξής: (κα΄) *περὶ πορνείας*, (κβ΄) *περὶ φιλαργυρίας*, (κγ΄) *περὶ θυμοῦ*, (κδ΄) *περὶ λύπης*, (κε΄) *περὶ ἀκηδίας*, (κς΄) *περὶ κενοδοξίας*⁷.

Σχετικά με τον χρονολογικό προσδιορισμό της πρώτης ομάδας, από τη μελέτη του υλικού φαίνεται ότι εκφωνούνταν μία Κατήχηση κάθε χρόνο την περίοδο λίγο πριν από τη Μεγάλη Σαρακοστή. Ο Χωνιάτης μνημονεύει την *ἐτήσιον ὁμιλίαν*, στην οποία οι πιστοί θα έπρεπε να δείχνουν *φιλοτιμότερον ζήλο*, ενώ αλλού δηλώνει ότι ήρθε και πάλι ο καιρός να αναλάβει το *πηδάλιον τῆς διδασκαλίας*, σχόλια που ενισχύουν την υπόθεση ότι οι ομιλίες αυτές συντάσσονταν μία φορά τον χρόνο⁸. Σε μία μάλιστα περίπτωση προσδιορίζεται σαφέστερα η περίοδος εκφώνησης των *Κατηγήσεων*: ο Χωνιάτης, μνημονεύοντας την έλευση της άνοιξης, καλεί τους πιστούς να υποδεχθούν χαρμόσυνα την επικείμενη περίοδο της νηστείας⁹. Δεδομένου ότι εκφωνούνταν κατηγήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της Μεγάλης Σαρακοστής, όπως θα δούμε, η συγκεκριμένη αναφορά μας

7. Ο ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ (Ανέκδοτοι κατηγήσεις, 415) θεωρεί ότι οι επιγραφές αυτές είναι μεταγενέστερες προσθήκες.

8. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 6, MXB1046.5-11: *Πείθει γάρ με διὰ χρόνου ἐνεργεῖν τὸ οἰκτεῖον καὶ τεθειμένον ὑπὲρ καρποῦ τὸ τῆς διδασκαλίας πηδάλιον καθιέναι πάλιν (...) λύει μὲν τῆς χρονίου σιωπῆς (...)* Κατήχηση 8, MXB1104.1-4: *μὴ καθ' ἕκαστον μόνον ἐνιαυτοῦ κύκλον ἀφοσιοῦσθαί με τὴν πρὸς ὑμᾶς ταύτην προσλαλίαν ὡς ἀπλῶς ἔθει δουλεύοντα ἢ ἄλλως τῷ καιρῷ πειθόμενον (...)*, και παρακάτω (MXB1105a.1-2): *Δεῖ δὴ τὴν ἐτήσιον γοῦν ταύτην ὁμιλίαν ἐμὲ μὲν ὡς ἐξὸν διατιθέναι φιλοτιμότερον, ὑμᾶς δὲ ἀσμενέστερον ἀκροᾶσθαι καὶ ὡς εἶπεν ἐκκρεμέστερον (...)*. Στην Κατήχηση 20 μάλιστα (MXB2325.1-5 και MXB2328.8-9) τονίζει εκ νέου την άποψη ότι οφείλουν να προσέρχονται περισσότερες από μία φορές τον χρόνο, ώστε να είναι εφοδιασμένοι *εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον*.

9. Κατήχηση 15, MXB2117.1-14.

οδηγεί λίγο πριν από την έναρξή της είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την Κυριακή της Τυροφάγου, πριν από την Καθαρά Δευτέρα¹⁰.

Όπως φαίνεται, ο μητροπολίτης εκφωνούσε κάθε χρόνο μία Κατήχηση από την πρώτη ομάδα, ενώ ακολουθούσαν οι έξι της δεύτερης, μία για κάθε εβδομάδα της Μεγάλης Σαρακοστής. Η αναφορά στην Κατήχηση 10 είναι αρκετή για να αποκαλύψει τη σειρά αυτή των κειμένων: αφού αναφερθεί διεξοδικά στην εγκράτεια και τη γαστρομαργία, ο Χωνιάτης, ολοκληρώνοντας τη διάλεξη, δηλώνει ότι θα μιλήσει στο μέλλον για έννοιες που συσχετίζει με τα θέματα αυτά, που, όπως φαίνεται από τα κείμενα, πρόκειται για εκείνες που εξετάζονται στην Κατήχηση 21 και διαδοχικά έως την 26¹¹. Άλλωστε, κατά δήλωση του συγγραφέα, οι έξι τελευταίοι κατηχητικοί λόγοι διαμορφώνονται συμπληρωματικά μεταξύ τους¹². Συνεπώς, η δεύτερη ομάδα αποτελεί ενιαίο έργο και αφορά αποκλειστικά κατηχητικές παραινέσεις που σχετίζονται με την προετοιμασία των πιστών για το Πάσχα¹³.

Ο ακριβής χρονολογικός καθορισμός κάθε έργου δεν είναι δυνατός. Ωστόσο, η Κατήχηση 16 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εδώ ο Χωνιάτης, αφού αναφερθεί σε μια μακρά περίοδο σιγής *διὰ τὰ ἐπιρρυνέντα ἀνιαρά*, που όμως δεν κατάφεραν να λυγίσουν την πόλη¹⁴, δηλώνει

10. Πρβλ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις*, 415.

11. Κατήχηση 10, MXB1262.10-15: *Ἡβουλόμην δὲ καὶ περὶ τῶν ἐπομένων ἑκατέρω τούτων (δηλ. περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστρομαργίας) λέγειν ἔτι ἄλλ' ἵνα μὴ τὰς ἀκοὰς ἀποκναίσητε, τῆς ὀμιλίας μηκνυομένης, νῦν μὲν ἅπιτε χαίροντες (...) διαλέξομαι περὶ τῶν ἐξῆς ἀρετῶν τε καὶ κακιῶν ἐς νέωτα (...)*. Κατήχηση 21, MXB2375.7-10 και MXB2378.10-13: (...) *ἔφθημεν δὲ ἤδη περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστρομαργίας διαλέξασθαι, διαλεκτέον ἡμῖν ἐστὶ τανῦν περὶ τῶν ἀντιθέτων καὶ ἐπομένων ἐκείναις, πορνείας καὶ σωφροσύνης (...)*.

12. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2420.14-MXB2421.9: *Καὶ περὶ μὲν γαστρομαργίας καὶ τῆς ἀντιθέτου ταύτης ἐγκρατείας ἤδη διειλέγμεθα, ἀλλὰ καὶ περὶ πορνείας, τοῦ πονηροῦ γαστρομαργίας γεννήματος, καὶ περὶ τοῦ καλοῦ βλαστήματος ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης*. Κατήχηση 23, MXB2455.10: *Οὕτω μὲν δὴ τοῖς προδιειλεγμένοις ὁ περὶ τῆς ὀργῆς λόγος ἀκόλουθος*.

13. Πρβλ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις*, 416.

14. Στην Κατήχηση 16 (MXB2176.3-16) ο Χωνιάτης δηλώνει χαρακτηριστικά: *Καιρὸς γὰρ ἤδη προσθεῖναι δι' ἃ μικροῦ ἂν ἐκωφώθημεν καὶ εἰρηγήσαμεν, πρῶτον μὲν διὰ τὰ ἐπιρρυνέντα ἡμῖν ἀνιαρά, ὑφ' ὧν μὴ καταποθῆναι τελέως οὐκ ἀνθρωπίνης ἦν ἔργον δυνάμεως, θεοῦ δὲ μόνου τοῦ καὶ φυγάδα Προφήτην ἐξ ἐγκάτων κητῶν ἀνεσπακότος καὶ ἐκ λεοντείων ῥυσαμένου χασμάτων ἔτερον*. Μάλιστα, και σε επιστολή του 1198/9, προς τον πατριάρχη Θεοδοσίο Βοραδιώτη, χρησιμοποιοεί την ίδια έκφραση, *ὅτι ἐκωφώθη*

ότι με την ομιλία αυτή ολοκληρώνει δεκαέξι χρόνια αρχιερατείας στην Αθήνα¹⁵, αναφορά που οδηγεί στο 1198. Δεν γνωρίζουμε εάν εκείνος που τοποθέτησε σε σειρά τις *Κατήχησεις* την αρίθμησε ως 16η, έχοντας υπόψη αυτό το στοιχείο, ούτε εάν αυτές διασώθηκαν με χρονολογική σειρά. Στις υπόλοιπες πάντως δεν γίνεται μνεία της αρχιερατείας, ούτε υπάρχουν άλλα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι η θέση των σωζόμενων έργων στο corpus υποδηλώνει τη χρονική σειρά σύνταξής τους, με την εξαίρεση ίσως της Κατήχησης 19.

Όπως θα δούμε, η χρονολόγηση της Κατήχησης 16 δημιουργεί έναν ενδιαφέροντα συνειρισμό με τα στοιχεία της Κατήχησης 19. Εδώ ο Χωνιάτης αναφέρεται μεταξύ άλλων στον δάσκαλό του, τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, και στα θαύματα που σχετίζονται με τη μνήμη του· αναφορά η οποία την τοποθετεί μερικά χρόνια μετά τον θάνατό του (1195/6), πιθανόν μετά το 1198, καθώς έπρεπε να έχει παρέλθει ικανό διάστημα, προκειμένου να διαπιστωθεί και να διαδοθεί τυχόν θαυματουργική δράση. Συνεπώς, είναι πιθανό η Κατήχηση 19 να έπεται πράγματι της 16. Αν μάλιστα υποθέσουμε ότι τα κείμενα έχουν ακόλουθη χρονολογική συνά-

καὶ ἐσίγησε, χωρὶς πάλι να επεκτείνεται ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Ἐπιστολαί, ἐκδ. F. ΚΟΛΟΝΟΥ, Michaelis Choniatae epistulae [CFHB 41], Berlin-New York 2001, Επιστολή 62, 84.4-5 (στο εἶξ: Επιστολή). Είναι ενδιαφέρουσα η αποκάλυψη ἐδῶ ότι οἱ Ἀθηναῖοι κατάφεραν να ἀντεπεξέλθουν σε δυσκολίες, που ὅμως ο Χωνιάτης δεν κατονομάζει. Ἡ δήλωση αὐτή ἴσως δεν ἀναφέρεται μόνο στα γνωστά προβλήματα τῆς μητροπόλεως για τα ὁποῖα το 1198 ο Χωνιάτης συνέταξε πλῆθος ἐπιστολῶν, καθὼς και τὸ Ὑπομνηστικὸν στον αυτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο, κείμενα που στάλθηκαν μαζί στην Κωνσταντινούπολη και θεωροῦνται ἐνιαῖο ἔργο. Ἴσως υπονοεῖται κάποιον στρατιωτικὸν γεγονός του ἴδιου ἔτους, ὅπως ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πειρατείας ἀπὸ τον αυτοκρατορικό ναύαρχο Στειριόνη ἢ ἡ δράση του Σγουρού. Ἄλλωστε, ο Χωνιάτης παραλείπει να σχολιάσει ἀναλυτικά τέτοια γεγονότα στα ἔργα του. Μόνο στην ἐπιστολή πρὸς τὸν μεγάλο δοῦκα Μιχαήλ Στρουφνὸ (Ἐπιστολή 60, 82.24) μνημονεύονται κάποιοι κακοήθεις γείτονες, σχόλιο που θα μπορούσε να υπονοεῖ τὴν δράση του Σγουροῦ ἢ των πειρατῶν. Δυστυχῶς, ἡ ἔνδεια των πηγῶν δεν ἐπιτρέπει βάσιμους συλλογισμούς. Για τὸ ἐνιαῖο ἔργο του Χωνιάτη το 1198 βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΟΛΟΒΟΥ, Χωνιάτης, 145, 158, 162; G. STADTMÜLLER, Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222) [OC 33/2, no 91], Roma 1934, 249 [127]-250 [128] (στο εἶξ: STADTMÜLLER, Choniates). Για τὴν δράση του Στειριόνη βλ. H. AHRWEILER, Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles, Paris 1966, 290 κ.ε. (στο εἶξ: AHRWEILER, Byzance et la mer).

15. Κατήχηση 16, MXB2176.15-16: Ἐγκαδέκαιτον ἤδη τοῦτον ἐνιαυτὸν ἱερατεύω παρ' ἡμῖν, ὃ οὔτοι, καὶ τὴν μὲν ἐπέτειον τοῦ λόγου ποιούμαι σποράν (...).

φεια, θα πρέπει αναλογικά να τοποθετηθεί το 1201/2, ώστε το *corpus* να κλείνει με την 20 το 1202/3, προς τα τέλη της αρχιερατείας του Μιχαήλ Χωνιάτη¹⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν αναφέρεται ο Λέων Σγουρός, οι επιδρομές του στην Αττική και η πολιορκία της πόλης, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνεισφέρουν σε ακριβέστερη χρονολόγηση¹⁷.

Ο παραπάνω συλλογισμός θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τη χρονολόγηση και των υπόλοιπων κεμένων, όμως, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν άλλες αναφορές που να οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Κάποιες ασαφείς και συγκυριακές, στο πλαίσιο άλλων αναφορών, μνείες προκαλούν υποψίες ως προς τη χρονολογική τους τοποθέτηση, όμως αυτά τα συμπεράσματα είναι εξαιρετικά επισφαλής. Τέτοια είναι η περίπτωση της Κατήχησης 12, όπου μια γενικόλογη αναφορά σε *αύξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις*, λόγω της διαφθοράς και απληστίας των κρατικών υπαλλήλων, θα μπορούσε, κατά μία έννοια, να σχετίζεται με τις αυξήσεις των τελών επί Αλεξίου Γ΄· όμως θα μπορούσε να ληφθεί και ως απλή αναφορά στην αισχροκέρδεια των προσώπων αυτών¹⁸.

16. Ο Χωνιάτης ανέλαβε τα καθήκοντά του πιθανότατα την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1182, δεδομένου ότι ο προκάτοχός του, Γεώργιος Ξηρός, πέθανε τον Ιανουάριο του ίδιου έτους (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, ιη΄). Φαίνεται ότι ο Χωνιάτης εκφώνησε 20 κείμενα στα 22 χρόνια που διετέλεσε μητροπολίτης Αθηνών. Δεν γνωρίζουμε για ποιούς λόγους υπάρχουν δύο έτη κενά κατηχήσεων. Ίσως δεν πρόλαβε να εκφωνήσει κατηχήσεις το 1182 και να ξεκίνησε από το επόμενο έτος, οπότε προκύπτει μία περίοδος 20 χρόνων (1183-1203), που συμφωνεί με το *corpus* των 20 κατηχήσεων. Ίσως, κάποιο άλλο σημαντικό γεγονός, όπως η δράση του Σγουρού ή τα γεγονότα πριν από την άλωση και η κρίση από την παρουσία των Σταυροφόρων στα εδάφη της αυτοκρατορίας, ήδη από το καλοκαίρι του 1203, ανέβαλαν την εκφώνηση κατηχήσεων την άνοιξη του 1204. Δυστυχώς, ελλείψει πληροφοριών μπορούμε να καταφύγουμε μόνο σε υποθέσεις. Για τα γεγονότα πριν από την άλωση βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Berlin-New York 1975, 547 κ.ε. (στο εξής: Νικήτας Χωνιάτης).

17. Η ακριβής χρονολογία της πολιορκίας των Αθηνών δεν είναι γνωστή. Θεωρείται ότι συνέβη μετά το 1202· προβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 16· STADTMÜLLER, *Choniates*, 174 [52]. Ο Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ (*Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους*, Θεσσαλονίκη 1986, 68, στο εξής: ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Η κατάκτηση*) θεωρεί ότι έπεται της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204, βασιζόμενος στον Νικήτα Χωνιάτη (606). Πάντως, ο Σγουρός συνιστούσε πρόβλημα ήδη από το 1200 (βλ. Επιστολή 75, 101.18-25 και 77, 103.17-23).

18. Κατήχηση 12, MXB2030. 12-13: (...) *ἐγὼ δέ, τὰς ἐντεῦθεν αύξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις ἐναργέστατα βλέπων, ὀδύρομαι*. Ανάλογες δηλώσεις έκανε την ίδια περίοδο στο *Ύπομνηστικὸν* του 1198· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, 307. 8-14.

Ωστόσο, ούτε ο ενδεχόμενος συσχετισμός των *Κατηγήσεων* με τις *Επιστολές* μπορεί να παράσχει χρονολογικά στοιχεία. Οι αναφορές της Κατήχησης 1 στην αμάθεια και την *ἀγροικία* της πόλεως¹⁹, θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να συσχετισθούν με αναφορές της περιόδου 1182/3 στον Μιχαήλ Αυτωρειανό ή των ετών 1183/95, στον Βασίλειο Πικρίδη, *λογαριαστή τοῦ πραιίτωρος*²⁰. Όμως, ανάλογοι συσχετισμοί είναι επίσης παρακινδυνευμένοι. Άλλωστε, ο Χωνιάτης παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του από την Αθήνα για τον μαρασμό της πόλης, οπότε η συγκριτική μελέτη των δύο έργων προσφέρει επισφαλή χρονολογικά συμπεράσματα.

Πέρα από τον χρόνο, τα κείμενα δίνουν στοιχεία για τον τόπο εκφώνησης των *Κατηγήσεων*, όπως και για το κοινό που απευθύνονταν. Οι πιστοί, γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών και των επαγγελμάτων²¹, συνέρρεαν, όχι πάντα με μεγάλη διάθεση²², πιθανότατα στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας του Παρθενώνα²³. Ακόμη κι αν ο χώρος των κατηγήσεων δεν ήταν ο ναός της Παναγίας, η *ἱερά γινγκλῖς αὕτη* που διαχωρίζει τους ιερείς από το ποίμνιο, αν και πρόκειται για γενικόλογη αναφορά, ενισχύει το συμπέρασμα ότι οι κατηγήσεις διαβάζονταν εντός ιερού ναού. Θα παρίσταντο βεβαίως και μέλη του κλήρου²⁴. Το σίγουρο είναι ότι χρησιμοποιούσαν κάποιο χώρο στην Ακρόπολη, ίσως κοντά

19. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 124-125.

20. Επιστολή 8, 11.2 και 52, 72.1-15. Για τον Πικρίδη βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 161, υπ. 531.

21. Κατήχηση 10 11, MXB1263.13-17: *ἐκ παντὸς γένους καὶ ἡλικίας πάσης καὶ παντοδαπῶν ἐπιτηδευμάτων (...)* ἀκροατήριον πολυμιγῆς Κατήχηση 12, MXB2016.4-11: (...) *γύναια καὶ νεανίσκοι καὶ παρθῆνοι καὶ μειρακύλλια..*

22. Κατήχηση 18, MXB2243.5-10: *Δέδοικα δέ, ὃ παρόντες, μὴ ποτε ἀλλήσωμεν ὑμῖν καὶ οὐκ ὀρχήσεσθε οὔτε τὴν ἐόρτιον, οὔτε μὴν τὴν ἐνόπλιον, ἀμφοτέρων, οἷς αὐτὸς τε οὐκ ἰσχυρὸν καὶ διάτορον, ἀλλ' ἀμενηνόν τι καὶ ἄπνονν ἄσειν μοι δοκῶ, καὶ ὑμεῖς δὲ νωθροὶ γεγόνατε ταῖς ἀκοαῖς διὰ τὰς θλίψεις τὰς εὐρούσας ἡμᾶς σφόδρα, ὡς δικαιοτέρους εἶναι ἐμὲ μὲν πενήθειαι μᾶλλον ἢ ἀλλῆσαι, ὑμᾶς δὲ κόψασθαι ἤπερ ὀρχήσασθαι.* Βλ. και Κατήχηση 8, MXB1105a.1-5.

23. Επωνυμία σε σφραγίδα, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αἱ Ἀθηναὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθήναι 1878, 35 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*).

24. Ο μητροπολίτης είχε κοντά του μεγάλο αριθμό κληρικών J. HERRIN, *Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205*, *DOP* 29 (1975), 261 (στο εξής: HERRIN, *Provincial government*).

στο Επισκοπείο ή στα Προπύλαια²⁵, από όπου είχε κανείς πλήρη εικόνα της φυσικής ομορφιάς της Αττικής. Οι δεικτικές αντωνυμίες σε μνείες του Χωνιάτη επιβεβαιώνουν ότι οι πιστοί βρισκόνταν στην Ακρόπολη απ' όπου μπορούσαν να δουν πανοραμικά τὸν ἐγχώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισσὸν²⁶.

Τα ιστορικά στοιχεία των Κατηγήσεων

Οι Κατηγήσεις επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα από τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Ο Χωνιάτης τονίζει την δραμεία μεταβολή της οικονομικής κατάστασης²⁷ και

25. Η κατοικία του μητροπολίτη ήταν πιθανόν στα Προπύλαια, αλλά είναι μάλλον απίθανο να εκφωνούνταν κατηγήσεις εκεί. Βλ. K. M. SETTON, Athens in the later twelfth century, *Speculum* 19 (1944), 178-208 [=K. M. SETTON, Athens in the Middle Ages, (Variorum Reprints, London 1975, III), 202 (στο εξής: SETTON, Athens): ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀθήναι, 42.

26. Κατήχηση 8, MXB1105a.21. Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1021a.20-23· MXB1013a.24-28: (...) παρὰ ταῖς πύλαις τοῦ ἱεροῦ τοῦδε (...) (ενν. Ακρόπολη): Κατήχηση 9, MXB1159. 6-8: ὁ ἐν Ἀκροπόλει νεὼς οὗτος (...).

27. Κατήχηση 8, MXB1135.9-12: ἵνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὠλιγόθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάτναις ἐξέλιπον; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσσι σπέρματα; Για το ίδιο θέμα βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2033.7-17: Νῦν δ' ὅ τε ἰσχυρὸς λιμὸς καὶ τὸ μηδ' αὐτῶν τῶν κεραιῶν ἐμίπλασθαι ἧς ἐκπέπτωκεν εὐδαιμονίας ἀνέμνησε καὶ πρὸς αὐτὴν ἀναδραμεῖν διανέστησεν, ἐντεῦθεν τληπαθεῖς ἡμεῖς καὶ γυμνοὶ καὶ τοῦ παντὸς ἐνδεεῖς διὰ ταῦτα τὸν ἄρτον ἐσθίομεν οὐκ ἀνδροτί. Ἐπὶ τούτοις ἡ τῶν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων ἀνατολή καὶ μοχθηρὰ βιοτή, καὶ ξένοι πάντες καὶ παρεπίδημοι καὶ οὐδὲ μέγχι βήματος ἐνὸς δεσποτοῦντες γῆς. Καὶ μάρτυρες οἱ φόροι καὶ οἱ δασμοί, ἐφ' οἷς οἱ ἀργυρολογοῦντες πράκτορες. Ο Χωνιάτης αναφέρεται συχνά στην οικονομική κατάσταση της Αθήνας. Στο Προσφώνημα προς τον πραιπόρω Δημήτριο Δραμύ, τονίζει χαρακτηριστικά τη μεταβολή (ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀκομινάτος Α', 157-159 και σποράδην). Πράγματι, υπήρξε έντονη οικονομική δυσπραγία σε σχέση με το παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον 12ο αιώνα η Αθήνα ήταν αξιόλογο οικονομικό κέντρο, αν και δεν έφτανε στα επίπεδα της γειτονικής Θήβας ή της Κορίνθου, και είχε ευρύτερες διοικητικές αρμοδιότητες. Στη δικαιοδοσία της μητροπόλης Αθηνών υπάγονταν μεγάλες μονές, όπως η μονή Δαφνίου και η μονή Καισαριανής. Η μοναστηριακή περιουσία υπήρξε προφανώς αρκετά μεγάλη. Μάλιστα, μεταξύ 1185/92, ο Χωνιάτης συνέταξε απάντηση προς τον Θεόδωρο Κασταμονίτη, μεγάλο λογοθέτη και θείο του Ισαάκιου Β' Αγγέλου, για να διαμαρτυρηθεί για τη σύνταξη χρυσόβουλλου που στερούσε δικαιώματα από τη μητρόπολη Αθηνών (Επιστολή 44, 60.54-57). Η Αθήνα παρέμενε πάντα πόλη αγροτικού χαρακτήρα. Το Πρακτικόν των Αθηνών, έγγραφο πιθανόν μεγάλης μονής της Αττικής, που δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συντάχθηκε, αλλά οπωσδήποτε πριν από το 1204, μαρτυρεί πάνω από εικοσιπέντε χωριά, εξαρτημένους

τον πνευματικό μαρασμό²⁸ της πόλης, όπου οι κάτοικοι ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία και τις χειρωνακτικές εργασίες. Η οικονομική δυσπραγία, η μετανάστευση και η πενία οδήγησαν σε έλλειψη τεχνικών ειδικοτήτων και κάμψη του εμπορίου²⁹. Οι κάτοικοι, όπως αναφέρει

αγρότες (*παροίκους*), μεγάλα υποστατικά (*προάστεια*) και δωρεές. Βλ. E. GRANSTREM - I. MEDVEDEV - D. PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un Praktikon de la region d'Athènes (avant 1204)*, *REB* 34 (1976), 10-15 (στο εξής: *Πρακτικόν*). Πρβλ. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 392 (στο εξής: ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα). Α. Ρ. ΚΑΖΔΗΑΝ - Α. W. ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley-Los Angeles - London 1985, 48 (στο εξής: ΚΑΖΔΗΑΝ - ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change*). HERRIN, *Provincial government*, 259-266.

28. Επιστολή 8, 12.3-6 33-36. Στις Κατηχήσεις δεν αναφέρεται ειδικά στο θέμα αυτό, αν και δεν παραλείπει να τονίσει το χαμένο μεγαλείο της πόλης (βλ. ενδεικτικά: Κατήχηση 12, ΜΧΒ2031.10-16, υπ. 95). Πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 83. SETTON, *Athens*, 183-184. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αθήναι*, 44-51.

29. Επιστολή 8, 13.38-39: *ἔξελιπε καὶ φουσητήρ, οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεύς, οὐ μαχαιροποιός, ταῦτα δὴ τὰ χθὲς καὶ πρὸ τρίτης ἔτι σωζόμενα*. Σε επιστολή προς τον Δημήτριο Τορνίκη (32, 46.56-57), ο Χωνιάτης παραπονιέται ότι οι εισφορές που καταβάλλονται στη μητρόπολη από τα συστήματα των Αθηνών δεν είναι επαρκείς, αναφορά που υπαινίσσεται την ύπαρξη εργαστηρίων στην πόλη. Πρβλ. G. DAGRON, Αστική οικονομία στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 77 (στο εξής: DAGRON, Αστική οικονομία). Πάντως, πρέπει να υπήρξε ικανό εργατικό δυναμικό και τεχνίτες, αν λάβουμε υπόψη ότι ο προκάτοχος του Χωνιάτη, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητροπολίτης από το 1160 έως το 1175 (βλ. προσφάτως: Ε. ΜΑΛΑΡΙΑΓΑ, Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Πανεριώτατος Μητροπολίτης Αθηνών και Υπέριμος, *Βυζ Σύμ* 19 (2009), 99-145, κυρίως 172), επιδόθηκε σε μεγάλα οικοδομικά έργα στην Ακρόπολη. Πβλ. P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 [Cambridge 1997], 177, στο εξής: MAGDALINO, *Manuel*). Οι Κατηχήσεις, αλλά και οι υπόλοιπες πηγές, δεν δίνουν σαφή στοιχεία για τα τεχνικά επαγγέλματα. Ούτε στο *Πρακτικόν* αναφέρονται ονόματα επαγγελματιών, εκτός ίσως από την περίπτωση του Ιωάννη Χαλκέα, από το χωριό Κυβισσάς (σημ. Κηφισιά), επώνυμο δηλωτικό επαγγελματικής ιδιότητας προφανώς προγόνου του, που όμως αναφέρεται ως *ξευγαράτος* (*Πρακτικόν*, Β2 10). Όσον αφορά στο εμπόριο, οι Κατηχήσεις δεν παρέχουν στοιχεία παρά μόνο μέσα από τις εκτενείς αναφορές στην πειρατεία, που θα δούμε παρακάτω, υπονοείται μείωση, παρακώλυση της διαδικασίας ή ενδεχόμενος εμπορικός αποκλεισμός. Πάντως, η πληροφόρηση από τις *Επιστολές* δηλώνει εμπορική κάμψη, που πρέπει να ήταν πρόσφατη. Σε επιστολή του 1198/9, ο Χωνιάτης αναλύει το θέμα στον υπεύθυνο για την διοίκηση της περιοχής, τὸν μεγάλο δοῦκα Μιχαήλ Στρουφνό. Στην προσπάθειά του να εμπνεύσει την φιλοτιμία

στις *Κατήχησεις*, ασχολούνται με *τεχνύδρια*, δείγμα υποτονικότητας των επαγγελμάτων αυτών³⁰. Το θέμα απασχόλησε τον μητροπολίτη που αποφάσισε να αναλάβει προσωπικά δράση και να συντάξει επιστολή, αιτούμενος αρωγή σε γεωργικά εργαλεία και γνωστές γεωργικές μελέτες³¹.

Η μνεΐα σε νεόφυτους αμπελώνες στην Κατήχηση 12³², επιβεβαιώνει την προσπάθεια για ανάκαμψη της γεωργίας: αναφορά ενδεικτική της οικονομικής και αγροτικής δυναμικής της πόλεως, ίσως και του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο μητροπολίτης στο θέμα αυτό. Από το υπόλοιπο έργο του Χωνιάτη, έχουμε μόνο μία γενική πληροφορία, που αφορά στον

του, ο Χωνιάτης φωτίζει μια όψη της εμπορικής δυνατότητας της πόλης κατά το άμεσο παρελθόν (Επιστολή 60, 82.16-21). Κάτι ανάλογο ίσως υπονοείται στην Κατήχηση 19 (ΜΧΒ2312.12-14): *Ἐντεϋθεν ἡπειρος μὲν χερσαίων ναυαγίων ἐμπέπλησται, θάλασσα δὲ αὕτη μεγάλη καὶ εὐρύχωρος ληστρῶσι πλέον ναυσὶν ἢ φορτίσιν ἐστένωται, αἱ πλείους δὲ ἡπειροὶ, τοῦ καθαροῦ Χριστιανῶν ἡρηνωμένοι σπέρματος, ἀσεβῶν χώρος ἐστίν*. Είναι βέβαιο ότι η γενικότερη αποσταθεροποίηση της δημογραφικής εικόνας των Αθηνών επηρέασε άμεσα το εμπόριο. Για την εμπορική όψη του λιμανιού του Πειραιά βλ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζαντιανά* 21 (2001), 379-380 (στο εξής: ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Πειραιάς). Για τη θέση των εργαστηρίων και των εμπορικών δρόμων βλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, 393-394· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 215-216 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις).

30. Κατήχηση 5, ΜΧΒ1011a.25-ΜΧΒ1012a.1: *Ἄλλ' ἐπέπερ ὅμοις ὁ παρὼν σύλλογος ἄλλος ἐξ ἄλλων ἐπιτηδευμάτων τὰς ἀφορμὰς ἔχετε, καὶ ὁ μὲν τις περὶ γῆν φιλοπονεῖ, ὁ δὲ διὰ τεχνυδρίου τινὸς τὴν ἐφήμερον τροφήν πορίζεται, καὶ ταύτην γλίσχρην οἱ πλείους καὶ ἀϋχηρὰν καὶ μετὰ θερμῶν μεμαγμένην ἰδρώτων (...)*.

31. Ο Μιχαήλ απευθύνεται στον πρώην πατριάρχη Θεοδόσιο στην Τερέβινθο για την αποστολή γεωργικού βιβλίου, καθώς και στον επίσκοπο Γαρδικίου και Περιστεράς, Επιφάνιο, αιτούμενος τη συμβολή των άριστων αμαξοποιών της περιοχής, καθώς και αρωγή σε γεωπονικά εργαλεία και εγχειρίδια (Επιστολή 22, 31.15-19 και 43, 58.8-13). Μάλιστα, ελλείψει τεχνικών ειδικοτήτων, ο γηραιός μητροπολίτης αναγκάζεται να ασχοληθεί προσωπικά και να επιδοθεί σε χειρωνακτικές εργασίες υποτιμητικές, όπως θεωρούνταν, για τους μορφωμένους άνδρες (πρβλ. Επιστολή 30, 41.18-22). Για τη θέση και την εμπορική σημασία της επισκοπής βλ. Α. Π. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974, 162-163· R. J. LILIE, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeleri (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 187.

32. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, ΜΧΒ2035.11.

πευκεδενή, τον ρητινίτη οίνο, δημοφιλές παράγωγο της αττικής γης, που δεν του άρεσε καθόλου, λόγω της συνήθειας να αλλοιώνεται με μεγάλη ποσότητα ρητίνης, δημιουργώντας ένα μείγμα που του προκαλούσε *ἀηδίαν*³³. Βέβαια, είναι μάλλον απίθανο να υπήρξαν θεαματικά αποτελέσματα στον αγροτικό τομέα, λόγω της πειρατείας, των επιδρομών του Σγουρού και τελικά της έλευσης των Λατίνων.

Είναι γεγονός ότι το φυσικό περιβάλλον της περιοχής δεν ευνόησε τη γεωργική ανάπτυξη της πόλης, όπως επισημαίνει ο Μιχαήλ. Το *πετρῶδες τῆς ἀρουρης*, τα περιορισμένα ύδατα και ο ταλαίπωρος αγρότης που πασχίζει μάταια να δαμάσει την τραχιά γη είναι θέματα που θίγει επανειλημμένα στις *Κατήχησεις*³⁴. Αντιστοίχως και στις *Επιστολές*, ο Χωνιάτης,

33. Κατά τη δύσκολη περίοδο 1183-1185, ο Χωνιάτης γράφει στον Ευθύμιο Μαλάκη ότι ούτε ο *πικρός, ἔχεπευκῆς* οίνος των Αθηνών δεν μπορεί να τον απαλλάξει από τη βαρυθυμία (Επιστολή 19, 23.14-19). Την *θανατώδεα γεῦσιν* του οίνου αυτού σχολιάζει στο ποίημά του *Θεανὸ* (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Β'*, 378. 92).

34. Κατήχηση 12, MXB2029-MXB2030, σποράδη: (...) (ἡ Αττική) *εὔσταχυς νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται ταῖς πήχεσιν*, και MXB2036.1-8: (απευθυνόμενος στους κάθε λογής αδικούντες): *θαυμαστὸν οὖν ὅπως μὴ καὶ τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν χαλκοῦν ὡς τὰ πολλὰ οὐρανὸν μετρεῖτε σπιθαμῆ καὶ εἰς ὄμβροφόρον καινοτομεῖτε, ὃ πάντα τολμῶντες ὑμεῖς καὶ ῥαδίως πονηρίαν γράφοντες καὶ γῆν μὴ μόνον μετροῦντες δρακί, ἀλλὰ καὶ τὴν σιδηρᾶν τιθέμενοι μαλακὴν καὶ πείριαν ἄρουραν, τὴν δ' ἄνυδρον εἰς πολυχεύμονα, καινουργοῦντες, τῷ γραφικῷ καλάμῳ, ὡς τῆ ῥάβδῳ Μωσῆς τὴν ἀκρότομον*. Κατήχηση 16, MXB2177.7-16: *Ἵ κενοσπουδε σὺ τοῦ λόγου σπορεῦ, ὃ τῶν ξυγεῶρων πολυτλημονέστατε, τί τοῦτο καινὸν ἀτύχημα πάσχεις; Ἄρα ἐξ μεγακίητα πόντον ῥιπτεῖς καὶ καθ' ἡλιβάτων πετρῶν, καὶ παρὰ τοῦτο κλάων μὲν αἰεὶ βάλλεις σπέρματα, οὐ ποτε δὲ χαίρων αἴρεις δράγματα. Πότε δὲ καὶ θήσεις θαλύσια; Πότερον σὺ μόνος τῆς ἀκαρπίας αἴτιος; μὴ νεῶν νεώματα καὶ προομαλίζων τὴν ἄρουραν, ἀλλὰ σπείρων ἐπ' ἀκανθῶν, εἴτε φειδομένως καὶ οὐκ ἐπ' εὐλογίαις παρὰ τὰ προφητικά τε καὶ ἀποστολικά παραγγέλματα, ἢ καὶ τὸ ὑλοχαρὲς καὶ πετρῶδες τῆς ἀρουρης τῆ εὐετηρία προσίσταται, ἢ καὶ σπερμολόγα πτηνὰ πρὶν ἢ ταῖς ἀύλαξιν ἐντεθάφθαι τὰ σπέρματα διαρπάζουσι; Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 8, MXB1105a.19-23 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 12, MXB2029.4-15. Η εικόνα ως προς το πετρῶδες της Αττικής γης έχει διαμορφωθεί από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα βουνά της Αττικής προβάλλουν μέσα από τη γη *οἶον νοσήσαντος σώματος ὁστᾶ, περιερρηκνίας τῆς γῆς ὄση πείριρα καὶ μαλακῆ, τοῦ λεπτοῦ σώματος τῆς χώρας μόνου λειφθέντος* [Πλάτων, *Κριτίας* 111 b 5-6, ἐκδ. J. BURNET, Oxford 1902 (ανατύπ. Oxford 1968)]. Η πόλη απλώνεται στη βάση του ασβεστολιθικού βράχου της Ακρόπολης. Η όψη από τον Παρθενώνα, δίνει στον θεατή την εικόνα του λεκανοπεδίου της Αττικής τριγυρισμένου από βουνά και άλλους μικρούς λόφους: ο Ύμηττός, το Αιγάλεω, η Πεντέλη,*

με αφορμή το άνυδρο και βραχώδες έδαφος των Αθηνών, αναφέρει στον Ευθύμιο Μαλάκη: *πάλαι μὲν πέτρα τις ἦν Ἀθήνησιν ἐν παροιμίαις ἀδομένη ἀγέλαστος, νῦν δὲ πᾶσα ἡ Ἀττικὴ πέτρα λέγεται ἂν οὐκ ἀκόμψως ὡς ἄνικμος καὶ παρὰ τοῦτο ἀγέλαστος*³⁵. Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθεί μία φυσική καταστροφή: η ανομβρία με ακόλουθη ξηρασία που έπληξε την πόλη γύρω στο 1185, όπως υποστηρίζει ο Σπ. Λάμπρος στη διατριβή του για την πόλη των Αθηνών, βασιζόμενος σε δύο επιστολές που αντάλλαξαν ο μητροπολίτης με τον επίσκοπο Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη³⁶. Όμως, προσεκτικότερη μελέτη ανάλογων αναφορών από τις

ο Κορυδαλλός, ο Λυκαβηττός κ.ά. Μάλιστα, μελετώντας τα τοπωνύμια της περιοχής, αν και πολλά μεταγενέστερα της εποχής που εξετάζουμε, διαπιστώνεται ότι το ανομοιογενές έδαφος των Αθηνών, πετρώδες, πηλώδες ή βραχώδες κατά περιοχή, υπήρξε αφορμή για την επικράτηση πολλών τοπωνυμίων δηλωτικών του εδάφους της. Βλ. ενδεικτικά Κ. ΜΠΗΡΗΣ, *Αί τοπωνυμίας τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1971 (Αθήνα 2005), σποράδην.

35. Επιστολή 20, 24.31-33· 132, 218.59.

36. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*, 51 κ.ε. Επιστολή 20, 24.17-38: *Ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοί, τὰς λαχανεῖας αἱ κρήναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ρεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ἰμμηττόν, αἱ πόαι τὰ ποιμνία. Χαλκοὺς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ, ταῦτα δὴ τὰ θεόθεν τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπιτίμια, καὶ ὡς ὑπὸ τὴν διακεκαυμένην ζώνην τὰς οἰκήσεις ποιοῦμενοι ἄνομβροι παράπαν ἐσμὲν καί, ὡς εἶποι ἂν τις, ἀλίβαντες. Ὅθεν οὐδὲ ἡ ποτὲ χρυσὴ ζώνη ἔτι χρυσὴ καὶ τοὺς Ἀθηναίους εὐφροσύνη περιζωννύουσα, ἄτε μηδεμιᾶς εὐμοιροῦσα χλωρότητος, ἀλλ' αὐτὸς γεγονυῖα καὶ σφίγγουσα λύπη τοὺς ταλαιπώρους ὡς οὐδ' ὅτιοι ἀπολείβουσα ὑγρὸν ἔλαιον ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΛΑΚΗΣ, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν* (Ἰπάτης), *Τὰ σωζόμενα*, τ. 1, έκδ. Κ. ΜΠΟΝΗΣ, Ἀθήνα 1937, 39-40.12-21 και σποράδην (στο ἐξῆς ΜΑΛΑΚΗΣ): *Κᾶν γοῦν ὑδάτων οἱ κρουνοὶ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐπέλιπον, κᾶν ποταμοὶ καὶ πίδακες ἀπεψύγησαν, ἀλλὰ τὰ τῆς σῆς σοφίας ῥεῖθρα περιλιμνάζουσιν αὐτὴν καὶ κατάρδουσιν. αὐὰ τοῖς παραδείσοις καὶ ἄκαρπα τὰ φυτὰ, ἀλλ' οἱ τῆς σοφίας λειμῶνες ὡς εὐανθεῖς καὶ πολὺκαρποι. ἄνευ μελισσῶνος ὁ Ἰμμηττός, ἀλλ' ὑπερβλύζει τὸ τοῦ λόγου μέλι τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τὸν ὄντως γλυκασμὸν ἀποσταλάσσει τὰ ὄρη καὶ οἱ βουνοὶ τὴν ἀληθεύουσαν ἀγαλλίασιν. ἠχρεῖται ἡ χρυσέα ζώνη τῷ καιρῷ τυραννηθεῖσα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ κάλλος ὄλεσασα, ἀλλὰ κοσμεῖ τὴν πόλιν τὸ χρυσιζὼν ἄνθος τῶν ἀρετῶν, ὅσαι λαμπρῶς τὸν ἀρχιποίμενα περιστέφουσι καὶ τὴν ἐκ Θεοῦ περιζωννύουσι δύναμιν. Στις αναφορές αυτές είναι πιθανό να αντικατοπτρίζονται προσωπικές ή αλληγορικές απόψεις για το γεγονός, που αποτελούν τμήμα παραμυθητικής προσπάθειας, ακολουθώντας τις επιστολογραφικές τάσεις της εποχής. Άλλωστε, είναι περίεργο ότι ο Μαλάκης αρκεῖται μόνο σε αναφορές για την Αττική, εφόσον μια τέτοιας έκτασης ξηρασία θα γινόταν έντονα αισθητή στην Ἰπάτη. Για την τάση «του συγγραφέα να μεταφέρεται στην κατάσταση του παραλήπτη», βλ. αναλυτικά: Η. HUNGER, *Die hoch-***

Κατηχήσεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις και στα δύο έργα. Οι αναφορές των Κατηχήσεων 8 και 18, αλλά και πλήθος άλλων σχετικών σημείων στα κείμενα, καταδεικνύουν ότι ο Χωνιάτης, ορμώμενος συχνά από βιβλικά χωρία και περιστατικά, επιλέγει να παραλληλίσει την κατάσταση των Αθηνών και την έλλειψη βοήθειας με την ανομβρία, ως θεομηνία, λόγω της ανθρώπινης πλεονεξίας και διαπλοκής³⁷.

Σε σχέση με την αλιεία, το σχόλιο στην Κατήχηση 5 ότι οι κάτοικοι δεν τρέφονται με ψάρια, ενισχύει την εύλογη σκέψη ότι η διατήρηση εκτενούς αλιευτικής δραστηριότητας επηρεάστηκε αρνητικά³⁸, κυρίως *sprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 1, München 1978, 214 κ.ε. Για το θέμα της Ξηρασίας βλ. υπ. 37.

37. Ο Χωνιάτης δανείζεται χωρίο του προφήτη Ιερεμία για να συνδέσει τις αναφορές του για την κατάσταση των Αθηνών: *Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ (...)* (Δευτερονόμιον, 28.23· πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 233). Πρόκειται για συνηθισμένο στον Χωνιάτη ρητορικό σχήμα που δεν υποδηλώνει στην πραγματικότητα φυσική καταστροφή. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1133a.15-MXB1135.5-6, 9-17: (...) *τὴν τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἀγχίστροφον μεταβολήν, οὕτω τεταγμένων ἐπὶ παιδαγωγία ἡμετέρα παρὰ θεοῦ (...)*. *Ἴνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὀλιγώθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάνταις ἐξέλιπον; Οὐ χαλκοῦς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς οὐρανὸς γέγονεν; οὐ σιδηρᾶ ἡ γῆ παρὰ τοῦτο; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσι σπέρματα; Τίνα ἐδρεψάμεθα δράγματα; Τίς γεωργὸς δρεπάνης ἦψατο ἢ ποῖον ὄγμιον θεριστὴς ἤλασεν ἢ τίνα θημωνίαν ἀμαλοδέτης ἤγειρεν; Ἐντεῦθεν ἡσχύνθησαν ἄλωνες καὶ σιτῶνες ἀραχνίων ἐμπίπλανται, κονιοροτοῦ δὲ πλήρεις αἱ ἀποθήκαι καὶ τὰ ταμιεῖα κενὰ καὶ αὐχμοῦ πολλοῦ γέμοντα, λιμοῦ δὲ κατορχεῖται παντὸς καὶ τὸ τῆς σιτοδεΐας κακὸν τὴν χώραν ἡμῶν διαβόσκειται.* Πρβλ. Κατήχηση 18, MXB2243.14-MXB2244.17-MXB2273.7-15, όπου ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *πάνδημιον* και *χρόνιον νόσον* και *θεομηνίαν*. *ἐξηράνθη οἶνος, ὀλιγώθη ἔλαιον, ἐξηράνθησαν οἱ γεωργοί, ἀπόλωλε τρυγητὸς ἐξ ἀγροῦ*, αναφορά την οποία εξέλαβε ο ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ (Ἄνεκδοτοι κατηχήσεις, 417) ως ενδεικτική ασθeneιών και θανάτων εξαιτίας του λιμού. Πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις, πρβλ. Κατήχηση 16, MXB2187.16-18: *Τῶν δὲ ποικίλων νόσων καὶ τῶν θανάτων, ὧ γενναῖοι, τῆς δὲ γλισχρότητος τῶν καρπῶν, αὐχμοῖς, ἐρυσίβαις, ἀνεμοφθορίαις διαλωβωμένων, τίνα δήπου καὶ αἰτιασόμεθα;* Ανάλογες αναφορές για «ξηρασία» βλ. Κατήχηση 12, MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34)· Επιστολή 20, 24.17-38 (βλ. υπ. 36)· Επιστολή 27, 36.29-30. Για τα ρητορικά σχήματα του Χωνιάτη βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 220-221.

38. Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15: (...) *ἄνθρωποι πένητες καὶ τοῖς πόνοις τῶν χειρῶν ἀποτρεφόμενοι, ἔχοντες περὶ τέχνας ἢ τῆ γῆ ἐπικύπτοντες καὶ πολλοῖς οὕτως ἰδρῶσι ῥαινόμενοι μόγις τῶν ἐφημέρων εὐποροῦμεν ἀλφίτων, τρυφῆς δὲ ὄνομα μόνον ἀκούομεν, ταύτην δὲ τίς ἐστὶν οὐκ ἴσμεν, ὡς μᾶζι ἐνευπαθοῦντες τὰ πολλὰ, καὶ ταύτη κριθίνῃ, κρέως δὲ ἢ ὄσπον ἰχθυροῦ οὐδὲ διὰ πολλῶν ἐξῆς περιόδων προσπατόμεθα, λαχάνοις δὲ ἀγροῖς*

εξαιτίας της πειρατείας. Δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες σχετικά με το θέμα. Ο Χωνιάτης στις *Επιστολές* αρκείται στην αυτονόητη πληροφορία ότι η αλιεία, λόγω της φυσικής θέσης της Αττικής, υπήρξε κύρια ενασχόληση των κατοίκων³⁹. Άλλωστε, η περιοχή υπήρξε αξιόλογο κέντρο παραγωγής πορφύρας, ενώ το επάγγελμα του *κογχυλαρίου* πρέπει να γνώρισε σημαντική άνθηση, αν κρίνουμε από την ομώνυμη συνοικία στα νότια της Ακρόπολης⁴⁰.

Οι *Κατήχησεις* έρχονται να συμπληρώσουν τα δεδομένα των πηγών στο θέμα της κτηνοτροφίας. Αν και παρέχονται μόνο γενικά στοιχεία, σχηματίζεται η εντύπωση της, αν όχι μεγάλης, τουλάχιστον σημαντικής παραγωγής, ενώ τονίζεται η μεταβολή της κατάστασης. Εδώ γίνονται αναφορές σε *βόες, βουκόλια και ποίμνια προβάτων*, που έχουν εκλείψει, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μην τρέφονται με κρέας⁴¹. Συναφή αναφορά στην κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής δίνει το *Ύπομνηστικόν* προς τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, όπου αναφέρονται *θρεμμάτων όλα ποίμνια και όρνιθων όλας άγέλας*, που πλήττονται από τη ληστρική οικονομική πολιτική⁴², αλλά και στο *Πρακτικόν*, όπου, εκτός από πολλούς ακτήμονες, μαρτυρούνται *βοϊδάτοι, ζευγαράτοι*, αλλά όχι και μεγάλοι κτηνοτρόφοι⁴³. Στις *Επιστολές* ο Χωνιάτης δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στο θέμα,

ή έντει ή τυρω ή την τράπεζαν ένιότε ίλαρύνοντες ές άκραν τρυφήν δοκοϋμεν έκφέρεσθαι, οίνου τε έκτροπίου και ύδαροϋ σπανίως όσα και άνθοσμίου όσφραινόμεθα, ως έναι την διά βίου ύμων δάιταν πολλών τής τών εύπορωτέρων ένγκρατείας στυγνοτέραν και σκληροτέραν.

39. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 19, ΜΧΒ2312.14-15: (...) *θάλασσα μεγάλη και εύρύχωρος*(...) (βλ. υπ. 29). Πρβλ. Επιστολή 9, 14.15-19· Λάμπρος, *Άκομινάτος Β΄*, 554, όπου αναφέρεται στη μονή Καισαριανής και του Κυνηγού των Φιλοσόφων, που ανέπτυξαν αλιευτική δράση στις θάλασσες της Αττικής. Το γεωφυσικό ανάγλυφο της παραλιακής ζώνης της Αττικής είναι κατάλληλο για αλιεία και τα ψάρια, αναπόσπαστο τμήμα της μεσαιωνικής διατροφής, θα ήταν ιδιαίτερος προσιτά σε περιοχές κοντά στα λιμάνια, όπως και κατά την αρχαιότητα. Βλ. Α. DALBY, *Σειρήνια Δείπνα*, μετ. Ε. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ηράκλειο 2001, 122, 203, 215.

40. *Πρακτικόν*, 27-28, 35. Πρβλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, 392, υπ. 27. Για την αλιεία των κοχυλίων βλ. Επιστολή 135, 222.9-12· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 216· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Β΄*, 635.

41. Κατήχηση 8, ΜΧΒ1136a16-18, ΜΧΒ1135.10 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 5, ΜΧΒ1012a.9-10 (βλ. υπ. 38).

42. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, 309.5-10.

43. *Πρακτικόν*, 17, 39-40.

παρά μόνο αρκείται στο σχόλιο ότι η Αττική δεν υπήρξε *ζωοτρόφος* στο επίπεδο ενδεχομένως της γειτονικής Θήβας⁴⁴. Πάντως η κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής θεωρείται δεδομένη, άποψη που ενισχύεται από τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Σγουρός άρπαξε πολλά ζώα κατά τη λεηλασία της περιοχής⁴⁵.

Πέρα από αυτά, η δυσχερής οικονομική κατάσταση του πληθυσμού την εποχή της αρχιερατείας του Χωνιάτη ήταν γεγονός, που οδήγησε σε κατώτερης ποιότητας διατροφή και λιμό. Ο μητροπολίτης στις *Κατήχησεις* διεκτραγωδεί την κατάσταση του πληθυσμού, τονίζοντας ότι οι λαϊκές μάζες καταναλώνουν λιγοστό κριθάρι, τροφή δεύτερης διαλογής, και σπάνια *ίλαρύνει την τράπεζαν* ένας πολλός βρασμένων οσπρίων, λίγο τυρί ή άγρια λάχανα⁴⁶. Είναι φανερό ότι ο Χωνιάτης περιγράφει ένα πρόβλημα διαβίωσης του πληθυσμού που είχε επίδραση στη δημογραφική κατάσταση. Η πολυετής φορολογική καταπίεση, οι αυθαιρεσίες των κρατικών λειτουργών, ίσως και γαιοκτημόνων⁴⁷, αλλά και η πειρατεία, απείλησαν την πόλη με λιμό. Ο λαός επιβαρύνθηκε τόσο, ώστε πάσχιζε να επιβιώσει, με συνέπεια πολλοί να εξαναγκασθούν να μετοικήσουν ή να καταφύγουν στα βουνά. Η εικόνα των πενήτων που περιφέρονταν

44. Επιστολή 60, 82.11. Ο Χωνιάτης, παραπονούμενος το 1198/9 στον Μιχαήλ Στροφνό, σχολιάζει έμμεσα την οικονομική δυνατότητα της πόλης προφανώς σε σχέση με τη γειτονική Θήβα. Αλλωστε, την ίδια περίοδο παρουσιάζει συγκριτικά τις δύο πόλεις και αλλού, για να επιτύχει καλύτερους φορολογικούς διακανονισμούς. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 65, 52-57. Πβλ. Κολοβογ, Χωνιάτης, 139-140.

45. Νικήτας Χωνιάτης, 608, 40-43.

46. Κατήχηση 5, ΜΧΒ1012α.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 15, ΜΧΒ2146.5-9· Κατήχηση 16, ΜΧΒ2187.16-18 (βλ. υπ. 37).

47. Πέρα από τους κάθε λογής κρατικούς υπαλλήλους και τη φορολογική πολιτική, η οικονομική αποδυνάμωση της περιφέρειας την εποχή που εξετάζουμε οφειλόταν στην απόδοση του μεγαλύτερου μέρους των προϊόντων στην πρωτεύουσα. Ο Χωνιάτης επισημαίνει και καταδικάζει την πρακτική αυτή, που ερημώνει τις πόλεις και έχει επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή. Επίσης, η απουσία κρατικού ελέγχου των επαρχιών είχε οδηγήσει σε φορολογικές αυθαιρεσίες (βλ. ενδεικτικά Επιστολή 50, 69.52-70.68· πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, 309.5-10). Σε αυτά, θα μπορούσε να προστεθεί η δράση των τοπικών γαιοκτημόνων, που υπήρξε ενδεχομένως καταλυτική για την οικονομική αποσταθεροποίηση της περιοχής, αν και δεν γίνεται εκτενής λόγος στο έργο του Χωνιάτη. Για όσους λυμαίνονταν οικονομικά την περιοχή βλ. Κατήχηση 12, ΜΧΒ2033.12-14· Επιστολή 14, 19.27-31· 64, 87.25-29. Για την ύπαρξη εύπορων οικογενειών στην περιοχή βλ. υπ. 56. Για την τοπική διοίκηση βλ. HERRIN, *Provincial government*, 270-276, 282-284.

αναζητώντας λιγοστό κριθάρι, γυναίκα και παιδιάρα παρὰ μίαν ἢ καὶ δευτέραν ἡμέραν ἐσθίειν φιλοτιμούμενα, ἄνθρωποι που ἔμοιαζαν σαν ταριχευμένοι ἀπὸ τὴν ἀδυναμία, ἀναπαριστὰ ἐξαθλιωμένους πληθυσμούς ἀγνώστου μεγέθους, που συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν κοντινὴ ὑπαιθρο στο Κάστρον τῶν Ἀθηνῶν με τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιβίωσης⁴⁸.

Ἡ οικονομικὴ κρίση, ὁμως, ἐνισχύει τὴν παραβατικὴ συμπεριφορὰ. Ὁ Χωνιάτης παρουσιάζει τέτοια φαινόμενα στὶς *Κατηγήσεις*, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὅτι δὲν ἀπαντοῦν οὔτε στα πλέον *θηριώδη τῶν αὐτονόμων ἔθνῶν*⁴⁹. Κάποιοι ἐκμεταλλεύονται τὴν ευκαιρία γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὴν παρουσία ὄσων ἐφυγαν ἢ νὰ κλέψουν ζῶα, ἐνῶ ἄλλοι ἐποφθαλμιοῦν τὴν οἰκία τοῦ γείτονα, καὶ ευκαιρίας δοθείσης καταπατοῦν τὸ οἰκόπεδόν του. Πρόκειται βεβαίως γιὰ τοὺς ἐπιτήδειους ὄλων τῶν ἐποχῶν, που δρούσαν σὲ βάρος τῶν υπολοίπων στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιβιώσουν ἢ καὶ ἐξαιτίας τῆς πλεονεξίας τους⁵⁰. Ἀνάλογα περιστατικὰ προφανῶς υπῆρξαν καθημερινό κοινωνικό φαινόμενο καὶ εἶναι λογικό νὰ στηλιτεύεται αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ στο πλαίσιο τῶν κατηγήσεων⁵¹. Γιὰ τὴν ἐποχὴ που ἐξετάζουμε, ὁμως, τέτοιες ἐπισημάνσεις φωτίζουν τὴν κατάστασι τοῦ πληθυσμοῦ στὴν πόλη, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ πιθανότητα ἐπιστροφῆς ὄσων ἐφυγαν θὰ ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογη τῆς δυνατότητας ἐπανάκτησης ἐγκαταλελειμμένων χώρων καὶ ἐπανεκμετάλλευσής τῶν ἀγροτόπων τους.

Ὁ Χωνιάτης στὶς *Κατηγήσεις* δίνει ἰδιαίτερη ἔμφασι στο φαινόμενο τῆς ἐγκατάλειψης καὶ τῆς συνακόλουθης καταπάτησης ἀγροτικῶν ἐκτάσεων καὶ οἰκιῶν⁵², ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στα ὑπόλοιπα ἔργα του.

48. Κατήχησι 9, MXB1165.17-MXB166.1· Ἐπιστολή 27, 37.50-55.

49. Κατήχησι 14, MXB2100.1-15. Πρβλ. Κατήχησι 13, MXB2067.3-MXB2069.6: (...) ἄπερ Σκύθαι μὲν ὡς φυσικὰ τινα πάτρια τιμῶντες αὐτοματιζουσιν, ἡμεῖς δέ, καὶ παρὰ τῶν εὐαγγελικῶν θεοπισμαίων νομοθετούμενοι, ἀπεστράμμεθα (...) καὶ τοσοῦτον τῶν βαρβαρικωτέρων ἔθνῶν ἀγριώτεροι ἐλεγχόμεθα (...).

50. Κατήχησι 12, MXB2037.3-6. Ἄλλοῦ νοθετεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐπιδίωξι τῆς ὕλης καὶ ἀναφέρεται πάλι στὴν πλεονεξία: Κατήχησι 5, MXB1027a.13-MXB1028a.25· Κατήχησι 8, MXB1133a.15-MXB1134a.7.

51. Κατήχησι 14, MXB2098.11-17.

52. Κατήχησι 12, MXB2028.10-17: Ἡμεῖς δέ, ἀλλ' ἀδικώτατοι γείτονες ὄντες, ὄλους ἀγροὺς τῶν προσχώρων ἀποτέμομεν, καὶ δυστήνων παῖδες εἰσιν οἷς ἂν προσέροποντες ἀγρογείτονες γενώμεθα. Οὐ φέροντες γὰρ τὴν συμφορὰν τοῦ γεινιασμοῦ, ὡς ἀπὸ πυρὸς ἢ ὄφεως μεταναστεύοντες οἰχόνται (βλ. καὶ MXB2026.5-13)· Κατήχησι 13, MXB2077.12-13: (...) ὁ πονηρὸς γείτων ἀπὸ τοῦ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν καὶ τοῦ εἰς κτήμα ὀρφανικὸν εἰσέροχεσθαι (...). Κατήχησι 5, MXB1028a.7-9.

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι οικίες κατασκάπτονταν και χρησιμοποιούνταν ως καλλιεργήσιμη γη, όπως αναφέρει στο *Προσφώνημά* του προς στον *πραιτώρα* Δημήτριο Δρομύ⁵³, αναφορά συγκυριακή, στο πλαίσιο της παρουσίας της εικόνας της πόλης, και συνεπώς ελάχιστα διαφωτιστική για το ζήτημα⁵⁴. Το πλήθος ανάλογων σχολίων στις *Κατηχήσεις* αποκαλύπτει ότι ο μητροπολίτης ενδιαφέρεται περισσότερο να παραμείνουν άθικτες οι οικίες και γενικά η περιουσία όσων έφυγαν, παρά να χρησιμοποιηθούν ως αγροτική ζώνη από τους εναπομείναντες.

Κατά μία άποψη, με τις συχνές αναφορές του στην πλεονεξία ορισμένων υπαινίσσεται την ύπαρξη ευκατάστατων ανάμεσα στους πολίτες. Οι *Κατηχήσεις* δεν παρέχουν ιδιαίτερα στοιχεία πέρα από γενικόλογες πληροφορίες, που, αν δεν υπονοούν καταπάτηση γης προς όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας, τουλάχιστον υποδηλώνουν την οικονομική κατάσταση των κατοίκων κατά το παρελθόν. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μιχαήλ, οι Αθηναίοι έχασαν τις περιουσίες τους, *πάντες έγιναν ξένοι και παρεπίδημοι και οὐδὲ μέχρι βήματος ἑνὸς δεσποτοῦντες γῆς*, ενώ την ίδια στιγμή άλλοι *κληρονομίαν κρατίστην νομίζουσιν τὰ κτησεΐδια*, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες κατέστρεφαν οι ίδιοι τις καλλιεργειές τους⁵⁵, προφανώς για να αποφύγουν τον φόρο, ίσως και από αγανάκτηση ή εκδικητικότητα απέναντι στους νέους ιδιοκτήτες.

Πάντως, η σύγχρονη έρευνα συμφωνεί γενικά στην ύπαρξη ενός ανώτερου κοινωνικού στρώματος στην Αθήνα κατά τα τέλη του 12ου αιώνα. Οι πλουσιότεροι κάτοικοι ζούσαν βεβαίως στο *Κάστρον*, στην Ακρόπολη⁵⁶, και ίσως διασκέδαζαν στην περιοχή που ονομάζεται *Τζυγκα-*

53. Για τον Δρομύ βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 145, υπ. 420.

54. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 159.24. Εδώ γίνεται αναφορά σε οικίες *κατεσκευασμένας και γεωργοιμένας*. Με βάση τη σύγχρονη έρευνα η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εδαφών μέσα στα τείχη της πόλης εκλαμβάνονταν γενικά ως δείγμα παρακμής. Βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 221.

55. Κατήχηση 12, ΜΧΒ2033.12-14, ΜΧΒ2034.7 (βλ. υπ. 27): Κατήχηση 8, ΜΧΒ1133a.19-ΜΧΒ1134a.19: (...) *Χθὲς ἐδόκει σὸς ἀγρός, σήμερον ἄλλου νομίζεται. ἑτέρου δ' εἰς αὐρίον ἔσεται* (...) *πάροικοί ἐσμεν καὶ παρεπίδημοι* (...). *Τί γοῦν ἄλλοις πονοῦμεν καὶ κτησειδίων περιεχόμεθα ὧν οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἐκπεσοῦμεθα ὡς οὐκ ὄντες ἰδιοκτῆτορες;* (...) *Τὸ δὲ σχετικώτερον, οὐ καρπὸς οὗτος μόνον ἐρρῆν ἄθροον, ἀλλ' ἤδη καὶ αὐτὰ φροῦδα τὰ δένδρα, τῆς τῶν κατεχόντων χειρὸς ἀποσπώμενα.*

56. Για το θέμα της ύπαρξης ευπόρων στην Αθήνα βλ. ΑΓΓ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρονοί, Βυζαντινά Σύμμεικτα* 18 (2008),

νιτζήριον⁵⁷. Ακόμα και η πληροφορία στο *Πρακτικόν* για την ύπαρξη βοϊδάτων υπονοεί ευκατάστατους αγρότες, ικανούς να αντεπεξέλθουν στην αγορά και τη συντήρηση βοοειδών⁵⁸. Οι *Επιστολές* παρέχουν μόνο μία ασαφή και συγκεχυμένη αναφορά σε *εὐπορωτέρους*, με την έννοια ότι είχαν κάτι να φάνε⁵⁹. Μόνο στο *Προσφώνημα* στον Δημήτριο Δρομύ, ο Χωνιάτης αναφέρεται ξεκάθαρα στην *ὀλιγαρχία τῶν πλουτούντων* της πόλης των Αθηνών⁶⁰.

Κατά μία άποψη, η δράση των φορολόγων και των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων δεν θα ήταν τόσο γενικευμένη, εάν η οικονομική δυναμική της πόλης δεν το επέτρεπε ως ένα βαθμό. Στα κείμενα δίνονται αξιολογικά στοιχεία για τον τρόπο δράσης των υπαλλήλων αυτών. Σύμφωνα με τις *Κατηγήσεις*, κάθε βλαστάρι ή ξερό και γερασμένο δένδρο, ακόμα και οι αγριελιές, καταγράφονται ως ακμαία και παραγωγικά. Νεόφυτοι αμπελώνες, αλλά και χέρσα χωράφια, αξιολογούνται ως φορολογήσιμες εκτάσεις. Ο Χωνιάτης διαμαρτύρεται ότι οι άνθρωποι αυτοί προσβάλλουν με τις μετρήσεις τους την επιστήμη της γεωμετρίας και ειρωνεύεται τον δόλο που εμφανώς επεδείκνυαν στον υπολογισμό του εμβαδού των χωραφιών και στην καταμέτρηση των εκτάσεων. Ο Χωνιάτης χα-

167-168· KAZHDAN – EPSTEIN, *Change*, 57-58· A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 228 (στο εξής: HARVEY, *Economic expansion*). STADTMÜLLER, *Choniates*, 286 [17].

57. Η τοποθεσία αυτή βρίσκεται κοντά στην περιοχή της *Ἐλάφου*, ὑπὸ τὴν Ἐπάνω Πόρταν και την γειτονιά τῶν *Κογχυλαρίων*. Βλ. *Πρακτικόν*, 26-27, 33-34· πρβλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *Μεσαιωνική Αθήνα*, 392· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 228.

58. HARVEY, *Economic expansion*, 150.

59. Επιστολή 8, 12.19-23. Σε άλλη περίπτωση (Επιστολή 14, 19.26-30) αναφέρεται στους *ίσχυρωτέρους τῆς ἀγέλης*. Στην Κατήχηση 22 (MXB2449.5-9) νουθετεί ως προς τον πλούτο και την πενία, ενώ στην Κατήχηση 5, (MXB1012a.25-MXB1013a.2) ωθεί τους οικονομικά ασθενείς να μην αποφεύγουν τη συμμετοχή στη νηστεία και τη φιλανθρωπία με πρόφαση τη φτώχεια τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *ἔστι δὲ ῥάδιον τοὺς προβαλλομένους τὰς ματαίας ταύτας σκήψεις ἐλέγξει καὶ διδάξει πολλῶ τῶν πλουτούντων εὐχερέστερον δυναμένους αὐτοὺς καὶ νηστεύειν καὶ προσεύχεσθαι καὶ φιλανθρωπεύεσθαι* (Για την πλεονεξία βλ. υπ. 50). Είναι ενδιαφέρουσες οι απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον πλούτο ως εγκόσμια αξία, αλλά και τη φιλανθρωπία και ελεημοσύνη: Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008, 204-211 (στο εξής: ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Ευστάθιος*).

60. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἄκομινάτος Α΄*, 174. 30-31.

ρακτηρίζει τα *σχοινία*, με τα οποία μετρούσαν, *στυγερώτερα τῶν ἀπαγορευμένων καλωδίων* και τονίζει ότι είναι τόσο αδίστακτοι, που συχνά *δενδρομέτραι και χωρομέτραι* ερίζουν μεταξύ τους για το ευνοϊκότερο αποτέλεσμα⁶¹.

Επίσης, η δράση δανειστών και τοκογλύφων στην πόλη φωτίζει έμμεσα την οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών. Στις *Κατήχησεις* διαφαίνεται αυτό που με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε «χρηματοπιστωτική δυνατότητα» των κατοίκων και ειδικότερα το φαινόμενο του δανεισμού με υπέρογκο τόκο, με τρόπο μάλιστα που δεν συμβαίνει σε κανένα άλλο έργο του Χωνιάτη. Πρόκειται για την πτυχή ενός προβλήματος που σχεδόν αποσιωπάται στις *Επιστολές*, όπου προφανώς προείχαν άλλες σημαντικότερες αναφορές, όπως η επισήμανση στους αρμοδίους στην πρωτεύουσα της επαχθούς φορολογικής πολιτικής, της κακοδιοίκησης και της πειρατείας. Στο πλαίσιο αυτό, το θέμα της τοκογλυφίας αναγκαστικά εξέλιπε, ίσως ως αυτονόητο ζήτημα, απότοκο σοβαρότερων προβλημάτων. Στις *Κατήχησεις* κρίνεται άξιο πολλαπλών αναφορών, με σκοπό την ηθική διαπαιδαγώγηση και την επαναφορά των αδικούντων στον «ορθό δρόμο».

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι ασθενέστερες μάζες υπέφεραν από την ανεξέλεγκτη δράση ενεχυροδανειστών και τοκογλύφων, σε συνδυασμό με τα ποικίλα φορολογικά βάρη και τις αυθαιρεσίες κρατικών λειτουργιών, ίσως και γαιοκτημόνων. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό⁶².

61. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2030.1-16: *Μη γὰρ τὸ μακάριον τῆς γεωμετρίας ὄνομα ῥυπαινέσθω, βαναύσω ἐπιτιθέμενον πράγματι. (...) (ἡ Αἰτική) εὔσταχος νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται τοῖς πήχεσιν. (...) Τί δέ; Οὐ τὰ φυτὰ διαριθμείται πάντα; οὐ πτόρθος ἄπας, οὐ κότινος, οὐ γρυνός, οὐ γεράνδρον, καὶ μᾶλλον ὅσα τῆς οὐκ οἶδ' ὅπως καλουμένης ταυτησὶ χρυσοῦς ζώνης, ἣν ἄμεινον ἦν διακεκαυμένην ζώνην ἢ περ χρυσοῦν ὀνομάζεσθαι (...)*. Βλ. MXB2029.16-18· MXB2031.4-9· MXB2035.1-12· MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34).

62. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό (Κατήχηση 11, MXB1276.7-14): *Εἰ δὲ καὶ τὸ ἐλεεῖν ἐπαχθές σοι, ἀλλὰ τὸ δανεῖζειν ἀνεκτοπίστως ἀνεπαχθές δοκεῖτω σοι ἀπολαμβάνεις γὰρ ὃ δέδωκας δάνειον. Μη καπηλεύσης τῷ τόκῳ τοῦ δανείσματος τὴν χρηστότητα μί, δανείζων καὶ φιλανθρωπίαν ἐμπορευόμενος, ἀποβάλης τὸ κέρδος διὰ τοῦ τόκου, κακὸν παρεμπόρευμα ἢ καὶ αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑπὸ τοῦ οἰκείου τόκου ὡς τὰς ἐχίδνας φασί, διατρωγόμενον. Φυλαττέσθω σοὶ ἀδιάφθορος ἢ κίχρησις καὶ ἄτοκος.* Βλ. και Κατήχηση 6, MXB1070.23· Κατήχηση 12, MXB2026.15-17. Για τους τόκους βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΣ, *Οι τόκοι στο βυζαντινό δίκαιο*, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 297 κ.ε. Για τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότη-

Το πλήθος των σχολίων στις *Κατηχήσεις*, επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό ότι υπό συνθήκες οικονομικού μαρασμού, πειρατείας, ανικανότητας ελέγχου και απουσίας του κράτους, ο έντοκος δανεισμός άπτεται της προσωπικής αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της χριστιανικής του παιδείας.

Είναι γνωστό ότι τον 12ο αιώνα τέτοια φαινόμενα είχαν γενικευθεί, αγγίζοντας τις τάξεις του κλήρου⁶³. Ο Χωνιάτης, στο ίδιο πλαίσιο με τον δάσκαλό του, Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, δεν παραλείπει να σχολιάσει στις *Κατηχήσεις* τον ρόλο των ιερέων ως προς τα ηθικά τους καθήκοντα, αν και στο θέμα της παρέκκλισης από αυτά αρκείται στη δήλωση ότι τουλάχιστον δεν δάνειζαν με υψηλό τόκο ή καταπατούσαν αγροτεμάχια και οικίες, υπονοώντας βέβαια σύγκριση με άλλες περιπτώσεις⁶⁴. Δεν γνωρίζουμε την έκταση του προβλήματος στη μητρόπολη Αθηνών. Ο Μιχαήλ δεν δίνει περισσότερα στοιχεία, παρά μόνο σε επιστολές, που παρουσιάζουν θέματα παράβασης καθήκοντος ορισμένων ανεξέλεγκτων κληρικών στην πόλη του Ευρίπου, που τον ανάγκασαν, όπως γράφει, να επισκεφθεί την επισκοπή, για να διευθετήσει τη διαφορά⁶⁵.

τες στις πόλεις βλ. Κ. Ρ. MATSCHKE, Οικονομία των πόλεων, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 169-176. Για τη φορολογική πολιτική βλ. HERRIN, Provincial government, 270 κ.ε.

63. Η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια είχαν κατακρηθεί από την Εκκλησία τον 12ο αιώνα, αν και παρέμεινε νόμιμος ο έντοκος δανεισμός. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο-12ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 550. Ο MAGDALINO (*Manuel*, 156) θεωρεί ότι τα πολλαπλά σχόλια της Εκκλησίας για τον δανεισμό τον 12ο αιώνα είναι ενδεικτικά του βαθμού που αγνοούνταν από τους πολίτες.

64. Κατήχηση 5, MXB1021a. 26-28: *Αίσχρὸν εἰ γενώμεθα οἱ ἱερεῖς καθὼς ὁ λαὸς, οὐ λέγω πλεονεκτοῦντες καὶ δανείζοντες ἐπὶ τόκῳ καὶ τὸν ἀγρὸν ἢ τὸν οἶκον ἢ τὸ ὑποζύγιον τοῦ πλησίον ἐπιθυμοῦντες* MXB1023a. 1-14· Κατήχηση 17, MXB2230.2-MXB2231.18. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατηγόρησε τους μοναχούς για τη δράση τους στην ύπαιθρο και τις πόλεις (*Επίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, ἐκδ. Κ. METZLER, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [CFHB 45] Berlin-New York 2006, §60-61, 72). Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel*, 157-158. Για την τοκογλυφία στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης βλ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Ευστάθιος*, 185-199.

65. Μεταξύ 1185/7, προέκυψε διαμάχη μεταξύ του μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθυμίου Μαλάκη και του επισκόπου Ευρίπου Βαλσάμι. Δεν γνωρίζουμε τις αιτίες της ρήξης. Ο Μαλάκης (15) κατηγορεί τον Βαλσάμι για κατάχρηση σίτου. Βλ. ειδικότερα, Επιστολή 19 και 20, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 180 κ.ε. · Β', 474- 475.

Επίσης, στις *Κατηχήσεις* ο Χωνιάτης ασχολείται συχνά με το φλέγον ζήτημα της πειρατείας, που προκάλεσε ως γνωστόν οξύ κοινωνικό και δημογραφικό πρόβλημα. Η πειρατεία αναπαριστάται δραματοποιημένα με εκτενείς αναφορές σε περιστατικά αρπαγής γυναικόπαιδων, σε τραυματισμούς και ακρωτηριασμούς θυμάτων, μετοικήσεις, επιδρομές και «πολιορκίες» καταφυγίων, περιστατικά που φωτίζουν έντονα την πειρατική δραστηριότητα⁶⁶. Ο Μιχαήλ περιγράφει γλαφυρά τη ζωή υπό συνθήκες πανικού και μετανάστευσης: οι κάτοικοι εξαναγκάζονται σε φυγή, εγκαταλείπουν φυσικά τις παραθαλάσσιες περιοχές, κρύβονται σε σπηλιές, φέρουν τραύματα και γενικά υπομένουν οικτρές καταστάσεις, ενώ άλλοι, όπως συμπληρώνει στις *Επιστολές*, ακολουθούν τους πειρατές, οικειοθελώς ή διά της βίας, στρεφόμενοι εναντίον των συμπατριωτών τους⁶⁷. Οι πειρατές απήγαγαν και εκβίαζαν τα θύματά τους, απαιτώντας λύτρα, με αποτέλεσμα πολλοί *χειρότητοι, ρινότητοι, τραυματίαι καὶ ἀχίτωνες* να βρεθούν στην πόλη, προκαλώντας τον οίκτο του μητροπολίτη, ενώ πολλοί *στίγματα παραφαίνοντες* διηγούμενοι όσα βίωσαν στα χέρια των πειρατών⁶⁸.

Είναι γνωστό, ότι η πειρατεία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας των δυσκολιών επισιτισμού της Αττικής. Ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα, οι σημαντικότεροι σιτοβολώνες της Αττικής, μεταβλήθηκαν σε πεδίο πειρατικής δράσης⁶⁹. Η πληροφορία που διασώζεται μόνο στις *Κατηχήσεις* επιβεβαιώνει τη σκέψη ότι, μαζί με την Αίγινα και τη Μάκρη⁷⁰, η Σαλαμίνα,

66. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1137.22 κ.ε. Ο Χωνιάτης διεκτραγωδεί την ιστορία που πληροφορήθηκε από κάποιους έμπιστους σε αυτόν, για μια γυναίκα που σε επιδρομή πειρατών απήχθη μαζί με το βρέφος της και στο μισό της διαδρομής προς τα πειρατικά λημέρια, αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει στην ύπαιθρο, ώστε ο θάνατος να το απαλλάξει από την κακομεταχείριση.

67. Οι πειρατές απάγουν τους νέους και ξεκληρίζουν ολόκληρες οικογένειες. Ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *γερονταγωγία και λευκήν χώραν τῶν Ἀθηνῶν* και δηλώνει, με μια δόση ειρωνείας, ότι πολλοί αρπάζονται από τους μύλους ή ακόμα και από τα κρεβάτια τους. Βλ. Κατήχηση 18, MXB2276.10-MXB2277.5· πρβλ. Κατήχηση 8, MXB1135.23-MXB1140.24· Επιστολή 46, 63.31-35. Αναλυτικά για τις γενικές συνέπειες της πειρατείας, σε μεταγενέστερες όμως εποχές, βλ. Α. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1998, 436 κ.ε.

68. Κατήχηση 8, MXB1140.1-24.

69. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 20, 24.25-30 και 27, 36.29-37.39.

70. Η αναφορά δίνεται στο πλαίσιο συζήτησης για εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο Χωνιάτης διαφωνεί με την ανάθεση της Αίγινας στη μητρόπολη Αθηνών, γιατί λόγω των

και ο Πειραιάς επίσης ελέγχονταν από τους πειρατές. Για τη Σαλαμίνα, ο Χωνιάτης είναι σαφής: *νῦν δ' ἐκ τῶν στενῶν τούτων πλατὺς παρανοίγεται ταῖς Ἀθήναις ὄλεθρος*, γιατί οι κακοποιοί μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να εξορμήσουν εναντίον της πόλης. Επίσης, ο λόφος της Μουνιχίας στον Πειραιά υπήρξε ασφαλές προκάλυμμα για τις επιθέσεις τους, ενώ η έλλειψη αντίστασης είχε ενθαρρύνει τη δράση βαθιά στην ενδοχώρα, στα κρησφύγετα των κατοίκων στα βουνά⁷¹. Ο Χωνιάτης είναι απογοητευμένος, γιατί ο στόλος δεν επαρκεί για την περιφρούρηση των παραλίων και το τείχος των Αθηνών δεν είναι ικανό να αποτρέψει τους πειρατές⁷². Συνεπώς, τα νησιά του Σαρωνικού, όπως και τα λιμάνια της Αττικής, ήταν αποκλεισμένα από τακτική επικοινωνία⁷³. Οι πειρατές *ὑπὲρ τοὺς*

πειρατῶν δεν μπορούσε εύκολα να στείλει αντιπρόσωπο και είναι τόσο αμετάπειστος που, γράφοντας στον μετέπειτα πατριάρχη, Λεόντιο Θεοτοκίτη, δηλώνει διατεθειμένος να διευθετήσει προσωπικά το ζήτημα μεταβαίνοντας στην πρωτεύουσα (Επιστολή 46, 63.24-35⁷⁴ πρβλ. SETTON, *Athens*, 187). Όσο για τη Μάκρη, ήταν *πανέρημος καὶ πάντη ἀοίκητος* και ο Χωνιάτης εκφράζει το φόβο μήπως λόγω κακοδιοίκησης και πειρατείας ερημωθεί μοναστήρι του νησιού, πιθανόν ο Άγιος Γεώργιος· Επιστολή 116, 193.24-33⁷⁵ πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 134.

71. Αναλυτικά για την πειρατεία βλ. Κατήχηση 8, MXB1141a.1-MXB1144.5: (...) (η Αίγινα και η Σαλαμίνα) *νήσοι καταράτων πειρατῶν ὀνομάζονται, καὶ ὑπὲρ τὴν Σαρδῶ ἦν ὅτε καὶ τὰς λοιπὰς νήσους ληστηρίοις ἠγρόωνται* (...) *Πότε γὰρ ἠνίασεν Ἀθηναίους οὗτος (της Μουνιχίας) ὡς νῦν, ἐπιτείχιμα τοῖς λησταῖς προβεβλημένοι ἐπὶ τοὺς πρὸ τοῦ ἄσπεως ἄγρους καὶ σκοπευτήριον ἄποπτον καὶ δεξιὸν ὀρηγήριον καὶ πᾶν θ' ὃ τι βουλομένοι ἐστί;* (...) *Τί δὲ νήσους λέγω καὶ Πειραιᾶ, ὅτε καὶ τῶν ὄρων αἱ κορυφαὶ τοῖς πειρατεύουσι βάσιμοι;* Για την ερήμωση του Πειραιά, βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Πειραιάς*, 378-379.

72. Κατήχηση 16, MXB2187.5-11: *Ἀλλὰ ποῦ εἰσὶν αἱ ῥωμαϊκὰ τριήρεις, αἶ παρ' ἡμῶν κατ' ἐνιαυτὸν ἐξαρτύνονται;* Για τα τείχη βλ. Κατήχηση 8, MXB1143.12-13, όπου ο Χωνιάτης εμμέσως χαρακτηρίζει την πόλη ατείχιστη, καθώς και το *Προσφώνημα* στον *πραιῶρα* Δημήτριο Δρυμύ (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 159, 23-24). Δεν γνωρίζουμε σε ποιο τείχος αναφέρεται ο Χωνιάτης. Ίσως πρόκειται για το *βασιλικὸν τείχος* του 6ου αι., δηλαδή το αρχαίο Θεμιστόκλειο, που σε συνδυασμό με το υστερορωμαϊκὸ αποτέλεσαν την δεύτερη και τρίτη γραμμὴ ἄμυνας, μετά το τείχος της Ακρόπολης, μέχρι τη λατινικὴ κατάκτηση. Βλ. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες: Πολεοδομικὴ ἐξέλιξη*, Αθήνα 2005, 60-62.

73. Βλ. ενδεικτικὰ την Επιστολή 81, 107.7-19: Ο Μιχαήλ υποθέτει ότι ο φίλος του *αναγραφάας* Γεώργιος Κολυμβάς επέσπευσε την αναχώρησή του από την Θήβα για την Πελοπόννησο για να ταξιδέψει με ασφάλεια και να προστατευθεῖ από τους πειρατές από το *ἐκεῖθεν συμμαχικόν*. Η εξακρίβωση της ταυτότητας του πλοίου δεν είναι εφικτή. Για

*Αίγυπτίους βατράχους, κυνομυίας και σκνίπας τὸ πλῆθος οὖσι και τα πλοιάριά τους κατέκλυζαν το σύνολο των ακτών της Αττικής· τα περισσότερα μικρά και κωπήλατα, ίσως με βοηθητικά ιστία, ώστε να είναι ευέλικτα ως καταδιωκτικά*⁷⁴.

Η εθνικότητα όσων επάνδρωναν τους πειρατικούς στόλους δεν διευκρινίζεται στα κείμενα του Χωνιάτη. Στις *Κατηχήσεις* ονομάζονται *Λογγοβάρδοι* που μετέτρεψαν τα νησιά της Αττικής σε πειρατικό άντρο, όπως ακριβώς η Σαρδηνία με τα γύρω της νησιά⁷⁵. Πρόκειται για Ιταλούς μεμονωμένους τυχοδιώκτες που δρούσαν στον χώρο, ειδικά μετά το 1185· ίσως πάλι υπονοείται ο Γενουάτης πειρατής Καφούρης, που μάλιστα αναμετρήθηκε στην περιοχή το 1197/8 με τον ναύαρχο Στειριόνη. Σε κάθε περίπτωση, υπονοείται δράση μεμονωμένων Λατίνων στον βυζαντινό χώρο πριν από το 1204⁷⁶.

Γενικές κρίσεις για τις *Κατηχήσεις*

Όπως είδαμε, η μελέτη των *Κατηχήσεων* προσφέρει σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην Αθήνα στα τέλη του 12ου αιώνα. Αν και πρόκειται για κείμενα κυρίως θεολογικού περιεχομένου και προσανατολισμού, συμπληρώνουν σημαντικά τόσο τις *Επιστολές*, όσο και τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις διασαφηνίζουν στοιχεία που αλλού υπονοούνται ή αποσιωπώνται υπό το βάρος άλλων, σημαντικότερων ίσως, αναφορών. Άλλωστε, είναι απαλλαγμένες από την ανάγκη εξασφάλισης κρατικής αρωγής, κύριο κί-

το θέμα βλ. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, 287· πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 152, υπ. 473. Συνεπώς, η επικοινωνία δεν είχε διακοπεί εντελώς λόγω των *καρυστείων πορθμείων*, εμπορικών πλοίων της Καρύστου που διέσχιζαν το Αιγαίο. Βλ. Επιστολή 90, 119.55-56· πρβλ. J. KODER, *Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα*, στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινών Ερευνών: Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 1993, 446.

74. Κατήχηση 8, MXB1144.14-15 και MXB1141a.1-3: *Καὶ ταῦτα πάσχομεν Ἀθηναῖοι, οὐ στόλον πολλοῦ καταίροντος ἐς τὴν Ἀττικὴν, σκαφιδίων δὲ πειρατικῶν, ἐρέταις ὡς τὰ πολλὰ ἐλαυνομένων ἐκκαίδεκα, περιπλεόντων τὰ κύκλω ταύτης καὶ διαφθειρόντων ἐκάστοτε.*

75. Κατήχηση 8, MXB1136a.12.10-14 και MXB1142a.3-4 (βλ. υπ. 71).

76. Μετά το 1185, τυχοδιώκτες πειρατές από τη Γένουα, την Πίζα και τη Σικελία δρούσαν μεμονωμένα στο Αιγαίο. Γνωστότεροι ήταν οι Γενουάτες Vetrono και Gafforto (Καφούρης). Βλ. MAGDALINO, *Manuel*, 137-139· ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Η κατάληψη*, 63.

νητρο σύνταξης αρκετών από τις επιστολές του. Επίσης, εκφράζουν το πηγαίο συναίσθημα του μητροπολίτη Αθηνών και απευθύνονται στον λαό, με στόχο την επιστροφή στην ορθή χριστιανική οδό.

Ειδικότερα, η οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών, η βαριά φορολογία, η ληστρική συμπεριφορά των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων, η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια, η ηθική διαφθορά που αγγίζει ακόμα και τον κλήρο και, βεβαίως, η πειρατική δράση, είναι θέματα που θίγονται επανειλημμένα στις *Κατηχήσεις*. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων αυτών και σκιαγραφεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον τρόπο που διαμορφώνονται υπό συνθήκες ακραίων οικονομικών συνθηκών. Διενέξεις, κλοπές, καταπατήσεις οικιών και αγρότοπων και κάθε είδους παραβατική συμπεριφορά είναι όψεις της καθημερινότητας των Αθηνών κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, λίγο πριν τη λατινική κατάκτηση.

Πέρα από αυτά, οι *Κατηχήσεις* είναι κείμενα παραίνεσης και νουθεσίας του ποιμένα στο ποίμνιο και γι' αυτό ενέχουν αδιαμφισβήτητο διδακτικό ρόλο⁷⁷· όμως το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Ήδη από τον *Εισβατήριο* λόγο του στην Αθήνα, ο Χωνιάτης φαίνεται να δείχνει την πρόθεση να αναλάβει παιδαγωγικό ρόλο, ώστε το ποίμνιό του να πορεύεται στον δρόμο του Θεού, αλλά και να αποδειχθεί αντάξιο του ιστορικού παρελθόντος του. Για τον λόγο αυτό, αναφέρεται στη φιλολογική παράδοση της πόλης και τα πρόσωπα που σημάδεψαν την ιστορική πορεία της, με τρόπο που υποδηλώνει την ανάγκη να καταστούν σαφή τα επιτεύγματα της αρχαιότητας, ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα και έμπνευση για τη νεότερη γενιά· οι Αθηναίοι όφειλαν να αναδειχθούν ανώτεροι από τους προγόνους τους μέσω του Χριστιανισμού⁷⁸. Όπως θα δούμε και στις *Κατηχήσεις*, ο ρόλος του Χωνιάτη είναι σύμφωνος προς όσα υποστηρίζει ο P. Magdalino, όταν σχολιάζει τη «ρητορεία αστικού πατριωτισμού» πολλών μητροπολιτών και επισκόπων του 12ου αιώνα, που στόχευαν να

77. Ο Χωνιάτης θεωρεί ότι όσα συμβαίνουν στην πόλη αποτελούν θεϊκό σχέδιο προς διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτόν η νηστεία καταδεικνύεται ως το μόνο σωτήριο μέσο για απαλλαγή από τα δεινά, παρά την γενικότερη δυσπραγία και φτώχεια. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2427.12-MXB2428.11· Κατήχηση 8, MXB1145a.15-MXB1145a.24· Κατήχηση 5, 1012a. 3 κ.ε.

78. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 98.24-99.1 και 100.12-102.12. Αναλυτικά για τον λόγο βλ. SETTON, *Athens*, 188-190.

εμφυσήσουν στο ποίμνιό τους υπερηφάνεια για το ένδοξο παρελθόν του τόπου τους⁷⁹.

Αν και αποφεύγει, όπως υποστηρίζει, τους πολύπλοκους και σύνθετους συλλογισμούς⁸⁰, ο Χωνιάτης διατηρεί στα κείμενα το προσωπικό του ύφος, χωρίς να αλλοιώνει το βάθος της ρητορικής του παιδείας,⁸¹ γεγονός που καθιστά ευδιάκριτες τις γενικότερες πνευματικές τάσεις της εποχής. Συσχετίζει συχνά το περιεχόμενο των κατήχησεων με αρχαίες φιλοσοφικές ιδέες ή με εκφράσεις και πρόσωπα από έργα της αρχαιότητας, επιλογή απόλυτα συνυφασμένη με την παιδεία και την πνευματική κατάρτιση ενός λογίου, που όμως προβληματίζει τόσο για την παιδεία του ακροατηρίου του, όσο και για τον απώτερο σκοπό των *Κατήχησεων* σε πνευματικό, αλλά και ρητορικό επίπεδο⁸². Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ

79. MAGDALINO, *Manuel*, 153-154.

80. Κατήχηση 20, ΜΧΒ2358. 9-16: *Τάχα ποθείτε μαθεῖν πῶς τῶν ἀρετῶν αἱ μὲν βασιλίσσαι λέγονται, αἱ δὲ παλλακαί, αἱ δὲ νεάνιδες καὶ πῶς αἱ μὲν ἐξήκοντα, αἱ δὲ ὀγδοήκοντα, αἱ δὲ κρείττους ἀριθμοῦ. Ἄλλ' ἐπεὶ πολλή τις ἐστὶ καὶ δυσερμίνευτος ἡ τούτων θεωρία, τὸ μὲν ἐπεξιέναι τῷ θεωρήματι τῷ τέως ἀνεβαλόμην, ἵνα μὴ, βαθυτέροις καταπυκνώσας νοήμασι τὴν διάλεξιν, λάθω ἐμαυτὸν φορτικὴν ἄλλως ταῖς ὑμῶν ἀκοαῖς καὶ ψυχαῖς ἐργασάμενος. Ἀφορμὴν δὲ τινα δίδωμι τοῖς φιλομαθεστέροις ὑμῶν, ἧς καὶ λαβόμενοι τὰ κατὰ τὸν τόπον σοφώτερον ἐξεργάσασθε.*

81. Ενδιαφέρουσα η αναφορά του Χωνιάτη στον λόγο πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον ὅτι δεν ἐπιλέγει τὴ ρητορική ἐπίδειξη καὶ θεωρεῖ τὴ γνώση, ὄχι αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἀνώτερων στόχων (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἄκομινάτος Α΄*, 11.7 κ.ε.). Γιὰ τὴς ρητορικές καὶ φιλοσοφικές τάσεις τῆς εποχῆς βλ. MAGDALINO, *Manuel*, 331 κ.ε. Γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ ρητορική του Χωνιάτη βλ. ἀναλυτικὰ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 201 κ.ε. Γιὰ τὴ γλωσσική διάσταση μεταξύ λογίων καὶ λαοῦ βλ. ἀναλυτικὰ, Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Μορφές ἐπικοινωνίας στο ἔργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, στο: Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν: Ἀθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ἀθήνα 1993, 303-310, ὅπου καὶ ἐκτενής βιβλιογραφία.

82. Οἱ Κατήχησεις παρέχουν πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα ἐνδεικτικὰ τῆς τάσης του Χωνιάτη νὰ διατηρεῖ τὸ λόγιο ὕφος του. Γιὰ τὴ μεσότητά βλ. Κατήχηση 18, ΜΧΒ2246.3-7. Στὴν Κατήχηση 19 (ΜΧΒ2298.17-ΜΧΒ2299.4) χρησιμοποιεῖ ἐπεξηγηματικὰ τὴν ομηρική παροιμακὴ ἐκφραση *Τέτλαθι κραδίη*. Στὴν Κατήχηση 17 (ΜΧΒ2239.2-10) με σκοπὸ νὰ τονίσει τὴν μισάνθρωπία τῆς εποχῆς του, ἀναφέρεται στὸν Ἀπίμαντο, γνωστὸ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μισάνθρωπο, πρόσωπο ἀπὸ τὸ ἔργο *Τίμων* του Λουκιανού. Σὲ ἄλλη περίπτωση, στὴν Κατήχηση 14 (ΜΧΒ2079.5-15) ἀναφέρεται στὸν Ἄρατο τὸν Σολέα, ποιητὴ τῶν *Φαινομένων*, που ἀναγνώρισε, κατὰ τὰ λεγόμενα, τὴν ὑπαρξὴ του Θεοῦ, ἐνῶ, λίγο παρακάτω, ἀναφέρεται στὸ γνωστὸ παράδοξο με τὸ ὁποῖο συνδέθηκε ὁ Εὐπιμενίδης ὁ Κρής, θρησκευτικὸς διδάσκαλος καὶ μάντης τῆς ἀρχαιότητος: *Κρήτες ἀεὶ ψεῦσται.*

επικεντρώνει την επιχειρηματολογία του κυρίως σε παραδείγματα από την Αγία Γραφή, με την ίδια ευκολία αναφέρεται σε προσωπικότητες του ιστορικού παρελθόντος, όπως τον Περικλή, τον Θεμιστοκλή ή τον Αριστείδη, χωρίς να επεξηγεί γενικά το έργο τους⁸³. Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται η υποψία ότι δεν τον παρακολουθούσαν μόνο αμόρφωτοι και ακαλλιέργητοι αγρότες, αλλά και μία ανώτερης ίσως παιδείας τοπική «αριστοκρατία» ή έστω άτομα που πρέπει να γνώριζαν ως ένα βαθμό την ιστορική παράδοση της αρχαιότητας. Πάντως, ο τρόπος που αναμειγνύει τις αρχαίες ελληνικές έννοιες και εκφράσεις με τη γενικότερη επιχειρηματολογία και τους σκοπούς της κάθε κατήχησης, καθιστά ως ένα σημείο οικείες τις έννοιες αυτές, ενώ η αναφορά σε διαπρεπή πρόσωπα του ιστορικού παρελθόντος του τόπου θα μπορούσε να προκαλέσει το δέος και να εμπνεύσει αυτοπεποίθηση, που ίσως κινητοποιούσε τον αμαθή, ακόμα κι αν δεν γνώριζε ή δεν μπορούσε να καταλάβει τη συμβολή των προσώπων αυτών.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι *Κατηχήσεις* έρχονται να ελέγξουν την αξιοπιστία του μητροπολίτη, σε σχέση με όσα παραδίδονται στις *Επιστολές*. Είδαμε ότι ο Χωνιάτης μάλλον υπερβάλλει ως προς την πνευματική καλλιέργεια στην Αθήνα, που με τόση έμφαση σχολιάζει επικριτικά στις επιστολές του⁸⁴. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι ο μητροπολίτης μεγαλοποιεί ορι-

Στην ίδια κατήχηση (MXB2086.2-8) αναφέρει παραδειγματικά και χωρίς επεξηγήσεις τον Μίθαικο, τον Σάραμβο και τον Θεαρίωνα, έναν μάγειρα, έναν κάπηλο και έναν αρτοποιό, πρόσωπα που απαντούν συγκυριακά στον Γοργία του Πλάτωνα.

83. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1141a.4-MXB1143.14.

84. Στις *Επιστολές* παραπονιέται συχνά ότι η πόλη έχει χάσει την αρχαία φιλολογική αίγλη της και αναφέρει με αποδοκμασία και υπερβολή ότι η παιδεία των Αθηναίων είναι οικτρή και ανύπαρκτη, ότι είναι *ἄμουσοι και αμόρφωτοι* και ότι ακόμα και ο ίδιος, ως ένα βαθμό, λησιμόνησε την αρχαία γλώσσα, λίγα μόλις χρόνια μετά τον ερχομό του στην πόλη. Σε επιστολή προς τον Γεώργιο Τεσσαρακοντάπηχου αναφέρει χαρακτηριστικά: *βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὠν ἐν Ἀθήναις* και αυτό γιατί *οἱ πάλοι ἀττικιστοὶ νῦν βαρβαριστοὶ* (Επιστολή 28, 38.3-5, 17-39⁹ πρβλ. και Επιστολή 52, 72.6-73.14). SETTON, Athens, 191· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*, 45 κ.ε. Είναι γνωστό ότι στον κόσμο του πνεύματος η εικόνα του αρχαίου αθηναϊκού μεγαλείου δεν είχε σβήσει. Γενικά για το θέμα βλ. την συνθετική επισκόπηση του H. HUNGER, Athen in Byzanz. Traum und Realität, *JÖB* 40 (1990), 43-61 (για τον Μιχαήλ Χωνιάτη κυρίως 55-58). Στις *Επιστολές* του ο Χωνιάτης θλιβεται για την απώλεια όχι μόνο της λαμπρότητας της αρχαιότητας, αλλά και του *σχήματος* της πόλεως (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 159.19-20).

σμένες καταστάσεις για προφανείς λόγους⁸⁵. Στις *Κατηχήσεις* όμως ελέγχεται, ως ένα βαθμό, η αξιοπιστία των πληροφοριών, εφόσον δεν υπήρχε λόγος να υπερβεί το πραγματικό, ενώπιον όσων βίωναν καθημερινά τις ζοφερές αυτές περιστάσεις, αν και εδώ παρασύρεται συχνά από το συναίσθημα.

Τέλος, στα κείμενα αυτά αποκαλύπτεται ο πολλαπλός ρόλος του μητροπολίτη, που αισθάνεται χρέος να δικαιολογηθεί για το μερίδιο ευθύνης που του αναλογεί ως προς την παροχή βοήθειας, αλλά και να τονίσει την πνευματική ολιγωρία μερίδας του ποιμνίου του ή να επισημάνει, γνωρίζοντας την κατάσταση του κράτους, ότι η αναμενόμενη και πολύτιμη κρατική προστασία δεν έχει πραγματοποιηθεί⁸⁶. Πάνω από όλα καθίσταται εμφανές το ήθος και η οξυδέρκεια του Μιχαήλ Χωνιάτη, που αποδίδει την παρακμή της εποχής, αλλά και της πάλαι ποτέ χρυσής πόλης, στην ανθρώπινη πλεονεξία και διαφθορά: *Ἀθηναὶ χρυσαῖ, ζώνη χρυσῆ, φλέβες ἀργυρίτιδες. Καὶ αὐθις λιπαραὶ καὶ αἰοίδιμοι Ἀθηναί. Ἀδόμυνα γὰρ ταῦτα πολλοῖς ἐκ παρακουσμάτων σοφιστικῶν, ὡς ἔοικεν, ἐρασμίας ταῖς φιλοχρῦσοις ἀκοαῖς Ἀθήνας ποιοῦσιν ὡς χρυσὸν ἐκδιδοῦσαις ἀέναον, ὥσπερ καὶ τὰ χυλοβάφια καὶ λιθαργύρινα φενακίζουσι τὴν ὄψιν, ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ φύσιν φαντάζοντα*⁸⁷.

85. Κυρίως για να εξασφαλίσει την πολυπόθητη αρωγή για την πόλη και συχνά γιατί αναγκάζεται να ζει μακριά από το πολιτιστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Βλ. ενδεικτικά Μ. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 204. Παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του ότι αναγκάζεται να διαμένει μακριά από την πρωτεύουσα στην *ἐσχατιὰν* (Επιστολή 20, 23.4-5· 26, 35.5-6· 28, 38.5· 43, 59.13· 46, 62. 3· 52, 73.12-13· 65, 88.7).

86. Στην Κατήχηση 8 (MXB1105a.15-22) παραλληλίζει την ζωή του στην *ἐσχατιὰν* και την αδυναμία του να προσφέρει βοήθεια με την ανομβρία και πλέκει έναν εύσημο παραλληλισμό σχετικά με την σύγκριση του Ιλισού και Κηφισού με τον Νείλο: *Νεφέλαι μὲν ἡμεῖς λογικαί, ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς ἀναρρηγνύμεναι καὶ τῷ ἀξιώματι τοῦ πληρώματος ὑπεράνω φορούμεναι, οὐδὲ ὀμβροτόκοι καὶ ὑδάτων οὐρανίων ἐγκύμονες, ἄνυδροι δὲ μᾶλλον καὶ ὑπ' ἀνέμων παραφερόμεναι. Καὶ ποταμοὶ μὲν εἶναι τε καὶ λέγεσθαι βουλόμεθα εἰ μὴ καὶ πελαγίζοντες κατὰ τὴν προφητείαν ὡς Νεῖλος, ἀλλὰ μετρίως γοῦν καὶ ποτε κατὰ τὸν ἐγγώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισὸν ῥέοντες, πολλοῦ δέ, ἵνα μὴ λέγω τοῦ παντός, ἐλλείπομεν. Η πνευματική ολιγωρία των πολιτών επισημαίνεται στο σύνολο των *Κατηχήσεων* μέσα από νοθεσίες για επιστροφή στον ορθό δρόμο (βλ. υπ. 77).*

87. Κατήχηση 12, MXB2031.10-16.

THE *CATECHISMS* OF MICHAEL CHONIATES
DATING AND HISTORICAL APPROACH

The *Catechisms* of Michael Choniates, archbishop of Athens, are included in Spyridon Lampros' Archive, who first studied the sources in 1906, and transcribed the texts from the manuscript Mosquensis Synodalis 218 (olim 230) and 219 (olim 262). Although he prepared a critical edition, he did not proceed with publishing. Eventually, his work has been digitized, and the researcher can visit the Archive online through the website of the Laboratory of Digital Recording of the Public and Private Life of the Byzantines of the University of Athens (<http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr>).

The *Catechisms* are mainly, yet not exclusively, works of religious ethics; they also address the socioeconomic issues of the city of Athens at the end of the 12th century, and thus can be used as a supplementary source for this period. Indeed, the *Catechisms* offer a comprehensive account of the burdens endured by the Athenians, caused by the exploitative activities of state tax officers, usurers and pirates. On a different perspective, Choniates argues how adverse social conditions, such as poverty, immigration, and land trespassing, modulate the social fabric and interpersonal relations. Although many of these issues are omitted or very briefly mentioned in other texts, they are clarified in the *Catechisms*.

ANDREAS GKOUTZIOUKOSTAS

*JUDGES OF THE VELUM AND JUDGES OF THE HIPPODROME
IN THESSALONIKE (11TH C.)*

Although there is an abundance of studies on the Byzantine Empire's second city, there is one aspect of the history of Thessalonike that needs further research, and that is the administration of justice. This paper endeavours to analyse one facet of this topic. It focuses on judicial officers acting in Thessalonike in the 11th century, and more specifically on those who, according to the sources, had previously served in the courts of Constantinople. The wealth of sigillary material and documents relating to the region that is preserved in the archives of the Athonite monasteries has enabled us to draw certain conclusions regarding the operation of the judicial system itself.

The official responsible for hearing cases in the district of Thessalonike at that time was the *judge of the theme*. Since, however, from the second fifth of the 11th century onward, the sources refer to a broader judicial and financial unit comprising the *themes* of *Boleron*, *Strymon* and *Thessalonike*¹, for

*This study is an elaboration of the paper I presented to the 21st International Symposium on "Christian Thessalonike" entitled: «Χριστιανική Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολις ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι σήμερα» [Christian Thessalonike and Constantinople from the eleventh century to the present], Blatades Monastery, 18-20 October 2007.

1. See S. KYRIAKIDES, Τὸ Βολερόν, *ΕΕΦΣΠΘ* 3 (1934) 289-494 [=IDEM, *Βυζαντινὰ Μελέται*, II-V, Thessalonike 1939, no. IV), 313 f.f. (hereafter KYRIAKIDES, Βολερόν); P. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 158], Paris 1945, 159-168 (hereafter: LEMERLE, *Philippe*); M. GREGORIOU-IOANNIDOU, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.*, Thessalonike 1985 (Thessalonike

the purposes of this paper we have studied seals and documents that mention *judges of Thessalonike* or *judges of Boleron, Strymon and Thessalonike*, as cited in the sources.

It is clear from the combined evidence of contemporary documents and seals that several of the judges, that we know to have served in Thessalonike in the 11th century, had previously been *judges of the hippodrome* or *judges of the velum* in Constantinople. According to the *Ecloga Basilicorum*, an extensively commented synopsis of the first ten books of the *Basilica* compiled most probably in Constantinople in 1142², the *judges of the hippodrome* and the *judges of the velum* were not classed among the “great” or superior judges, that is, the powerful magistrates (*ἄρχοντες*) who presided over the courts of the *themes* (*krites, praitor*) or of the imperial capital³, such as the

2007), 78-79, n. 273 (hereafter GREGORIOU-IOANNIDOU, *Παρακμή*); CHR. KYRIAZOPOULOS, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Thessalonike 2000, 207f.f. (hereafter KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*). The evidence resulting from the publication of new documents and seals can now be added to the existing body of material relating to the *judges of Boleron, Strymon and Thessalonike* cited by these scholars: see e.g. *Actes de Vatopédi*, v. I, *Des origines à 1329*, ed. J. BOMPAIRE – J. LEFORT – V. KRAVARI – C. GIROS [Archives de l’Athos, XXI], Paris 2001, no. 6.10 (1033), which mentions the *judge of Boleron, Strymon and Thessalonike* Andronikos (see also the editor’s notes). See also the seals published by J.-CL. CHEYNET – C. MORRISSON – W. SEIBT (see below n. 15) and a seal recently published by I. LEONTIADES (see below n. 14).

2. *Ecloga Basilicorum*, ed. L. BURGMANN [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15], Frankfurt a.M. 1988, vii-xviii (hereafter *Ecloga Basilicorum*); cf. S. TROIANOS, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Athens – Komotini 1999, 202; R. J. MACRIDES, *The Competent Court*, in: *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, ed. A. E. LAIOU – D. SIMON, Washington D.C. 1994, 117-130 [=EADEM, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th-15th Centuries*, Variorum Collected Studies Series, Aldershot-Brookfield-Singapore-Sydney 1999, VIII], 118 (hereafter MACRIDES, *Court*).

3. *Ecloga Basilicorum* B.2.2.207 (68.2-11): *καὶ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἐξουσίαν ἔχουσι κατὰ τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τούτων. Οἷον ἄρχων λέγεται ὁ δούξ ἢ ὁ πραιτώρ ἢ ἄλλος ἄρχων ἐκάστης ἐπαρχίας· ἕκαστος γοῦν τούτων ἐξουσίαν ἔχει κατὰ τῶν ὄντων ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν αὐτῶν. Καὶ πᾶς δικαστῆς, ἂν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐστίν, ἄρχων λέγεται καὶ ἐξουσίαν ἔχει κατὰ τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὴν κρίσιν αὐτοῦ. Οἷον ὁ ἐπαρχος ἐξουσίαν ἔχει ἐπὶ πᾶσι τοῖς συστηματικοῖς καὶ ιδιώταις καὶ τέχνην οἰανδήτινα μετερχομένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶς δικαστῆς ἐξουσίαν ἔχει ἐπὶ τοῖς ὑποκειμένοις καὶ δικαζομένοις παρ’ αὐτοῦ. Λέγεται οὖν ἡ τῶν ἀρχόντων ἐξουσία ἰδικῶ ὀνόματι κράτος—καὶ εἰκότως, ὅτι κρατεῖ τῶν ὑπὸ χεῖρα καί, ὅποι καὶ ὅπως βούλεται, ἄγει αὐτούς; B.2.3.70 (112.20-24): *Τῶν δικαστῶν οἱ μὲν ἔχουσι δικαιοδοσίαν καὶ δύνανται καὶ προστιμᾶν καὶ τιμωρεῖσθαι**

megas droungarios, the *eparchos of the city*, the *dikaiodotes*, the *koiiaistor*, the *protoasecretis*, the *epi ton kriseon*, and the *katholikos*⁴ or *προκαθήμενος τῶν δημοσιακῶν δικαστηρίων*⁵, but were lower-ranking judges: «Ἄλλ’ οὐδὲ δικαστήν, ἐν ὧσ’ κρίνει καὶ τὴν ἰδίαν ποιεῖται διάγνωσιν, χρὴ καλεῖν εἰς δικαστήριον — ὑπόθου δὲ τὸν τοιοῦτον δικαστήν μὴ κατὰ τοὺς προειρημένους ἔπαρχον ἢ πραιτώρα ἢ τοὺς ἄλλους τοὺς τοιούτους, ἀλλ’ ὑποδεέστερον, οἷός ἐστιν ὁ κριτὴς τοῦ βήλου ἢ τοῦ ἵπποδρόμου»⁶. The *judges of the hippodrome* and the *judges of the velum* were, then, “small” or inferior judges⁷ who sat as commissioned judges or assessors, since they had

τοὺς ἀμαρτάνοντας, ὁποῖοί εἰσι σήμερον ὁ δρουγγάριος, ὁ ἔπαρχος καὶ οἱ τοιοῦτοι οὔτοι γὰρ δύνανται καὶ δικαστὰς διδόναι ἐπὶ ὑποθέσει τοὺς ἄλλους κριτὰς. Οἱ δὲ μηδὲν τοιοῦτον ἔχοντες τοῦτο μόνον ἔχουσι, ὅτι δικάζουσιν, ὁποῖοί εἰσιν οἱ τοῦ βήλου κριταί; B.7.2.32.6 (244.20-25); B.7.3.1 (250.24-32): [Ἐνταῦθα μέλλει διδάξαι ὁ νομοθέτης περὶ τῆς τῶν δικαστηρίων τάξεως, ἡγουν περὶ τοῦ ποῖόν ἐστι μείζον, ποῖον δὲ ἔλαττον καὶ τίνες μὲν ὑπόκεινται τῷδε, τίνες δὲ ἐκείνῳ καὶ περὶ δικαιοδοσίας. Καὶ ἴσθι καθόλου, ὅτι πᾶς ἄρχων προκαθήμενος δικαστηρίου ἢ ἔχων ἀρχὴν ἔχει καὶ δικαιοδοσίαν καὶ κράτος· προκαθίηται δὲ δικαστηρίων οἱ ὀφφικιάλιοι, ὡς ὁ μέγας δρουγγάριος, ὡς ὁ δικαιοδότης, ὡσαύτως καὶ οἱ τῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντες, καὶ ἔχουσι καὶ δικαιοδοσίαν, τουτέστι δύνανται διδόναι δικαστὰς τοῖς ἔχουσι δίκας, οἷον ὁ μέγας δρουγγάριος καὶ ὁ τῆς ἐπαρχίας ἄρχων δύνανται ἐντεῖλαισθαι τῷδε τῷ δικαστῇ δικάσαι τόνδε καὶ τόνδε, τὸν Πέτρον τυχόν καὶ τὸν Παῦλον. See also B.7.3.10 (254.15 f.f.); B.7.5.12.1 (270.3.f.f.).

4. See MACRIDES, Court, 119-120; cf. A. GKOUTZIOUKOSTAS, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο. Τα κοσμικά δικαιοδοτικά ὄργανα καὶ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας* [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται, 37], Thessalonike 2004, 152-154 (hereafter GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*).

5. See GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 238-245.

6. *Ecloga Basilicorum* B.7.8.2+4 (σ. 286.15-18); cf. L. BURGMANN, Zur Organisation der Rechtsprechung in Byzanz (Mittelbyzantinische Epoche), in: *La giustizia nell’Alto Medioevo (secoli IX-XI)* [Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, XLIV], 11-17 aprile 1996, Spoleto 1997, 905-930, and here 924 (hereafter BURGMANN, *Rechtsprechung*); GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 154.

7. See also *Scholia Basilicorum*, ed. H. J. SCHELTEMA, *Basilicorum Libri LX*. [Series B], v. I, *Scholia in Librum I-XI*, Groningen 1953, 7.1.3: Ὅρα ἐκ τούτου, ὅτι τοὺς ἄρχοντας τοὺς ὑπεράνω τῶν θείων δικαστῶν ὄντας, ἦτοι τῶν τοῦ ἵπποδρόμου κριτῶν... Cf. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* [Le Monde Byzantin], Paris 1972, 322; R. J. MACRIDES, Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder, *FM VI* (1984) 99-204 [=EADEM, *Kinship*, IX], 173; EADEM, Court, 120; BURGMANN, *Rechtsprechung*, 923-924; GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 155.

legal training and belonged to the class of professional judges and not that of *archons*⁸.

We have used the evidence of the sources to construct a chronological table of judges who had served in the courts of the imperial capital before being sent to Thessalonike or to the region of *Boleron, Strymon and Thessalonike* as *judges of the theme*. Wherever possible, we have endeavoured to formulate a specific position or hypothesis as regards the numerous problems of identity that we, like others before us, encountered.

The first *judge of Thessalonike* mentioned in the sources is the *protospatharios and krites of the hippodrome* Ioannes, who is named on a lead seal published by G. Schlumberger⁹. This seal probably predates the second fifth of the 11th century, the period in other words when the *theme of Thessalonike* begins to appear as a financial and judicial entity together with those of *Boleron* and *Strymon*. The *judges* cited below belong to the category of those whose sphere of responsibility lay within this administrative unit.

Thus, the Michael named on an 11th-century seal as *protospatharios, mystographos*¹⁰, *krites of the hippodrome, Boleron, Strymon and Thessalonike*¹¹, for example, may well (according to J. Nesbitt – N. Oikonomides) be the same person as the *protospatharios of Chrysotriklinos and krites* (of *Boleron, Strymon, Thessalonike*) Michael Serblias mentioned in a document *circa* 1029¹². While it is clear from the evidence of seals

8. See GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 155 and n. 663 with the relevant primary sources.

9. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884 (Torino 1963), 103, no. 3 (hereafter SCHLUMBERGER, *Sigillographie*); cf. KYRIAKIDES, Βολερόν, 354 (no. 4).

10. For the *mystographos* see A. GKOUTZIOUKOSTAS, Some Remarks on *Mystographos* and *Mystolektes*, in: *Ἡπειρόνδε. 10th International Symposium of Byzantine Sigillography*, Ioannina, October 2009, Abstracts, p. 10.

11. G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals* (Compiled and edited by J. W. NESBITT) [Τετράδια Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, 3], v. 2, Berne 1984, no. 594 (hereafter ZACOS, *Seals*); J. NESBITT – N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 1, Washington 1991, v. 2, Washington 1994, v. 3, Washington 1996, and here v. 1, no. 18.25 (hereafter NESBITT – OIKONOMIDES, *Catalogue*); cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 215. See also: www.pbw.kcl.ac.uk (2006.2) (Boulloterion 253).

12. *Actes d'Iviron*, v. II, *Du milieu du XIe siècle à 1204*, ed. J. LEFORT – N. OIKONOMIDES – D. PAPACHRYSSANTHOU, avec la collaboration de V. KRAVARI et d'H. MÉTRÉVELI [Archives de l'Athos, XVI], Paris 1990, no. 34.7: ...τηνικαῦτα τὰς κρίσεις τοῦ [καθ' ἡ]μῶς ἰθύναντος

and the *Ecloga Basilicorum*¹³ that the Serbliai were a family of jurists in Constantinople, we do not know whether the above references concern one person or two.

A few years ago Ioannes Leontiades published a seal of Michael, *patrikios, krites of the velum, of the hippodrome, Boleron, Strymon and Thessalonike*, dated by the editor on the basis of typological characteristics to the middle of the 11th century¹⁴. This *patrikios* Michael, who is probably not the same person as the *protospatharios* (or *protospatharioi*) mentioned above, is yet another judge whose career took him from the courts of the imperial capital to those of the *theme* of *Boleron, Strymon, Thessalonike*.

Other judges appointed to this *theme* were the *protospatharios, thesmographos and krites of the hippodrome* Niketas, who is attested by a seal of the second quarter of the 11th century¹⁵, and the *protospatharios, hypatos and krites of the hippodrome* Basileios, attested by a seal that has been dated to the middle of that century¹⁶.

Another official who apparently served as *judge of Boleron, Strymon and Thessalonike* from 1047-1056 was the *protospatharios and krites of the hippodrome* Georgios Hexamilites, who is mentioned in documents preserved in the archives of the Monastery of Iviron¹⁷.

θέματος περιδόξου (πρωτοσπα)θ(α)ρ(ίου) ἐπὶ τ(οῦ) Χρυ(σοτρι)κλ(ίνου) κυ(ροῦ) Μ(ι)χα(ήλ) τοῦ Σεοβλίου (hereafter, *Actes d'Iviron*).

13. Βλ. *Ecloga Basilicorum* B.7.3.1 (251.38), which mentions the Serbliai in the plural; cf. L. BURGMANN, Vier Richter des 12. Jahrhunderts, in: *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 4-9 October 1981, Akten II/2, *JÖB* 32/2 (1982) 369-372, and here 372 and n. 13; IDEM, Rechtsprechung 924 and n. 77. Another member of this family, Petros Serblias, is also mentioned on 11th-century seals as *magistros, vestes, krites of the velum, of the Peloponnese and Hellas*; see NESBITT – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue*, v. 2, no. 8.26. See also v. 3, no. 39.16; cf. SCHLUMBERGER, *Sigillographie*, 270-271.

14. I. LEONTIADIS, *Μολυβδοβούλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 40], Thessalonike 2006, no. 17.

15. J.-CL. CHEYNET – C. MORRISSON – W. SEIBT, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, no. 197 (hereafter CHEYNET – MORRISSON – SEIBT, *Seyrig*); see also: www.pbw.kcl.ac.uk (Boulloterion 538). Regarding *thesmographos* see GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 200-201.

16. ZACOS, *Seals*, no. 964; cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 209; cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Boulloterion 1007).

17. *Actes d'Iviron*, no. 34.15, 27 and p. 94, no. 35.12, 35 (1062), no. 48.12 (1098-1103); cf. A.-K. WASSILIOU, Die Familie Hexamilites. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie,

The record of a *dialysis* procedure settling a dispute between Constantine Phasoulos and the Monastery of St Panteleimon Sphrentze of the Thessalonians concerning the ownership of a piece of land lying between their properties, which is dated August 1056, mentions the *hypatos, krites of the velum, of the hippodrome, of Boleron, Strymon and Thessalonike* Leon Thylakas¹⁸. The litigants in this case, however, opted to have the matter settled by arbitration before the judicial decision was published¹⁹. Leon, as *hypatos, krites of the velum, Boleron, Strymon and Thessalonike*, also signs an act (September 1056) removing the metochion of Melissourgion from the *epitropoi* of the monk Kontoleon and returning it to the *lavra* of Iviron. According to this document, Leon had been commissioned by the Empress Theodora (1055-1056) to settle this dispute²⁰.

Documents preserved in the archives of Athonite monasteries mention another two persons who are thought to be the same Leon Thylakas²¹. The monastery of Iviron has a document issued by the *patrikios, anthypatos, krites of the velum, notarios of the emperor and anagrapheus of the*

Ελληνικά 52.2 (2002) 243-261 and here 248, no. 8, which mentions Georgios Hexamilites and his career. See also: www.pbw.kcl.ac.uk (Georgios 131).

18. The name Thylakas is known as well from another document in the Monastery of Iviron; See *Actes d'Iviron*, no. 37.5-6 (1063).

19. *Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos, IV], Paris 1968, no. 1.14-19: Ὑμεῖς δὲ πάλιν προετίναται λέγειν ἀγορᾶς τροπέ(ω) ἔχειν ταῦτα ἀπὸ Λέοντος σπαθ(α)ρχ(ο)κ(αν)δ(ι)δ(ά)π(ου) τοῦ Φουσκοῦλου. Ὡστε καὶ εἰς Λέοντ(α) τὸν περιβλεπτον ἕπατ(ον), κριτ(ήν) τοῦ βίλου τοῦ ἱπποδρ(όμου) Βολερ(οῦ), Στρυ(μόνος) καὶ Θε(σσαλονίκης) τὴν ἔγκλησιν μὲν ἐποιησάμην καὶ τὰ ἐκάτερα μέρει ἐδικάσθημεν, οὕτω δὲ ἀπηρτήθη παραυτοῦ ἡ ὑπόθεσις. Καὶ γὰρ τινὲς τῶν ἐμμέσω ἡμῶν εὐρεθέντων φιλοθέων ἀνδρῶν καὶ τὰ πρὸς εἰρήνην βραβεύσαντες, ἐκρίναμεν τὰ ἐκάτερα μέρει πάντα ἐκποδῶν ἀποκροῦσαι τὰ ἀναμεταξὺ ἡμῶν προτινόμε(να) καὶ τὸ τῆς εἰρήνης ἀγαθὸν ἀσπάσασθαι. Cf. D. PΑΡΑΔΑΤΟΥ, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ὑστερη βυζαντινὴ εποχὴ* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 9], Athens – Komotina 1995, 34-35, 84, 120-121.

20. *Actes d'Iviron*, no. 31.47, 61, which is signed by Leon. With regard to the above case, see also *Actes d'Iviron*, no. 36 and 37; The document *Actes d'Iviron*, no. 31 is the same as that cited by KYRIAKIDES, Βολερόν, 314, no. 3 and 351 no. 4 but with an error in the date; see *Actes de Lavra*, v. I, *Des origines à 1204*, ed. P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS, avec la collaboration de D. PΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ [Archives de l'Athos, V], Paris 1970, p. 221 (hereafter *Actes de Lavra*).

21. See also: www.pbw.kcl.ac.uk (Leon 119) and (Leon 120).

West that has been dated by its editors to 1059²². Similarly, a document in the Monastery of Esphigmenou (1078) refers to an *isocodex* drawn up by the *dishypatos* and *judge of the velum* Leon, who, according to the editors, served as *judge of Boleron, Strymon and Thessalonike*²³ circa 1060²⁴. Another document, this one in the Great Lavra Monastery (1079)²⁵, mentions a *praxis* of the *dishypatos, krites and anagrapheus of Boleron, Strymon and Thessalonike* Leon from the third indiction before 1079, i.e. the year 1064/5²⁶. As scholars have noted²⁷, the identification of the above three persons, that is, Leon Thylakas, Leon the *patrikios and anagrapheus of the*

22. *Actes d'Iviron*, no. 32. See also p. 83 (comments) and no. 31 (comments on p. 75).

23. *Actes d'Esphigménou*, ed. J. LEFORT [Archives de l' Athos, VI], Paris 1973, no. 4.2-4: Ἀναθεωρηθ(ῆ)ναι διὰ τοπικ(ῆς) ἐρεῦνης τὰ ἐν τ(ῷ) ἰσοκωδ(ί)κω ἐμφερόμ(ε)να ὄρια καὶ γ[νω]ρίσματα, τῷ καὶ ἐμφανιζομέ(νω) παρὰ τοῦ (μον)αχ(οῦ) Κλημ(εν)τ(ος) καὶ καθηγουμέ(νου) τ(ῆς) μον(ῆς) τοῦ Ἐσφιγιμέ(νου) καὶ φαινομένω ἐκτεθεῖναι παρὰ τοῦ δισυστά(του) κ(υρο)ῦ Λέοντο(ς) κριτ(οῦ) τ(οῦ) βήλ(ου) καὶ δικαστοῦ χρηματίσαντ(ος) τοῦ καθ' ἡμῶς τούτου θε(μα)τος (hereafter *Actes d'Esphigménou*).

24. *Actes d'Esphigménou*, p. 51; It is more likely to have been written in 1064/65, as indicated by another document by the *dishypatos* Leon; See also the following note.

25. *Actes de Lavra*, no. 39.1 f.f.: Ἰωάννης βέστης βασιλ(ικ)ῶ(ς) νοτάριος τῶν οἰκει(ακῶν) στρατη(γός) καὶ ἀναγρα(φέν)ς Σμολέν(ων) σὺν τῇ νέ(α) διοικί(σει) Θεσσαλον(ίκης) (καὶ) Σερρών ὁ Καταφλώρ(ον) κ(α)τὰ τὴν θείαν (καὶ) βα(σι)λικὴν πρ(ό)σταξ(ιν) τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶ(ν) βασιλ(έ)ως ἔρευναν ποιοῦμενο(ς) τῶν π(α)ρὰ τ(ῶν) πρὸ ἡμῶ(ν) πρακτ(ό)ρ(ων) πράξεων, λέγω δὲ Ἰω(άν)νου ἀσηκ(ρή)τ(ου) καὶ γεροντό(ος) κριτ(οῦ) καὶ ἀναγρα(φέν)ς Βολερ(οῦ) Στρυμ(όνος) καὶ Θεσσαλον(ίκης), πρὸ(ς) δὲ καὶ Ἀνδρονί(κου) (πρωτο)(σπα)θ(α)ρίου καὶ κριτοῦ χρημ(α)τίσαντ(ος) τῶν αὐτῶν θεμ(ά)τ(ων), καὶ μέχρι τοῦ δισυστά(του) Λέ(ον)τ(ος) ὡς κἀκείνου κατὰ τ(ὴν) παρελθοῦ(σαν) γ^(nv) (ἰνδικτιῶνα) κριτοῦ καὶ ἀναγρα(φέν)ς χρηματίσαντο(ς), ἀκριβῶς καὶ ἡμεῖς τὰς τούτου πράξεις ἀναζητήσαντες πολυπραγμονήσαντες τε καὶ ἐπιμελῶς διελθόν(τες), ἀνεγραψάμ(ε)θ(α) καὶ τὸ μετόχ(ιον) τοῦ Σωτήρο(ς) τ(ῆς) μο(ν)ῆς τοῦ Καλιούργ(ου) τὸ ἀπὸ τ(ῆς) ὑποτα(γῆς) τοῦ κ(ά)στρ(ου) Ἐρισσοῦ, καὶ ἐτυπώσαμεν καὶ τὸ τούτου δημόσιον κατὰ τὸ δέον ἐπαυξή(σαν)τες ἐπὶ τῶ(ν) πρώην δημοσι(ακῶν) τούτου [τελεσιμάτων] καθὼς ὑποτέτακται. For the *isocodex* see F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* [Byzantinisches Archiv, 9], Leipzig – Berlin 1927 (Hildesheim 1960), pp. 108-109.

26. *Actes de Lavra*, p. 221-222. According to the editors the document should be dated to 1049/1050. Cf. however *Actes d'Iviron*, p. 83, with the annotation that the act of the *dishypatos, krites and anagrapheus of Boleron, Strymon and Thessalonike* Leon should be dated to 1064/1065, the year that corresponds to the preceding third indiction, as noted in the document («κατὰ τ(ὴν) παρελθοῦ(σαν) γ^(nv) (ἰνδικτιῶνα)»), and not 1049/1050.

27. *Actes d'Iviron*, p. 83.

West, and Leon the *dishypatos and anagrapheus*, as one and the same raises problems relating to their titles and period of office in the particular region. However, it cannot be excluded that the *dishypatos* Leon and Leon Thylakas are perhaps one and the same person. If this is indeed the case, then one must assume that Leon served a second term as *krites*, and additionally as *anagrapheus*, in the same *theme*, following his promotion from *hypatos* to *dishypatos*. The alternative is that these are two different persons, in which case we have another instance of a *judge of the velum* being sent as *judge* to the *theme of Boleron, Strymon and Thessalonike*. As regards the *patrikios* and *anagrapheus of the West*, if we adopt the editors' dating of the document in which he is mentioned, i.e. 1059, then he cannot possibly be the same person as Leon Thylakas or Leon the *dishypatos*, since this presumes a demotion from *patrikios* to *dishypatos*²⁸.

A *chrysobull* of Nikephoros III Botaneiates concerning the Great Lavra Monastery (1081) mentions a Niketas as *patrikios, krites of Boleron, Strymon and Thessalonike*. Concretely, it refers to a document written by Niketas before February 1062 when, as *doux of Thessalonike*, Botaneiates reversed the judge's decision²⁹. This Niketas may, as N. Oikonomides thinks³⁰, perhaps be the same person as the *patrikios, krites of the velum, judge of Boleron, Strymon and Thessalonike and king's man* mentioned on a seal, and if this is the case he must be added to the list of those who were sent to Thessalonike after having served in Constantinople³¹.

This document also suggests that the *doux of Thessalonike* sometimes heard disputes or ratified judicial decisions, like the one mentioned below,

28. Moreover, the editors of the relevant documents note that the signature of the *hypatos* Leon (*Actes d'Iviron*, no. 31) is not the same as that of the *patrikios* Leon (*Actes d'Iviron*, no. 32).

29. *Actes de Lavra*, no. 41.31-38: Κἂν γὰρ τὸ γερονδ(ς) ἔγγραφον τῷ τοῖς μοναχοῖς ἀντιδικήσαντι Θεοδώρῳ τότε παρὰ τοῦ π(ατ)ρικίου Νικήτ(α) (καὶ) γεροντό(ς) κριτοῦ Βολεροῦ Στρυμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονίκ(ης) ἐπὶ τῇ πρὸς αὐτὸν παραδόσει ἐπὶ νομῇ τῶν ἐπεγνωκῶτων δεσπῶτας τοὺς μοναχοὺς τοπίων παρὰ τοῦ Θεοδώρου ποτὲ ἢ τοῦ μέρου αὐτοῦ ἐφανίζηται, εἰς οὐδὲν παρὰ πᾶσι κριταῖς λογισθήσεται τῷ παρόντι χρυσοβούλλῳ ΛΟΓΩ τ(ῆς) εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλείας τὰ νῶτα κλίνον (καὶ) πᾶσαν σχολὴν κατακρινόμενον καὶ ἀσθένειαν.

30. NESBITT – OIKONOMIDES, *Catalogue*, vol. 1, no. 18.26. See also CHEYNET – MORRISON – SEIBT, *Seyrig*, no. 197; cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Boulloterion 254) and (Niketas 122).

31. See GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 203 n. 917.

which is co-signed by Botaneiates and the *judge of the theme* Nikolaos Serblias. In any case, the participation of the *doux* in court proceedings is an indication both of the fluidity prevailing in the administration of justice as regards the persons of the court officials and of the fact that from the middle of the 11th century on the *doux* performed military as well as civil functions³².

The Monastery of Iviron possesses a judicial decision signed by Nikolaos Serblias (August 1062) as *hypatos, krites of the hippodrome, krites of the velum, krites of Boleron, Strymon and Thessalonike*, and also the related report drawn up by the *a secretis* Petros³³. Nikolaos Serblias also appears as *krites of the hippodrome* and *krites of the velum* on a seal published by V. Laurent, which has been dated to the middle of the 11th century³⁴. Taken together, these two sources confirm that this judge's career took him from the courts of the imperial capital to those of the *theme*.

Another judge who was transferred from Constantinople to the *theme of Boleron, Strymon, and Thessalonike* was the *protovestarches and krites of the velum* Christophoros L..., who is recorded in a document preserved in the archives of the Monastery of Esphigmenou (1078)³⁵.

Judges of the theme, however, were not the only magistrates who heard cases in the courts of Thessalonike. The highest court in the Empire was the Imperial Court, and all citizens had the right to petition it for the settlement of a case or to hear an appeal. The emperor usually appointed imperial commissioners to hear cases, and then signed their decisions. An example of this is enshrined in a *chrysobullos logos* of Alexios I Komnenos (1084), according to which the emperor had mandated the *protoanthypatos* and *krites of the hippodrome* Michael Rhodios to investigate a dispute between

32. See also GREGORIOU-IOANNIDOU, *Παρακμή*, 81.

33. *Actes d'Iviron*, no. 34.33, no. 35.39-40, 51; cf. KYRIAKIDES, Βολερόν, 315, no. 6; KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 211; cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Nikolaos 115).

34. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, v. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981, no. 842.

35. *Actes d'Esphigmenou*, no. 4.1-2: Κατὰ τὸν Μάρτι(ον) μῆνα τ(ῆς) ἐνισταμέ(νης) πρώτ(ης) ἐνδ(ικτικῶνος) τοῦ .ζφπ[ζ'] ἔτους παρεκβόλι(ον) ἐνεχειρίσθ(η) ἐμὸι [N]ικολάω (πρωτο)σπαθ(αρίω) καὶ ἀν(θρώπ)ω τοῦ λαμπροτάτου (πρωτο)βε[σ]τάρχου κριτοῦ τοῦ βῆλ(ου) [Βολεροῦ Στρυ]μμον(ος) κ[αί] Θε[σ]σαλονί[κ]ης κ(υρο)ῦ Χριστοφόρου τοῦ Δ[...].]δ() πε(ρι)ἔχων αὐταῖς λέξεσιν οὔτ(ως). Cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 212; see also www.pbw.kcl.ac.uk (Christophoros 110).

the Great Lavra Monastery and the emperor's brother, the *pansebastos protosebastos* Adrianos. The *judge of the hippodrome* wrote a *parasemeiosis*, that is, a synopsis of his decision, and the monks then asked the emperor to ratify this decision with a *chrysobullos logos* to secure their rights, which he did³⁶.

The case of Michael Rhodios is particularly interesting, because he is mentioned in other contemporary documents as *krites of Boleron, Strymon and Thessalonike*. Specifically, he is cited in a *chrysobull* of Alexios I Komnenos of July 1104 as having been ordered by the emperor to settle a land dispute³⁷. It is thus clear that after having served as a judge in Constantinople Michael Rhodios was later transferred to Thessalonike. The information contained in the Athonite documents sheds light on his career

36. *Actes de Lavra*, no. 46 (1084); F. DÖLGER – P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 2. Teil (1025-1204) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage*, München 1995, no. 1118 [1154] (hereafter DÖLGER – WIRTH, *Regesten*); cf. GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 156-157; see also *Actes de Lavra*, no. 47.1 (1085); cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 214.

37. *Actes de Lavra*, no. 56.34 f.f. (1104): ...*(Καὶ) εἶδη(σις) μὲν τούτ(ων) ἐδ(ό)θ(η) τῆ βασιλ(εία) μου διὰ τοῦ γεγονότο(ς) πρακτικ(οῦ) π(αρά) τοῦ ἀναγραφ(έως), ὡς εἶρητ(αι), πρ(ό)τα(ξις) δὲ ταύτ(ης) πρ(ό)ς τ(ὸν) πρ(ό)εδρ(ον) (καὶ) τηρικ(αὐ)τ(α) κριτ(ῆν) Βολερ(οῦ) Στρυμ(όνο)ς καὶ [Θεσσ]αλον(ίκης) κ(α)τεπέμφθη τ(ὸν) Ῥόδ(ιον), ἀνὰ χειρ(ας) λαβ(εῖν) [αὐ]τ(ὸν) διοριζ[ομέ]ν(η) [τὸ] π(αρά) τοῦ κουροπα(λά)τ(ου) Κων(σταν)τ(ί)ν(ου) γεγον(ό)ς πρακτικ(όν) κἀκεῖθ(εν) διαγνόν(τα) τὰ τε π(αρά) τ(ῆς) βασιλ(είας) μου προορισθέντ(α) (καὶ) τὰ π(αρά) τούτου [πραχθέν]τ(α)...Καὶ ἐπὶ μὲν τῆ ἀνταλλα(γῆ) ταῦτ(α) ποιῆσαι ἡ βασιλ(εία) μου τότε τῷ Ῥοδ(ίω) παρεκελεύσατ(ο)...Κ(α) τὰ τὴν π(ερί)λ(ηψιν) οὖν τ(ῆς) τοιαύτ(ης) πρ(ο)στ(ά)ξ(εως) παραδέδωκε πρ(ό)ς τὸ τ(ῆς) μον(ῆς) μέρο(ς) ὁ πρ(ό)εδρ(ος) (καὶ) κριτ(ῆς) Βολερ(οῦ) Στρυμ(ό)ν(ος) (καὶ) Θεσσαλον(ίκης) ὁ Ῥόδ(ιος) δι' ἐνεργ(είας) Λέοντ(ος) μαγίστρ(ου) τοῦ Ἡνδρειωμ(έ)ν(ου) τό τε ἄλ(ον) πρ(ό)στ(ειον) τὴν Ἀσμαλ(οῦ) μοδ(ίω)ν εὐρεθ(έν) τετρακισχιλ(ίω)ν ἐννεακοσί(ων) ὀγδοηκοντ(α)δύο ἡμισυ... Cf. LEMERLE, *Philippe*, 164-165, who notes that Michael Rhodios was a *krites* of the above *themes* prior to 1104; DÖLGER – WIRTH, *Regesten*, no. 1220e, who date the emperor's *prostaxis* to shortly before 1104. A Rhodios, possibly Michael, is also mentioned in a record of proceedings of the *krites and notarios* Gregoras Xerites; see *Actes de Lavra*, no. 47.1 (1085); cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 214-215, while a seal mentions the *exisotes of Athens* Michael Rhodios (11th/12th c.); see NESBITT – OIKONOMIDES, *Catalogue*, v. 2, no. 9.2; The editors of the Lavra documents raise the question as to whether Michael Rhodios is the same person as the Michael who was *pansebastos sebastos and logothetes of the sekreta*; see *Actes de Lavra*, p. 291 (comments), no. 58.24, 42-43, 47 (1109) (comments p. 302); cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Michael 252) and (Michael 254).*

and thus confirms that those mentioned, chiefly on seals, as *judges of the velum and judges of the hippodrome* and also as *judges of a theme* were transferred for a time from the courts of Constantinople to a provincial centre with the higher rank of *judge of a theme*; as we have already seen, the *judges of the velum* and the *judges of the hippodrome* were inferior judges, whereas the *judges of the themes* ranked as *archons*.

An imperial *horismos* from the Palaiologan era preserved in the archives of the Monastery of Zographou concerning a dispute between that foundation and the Monastery of Karakalou over the Lontzian *proasteion* in the region of Strymon refers to earlier documents relating to a series of disputes and examinations in which two of the judges were the *sebastophoros*³⁸, *judge of the hippodrome and logariastes of the estates of the despoina* (probably of Anna Dalassene³⁹) Basileios and the *megalepiphanestatos kouropalates, krites of the velum, praitor and apographeus of Boleron, Strymon and Thessalonike* Euthymios⁴⁰. There can be no doubt, however, that the excerpts of the documents contained in the imperial *horismos* date

38. For the honorific title of *sebastophoros* see R. GUILLAND, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, Le Sébastophore: Ὁ σεβαστοφόρος, *REB* 21 (1963) 199-207 [=IDEM, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, London 1976, XVI]. Cf. *ODB*, v. 3, entry *Sebastophoros* (A. KAZHDAN).

39. Alexios I Komnenos granted his mother with extended administrative powers (see DÖLGER – WIRTH, *Regesten*, no. 1073) and she issued various documents. See DÖLGER – WIRTH, *Regesten*, nos 1083, 1137, 1137a, 1138, 1139, 1147, 1148, 1151, 1277 with the relevant references.

40. *Actes de Zographou*, ed. W. REGEL – E. KURTZ – B. KORABLEV, VV 13 (1907), Παράρτημα No. 1, no. 35.56-59 (1342?): προστάξει δὲ δεσποινικῆ ἐτηρήθη ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις τοπικῶς παρὰ Βασιλείου Σεβαστοφόρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ λογαριαστοῦ τῶν κτημάτων τῆς δεσποίνης ἐκείνης πρότερον, 35.94-100: περὶ ἧς καὶ αὐθις ἀψιμαχίαι οὐκ ὀλίγαι καὶ ἀγωγαὶ προέβησαν μέσον αὐτῶν, εἴθ' οὕτως καὶ δι' ὄρκου ἀποκατάστασις ἔχει δὲ ἡ ἀποκατάστασις τῆς τοιαύτης ὄρκωμοσίας, τῆς παρὰ Μιχαὴλ βέστου τοῦ Σπανοπούλου γεγυνίας, ἐξ ἐπιτροπῆς πεποιηκός ταύτην τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κουροπαλάτου καὶ τῆ [κριτοῦ, according to F. DÖLGER] τοῦ βήλου πραιτόρος καὶ ἀπογραφέως Βολεροῦ, Στρυμόμονος καὶ Θεσσαλονίκης κυροῦ Εὐθυμίου. Cf. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von von 565-1453. 4. Teil (1282-1341)*, München 1960, no. 2612, who thinks that the imperial *horismos* should be dated to the reign of Michael VIII Palaiologos, or even earlier; Cf. KYRIAKIDES, Βολερὸν, 329-331; KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 213; GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης*, 179-180.

from the late 11th century and concern earlier disputes and contemporary attempts to settle them; this is further confirmed by the fact that Euthymios is cited as *protokouropalates*, *krites of the velum*, *praitor* and *anagrapheus* in a document of 1095 preserved in the Monastery of Esphigmenou⁴¹.

The evidence relating to the *krites* Euthymios suggests that it may be necessary to revise to some extent the assumption, based on the sources and especially on the seals, that the term *praitor* was used, unlike that of *krites*, for a person whose career was not that of a jurist⁴². The case of Euthymios shows that the titles of *praitor* and *krites* do not indicate a difference in the legal training of their bearers⁴³, since, like him, *praitors* could also have previously followed a judicial career and have acquired legal experience as *judges of the hippodrome* or of *velum*. Nor is this the only such case: other *praitors of themes* had also served as *judges of the velum*, as witness the *praitor of Antioch* Ioannes Katotikos (second or third quarter of the 11th century)⁴⁴, the *praitor of Armeniakon* Basileios (11th c.)⁴⁵, the *praitor*

41. *Actes d'Esphigmenou*, no. 5.1-4, no. 34 (1095): Εὐθύμιος (πρωτο)κουροπ(α)λ(ά)τ(ης) πραί(ω)ρ καὶ ἀναγρα(φεὺς) Βο(λε)ρ(οῦ) Στρυμ(ό)ν(ος) καὶ Θεσσαλονί(κης), κ(α)τὰ θείαν καὶ βασιλικὴν πρόστα(ξ)(ιν) διερευνώμενο(ς) τὰς πράξεις τῶν προῦντων γεγονότ(ων) ἀναγραφῶν τῶν αὐτῶν θεμάτ(ων), ἡγουν τοῦ τε μαγίστρου Νι(κή)τ(α) τοῦ Ξιφιλίνου καὶ τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Γρηγορίου καὶ ὑπερτ(ι)μ(ου) τοῦ Ξηροῦ, καὶ ἐφ' οἷς δέον ταύτας ἐπανορθούμενο(ς)...ΕΥΘΥΜ(ΙΟΣ) ΠΡΟΝΟΙΑ Θ(ΕΟ)Υ ΠΡΩΤΟΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤ(ΗΣ) ΚΡΙΤ(ΗΣ) ΤΟΥ ΒΗΛ(ΟΥ) ΠΡΑΙΤ(Ω)Ρ (ΚΑΙ) ΑΝΑΓΡΑ(ΦΕΥΣ). Cf. KYRIAZOPOULOS, *Θράκη*, 213; GKOUTZIOUKOSTAS, *Απονομή δικαιοσύνης* 179-180; cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Euthymios 113).

42. N. OIKONOMIDES, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976) 125-152 [=IDEM, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Variorum Collected Studies Series CS369, Hampshire - Brookfield 1992, X], 148.

43. The terms *krites* and *praitor* are considered to be synonymous. See H. GLYKATZI-AHRWEILER, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *BCH* 84 (1960) 1-109 [=H. AHRWEILER, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971, VIII], 75-76; GREGORIOU-IOANNIDOU, *Παρακμή*, 83; AIK. CHRISTOPHILOPOULOU, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, v. II.1 (610-867), Thessalonike ²1998, 310.

44. CHEYNET - MORRISSON - SEIBT, *Seyrig*, no. 163.

45. ZACOS, *Seals*, no. 967.

of *Boukellarion* Constantine Promoundenos (11th c.)⁴⁶, and the *praitor of Macedonia and Adrianople* Niketas (950-1050)⁴⁷.

The prosopographical material yielded by seals and documents (11th c.) thus leads us to the conclusion that several of the *judges* who were appointed to serve in Thessalonike came from Constantinople, where they had acquired both legal training and judicial experience. The administration of justice in the district of Thessalonike, as in other provinces, was organised on two levels, one on which cases were heard by the *judge of the theme*, and one on which they were heard by a *judge* from the capital who was sent out as a commissioned judge by the emperor or the central administration⁴⁸. It should also be noted that the decisions handed down by the *judge of the theme* could be appealed in the courts of Constantinople⁴⁹.

46. E. McGEER – J. NESBITT – N. OIKONOMIDES (†), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 4, Washington DC 2001, no. 1.19. Cf. A.-K. WASSILIOU – W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 2. Teil: *Zentral- und Provinzialverwaltung* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/2], Wien 2004, 178 no. 228 (hereafter WASSILIOU – SEIBT, *Bleisiegel*).

47. NESBITT – OIKONOMIDES, *Catalogue*, v.1, no. 44.8; cf. WASSILIOU – SEIBT, *Bleisiegel*, 213 no. 398.

48. Another person who had served as *judge of the hippodrome* and taken part in a court hearing as a commissioner sent from Constantinople to the region of Strymon for that purpose was Ioannes Melidones, *protovestēs, krites of the hippodrome and megas oikonomos of the sekretōn of the Oikoproasteion*, who was also *man of the caesar* Nikephoros Melissenos, the husband of the emperor's sister. In 1085 Melidones was commissioned by Nikephoros, together with the *magistros* and *vestarches* Stephanos Chrysodaktylos, to settle a property dispute between the Diocese of Ezebos and the Monastery of Iviron. See *Actes d'Iviron*, no. 43.6 f.f. and the editors' comments, p. 144. See also no. 52.323 (1104), which contains a reference to certain property that belonged to the *proedros* John Melidones. This Ioannes Melidones may well be the same person as the *protokouropalates* and *krites* of the same name who is recorded in a document in the Monastery of Docheiariou as being a member of the court that heard a case in 1112. See *Actes de Docheiariou*, ed. N. OIKONOMIDIS [Archives de l'Athos, III], Paris 1984, no. 3.13; cf. www.pbw.kcl.ac.uk (Ioannes 182) and (Ioannes 229).

49. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΟΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης*, 292.

**Table of judges of the velum and judges of the hippodrome in
Thessalonike (11th c.)**

	Name	Honorific Titles - Dignities	Primary Sources	Date
1.	<u>Ioannes</u>	<i>protospatharios, krites of the hippodrome and of Thessalonike</i>	SCHLUMBERGER, <i>Sigillographie</i> , no. 3, p. 103	(before the second fifth of the 11th c.)
2.	<u>Michael</u> ↓	<i>protospatharios, mystographos, krites of the hippodrome, of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	ZACOS, <i>Seals</i> , no. 594; NESBITT – OIKONOMIDES, <i>Catalogue</i> 1, no. 18.25	(11th c.)
	According to J. Nesbitt-N. Oikonomides ↓ = <u>Michael Serbias</u>	<i>protospatharios, epi tou chrysotriklinou and krites of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes d'Iviron</i> , no. 34.7 (1062)	(circa 1029)
3.	<u>Niketas</u>	<i>protospatharios, thesmographos, krites of the hippodrome, of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	CHEYNET – MORRISSON – SEIBT, <i>Seyrig</i> , no. 197	(circa second fourth of the 11th c.)

4.	<u>Michael</u>	<i>patrikios, krites of the velon, of hippodrome, of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	LEONTIADES, <i>Μολυβδόβουλλα</i> , no. 17	(middle of the 11th c.)
5.	<u>Basileios</u>	<i>protospatharios, hypatos, and krites of the hippodrome</i>	ZACOS, <i>Seals</i> , no. 4	(middle of the 11th c.)
6.	<u>Georgios Hexamilites</u>	<i>protospatharios, krites of the hippodrome and of Boleron, Strymon and Thessalonike</i> <i>protospatharios of the Chrysotriklinon, krites of the hippodrome, basilikos notarios of the ephoros and krites of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes d'Iviron</i> , no. 34.15, 27 (1062) <i>Actes d'Iviron</i> , no. 35.12, 15, 35 (1062) <i>Actes d'Iviron</i> , no. 48.12 (1098-1103)	(between 1047 and 1056)
7.	<u>Leon Thylakas</u> ↓	<i>hypatos, krites of the velum, of the hippodrome, of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes de Dionysiou</i> , no. 1.15-16 <i>Actes d'Iviron</i> , no. 31.47, 61 (1056), 37.6 (1063)	(August 1056) (September 1056)

	same or different person from <u>Leon dishypatos</u> ↓	<i>dishypatos, krites of the velum and judge of Boleron, Strymon and Thessalonike</i> <i>dishypatos, krites and anagrapheus of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes d'Esphigménou</i> , no. 4.4 (1078) <i>Actes de Lavra</i> , no. 39.3 (1079)	(probably 1064-1065)
	<u>Leon patrikios</u> is rather a different person	<i>patrikios, anthypatos, krites of the velon, notarios of the emperor and anagrapeus of the West</i>	<i>Actes d'Iviron</i> , no. 32.41	(1059)
8.	<u>Niketas</u> ↓	<i>patrikios, krites of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes de Lavra</i> , no. 41.32-33 (1081)	(before February of 1062)
	(probably) = <u>Νικητάς</u>	<i>patrikios, krites of the velum, of Boleron, Strymon and Thessalonike and man of the emperor</i>	NESBITT – OIKONOMIDES, <i>Catalogue 1</i> , no. 18.26	
9.	<u>Nikolaos Serblias</u>	<i>krites of the hippodrome and of velum</i>	LAURENT, <i>Corpus</i> , no. 842	(middle of the 11th c.)
		<i>hypatos, krites of the hippodrome, of the velum, of Boleron, Strymon, and Thessalonike</i>	<i>Actes d'Iviron</i> , no. 34.33 and no. 35.1-2, 39-40, 51	(August 1062)

10.	<u>Christophoros</u> <u>L...</u>	<i>Protovestarches, krites of the velum, of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes d'Espigménou, no. 4.1-2</i>	(1078)
11.	<u>Michael</u> <u>Rhodos</u>	<i>protoanthypatos, krites of the hippodrome</i> <i>proedros and krites of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes de Lavra, no. 46.37</i> <i>Actes de Lavra, no. 56.35, 46 (1104)</i>	(1084) (before July 1104)
12.	<u>Euthymios</u>	<i>kouropalates, krites of the velum, praitor and apographeus of Boleron, Strymon and Thessalonike</i> <i>protokouropalates, krites of the velum, praitor and anagrapheus of Boleron, Strymon and Thessalonike</i>	<i>Actes de Zographou, no. 35.98-100 (1342?)</i> <i>Actes d'Espigménou, no. 5.1-4, 34</i>	(1095)

*JUDGES OF THE VELUM AND JUDGES OF THE HIPPODROME
IN THESSALONIKE (11TH C.)*

The present study focuses on judicial officers coming from Constantinople to Thessalonike in the 11th century. The *judge of the theme of Thessalonike* was in charge of trying cases in the region. From the second fifth of the 11th century, however, his jurisdiction was extended to the greater financial and judicial unit of *Boleron, Strymon and Thessalonike* as well. Lead seals and documents from the archives of the monasteries of Athos prove that many of the *krites of Boleron, Strymon and Thessalonike* had been previously *krites of the velum* and *judges of the hippodrome* who performed their duties in the capital and belonged to the ranks of the “small judges”. These judicial officers tried cases that were referred to them, while they could also function as assessors of the “great” or superior judges of Constantinople, i.e. the *droungarios of the vigla*, the *dikaiodotes*, the *protoasecretis*, the *eparchos of the city*, the *koiaistor* and the *epi ton kriseon*. The latter could delegate the authority to try cases to the “small” or inferior judges. Consequently, the *judges of the velum* and the *judges of the hippodrome* could also be sent from Constantinople to the *themes* by the emperor or other officials, in order to examine some cases and then return to the capital. This is confirmed by the primary sources, which mention for example the case of *judge of the hippodrome* Michael Rhodios, who was sent by Alexios I Komnenos in 1084 from Constantinople to the region of Thessalonike, in order to examine a dispute between the Lavra monastery and the brother of the emperor, Adrianos. Some years later Michael Rhodios was sent again to try cases in Thessalonike, but this time as *krites of Boleron, Strymon and Thessalonike*. Consequently, apart from the *judge of Boleron, Strymon and Thessalonike*, other judges delegated by the emperor or by high officers could also examine cases there, as happened in other *themes*.

IOANNIS STOURAITIS

BYZANTINE WAR AGAINST CHRISTIANS – AN *EMPHYLIOS POLEMOS*?*

The Byzantine perception of civil war (*emphylios polemos*), as well as of war against other Christian peoples, is part of the wider issue of Byzantine war ideology. In the course of recent research on this subject¹, I noticed that some Byzantine authors after the ninth century define or present Byzantine wars fought against other Christian peoples as *emphylios polemos*. The central role of Christian religion and Christian identity in the Byzantine perception of war against all foreign enemies motivated me to undertake a separate study of the perception of Byzantine *emphylios polemos*², focusing on the question of ideological and political similarities or differences between Byzantine civil war and wars fought between the

* The current research was concluded within the framework of the research project “Holy war? Byzantine ideas and concepts of war and peace in the period from the late 11th to early 13th century” (Project Nr. 21096), supported by the Austrian Science Fund (FWF). For their useful observations I would like to thank Prof. Johannes Koder (Vienna) and Dr. Doretta Papadopoulou (Athens). For the translation of the Greek citations I use the English translation of the edition, when it exists, or other published translations, making occasionally some changes of terms (for example, I use homogenously the modern term “civil war” as a translation for the term *emphylios polemos*). Unless otherwise cited, all translations are my own.

1. I. STOURAITIS, *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz (7. – 11. Jahrhundert)* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 5], Wien 2009.

2. Within the framework of this study, an additional paper on the ideological legitimization and justification of civil war by the Byzantines is forthcoming: I. STOURAITIS, Bürgerkrieg in ideologischer Wahrnehmung durch die Byzantiner: Die Frage der Legitimierung und Rechtfertigung, *JÖB* 60 (2010) 149-172.

Επιμέλεια έκδοσης: ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΚΡΥΠΟΥΛΙΑΣ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Byzantines and other Christian peoples³. The main goal of this study is to further clarify the role played by religious identity in the Byzantines' perception of the enemy when at war.

1. Byzantine understanding of the term *emphylios polemos*

First, an overview of the term's employment in Byzantine sources of the period under investigation is necessary in order to clarify the Byzantines' understanding of the term *emphylios polemos*, which modern historians usually translate as "civil war"⁴. W. Treadgold has suggested "as a working definition of Byzantine civil war an armed conflict in which a significant number of Byzantine soldiers fought on both sides with a significant number of casualties"⁵. That definition seems to me to be a reasonable one and applicable as a description of most of the internal military conflicts in

3. This study is chronologically limited to the Middle Byzantine period (seventh to twelfth century) and focuses particularly on the time from the late ninth to the early twelfth century, in which the ideological concept of civil war against other Christians is evident in the Byzantine sources. The chronological limit of the seventh century is justified on the one hand by the geopolitical and cultural transformation of the East Roman Empire, which was characterized by the reduction of its territory, its "Hellenization" and the establishment of a religious "orthodoxy" in the remaining territories; on the other, by the at least formal Christianization of most peoples in Roman territories that was concluded between the seventh and tenth centuries. In respect to this last question, an examination of the sources from the sixth century for a possible employment of the term *emphylios polemos* in regard to wars against the Christianized Franks did not provide any evidence. On the political and military dimension of the phenomenon of armed conflicts inside Byzantine society in the period under consideration, see J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990; W. E. KÄEGLI, *Byzantine Military Unrest 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981; F. WINKELMANN, *Studien zur herrschenden Klasse von Byzanz* [BBA Bd. 54], München 1987, 33-94; K. A. BOURDARA, *Καθοσίωσις καὶ Τυραννίς κατὰ τοὺς Μέσους Βυζαντινοὺς Χρόνους. Μακεδονικὴ Δυναστεία (867-1056)*, Athens-Komoteni 1981, 35-128.

4. The modern term "civil war" has a specific meaning that does not fully correspond with the meaning of the Byzantine term *emphylios polemos*. However, it is conceptually the nearest term to *emphylios polemos* and therefore it will be used in this study when referring to Byzantine internal conflicts.

5. W. TREADGOLD, Byzantium, the Reluctant Warrior, in: *Noble Ideals and Bloody Realities. Warfare in the Middle Ages*, ed. N. CHRISTIE – M. YAZIGI, Leiden-Boston 2006, 224.

Byzantium; however, as it is an extrapolation from a present-day point of view, it does not correspond with the broader Byzantine perception of the term *emphylios polemos*. In regard to this argument, let us mention two examples which show that the presence of Byzantine soldiers on both sides was not necessary to the Byzantines in order to define, i.e. perceive, an internal conflict as a civil war. Sources that document the *Nika* revolt (532) during the reign of Justinian I report on a civil war between the people of the *demos* and the Emperor's barbarian guard: *...civil wars were troubling the city... hate had grown by the demos against the emperor and the empress, for the reasons already mentioned, so that both parties, Benetoi and Prasinoi - although traditionally opposed - came to an agreement and started a revolt. The emperor tried to stop the revolt by sending against them a division of barbarians, the so called Ailouroi*⁶. Nicetas Choniates reports on a conflict between the Byzantine army and the Venetians, who were allies of Manuel I Comnenos during the Byzantine expedition against the Normans in Corfu (1149); the author defines a possible escalation of that conflict as civil war: *The emperor had any right to punish the barbarians immediately, but he was afraid that a civil war could break out that would make the unrest even bigger. For that reason, he sent some of his own kin to the Venetians and assured them that their unlawful deeds against him as well as their hostile action against the Romans would stay unpunished*⁷.

In both cases, the authors define the conflict as an *emphylios polemos* (civil war), although Byzantine soldiers were not fighting on both sides. Moreover, the way in which the term *emphylios polemos* is used by the Byzantine authors reveals a Byzantine perception of the phenomenon that goes beyond the framework of political and military organization. The term

6. ... τὴν δὲ πόλιν κατέτρυχον ἐμφύλιοι πόλεμοι, ...μίσους γὰρ ἐμφύντος τοῖς δήμοις κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς βασιλείσης δι' ἅπερ εἴρηται, ὁμονόησαν ἄμφω τὰ μέρη, τό τε Βένετον καὶ τὸ Πράσινον, καίτοι ἀεὶ ἀλλήλοισ ἐναντιούμενα, καὶ στάσεως ἤρξαντο. ὁ δὲ γε κρατῶν μοῖράν τινα βαρβάρων τῶν καλουμένων Αἰλούρων αὐτοῖς ἐπαφεῖς στησαι τὴν στάσιν οὕτως ἐπιχεχίρηκεν, *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii*, vol. 3, ed. T. BÜTTNER-WOBST [CSHB], Bonn 1897, 153.4-12.

7. Ἄλλ' εἶχε μὲν ἀξίαν ἐπιθεῖναι δίκην τοῖς βαρβάροις ἐκ τοῦ παραντίκα ὁ βασιλεὺς, δείσας δέ, μὴ ἐμφυλίου κινηθέντος πολέμου εἰς πλεῖον προχωρήσῃ τὰ ἄτοπα, πέμψας τῶν ἐξ οἰκείου γένους τινὰς ἀμνηστίαν δίδωσι τοῖς Βενετικοῖς ὧν τε εἰς αὐτὸν ἠγομήκασι καὶ ὧν εἰς Ῥωμαίους ὡς δυσμενεῖς ἐκακούρησαν, *Nicetae Choniatae historia*, ed. J.-L. VAN DIETEN [CFHB 11.1], Berlin 1975, 86.25-87.1.

is used sometimes metaphorically, as for example in one of the letters of Theodorus Studites when he uses the phrase “the civil war of the flesh”⁸ to define the mental struggle between body and spirit. The monk Philagathus (twelfth century) uses it to define the slaughtering of the newborns by King Herod⁹. Aside from these examples, authors employ the term mainly to define the war inside an *ethnos* (“nation”)¹⁰. For instance, Theophylactus Simocatta refers to the *civil war among the Medoi* (Persians)¹¹ and later reports that *a civil war broke out among the Turks*¹². Theophanes Confessor speaks of the civil war inside the “nation” of the Arabs: *...but his brother, Abdelas, as well as his father’s army revolted against him in that same country of Chorasán and caused a civil war among their nation*¹³. Constantine VII reports that *the so called Goths, situated beyond the Danube, started a civil war among*

8. *Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. FATOUROS, vol. 1-2 [CFHB 31], Berlin 1992, 406.42-3. Cf. *Gregorius Nyssenus, Orationes viii de beatitudinibus*, PG 44, Paris 1857-1866, 1289.40-47.

9. *Philagathus Homiliae*, in: G. ROSSI TAIBBI, *Filagato da Cerami Omelie per i vangeli domenicali e le feste di tutto l’anno* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici. Testi e Monumenti 11], Palermo 1969, 24.12.3-5.

10. In Byzantine sources, the term *ethnos* (“nation”=people) is often used identifiably in connection with the terms *phyle* (tribe/race) and *genos* (kin); it is used to define a group of people of common origin, i.e. common characteristics without presupposing political structures: see D. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών μέσα από την λόγια γραμματεία τους (11ος αιώνας - αρχές 13ου αιώνα)*, unpublished dissertation, Ionian University Corfu 2008, 225-307 (particularly 302-37). The word *emphylios* originates from the word *phylon* which according to Stephanus Byzantius means the same as the word *ethnos*: *phylon* (race) is the *ethnos* (nation), which originates from *phyle* (tribe/race) or of which *phyle* originates. *Compounded becomes emphylos and emphylios* (in the same race/tribe)..., *Stephani Byzantii, Ethnika*, ed. A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Berlin 1849 (repr. 1958), 675.1-2.

11. *Μήδοις ὁ ἐμφύλιος κατατρυφεύεται πόλεμος*, *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. C. DE BOOR, Leipzig 1887 (Stuttgart 1972, 1st edn. corr. P. WIRTH) 4.1.4.1.

12. *... συγκροτεῖται τοῖς Τούρκοις ἐμφύλιος πόλεμος*, *Theophylactus Simocatta* 4.1.8.2-3; cf. *Photius, Bibliothèque*, ed. R. HENRY, 8 vols, Paris 1959-1977, 65.392b.24-25.

13. *... πρὸς ὃν Ἀβδελᾶς, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, στασιάσας ἐκ τῆς αὐτῆς χώρας τοῦ Χωρασάν ἅμα ταῖς πατρικαῖς δυνάμειν ἐμφυλίου πολέμου τῷ κατ’ αὐτοὺς ἔθνει γέγονεν αἴτιος*, *Theophanis chronographia*, ed. C. DE BOOR, vol. 1, Leipzig 1883 (Hildesheim 1963), 484.8-10; for the translation see C. MANGO - R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Oxford 1997, 665.

*themselves and were divided in two parts*¹⁴, or mentions the *civil wars of the Hellenes* (ancient Greeks)¹⁵. These examples make it obvious that the Byzantine understanding of the term *emphylios polemos*, following the Byzantine perception of *ethnos* (“nation”), did not presuppose a political, i.e. military, organization.

Theophanes Continuatus draws a detailed picture of the Byzantine perception of civil war when he refers to the civil war between Michael II and Thomas the Slav (821-823): *At that time, a civil war began in the East which brought all kind of evil upon the oikoumene and reduced the numbers of people; fathers armed their right hands against their sons and brothers against the ones that were born from the same womb and friends against the ones that had loved them the most*¹⁶. An almost identical perception is given by Michael Attaleiates in his report on a battle during the civil war between Isaakios Komnenos and Michael VI (1057): *Then, father and son did not hesitate to slaughter one the other contrary to their own nature; the child defiles his right hand with his father's killing and brother gives his brother the final stroke and they neither show mercy nor make any distinction for relatives or family or people of the same race...*¹⁷. Regarding the question of a common identity of the enemies in a civil war, Patriarch Nicephorus accentuates the Christian identity of the Byzantines when he

14. Ὅτι ἐπὶ Οὐάλεντος τοῦ βασιλέως οἱ πέραν τοῦ Ἰστροῦ καλούμενοι Γότθοι ἐμφύλιον πρὸς ἑαυτοὺς κινήσαντες πόλεμον εἰς β' μέρη ἐτιμήθησαν, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. 1: excerpta de legationibus*, ed. C. de BOOR, pts. 1-2, Berlin 1903, 387.2-11. Cf. *Socrates Scholasticus, Historia ecclesiastica*, in: *Socrate de Constantinople, Histoire ecclésiastique* (Livres I-VII), ed. P. MARAVAL - P. PÉRICHON, Paris 2004-2007, 3.33.1.

15. ... ἐν τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἐμφυλίοις πολέμοις, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. 2: excerpta de virtutibus et vitiis*, ed. T. BÜTTNER-WOBST - A. G. ROOS, pt. 1, Berlin 1906, 1.213.1.

16. Κατὰ γὰρ τὸν καιρὸν τοῦτον ἀρχὴν λαβὼν ἐμφύλιος πόλεμος ἐξ Ἀνατολῆς παντοίων ἐνέπλησε τὴν οἰκουμένην κακῶν καὶ ἐκ πολλῶν ὀλίγους τοὺς ἀνθρώπους εἰργάσατο, πατέρων δηλονότι τὰς δεξιὰς κατὰ τῶν υἱῶν ὀπλισάντων, καὶ ἀδελφῶν κατὰ τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς φύντων γαστρος, καὶ φίλου τὸ τέλος κατὰ τοῦ φιλοῦντος τὰ μάλιστα, Theophanes Continuatus, ed. I. BEKKER, Bonn 1838, 49.20-50.3.

17. τότε τοῖνυν πατήρ μὲν καὶ υἱός, τῆς φύσεως ὡσπερ ἐπιλαθόμενοι, πρὸς σφαγὴν ὄργαν ἀλλήλων οὐκ ἐλάβουντο, καὶ δεξιὰν παῖς πατρικῶ χραίνει φόνω, καὶ ἀδελφὸς ἀδελφῶ καιρίαν ἐλαύνει, καὶ συγγενείας ἢ συμφυΐας εἴτε τῶν ὁμοφύλων ἔλεος οὐδὲ διάκρισις ἦν, *Michaelis Attaliothae historia*, ed. I. BEKKER [CSHB], Bonn 1853, 55.14-21.

reports on the civil war of the years 741-743¹⁸ between Constantine V and Artabasdos: *Under these circumstances the Roman State was in extreme distress, inasmuch as the struggle for power among those men aroused a civil war among Christians (Byzantines)*¹⁹.

All these statements demonstrate that *emphylios polemos* was understood as a war inside a “nation”, i.e. a community, in which the enemy parties were connected by social, cultural, religious, as well as family bonds. Based on this idea, Byzantine sources employ the term *emphylios polemos* to distinguish a war inside the Byzantine Empire, i.e. society, from a war fought against a foreign people. Writing in the ninth century, Theophanes Confessor reflects on the distinction between civil wars and those fought against barbarians during the reign of Constantine I: *And thus at last the affairs of the Christian state enjoyed the perfect peace, with the tyrants put out of the way through the might of the life-giving Cross, and with God’s partner Constantine alone controlling the Roman Empire. ...he was a man resplendent in all aspects, manly in spirit, sharp in mind, well educated in speech, upright in justice, ready as a benefactor, dignified in appearance, great in the barbarian wars through courage and fortune and invincible in civil wars, strong and unswerving in his faith*²⁰. The author of a military

18. For the beginning of Artabasdos’ revolt in the year 741 see P. SPECK, *Artabasdos der rechtgläubige Kämpfer der göttlichen Lehren. Untersuchungen zur Revolte des Artabasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie* [Poikila Byzantina 3], Bonn 1981, 19-77. A new approach on this matter re-dates the revolt a year earlier because of new evidence that puts the death of Emperor Leo III in the year 740; see F. FÜEG, *Corpus of the Nomismata from Anastasius II to John I in Constantinople 713-976. Structure of the Issues, Corpus of Coin finds, Contribution to the Iconographic and Monetary History*, Lancaster, Pa. 2007, 14ff.

19. *ἐντεῦθεν ἐν μεγίσταις συμφοραῖς τὰ Ῥωμαίων διέκειτο, ὀπηνίκα ἢ παρ’ ἐκείνοις περὶ τῆς ἀρχῆς ἄμιλλα τὸν ἐμφύλιον Χριστιανοῖς ἀνεροίπισε πόλεμον, Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History. Text, Translation and Commentary by C. MANGO [CFHB 13], Washington, D.C. 1990, 65.15-17.*

20. *καὶ οὕτω λοιπὸν τελείας ἀπήλαυσε γαλήνης τὰ πράγματα τῆς Χριστιανῶν πολιτείας, τῇ δυνάμει τοῦ ζωοποιῦ σταυροῦ γεγονότων ἐκποδῶν τῶν τυράννων, καὶ μόνου κρατήσαντος τοῦ θεοσυνεργήτου Κωνσταντίνου τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς. ... ἦν δὲ ἀνὴρ τὰ πάντα λαμπρός, δι’ ἀνδρείαν ψυχῆς, δι’ ὀξύτητα νοός, δι’ εὐπαιδευσίαν λόγων, διὰ δικαιοσύνης ὀρθότητα, δι’ εὐεργεσίας ἐτοιμότητα, διὰ ἀξιοπρέπειαν ὄψεως, διὰ τὴν ἐν πολέμοις ἀνδρείαν καὶ εὐτυχίαν, ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς μέγας, ἐν τοῖς ἐμφυλίοις ἀήττητος, ἐν τῇ πίστει στερεὸς καὶ ἀσάλευτος, Theophanes, 20.12-16; cf. MANGO – SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 33.*

treatise included in the tenth-century *De cerimoniis* of Constantine VII Porphyrogennetos highlights the distinction between civil war and armed conflict with foreign raiders: *Lord Jesus Christ, My God, I place in Your hands this Your city (Constantinople). Defend it from all enemies and misfortunes which approach it, from civil war and from the inroads of foreign people*²¹. A similar Byzantine attitude is evident in the sources of the eleventh and twelfth centuries. Writing about the period of Constantine IX (1042–1055), Michael Psellos reports that *first civil wars upset the state; afterwards, barbarian raids despoiled most of our land...*²². Ioannis Zonaras distinguishes between battles fought in a civil war and battles fought against barbarians: *Having reported all about the civil battles up to that point, the narration turns now to the barbarian ones*²³. Michael Attaleiates designates the attack of the Christianized Rus' against Constantinople after the civil war of Maniakes (1042–1043) as *allophylos polemos* (= war with a different race/people),²⁴ which can be literally understood as the opposite of *emphylios polemos* (=war among the same race/people): *After having settled these troubles the emperor had to face immediately new ones. A war (caused)*

21. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός μου, εἰς χεῖράς σου παρατίθωμι ταύτην τὴν πόλιν σου. φύλαξον αὐτήν ἀπὸ πάντων τῶν ἐπερχομένων ἐν αὐτῇ ἐναντίων καὶ δυσχερῶν, ἐμφυλίου τε πολέμου καὶ ἐθνῶν ἐπιδρομῆς, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, introduction, edition, translation and commentary by J. F. HALDON [CFHB, 28], Wien 1990, 114.324-327. Haldon uses the English word “heathen” to translate the Greek word “*ethnōn*”, identifying in this way *ethnos* with a non-Christian people. However, by this time the Byzantines used the word *ethnos* to characterize also Christian peoples (Bulgars) threatening the Empire: in the letters of Nicholas Mystikos there are numerous mentions of *ethnos Boulgarōn* (see for example Nicolaus Mysticus, *Epistulae*, ed. R. J. H. JENKINS - L. G. WESTERINK, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters* [CFHB 6], Washington, D.C. 1973, 14.61). Therefore, I use instead the broader term “foreign people”, which from my point of view corresponds better to the context of the text.

22. νῦν μὲν γὰρ ἐμφύλιοι πόλεμοι τὴν ἀρχὴν διετάραξαν, αὐθις δὲ βαρβαρικάι τινες ἐπιδρομαὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἡμετέρων ληϊσάμεναι, *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, ed. É. RENAULD, 2 vols, Paris 1926-1928 (repr. 1967) 6.72.11-13.

23. Μέχρι μὲν οὖν τοῦδε μάχας ἐμφυλίους ὁ λόγος διηγησάμενος μεταβήσεται νῦν πρὸς μάχας βαρβαρικάς, Ioan. Zon. 631.6-7.

24. For the meaning of *allophylos* (= of another race) see Suda, s.v. ἀλλόφυλος, in: A. ADLER, *Suidae lexicon*, 4 vols. [Lexicographi Graeci 1.1-1.4], Leipzig 1928-1935 (repr. 1967-1971), vol. I, 123.

by a foreign people, a naval war, took place in the area of the capital as far as Propontis²⁵. Finally, Ioannis Scylitzes and Ioannis Zonaras distinguish the wars that took place between Basil II (976–1025) and the military aristocrats Bardas Skleros and Bardas Phokas from the wars fought against the Bulgars of Czar Samuel by defining the first as civil wars. According to Scylitzes: *After the end of the civil wars and troubles, the emperor was thinking about how to deal with Samuel and the other local leaders who used his engagement in the rebellions as an opportunity to do great damage on the empire*²⁶. Zonaras reports: *And the control over Bulgaria passed to Samuel alone who took advantage of the civil wars of the Roman armies and attacked the whole western part of the empire*²⁷.

This information demonstrates that the Byzantines perceived *emphylios polemos* as a war fought among Romans and that they differentiated it from wars fought against other “nations”, i.e. non-Romans, whether Christians or infidels, for which they occasionally used the contrasting terms *allophylos* or *barbarikos polemos*. Moreover, it confirms the main image of Byzantine civil war in the Middle Byzantine period until the end of the Comnenian era as a war fought within Byzantine society between two or more parties (one of which usually was the reigning emperor), i.e. a power struggle²⁸. Based on the aforementioned evidence, it is particularly interesting to attempt an analysis of the sources’ information on wars between Byzantines and other Christian peoples, which seem to have been viewed by Byzantine authors as civil wars.

25. Ἀπαλλαγεῖς οὖν ὁ βασιλεὺς τῆς τοσαύτης φροντίδος, εἰς ἑτέραν αὐθις ἀνάγκην ἐνέπεσε. πόλεμος γὰρ ἀλλόφυλος ναυτικός ἄχρι τῆς Προποντιδος τὴν βασιλίδα κατέλαβε, Mich. Attal. 20.9-11; cf. the report of Psellos, who defines the attack of the Rus’ as *barbarikos polemos*, Mich. Psel. 6.90.1-2.

26. Ἀπολυθεὶς δὲ τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ φροντίδων ὁ βασιλεὺς, πῶς ἂν διάθηται τὰ κατὰ τὸν Σαμουήλ ἐσκόπει καὶ τοὺς λοιποὺς τοπάρχας, οἵτινες ταῖς ἀποστασίαις ἐνασχολούμενοι ἄδειαν εἰληφότες οὐ μικρὰ τὰς τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἐλύπησαν, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, ed. J. THURN [CFHB 5], Berlin 1973, 339.64-66.

27. καὶ ἡ τῆς Βουλγαρίας ἀρχὴ εἰς μόνον περιέστη τὸν Σαμουήλ, ὃς τῶν Ῥωμαϊκῶν στρατευμάτων τοῖς ἐμφυλίοις ἀσχολούμενων ἄδειαν εὐορκῶς τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας ἐσπέρια ξύμπαντα περιήει, Ioan. Zon. 548.2-6.

28. On the key role of the Byzantine aristocracy in most of the civil wars of the Middle Byzantine period see WINKELMANN, *Quellenstudie zur herrschenden Klasse von Byzanz*, 34ff.; CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance*, 13.

2. Cases of war against Christians presented as civil war

The letters of Patriarch Nicholas I Mysticos to the Bulgar Czar Symeon dealing with the wars between the Byzantines and the Bulgars (914–926) are characterized by a rhetoric which allows little doubt that, because both sides were Christian, the Patriarch viewed and presented these wars as civil wars. To begin with, Symeon is addressed in almost all the Patriarch's letters as his "child" and the Bulgars as the "sons and brothers of the Romans" (=Byzantines)²⁹, an indication that he sought to emphasize close kinship between the Byzantines (whom he represented) and the Bulgars. In his ninth letter to Symeon, the Patriarch speaks of the devil that makes people fight against each other and, in commenting on the war with the Bulgars, highlights all characteristics of a civil war: *Out of his insensate purpose from the beginning, brothers have armed their hands against those who are from the same seed and the same womb; fathers have slain sons for whom they have often prayed they might die before them; and friends have forgotten friendship. From that accursed demon (alas) come also the sufferings that afflict me now, and the complaints, and the tears; from his evil arts the rupture of the league of love between the children of my Christ and God, the Roman and Bulgar dominions*³⁰.

With respect to the Byzantine-Bulgar conflict, he accentuates in letter 31 the difference between wars against foreign enemies and wars against relatives and fellow-believers. In doing so, he reflects the established Byzantine perception of civil war as the worst kind of war³¹: *Wars are bad even against outside enemies; but what shall one say of wars against fathers, brothers, friends, fellow-believers, who have chosen one God, one*

29. A. KOLIA-DERMITZAKI, Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αι. Μια ιδεολογική προσέγγιση, in: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνής Συμπόσια 4], Athens 1997, 235.

30. Ἐκ ταύτης τῆς ἀπ' ἀρχῆς μανιώδους αὐτοῦ προαιρέσεως καὶ ἀδελφοὶ ὄπλισαν χεῖρας κατὰ τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ σπέρματος καὶ τῆς αὐτῆς προελθόντων γαστροῦ καὶ πατέρες ἀπέκτειναν παῖδας, ὑπὲρ ὧν ἠϋξάντο πολλάκις τὰς ψυχὰς προαφεῖναι, καὶ φίλοι φίλους ἠγνόησαν. Ἐκείνου τοῦ ἀλάστορος οἴμοι δαίμονος καὶ τὰ νῦν ἐμὲ καταλαβόντα πάθη καὶ οἱ θρηνοὶ καὶ τὰ δάκρυα· ἐκείνου τῆς κακομηχανίας ἢ διάρρηξις τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης τῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ μου τέκνων, τῆς τε Ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς Βουλγαρικῆς ἐξουσίας, Nic. Myst. Epist., 9.14-21.

31. On this ideological concept see STOURAITIS, Bürgerkrieg in ideologischer Wahrnehmung durch die Byzantiner, 153-155.

*Lord and Master and Saviour?*³² In letter 17, he specifies that Romans and Bulgars were connected through bonds that were equal to kinship: *But when slaughterers and slaughtered are partners not only in the way I have described, but are fathers and sons and brothers of one another, yea, and the Inheritance of Christ our God, Who has paid the price of the Blood of His holy Side (this incomparable benefit), that He might redeem us and make us His one Portion—when these people arm themselves against one another, and pollute the earth and their hands with slaughter, then what can one say?*³³ Further on in the same letter, he presents all Christians as one people having the same Christian blood and being united under their common leader, Jesus Christ: *But what is not uncertain is this: whether the Bulgar force shall be destroyed by the Roman steel, or whether the Romans are cut to pieces by that of the Bulgars, Christian blood will be spilt by Christians, and the earth will be polluted with blood of Christians, and our Christ and God, of Whom you and these are the Chosen People and Sons and Inheritance, will sorrow over the destruction of the slaughtered*³⁴.

In letter 24, he rounds out this ideological concept by distinguishing between Christians and infidels, defining the latter as enemies of all Christians and highlighting once more the bonds of kinship that unite Christians as a single people: *You are not at arms against the infidel, or the enemies of the cross of Christ, or nations who do not know God's name, but against fathers, against brothers, in a word, against your kin, whom not*

32. κακοὶ γὰρ καὶ οἱ πρὸς τοὺς ἔξωθεν ἐχθροὺς πόλεμοι, ὅσοι δὲ πρὸς πατέρας, πρὸς ἀδελφούς, πρὸς φίλους, πρὸς ὁμοπίστους, πρὸς τοὺς ἕνα θεὸν ἐπιγραφομένους, ἕνα κύριον καὶ δεσπότην καὶ σωτήρα, τί ἂν τις εἴποι, Nic. Myst. Epist. 31.100-104.

33. Ὅταν δὲ οἱ σφάζοντες καὶ σφαζόμενοι οὐ μόνον καθ' ὃν εἶπομεν λόγον ἔχουσι κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ πατέρες τυγχάνωσιν καὶ τέκνα καὶ ἀδελφοί, καὶ δὴ καὶ κληρονομία τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ ἡμῶν τοῦ τὸ αἶμα τῆς ἀγίας αὐτοῦ πλευρᾶς τὸ ἀσύγκριτον τοῦτο τίμημα δεδωκότος, ἵνα ἡμᾶς ἐξωνήσῃται καὶ κληρὸν οἰκεῖον ἀποδείξῃ· ὅταν οὗτοι κατ' ἀλλήλων ὀπλιζῶνται, ὅταν τὴν γῆν καὶ τὰς χεῖρας μαιίνωσι ταῖς σφαγαῖς, τί ἂν τις εἴποι, Nic. Myst. Epist. 17.41-47.

34. Ἀλλὰ τοῦτο οὐκ ἄδηλον, κἄν τε ὑπὸ Ῥωμαϊκῆς μαχαίρας τὸ Βουλγαρικὸν ἀναλωθῆσεται, κἄν τε ὑπὸ τῆς τῶν Βουλγάρων Ῥωμαῖοι κατατιμηθῆσονται, Χριστιανικὰ αἵματα ὑπὸ Χριστιανῶν χέεται καὶ γῆ τοῖς Χριστιανῶν αἵμασι μολύνεται καὶ ὁ Χριστὸς καὶ θεὸς ἡμῶν, οὗ λαὸς ἡμεῖς τε καὶ οὗτοι περιούσιος καὶ τέκνα καὶ κληρονομία, ἐπὶ τῇ τῶν σφαζομένων ὀδυνῆσεται ἀπωλεία, Nic. Myst. Epist. 17.59-69.

*flesh and blood, but the All-holy Spirit of God has made one with you*³⁵. Finally, in letter 22 war among Christians is once more identified with war between brothers, friends or fathers and children: ... *and to the shame of the demon who out of his own malice has during so many years incensed Christians against Christians, friends against friends, and - in a word - brothers against brothers, sons against fathers*³⁶.

Comparing the Patriarch's effort in all these letters to present the war between the Bulgars and the Romans as a war between people of the same kin with the aforementioned excerpts from Theophanes Continuatus and Michael Attaleiates in which Byzantine *emphylios polemos* is perceived explicitly as the war in which fathers, children and brothers fight against each other, it cannot be doubted that Nicholas Mysticos was trying to demonstrate in his letters an ideological concept of war among Christian peoples as an *emphylios polemos*. The ideological concept presented by the Patriarch seems to recognize a Christian identity that overshadowed any other cultural or political identity and formed bonds of kinship and community within the framework of which wars were considered to be civil wars. Certainly, the rhetorical exaggeration of a Church leader in his effort to prevent a war against the Empire through diplomatic means, along with the absence of the term *emphylios polemos* or any similar term in his writings, cannot be considered sufficient evidence for the existence of an established ideological concept among the ruling class of Byzantine society. However, almost two centuries later, when the empire was faced once more with Christian enemies, Anna Comnena presents the same concept again and goes a step further by directly defining wars between Byzantines and other Christians as civil wars.

In her report on a peace agreement reached in the summer of 1094 between Alexios I Comnenos and Bolcanus³⁷, the leader of the Dalmatians

35. Οὐ κατὰ ἀσεβῶν ὀπλίξει, οὐ κατ' ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, οὐ κατ' ἐθνῶν μὴ εἰδότεων τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ κατὰ πατέρων, κατὰ ἀδελφῶν, ἀπλῶς κατὰ συγγενείας, ἦν οὐ σὰρξ καὶ αἷμα, ἀλλὰ τὸ πανάγιον πνεῦμα ἦνωσε τοῦ θεοῦ, Nic. Myst. Epist. 24.51.

36. ... καὶ εἰς αἰσχύνην τοῦ δαίμονος, ὃς τῇ ἑαυτοῦ κακοτροπία ἐπὶ τοσοῦτοις ἔτεισι ἐξέμηνεν κατ' ἀλλήλων, Χριστιανοὺς πρὸς Χριστιανούς, φίλους πρὸς φίλους, καὶ ἵνα συντόμως εἴπω, ἀδελφοὺς πρὸς ἀδελφοὺς καὶ τέκνα πρὸς πατέρας, Nic. Myst. Epist. 22.28-31.

37. F. CHALANDON, *Essai sur le règne d'Alexis Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, 150ff.; I. KARAYANNOPOULOS, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, vol. III, Thessaloniki 1990, 65-67.

(Serbs), she describes how a civil war between Christian parties was prevented: *When Bolcanus heard that the Emperor had arrived at Lipenium and saw him in occupation and realized the impossibility of defying the Roman lines in their close formation and full strategic equipment, he at once asked for terms of peace, proposing at the same time to send those long-promised hostages and never again to commit any hostile act. So the Emperor received the barbarian with pleasure, for he hated the idea of, and wished to avert, civil fight; for though they were Dalmatians, they were still Christians*³⁸. The Dalmatians were barbarians from the Byzantine point of view and not direct subjects of the Roman emperor (i.e. they were not Romans), a fact proven by their signing of a peace agreement with Alexios I. This means that wars waged against them by the Byzantines should be considered to be wars waged against barbarian foreigners. Nevertheless, the fact that they were also Christians caused the Emperor to view the war waged against them as a civil war. Instead of the descriptive rhetoric about a war fought between brothers, fathers and sons, as was the case with the letters of Nicholas Mysticos, here the author chooses to use the term *emphyilia mache* (civil battle), a term equivalent to *emphylios polemos*.

In the same work, Alexios I Comnenos is shown as viewing a conflict with the Crusaders as a civil war: *To begin with, he insisted that not a single person should go out of the city to fight the Latins, firstly, because of the sacredness of that day (for it was the Thursday of the greatest and holiest week, the day on which our Saviour suffered an ignominious death for us all) and secondly, because he wanted to avoid murder among the same*

38. Μεμαθηκώς δὲ ὁ Βολκάνος τὴν εἰς τὸ Λιπένιον τοῦ αὐτοκράτορος ἔλευσιν καὶ ἐπικαταλαβόντα τοῦτον θεασάμενος καὶ πρὸς τὰς ῥωμαϊκὰς παρατάξεις καὶ τὸν συνασπισμὸν ἐκείνον καὶ τὴν στρατηγικὴν πανοπλίαν μηδ' ἀντωπῆσαι δυνάμενος ἀποστείλας παραχρῆμα τὰ περὶ εἰρήνης ἠρώτα ὑπισχνούμενος ἅμα καὶ αὐτοὺς τοὺς προὔποσχεθέντας ὁμήρους ἀποστεῖλαι καὶ μηδὲν τι δεινὸν τοῦ λοιποῦ διαπραΰνασθαι. Δέχεται τοίνυν τὸν βάρβαρον ἀσιμένως ὁ αὐτοκράτωρ ἀκηδιῶν οἶον καὶ ἀποστρεφόμενος τὴν ἐμφύλιον μάχην κἂν γὰρ Δαλιμάται ἦσαν, ἀλλ' ὅμως Χριστιανοί, *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS [CFHB 40/1], Berlin 2001, 279.95-280.8; for an English translation cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena being the history of the reign of her father Alexius I, Emperor of the Romans, 1081-1118 A.D.*, translated by E. A. S. DAWES, London 1928 (New York 1978), 233.

people³⁹. And further on: *For, as I said above, he respected the sanctity of the day and did not wish for murder among the same people*⁴⁰. In this case, it is obvious that the term *phonos* (murder) refers to killing in battle, while the use of the term *emphylios* is reliant on the Byzantine perception of a *phylon ton Christianon* (race/nation of the Christians)⁴¹. Therefore, *emphylios phonos* stands here clearly for *emphylios polemos*, i.e. civil war.

It is most probable that such a serious battle just outside the walls of Constantinople never took place and that it was just an invention of Anna in an effort to lend credence to her depiction of the Crusaders as enemies⁴². Thus, it was easier for her from a political and ethical standpoint to justify her father's actions against the Crusaders, even though they were fellow Christians. However, the casting of this battle as a civil war by Anna – an author who did not represent the Church, but rather expressed the imperial point of view – taken together with the information from the letters of Nicholas Mysticos confirms the existence of an ideological concept in Byzantium that enabled wars fought between Christian parties to be perceived as civil wars. The fact that religion was a key element of Byzantine identity seems to have played a central role in the formation of this ideological concept. As the texts of Patriarch Nicephorus and Theophanes Confessor demonstrate, in their narrations of Byzantine civil wars Byzantine authors identify the Romans as Christians or the Roman (i.e. Byzantine) State as the State of the Christians. Anna Comnena does so as well when, referring to the rebellion of Alexios Comnenos, she mentions the Patriarch's words to

39. Τὰ μὲν οὖν πρῶτα οὐδ' ὄντιναοῦν κατὰ τῶν Λατίνων τοῦ τεύχους ἐξενεγκεῖν προτεθύμητο, τὸ μὲν διὰ τὴν ἐνισταμένην ἐκείνην σεβασμίαν τῶν ἡμερῶν (πέμπτη γὰρ ἦν τῆς μεγίστης καὶ ἀγίας τῶν ἑβδομάδων, ἐν ἧ ὁ Σωτὴρ τὸν ἐπονείδιστον ὑπὲρ ἀπάντων ὑπέστη θάνατον), τὸ δὲ καὶ τὸν ἐμφύλιον παρεκκλίνων φόνον, Anna Com. 310.8-12; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 259.

40. Ἐδεδίει γὰρ, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, τὸ τῆς ἡμέρας σεβάσιμον καὶ τὸν ἐμφύλιον φόνον οὐκ ἤθελεν, Anna Com. 311.30-31; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena* 260.

41. On the use of the term *phylon Christianōn* (race/nation of the Christians) by the Byzantine authors see Papadopoulou, *Συλλογικὴ ταυτότητα καὶ αὐτογνωσία στο Βυζάντιο*, 262-274.

42. On the problems in Anna's narration of this conflict see R.-J. LILIE, *Anna Komnene und der erste Kreuzzug*, in: *Varia II* [Poikila Byzantina 6], Bonn 1987, 75- 78; cf. also R. D. THOMAS, *Anna Comnena's account of the First Crusade. History and politics in the reigns of emperors Alexius I and Manuel I Comnenus*, *BMGS* 15 (1991) 277-278.

emperor Nicephorus III Botaneiates (1078–1081): *Do not begin a civil war, he said, nor resist God's decree. Do not allow the city to be defiled with the blood of Christians (Byzantines), but yield to the will of God, and depart from our midst*⁴³.

Evidence from the sources leads to the observation that the Byzantines' identity as Christians⁴⁴ seems often to have overshadowed their identity as Romans when it came to civil conflict. This observation raises the question of Byzantine identity when Byzantines waged war against other Christian peoples. This question is closely related to the issue of religion as a means of foreign policy in the Middle Byzantine period. The examples cited above suggest that, when the Byzantines were at war, the fact that they were fighting other Christians took precedence over the fact of these enemies' non-Roman, "barbarian" identities, thus facilitating the perception of a civil war. That this ideological concept can be traced for the first time in letters written by Nicholas Mysticos during the first quarter of the tenth century indicates that its emergence should be explored in association with the political and cultural development of the Roman *oikoumene*⁴⁵ and the Byzantine State during the period from the late sixth to the ninth century. This period was characterized by the significant loss of Roman territories between the late sixth and the early eighth century (Syria, Mesopotamia, Egypt, North Africa, parts of Italy) which weakened the Byzantine Empire politically and economically and prevented it from reclaiming its former geopolitical domination through military means until the tenth century. At the same time, the at least formal Christianization of most foreign

43. ... «μὴ χάσῃ» λέγων «πρὸς ἐμφυλίους πολέμους μὴτ' ἀντίβαινε Θεοῦ προστάξει. Αἵμασι Χριστιανῶν μὴ θέλε μιανθῆναι τὴν πόλιν, ἀλλ' εἴξας Θεοῦ βουλῆσει ὑπέκστηθι τοῦ μέσου», Anna Com. 86.47-50; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 70.

44. On Christian identity in Byzantium in general see R. FARINA, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea: La prima teologia politica del Cristianesimo* [Biblioteca Theologica Salesiana I 2], Zürich 1966, 159-162; N. H. BAYNES, Eusebius and the Christian Empire, in: *Byzantine Studies and other Essays*, London 1955 (reprint 1960), 168-172; for the Middle Byzantine period see ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογικὴ ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο*, 207-224.

45. On the Byzantines' ideological *oikoumene* see J. KODER, Die räumlichen Vorstellungen der Byzantiner von der Ökumene (4. bis 12. Jahrhundert), in: *Anzeiger d. philos.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss.* 137/2, Wien 2002, 25-31.

peoples⁴⁶ (except Arabs) who occupied territories of the Roman *oikumene* was concluded. These developments seem to have favored, by the end of the ninth century, the promotion by the Byzantine ruling elite of an ideological concept that propagandized the Christianization of foreign peoples⁴⁷ as a substitute for war within the framework of Byzantine power politics, i.e. of the pursuit of political control over peoples within the Empire's geopolitical sphere that could not be easily subjugated through military means⁴⁸. This ideological and political development is evident in source information on the Christianization of Slavs and Bulgars in the ninth century. Leo VI in the *Tactica* and Georgius Monachus Continuatus praise this policy and emphasize that it meant the end of hostility and conflict between these groups and the Empire, thus making political control over them easier⁴⁹. Especially in the *Tactica*, the author defines the Christian peoples of the Roman *oikoumene*, i.e. the Franks, Lombards and Bulgars, as friends and allies of Byzantium, even though the situation was in reality very different. The author propagandizes that war against these peoples was not in the Empire's best interest because of their common religion⁵⁰. The interaction

46. For the Christianization of Bulgars and Slavs see M. NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Thessaloniki 1992, 129-156; D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1971, 84-101.

47. On the employment of religion as a means of political propaganda in Byzantium see H. G. BECK, *Christliche Mission und politische Propaganda*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XIV* (1967) 649-674 (= IDEM, *Ideen und Realitäten in Byzanz* [Variorum Reprints], London 1972).

48. On this ideological concept and its use within the framework of the Byzantine elite's political goal of predomination in its geopolitical sphere see STOURAITIS, *Krieg und Frieden*, 232-244.

49. *Leonis VI Tactica*, ed. G. T. DENNIS *The Taktika of Leo VI*. Text, translation and commentary [CFHB, 49], Washington, D.C. 2010, 470.95; *Georgii Monachi Vitae Recentiorum Imperatorum*, ed. I. BEKKER [CSHB], Bonn 1838, 824.18-23 (further Georg. Mon. Cont.). Constantine Porphyrogennitus employs this concept retrospectively in *De administrando imperio*, in order to praise the policy of the Christianization of the Croats and the Serbs by Emperor Heraclius in the seventh century, see *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*, ed. G. MORAVCSIK, 2nd edn. [CFHB, 1], Washington, D.C. 1967, 31.31-42; cf. OBOLENSKY, *Commonwealth* 86-87.

50. *Leonis VI Tactica* 452.42, 458.59; on Leo VI's attitude towards the Bulgars, as the main Christian enemies of the Empire at the time, see S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People* [The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures 400-1453, vol. 15], Leiden-New York-Köln 1997, 172-183.

between this ideological concept in the *Tactica* and the principal Byzantine concept of God-given Roman superiority over all other peoples⁵¹, whether Christian or non-Christian, produced the Byzantine political agenda of employing religion as a political tool for enabling peacemaking with other Christian peoples of the Roman *oikumene* while insisting on the political supremacy of the Christian Roman emperor of Constantinople⁵². It is within this ideological framework that we should look for the development of the Byzantine concept of war against Christians as civil war.

Nicholas Mysticos wrote his letters to Symeon a few years after the *Tactica* were written within the framework of a diplomatic effort to prevent the latter's attacks against the Empire. In connection with his characterization of Symeon as a tyrant who tried to usurp the God-given rule of the Byzantine emperor over the *oikoumene*⁵³, the Patriarch's views about a war fought between fathers and brothers of the same religion prove that he followed an ideological – political agenda that identified political order with a Christian peace in the Christian *oikumene* under the suzerainty of the Byzantine emperor. Anna Comnena verifies that this concept remained current until her time. She characterizes her father's conflict with the Crusaders as a civil war while she defines attacks from other Christians against the Empire as tyranny, a term that was used to describe internal

51. This idea, highlighted in the Middle Byzantine period by Constantine Porphyrogenitos in *De administrando imperio*, goes back to the first theoretical construct of Christian Roman ideology by Eusebius; see Eusebius, *De laudibus Constantini*, in I. A. HEIKEL, *Eusebius Werke*, vol. 1 [Die griechischen christlichen Schriftsteller 7], Leipzig 1902, 16.5-7; *De administrando imperio*, Proim. 31-39.

52. On the ideological concept of Byzantine suzerainty over the *oikoumene* see E. CHRYSOS, Το Βυζάντιο και η διεθνής κοινωνία του Μεσαίωνα, in: *Το Βυζάντιο ως οικουμένη* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 16], Athens 2004, 77; On the theory of a hierarchical world order see G. OSTROGORSKY, Die byzantinische Staatenhierarchie, *SemKond* 8 (1936) 41-61; idem, The Byzantine emperor and the hierarchical world order, *Slavonic and East European Review* 35 (1956) 1-14; F. DÖLGER, Die "Familie der Könige" im Mittelalter, *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft* 60 (1940) 397-420; A. GRABAR, God and the "family of princes" presided over by the Byzantine Emperor, *Harvard Slavic Studies* 2 (1959) 117-124. For an alternative view of the issue of Byzantine ecumenical ideology see A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007 (reprint 2009), 100-111.

53. Nic. Myst. Epist. 5.16-21.

usurpation movements, i.e. civil wars⁵⁴. In this respect, let us present as an example her report on Robert Guiscard's war against Byzantium⁵⁵: *...it was fate that introduced other aspirants to the throne from abroad, and foisted them on the Empire like an irremediable sore and incurable disease. To this latter class belonged that braggart Robert, so famed for his tyrannical disposition. Normandy indeed begot him, but he was nursed and reared by consummate wickedness. The Roman Empire really brought this formidable foe upon herself by affording a pretext for all the wars he waged against us in proposing a marriage with a foreign, barbaric race, quite unsuitable to us*⁵⁶. From the author's point of view the king of the Normans was not just an ordinary foreign enemy. Because of his Christian identity, he is characterized as a tyrant attempting to usurp the throne of Constantinople from Alexios I Komnenos, the legitimate Roman emperor⁵⁷.

3. The role of Roman identity in the perception of *emphylios polemos*

Having collected the information from sources alluding to the existence of an ideological concept in Byzantium that facilitated a perception of war

54. On tyranny as a political phenomenon in Byzantium see CHEYNET, *Pouvoir et Contestations à Byzance*, 177-184; BOURDARA, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς*, 137-147; for a typology of the *tyrannos* in Byzantium see L. R. CRESCI, Appunti per una tipologia del Tyrannos, *Byz* 60 (1990) 90-129.

55. On Robert Guiscard's war against Byzantium see the latest publication of E. Kislinger with an extensive bibliography; E. KISLINGER, Vertauschte Notizen. Anna Komnene und die Chronologie der byzantinisch-normanischen Auseinandersetzung 1081-1086, *JÖB* 59 (2009) 127-145.

56. ... νῦν δὲ ἔξωθέν τινος καὶ ἐπιστάτους τυράννου τὰ τῆς τύχης αὐτῆ ἐπεισηγάγετο ἀπρόσμαχόν τι κακὸν καὶ ἀνίατον νόσημα, καθά γε καὶ τὸν ἐπὶ τυραννικῆ γνώμῃ διαβόητον Ῥομπέρτον ἐκείνον τὸν ἀλαζόνα, ὃν Νορμανία μὲν ἤνεγκε, φαυλότις δὲ παντοδαπὴ καὶ ἐθρέψατο καὶ ἐμαίευσεν. Ἡ δὲ Ῥωμαίων ἐχθρὸν τηλικούτον ἐφ' ἑαυτῆς εἴλκυσσε πρόφασιν δεδοκυῖα τῶν ἀπ' ἐκείνου πολέμων τοῖς πρὸς ἡμᾶς κήδος ἐτερόφυλόν τε καὶ βάρβαρον καὶ τὰ πρὸς ἡμᾶς ἀπροσάρμοστον, Anna Com. 34.14-35.21; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 26. On Robert's image as a tyrant cf. *Scylitzes Continuatus*, in: E. T. TSOLAKES, *Ἡ συνέχεια τῆς χρονολογίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη* [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 105], Thessaloniki 1968, 167.16-18.

57. Anna Comnena reports also in another part of her narration explicitly that Robert was striving for the mastership of the Roman Empire; Anna Com. 121.32-33; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 99.

against Christian peoples as being a civil war, the question that next arises pertains to how strong that concept was among the Byzantine ruling class. In other words, did it dominate the Byzantine perception of war against other Christians or, as only two Byzantine authors make it evident, did it play a secondary role and was therefore only referenced occasionally within the framework of the diplomatic or rhetorical instrumentalization of religion as a means to support the Empire's ideological propaganda as a peace-making power and consequently to further facilitate the legitimation of Byzantine military actions.

The fact that war against other Christians was not principally viewed and perceived as *emphylios polemos* is evident in the aforementioned reports of Attaleiates, Scylitzes and Zonaras, who clearly distinguish the civil wars of Maniakes, Bardas Skleros and Bardas Phokas from the non-civil wars against the Christian Rus' or the Christian Bulgars of Czar Samuel⁵⁸. Attaleiates makes the distinction evident by employing the term *allophylos polemos* in describing the attack of the Rus (1043). The fact that the Rus had at least formally been Christians since the time of Basil II (976–1025)⁵⁹ and yet the author still viewed them as a different people (*allophylon*) proves that in this case he is not partial to the idea of a *phylon Christianōn* that included all Christians (also non-Roman ones), but rather to the idea of a *phylon Rhomaiōn*⁶⁰ that emphasized Roman identity as the key element for defining a civil war as such. In the case of Samuel's war, Scylitzes characterizes the movement of the Bulgars as *apostasia*⁶¹ (a term implying a civil conflict); however, he and Zonaras define as civil wars only the wars fought against Bardas Skleros and Bardas Phokas. This suggests that it was the non-Roman identity of the Bulgars (rather than their Christian identity) that defined the Byzantine perception of war fought against them. However, the way the Emperor treated the defeated Bulgars after the battle of Kleidion (1014) complicates this matter. The fact that Basil II blinded all Bulgar soldiers who fell into his hands⁶² is an extraordinary action that finds no

58. See notes 26 and 27 above..

59. A. POPPE, The political background to the baptism of Rus' : Byzantine Russian relations between 986-989, *DOP* 30 (1976) 197-244.

60. On the use of this term see for example the passage in Mich. Attal. 270.13-19.

61. Ioan. Scyl. 328.57-63.

62. Ioan. Scyl. 349.35-39. The great number of captured Bulgar soldiers (15,000) reported by Scylitzes has been questioned, although Cecaumenos in *Strategicon* supports Scylitzes'

equal in the history of Byzantine civil wars⁶³. Although blinding, according to the evidence of the Byzantine sources, was the most usual punishment for Byzantine rebels after the eighth century⁶⁴, this punishment was almost always reserved for the leaders of the movement that had caused the civil war rather than for simple soldiers. Thus, the punishment of the Bulgar soldiers may imply on the one hand that they were regarded as Roman citizens who had fought a civil war against their legitimate emperor, which explains why they were not viewed and treated as common prisoners of war⁶⁵. On the other hand, the fact that the punishment was exercised on all soldiers demonstrates a different political and ethical approach that seems to be related to the fact that the Bulgars were not considered Romans⁶⁶ and therefore the war against them was not viewed as a Roman civil war⁶⁷.

version by reporting 14,000 prisoners (see *Sovety i rasskazy Kekaumena. Sochinenie vizantiskogo polkovodtsa XI veka*, ed. G. LITAVRIN, Moscow 1972, 152). However, the fact that war continued for another four years after the battle of Kleidion makes it difficult to believe that the Bulgars had lost a whole field army there. It seems more probable that the incident concerned a much smaller garrison charged with the defense of the fortress at the Kleidion pass; P. STEPHENSON, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 2-6.

63. Shortly after the battle of Kleidion the Emperor re-employed this same punishment against Bulgar war prisoners in the vicinity of Pelagonia, Ioan. Scyl. 353.57-61; cf. STEPHENSON, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, 6.

64. J. HERRIN, Blinding in Byzantium, in: *Polypleuros Nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, eds. C. SCHOLZ - G. MAKRIS [ByzA 19], Leipzig 2000, 60-65; O. LAMPSIDES, *Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, Athens 1949, 34ff; BOURDARA, *Καθοσίωσις και τυραννίς*, 157ff. Byzantine law declared that soldiers captured during a civil war were not considered prisoners of war; see *Epanagoge (=Eisagoge)*, in: *JGR* 2, 48.14; *Basilica*, ed. H. J. SCHELTEMA - N. VAN DER WAL, *Basilicorum libri LX. Series A*, vols. 1-8 [Scripta Universitatis Groninganae, Groningen 1955-1988, 34.1.21. It prescribed execution by the sword as the maximum penalty; *Eisagoge* 52.110; Leo VI, *Novellae*, ed. A. DAIN - P. NOAILLES, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944 67.42-44.

65. D. Zakythenos, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Athens 1971, 441.

66. On Byzantine perception of otherness with regard to Christianized Bulgars see P. STEPHENSON, Byzantine conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018), in: *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, ed. D. C. SMYTHE, Aldershot-Hampshire 2000, 245-257.

67. On this point see the comments in E. CHRYSOS, Νόμος πολέμου, in: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνής Συμπόσια 4], Athen, 1997, 207; STOURAITIS, *Krieg und Frieden*, 302.

Furthermore, the same wars against the Bulgars – the Empire’s primary Christian enemy during the tenth century – that were presented by Nicholas Mysticos as civil wars were not only not characterized as *emphylios polemos* among Christians by other Byzantine authors; they were also justified by the Byzantines through a religious concept that emphasized the Christian identity of the Byzantines while concealing, i.e. ignoring, that of the Bulgars. Theophanes Continuatus reports on the war of the empress Zoe against Symeon: *The empress Zoe, seeing Symeon’s arrogance and his attacks against the Christians [scil. Byzantines], decided along with her officials to make peace with the Agarenoi and transfer the whole army of the East in order to fight and destroy Symeon*⁶⁸. Here the Bulgars are not described as fellow Christians and brothers of the Byzantines, but as enemies of the Christians, the latter in this case clearly represented only by the Byzantines. In fact, the religious spirit that dominated the preparation of the Byzantine campaign offered no room for a view of the enemies as fellow-believers:... *after the archpriest of the palace, Constantine, the so called Cephalas, and Constantine of Balelias in Thrace had brought the holy and life-making woods and everybody kneeled down and swore to die for one another, they marched in full strength against the Bulgars*⁶⁹.

Thus, by not mentioning the Christian identity of the Bulgars, the Byzantines were in fact employing religion to underpin the just character of the war against the former. According to this ideological concept, the Bulgars did not deserve to be called Christians, for they had initiated the war, whereas the Byzantines were the true Christians, for they were the ones defending themselves⁷⁰. This concept stands in clear contradiction

68. Βλέπουσα δὲ Ζωὴ βασίλισσα τὴν ἔπαρσιν Συμεῶν καὶ τὴν κατὰ τῶν Χριστιανῶν αὐτοῦ ἐπίθεσιν, βουλὴν μετὰ τῶν ἐν τέλει βουλευέται, ἀλλάγιον καὶ εἰρήνην μετὰ τῶν Ἀγαρηνῶν διαπράξασθαι, διαπερᾶσαι δὲ πάντα τὸν τῆς ἀνατολῆς στρατὸν πρὸς τὸ καταπολεμῆσαι καὶ ἀφανίσει τὸν Συμεῶν, Theoph. Cont. 388.13-17; cf. Ioan. Scyl. 202.71-203.86; Georg. Mon. Cont. 880.18- 881.9; Ps.-Symeon, ed. I. BEKKER, *Symeon Magister* [CSHB], Bonn 1838, 723.21-22.

69. ... ἐξαγαγόντων οὖν τὰ σεβάσματα καὶ ζωοποιὰ ξύλα Κωνσταντίνου πρωτοπαπᾶ τοῦ παλατίου, τοῦ Κεφαλᾶ λεγομένου, καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Βαλελίας ἐν τῇ Θράκῃ, ἅπαντες προσκυνήσαντες καὶ ἐπομοσάμενοι συναποθνήσκειν ἀλλήλοις, πανστρατὶ κατὰ Βουλγάρων ἐξώρμησαν, Theoph. Cont. 388.23-389.4; cf. Ioan. Scyl. 203.83-86.

70. On religious rhetoric and symbolism in Byzantine wars fought against Christian enemies see STOURAITIS, *Krieg und Frieden*, 322-326.

to the concept of a civil war between brothers in faith. Byzantine authors presented religion not as a common unifier between Byzantines and Bulgars, but rather as a means of distinction that justified the actions of the righteous against the unrighteous. This attitude is also evident in the narrations of the Byzantine-Bulgar conflicts from the period of Romanos I Lakapenos⁷¹. Moreover, no perception of a civil conflict among Christians can be found in Nicephoros II Phokas' answer to the Bulgar ambassadors, in which the Emperor declared a war against the Bulgars whom he described as a barbarian people, not equal to the Romans⁷².

The same attitude is also evident two centuries later, but directed towards the Empire's new Christian enemies, the Normans and the Crusaders. In Alexios I Comnenos' letter to the German emperor Henry IV (1084–1105), as reported to us by Anna Comnena, the war against Robert Guiscard is justified on religious grounds in the same manner as the wars fought against the Bulgars mentioned above: *For your brotherly inclination and affection towards our Empire, and the labours you have promised to undertake against that evil-minded person, in order to make him, the guilty miscreant, the enemy of God and all Christians, pay due retribution for wicked plots, proves the true right-mindedness of your soul, and fully confirms the report of your piety. Our Majesty, prosperous in other respects, is exceedingly disturbed and agitated by the news about Robert. But if we are to place any trust in God and His righteous judgments, then the downfall of this most iniquitous man will be swift. For surely God will never allow the scourge of sinners to fall upon His own inheritance to such an extent*⁷³.

71. Theoph. Cont. 402.22–403.8; Ioan. Scyl. 216.42–46; Georg. Mon. Cont. 895.3–12; Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. St. WAHLGREN [CFHB 44/1], Berlin 2006, 318.164–172.

72. *Leonis diaconi Caloensis Historiae libri X*, ed. C. B. HASE [CSHB], Bonnae 1828, 62.4–13.

73. Ἡ γὰρ πρὸς τὴν ἡμετέραν βασιλείαν ἀδελφική σου αὕτη ῥοπή καὶ διάθεσις καὶ ὁ μετὰ τοῦ κακομηχάνου ἀνδρὸς συμφωνηθεὶς ἀναδεχθῆναί σοι κάματος, ἵνα τὸν παλαμναῖον καὶ ἀλιτήριον καὶ τοῦ Θεοῦ πολέμιον καὶ τῶν Χριστιανῶν ἀξίως μετέλθῃς τῆς κακοφροσύνης αὐτοῦ πολλήν σοι τὴν ἀγαθοθέλειαν τῆς ψυχῆς διαδείκνυσι, καὶ τὸ ἔργον τοῦτο φανερὰν τὴν πληροφορίαν παρίστησι τοῦ κατὰ Θεὸν σου φρονήματος. Τὰ δὲ κατὰ τὴν ἡμετέραν βασιλείαν τὰλλα μὲν ἔχει καλῶς, ἐν ἐλαχίστοις δὲ ἀστατεῖ καὶ ταρᾶτται τοῖς κατὰ τὸν Ῥομπέρτον κυμαινόμενα. Ἄλλ' εἴ τι δεῖ πιστεῦναι Θεῷ καὶ τοῖς ἐκείνου δικαίοις κρίμασι, ταχεῖα ἢ καταστροφὴ τοῦ ἀδικωτάτου τούτου ἀνθρώπου

Robert Guiscard is called an enemy of God and of the Byzantines. The Byzantines are identified as Christians⁷⁴, which distinguishes them from the Normans, who clearly are not viewed as fellow Christians. The justification of the Byzantine action against Robert is confirmed by God's intervention, which will insure the sinner's failure. The total absence of any concept of a civil war fought among Christians is more than evident in this case as well.

A similar attitude is evident towards the Crusaders⁷⁵. Apart from Anna Comnena's information that it was Alexios I Comnenos' intention to avoid a civil war with the western Christians, the main picture of the Crusaders in the Byzantine sources is not one of fellow-believers or of brothers, fathers and sons in common faith. Anna mentions in her first report on the Crusaders: *Before he (Alexios I) had enjoyed even a short rest, he heard a report of the approach of innumerable Frankish armies. Now he dreaded their arrival for he knew their irresistible manner of attack, their unstable and mobile character and all the peculiar natural and concomitant characteristics which the Frank retains throughout; and he also knew that they were always looking for money, and seemed to disregard their truces readily for any reason that cropped up. For he had always heard this reported of them, and found it very true. However, he did not lose heart, but prepared himself in every way so that, when the occasion called, he would be ready for battle. And indeed the actual facts were far greater and more terrible than rumor made them. For the whole of the West and all the barbarian tribes which dwell between the further side of the Adriatic and the pillars of Heracles, had all migrated in a body and were marching into Asia through the intervening Europe, and were making the journey with all their household*⁷⁶.

παρέσεται. Οὐδὲ γὰρ ἀνέξεται πάντως Θεὸς ῥάβδον ἁμαρτωλῶν κατὰ τῆς κληρονομίας αὐτοῦ ἐπαφίεσθαι, Anna Com. 112.70-82; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 92.

74. On the identification of the Byzantines as Christians in the war against the Normans under Bohemund see also Anna Com. 155.29-36.

75. On Byzantine attitudes towards the Crusaders as presented in *Alexias* see D. R. REINSCH, *Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnene*, *Rechtshistorisches Journal* 8 (1989) 257-274; R.-J. LILIE, *Anna Komnena und die Lateiner*, *BSI* 54 (1993) 169-182; J. HARRIS, *Byzantium and the Crusades*, London-New York 2003, 56.

76. οὐπω δὲ μικρὸν ἑαυτὸν ἀναπαύσας λογοποιουμένην ἠκηκόει ἀπειρῶν Φραγγικῶν στρατευμάτων ἐπέλευσιν. Ἐδεδίει μὲν οὖν τὴν τούτων ἔφοδον γνωρίσας αὐτῶν τὸ ἀκατάσχετον τῆς ὀρμῆς, τὸ τῆς γνώμης ἄστατον καὶ εὐάγωγον καὶ τᾶλλα ὅποσα ἢ τῶν

The author describes the Crusaders as an external threat and emphasizes their negative characteristics that differentiated them from the Byzantines, leaving aside the issue of the common faith that unified them. The image of the Latins as barbarian enemies stands in clear contradiction with her information about Alexios' view of the potential conflict with them as a civil war among Christians. The image of a civil war is then by no means traceable in the conflicts between Byzantium and the Crusaders as the animosity between them increased after the developments of the First Crusade and the establishment of Crusader states in the East. Certainly, a few occasional reports of a Byzantine unwillingness to fight against the Crusaders because of the fact that they were Christians can be found in the sources⁷⁷, but the concept and the terminology of a civil war is by no means present.

In the second half of the twelfth century, the dominating Byzantine view of the Crusaders or the Latins in general is not one of brothers in faith, but of external enemies⁷⁸. Ioannis Cinnamus' report on the beginning of the

*Κελτῶν φύσις ὡς ἴδια ἢ παρακολουθήματά τινα ἔχει διὰ παντὸς καὶ ὅπως ἐπὶ χρήμασι κεκηνότες αἰεὶ διὰ τὴν τυχοῦσαν αἰτίαν τὰς σφῶν συνθήμας εὐκόλως ἀνατρέποντες φαίνονται. Εἶχε γὰρ αἰεὶ τοῦτο ἀδόμιμον καὶ πάνυ ἐπαληθεῦον. Καὶ οὐκ ἀναπεπτόκει, ἀλλὰ παντοίως παρεσκευάζετο, ὥστε καιροῦ καλοῦντος ἔτοιμον πρὸς τὰς μάχας εἶναι. Καὶ γὰρ καὶ πλέω καὶ φοβερώτερα τῶν φημιζομένων λόγων ἦσαν τὰ πράγματα. Πᾶσα γὰρ ἢ ἐσπέρα καὶ ὀπόσον γένος βαρβάρων τὴν πέραθεν Ἀδρίου μέχρις Ἡρακλείων στηλῶν κατόκει γῆν, ἅπαν ἄθροον μεταναστεῦσαν ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διὰ τῆς ἐξῆς Εὐρώπης ἐβάδιζε πανοικὶ τὴν πορείαν ποιούμενον, Anna Com. 297.5-17; cf. *The Alexiad of the princess Anna Comnena*, 248.*

77. See for example Nicetas Choniates' report on the unwillingness of Manuel I Comnenos to enter Antioch by force, stressing the fact that he wanted to avoid fighting against Christians; Nic. Chon. 39.18-28.

78. On the terminology of the Byzantine sources regarding the Crusaders, which is indicative of an enemy-image, see the analysis in A. KOLIA-DERMITZAKI, *Die Kreuzfahrer und die Kreuzzüge im Sprachgebrauch der Byzantiner*, *JÖB* 41 (1991) 163-188. On the image of the Latins in Byzantium during the period of the Crusades see H. HUNGER, *Graeculus perfidus - Ἰταλὸς ἰταμός. Il senso dell'alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini* [Unione internazionale degli Istituti di archeologia, storia e storia dell'arte in Roma. Conferenze 4], Roma 1987, 33-46; J. KODER, *Das Bild des 'Westens' bei den Byzantinern in der frühen Komnenenzeit*, in: *Deus qui mutat tempora. Menschen und Institutionen im Wandel des Mittelalters. Festschrift Alfons Becker*, ed. D. HEHL - H. SEIBERT - FR. STAAB, Sigmaringen 1987, 191-201; C. ASDRACHA, *L'image de l'homme occidentale à Byzance: la*

Second Crusade is clearly dominated by the perception of an external enemy threatening the Empire with war, and not by the perception of a civil war: *From this point affairs of the west had their outset. Celts and Germans and the nation of the Gauls and all that dwelled round old Rome, and Bretons and British, simply the whole western array had been set in motion, on the handy excuse that they were going to cross from Europe to Asia to fight the Turks on the way and recover the Church in Palestine and seek the holy places, but truly to gain possession of the land of the Romans by assault and trample down everything on their way*⁷⁹.

Conversely, in Byzantine views of the wars of Manuel I in Italy, there is also no trace of the concept of a civil war among Christians, obviously because it was the Empire on the offensive against Christians. Finally, Nicetas Choniates and Nicholas Mesarites demonstrate clearly the Byzantine view of the Latins as foreign enemies shortly before the Latin conquest of Constantinople in 1204. In a sermon addressed to the emperor Alexius III Comnenos in 1200, Choniates says: *We find ourselves surrounded by all-brazen arms of enemies; from the east, the shameless Persians threaten us and from the west, the Alamanoi (Latins) bully us and take the worst of action against us...*⁸⁰. Nicholas Mesarites reports in his narration of the revolt of Ioannis Comnenos in 1201: *'Hail to the Roman State from now on and to us' they were yelling, 'no barbarian will ever again prevail over it, no*

temoignage de Kinnamos et de Choniates, *BSI* 44 (1983) 31-40 ; R. J. LILIE, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des Byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum vierten Kreuzzug (1096-1204)* [Poikila Byzantina 1], München 1981, 275-284.

79. Ἐντεῦθεν τὰ ἐξ ἐσπέρας ἀρχὴν ἔσχε. Κελτοὶ γὰρ καὶ Γερμανοὶ καὶ τὸ Γαλατῶν ἔθνος καὶ ὅσα τὴν παλαιὰν ἀμφιέρονται Ῥώμην, Βρίττιοί τε καὶ Βρετανοὶ καὶ ἅπαν ἀπλῶς τὸ ἐσπέριον ἐκεκίνητο κράτος, λόγῳ μὲν τῷ προχείρῳ ὡς ἐξ Εὐρώπης ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διαβήσονται Πέρσαις τε μαχισόμενοι τοῖς παρὰ πόδας καὶ τὸν ἐν Παλαιστίνῃ καταληψόμενοι νεῶν τόπους τε τοῖς ἱεροῦς ἱστορήσοντες, τῇ γε μὴν ἀληθείᾳ ὡς τὴν τε χώραν Ῥωμαίων ἐξ ἐφόδου καθέξοντες καὶ τὰ ἐν ποσὶ καταστρέφοντες, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. MEINEKE [CSHB], Bonn 1836, 67.4-11; cf. English translation in *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Kinnamos, translated by Ch. M. BRAND, New York 1976, 58.

80. κύκλῳ δὲ παγχάλκοις ὄπλοις πολεμίους ἡμεῖς εἰλούμενοι ἐωράμεθα, καὶ μὲν τῆς ἕω τὸ Περσικὸν ἐπέχαιναν ἀναιδές, ἐκ δὲ τῆς ἐσπέρας ἦσαν Ἀλαμανοὶ ὡς θῆρες δεινὸν βλεμαίνοντες καὶ καθ' ἡμῶν τὰ χεῖρῳ βυσσοδομεύοντες, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, ed. J.-L. VAN DIETEN [CFHB 3], Berlin 1972, 7.57.11-14.

Scythian, no Bulgar, no Tauroscythian [scil. Cumans], *no Persarmenian* [scil. Seljuk Turks of Ankara], *no Illyrian, no Triballian, no Paion, no Alaman, no Italian, no Iberian, no Libyan* [scil. probably also Turks in the area of ancient Libya⁸¹] *and not even the Persians* [scil. Turks] *who are so powerful nowadays in Asia*⁸².

Both texts, written before the sack of the City could have impacted on their authors' perceptions, draw an image of the Latins as external enemies, placing them on the same level with all foreign and infidel enemies of the Empire. This image indisputably contradicts the notion of brothers in faith who formed part of a wider Christian community within the framework of which war could be understood as civil war.

4. Conclusion

In summarizing the comparative analysis of source evidence on Byzantine wars fought against Christian enemies, the main conclusion of this study is that the idea of civil war did not predominate in the Byzantine perception of such wars. Although after the ninth century an ideological concept becomes evident that allowed an armed conflict fought between Byzantines and other Christians to be characterized as a civil war, information from the sources demonstrates that this concept was of secondary significance. Its rare mention by Byzantine writers in connection with conflicts in which the Empire was defending itself against Christian enemies shows that it was employed within the framework of diplomatic efforts to prevent an attack against the Empire or of a Byzantine rhetoric that aimed to propagandize the Empire as a Christian, peace-loving entity and thus to further legitimize Byzantine military action against other Christians from an ethical – religious point of view. The main Byzantine perception of civil war was one of an armed conflict inside one “nation” (*ethnos*) as this was defined within the framework of the Byzantine perception of ethnicity, i.e. otherness.

81. See the comment by A. HEISENBERG, *Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1907, 58.

82. ὡς εὖ γε τῇ Ῥωμαΐδι τὸ ἀπὸ τοῦδε καὶ ἡμῖν «ἐπεφώνουν», οὐ καταστρατηγήσει τις ἔτι βάρβαρος ταύτης, οὐ Σκύθης, οὐ Βούλγαρος, οὐ Ταυροσκύθης, οὐ Περσαμένιος, οὐκ Ἰλλυριός, οὐ Τριβαλλός, οὐ Παίων, οὐκ Ἀλαμανός, οὐκ Ἰταλός, οὐκ Ἴβηρ, οὐ Λίβυς, οὐκ αὐτὸς ὁ τὰ μέγιστα κατὰ τὴν Ἀσίαν ἰσχύων Πέρσης τὴν σήμερον, HEISENBERG, *Nikolaos Mesarites*, 21.11-19.

IOANNIS STOURAITIS

BYZANTINE WAR AGAINST CHRISTIANS – AN *EMPHYLIOS POLEμος*?

The central role of Christian religion and Christian identity in the Byzantine perception of war against all foreign enemies motivated me to undertake a study of the perception of Byzantine *emphylios polemos*, focusing on the question of ideological and political similarities or differences between Byzantine civil war and wars fought between the Byzantines and other Christian peoples. The main goal of this paper is to further clarify the role played by religious identity in the Byzantines' perception of the enemy when at war.

ELENI TOUNTA

THE PERCEPTION OF DIFFERENCE AND THE DIFFERENCES OF PERCEPTION:
THE IMAGE OF THE NORMAN INVADERS OF SOUTHERN ITALY IN CONTEMPORARY
WESTERN MEDIEVAL AND BYZANTINE SOURCES

The subject of the present study is the image of the Norman invaders of southern Italy as it emerges from Western and Byzantine contemporary sources. The chronological limits of the examination will be from 1017-1018, when the Normans arrived in southern Italy to fight as mercenaries on the side of the Lombard rulers of the area who had risen in revolt against Byzantine control, to 1085, when they had succeeded in establishing their authority in the area after conquering a large part of southern Italy as well as Sicily. Contrary – as well as complementary, of course – to most studies which have focused on the reasons of the Normans' arrival in southern Italy¹, the subject under examination here is the way their presence and actions were perceived. More specifically, I will examine the conceptual notions that medieval men had at their disposal during the process of perception, which eventually shaped their view of the Norman invaders².

* An earlier version of this paper was presented at the 29th Pan-Hellenic Historical Congress (Thessaloniki, 16-18 May 2008). I would like to thank my colleagues P. Katsone, associate professor in Byzantine History at the Aristotle University of Thessaloniki, and Dr. N. Chrissis, teaching associate at the Royal Holloway University of London for providing useful suggestions.

1. The relevant bibliography is extensive. See indicatively the widely accepted study of H. HOFFMANN, *Die Anfänge der Normannen in Süditalien*, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 49 (1969) 95-144.

2. Recent research has already taken an interest in the way that the Norman Kingdom was perceived by its contemporaries. See the papers in the collective volume: *Il mezzogiorno*

Επιμέλεια έκδοσης: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ, IBE/EIE

A further point of interest for the present study is to determine to what extent the conquerors of southern Italy were seen through an ethnic perspective, i.e. whether their Otherness was described in terms of ethnicity. This examination is important, as it corresponds to a vital debate in modern historiography, as to whether belonging to a certain *gens*, an ethnic group, constituted for the medieval man a basic framework of defining the Self and the Other³.

A comparative approach, i.e. the comparison of the way Westerners and Byzantines perceived the image of the Other, was deemed necessary not only because the Normans encountered a sizeable Byzantine population in southern Italy which they eventually subdued, but mostly in order to highlight any similarities or differences in the mentalities that defined Western and Byzantine perceptions of the “Other”. In fact, on account of the Byzantine presence in Italy, the Western sources which make mention of the Norman invaders cannot but view them in conjunction with the Byzantines of the area. Therefore, at a second level, the results of such comparisons enrich the question investigated by historiography in recent years on whether to include or not certain cultures into medieval Europe⁴. They can also offer an answer to the question whether Byzantium was one of the centres or one of the peripheries of medieval Europe, or it belonged to an entirely different cultural grouping; an answer to which, as it becomes evident, determines both the perspective and the methods of modern historiography⁵.

normanno-svevo visto dall'Europa e dal mondo mediterraneo, ed. G. MUSCA [Atti delle tredicesime giornate normanno-sveve. Bari, 21-24 ottobre 1997], Bari 1999.

3. On the subject of ethnic identity in the Middle Ages, see indicatively R. BARTLETT, Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 31.1 (2001) 39-56. Also, P. J. GEARY, Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages, *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 113 (1983) 15-26.

4. Mention should be made at this point of the important research project DFG-Schwerpunktprogramm 1173 Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter which operates in Germany since 2005, and for which 18 universities collaborate, with a total of – currently – 23 doctoral and postdoctoral studies. Also published within the framework of this project was the collective volume *Mittelalter im Labor. Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft*, ed. M. BORGOLTE – J. SCHIEL – B. SCHNEIDMÜLLER – A. SEITZ, Berlin 2008.

5. An attempt to write a comparative history of the medieval West and East by E. PITZ, *Die griechisch-römische Ökumene und die drei Kulturen des Mittelalters. Geschichte des*

The present study draws its materials from historical narratives written from the mid-11th to the first decade of the 12th century, and coming from the Byzantine Empire, as well as the Western Empire (including the *regnum Italiae*, i.e. northern Italy) and the Kingdom of France, with regard to the West. The choice of the geographical limits for the historiographical sources can be easily understood. The Normans came from the Kingdom of France and invaded an area which was claimed by both the Byzantine and the Western Empire, on the basis of their ecumenical authority. In fact, the Lombard rulers of southern Italy acknowledged – at least in theory, if not always in practice – the overlordship of the western emperors in their territories⁶. The study has excluded the important sources from southern Italy and Sicily narrating the Norman conquest of the area, as they exhibit a *de facto* pro-Norman stance, and for that reason they do not allow us to draw safe conclusions on the mentality and the conceptual processes of their authors⁷.

The chronological proximity of the sources under examination with the Normans' arrival and invasion of southern Italy is a crucial prerequisite in order to illuminate the image of the Normans as it was initially formed and, consequently, the *Weltanschauung* of the people who were "observing" them. Later sources, such as narratives composed after the establishment of the Norman Kingdom of southern Italy and Sicily, entail the risk of distorting the initial image, as the outlook of the authors had by that time also

mediterranen Weltteils zwischen Atlantik und Indischem Ozean 270-812, Berlin 2001. See also M. BORGOLTE, *Europa entdeckt seine Vielfalt 1050-1250*, Stuttgart 2002.

6. For the political circumstances before the arrival of the Normans, see indicatively G. A. LOUD, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*, Harlow-Munich 2000, 14-29.

7. Amato di Montecassino, ed. V. de BARTHOLOMAEIS, *Storia de' Normanni volgarizzata in antico francese* [Fonti per la Storia d' Italia, 76], Roma 1935; Guillaume de Pouille, ed. M. MATHIEU, *La geste de Robert Guiscard* [Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici. Testi 4], Palermo 1961; Gaufredus Malaterra, ed. P. PONTIERI, *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius* [Rerum Italicarum Scriptores, V/1], Bologna 1925-1928. For a brief approach to these three sources, see P. TOUBERT, La première historiographie de la conquête normande de l'Italie méridionale (XIe siècle), in: *I caratteri originari della conquista normanna. Diversità e identità nel Mezzogiorno (1030-1130)*, ed. R. LICINIO - F. VIOLANTE [Atti delle sedicesime giornate normanno-sveve. Bari, 5-8 ottobre 2004], Bari 2006, 15-49.

been shaped by the actions of the Norman kings, constituting an additional prism through which the Normans' arrival was seen by later individuals. It has to be pointed out that the contemporary authors, the works of whom this study is based on, are not simply the most representative, but are actually the only ones who, fulfilling the criterion of chronological proximity, showed a particular interest in the activity of the Normans⁸.

As it has already been made evident, the main historical and historiographical subject of this study is the issue of the perception of the Other, i.e. of those belonging to a different cultural group; a question that has recently become a key issue in the context of the humanities. In the discipline of history, questions relating to the perception of Otherness do not only constitute a part of source-criticism for the reconstruction of facts, but they foremost serve to investigate mentalities of the past. Perception is, in general, a relative process. It sets the subject and the object of observation in a direct and unmediated relation to each other, allowing the integration and delimitation of both. The relative nature of perception stands out most sharply in the case of defining Otherness, since the Other can only be perceived by defining the Self. During the perceptual process, the observer comprehends Otherness through the prism of his personal *Weltanschauung*, which to a large degree has been shaped by the ideas and values he shares with the other members of the group in which he belongs. Therefore, the resulting image of Otherness provides more information about the Self and the collective mentality of one's own group, rather than information about the Other⁹.

When analysing the conceptual process, we should not overlook that the historical sources in which we seek the worldview of the observer/author do not constitute historical events (*res gestae*), but rather the narrative of events (*narratio rei gestae*)¹⁰. Decoding a historical text, more frequently than the

8. This is easy to ascertain if one examines extensively the composition of *annales* and chronicles of this period in Italy, Germany and France which have been published in the collection *Scriptores in folio* of the Monumenta Germaniae Historica, in vols. 4, 5, 6, 7, 8 and 9. For sources composed in the Byzantine Empire, see below, pp. 123-128.

9. H. BLEUMER – St. PATZOLD, Wahrnehmungs- und Deutungsmuster in der Kultur des europäischen Mittelalters, in: *Wahrnehmungs- und Deutungsmuster im europäischen Mittelalter*, ed. H. BLEUMER – St. PATZOLD [Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 8.2], Berlin 2003, 6-7.

10. See the definition of "history" by Isidore of Seville: Isidorus Hispalensis, ed. W. M. LINDSAY, *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX* [Scriptorum

question “what event took place?” we should probably pose the questions: “how was the event perceived by the author?” and “in what ways did this event undergo narrative elaboration within the text?”¹¹. The worldviews of the authors, which we wish to bring to light, form part of a narrative. That is, they appear in a written text with a specific narrative plot, constructed with specific narrative motifs. Both the plot and the narrative motifs communicate to the reader the mentality of the author who is “observing” this Otherness. Therefore, particular care is necessary to unveil these motifs, the way they are incorporated in the plot of the narrative, and how they relate to the mentality of the author of the text¹².

After this introduction, it is time to turn our attention to the medieval authors. Before attempting to investigate their thought-world categorising them by area of provenance, an overview is first necessary. What is striking, when examining the contemporary sources, both Western and Byzantine, on the arrival of the Norman mercenaries in Italy, is the paucity of particular references. The majority of the authors of the *annales* or the chronicles, even those from the areas of southern Italy directly affected by the Norman invasion, proceed to little but precious examination of this development. The Normans appear suddenly in the narrative without prior commentary

Classicum Bibliotheca Oxoniensis, 16], Oxford 1911, I, 41: *De historia. Historia est narratio rei gestae, per quam ea, quae in praeterito facta sunt, dinoscuntur.*

11. For a detailed introduction to the methodology, see H.-W. GOETZ, Wahrnehmungs- und Deutungsmuster als methodisches Problem der Geschichtswissenschaft, in: *Wahrnehmungs- und Deutungsmuster*, 23-33.

12. It is a fact that medieval historiography differs from both ancient and – mostly – modern historiography, as the medieval man had formed a specific way of thinking and consequently of perceiving the past and his contemporary reality. Given the fact that thought is expressed through words, the analysis of the language of the texts through the methodology of linguistic/literary criticism (detecting the plot, narrative motifs, etc.) is in a position to illuminate the particularities of medieval historiography, and to offer the modern scholar attempting to study medieval history a research tool for medieval historical sources. At the same time, language-based analysis brings to light the mentality of the author of the text, which, to a large extent, reflects the corresponding society’s organisation, its ideology and its code of values. We should foremost note the studies by: G. M. SPIEGEL, *The Past as Text. Theory and Practice of Medieval Historiography*, Baltimore-London 1997; H.-W. GOETZ, *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter*, Berlin 2008. See also the collective volume *Von Fakten und Fiktionen. Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung*, ed. J. LAUDAGE, Köln-Weimar-Wien 2003.

regarding their presence in the area, and they are called by their ethnic appellation, *Normanni*, or – as *pars pro toto* – by the name of their leaders, most commonly Robert Guiscard. The authors display no interest in the Normans' origin, their customs or the reasons that led them to arrive and then settle in southern Italy and Sicily. A characteristic example concerning the area of southern Italy are the *annales* of Lupus Protospatharius (account of the events of years 855-1102), where the Normans are mentioned sporadically, without becoming the subject of any particular reflection. Nevertheless, there is a sense of Otherness, namely that a different ethnic group now dwells in the area of southern Italy. For example, when Lupus Protospatharius refers to the help that Robert Guiscard offered to Pope Gregory VII in 1084, he notes that duke Guiscard went to Rome after he mustered an army of Normans, Lombards and other ethnic groups¹³. The Normans became the subject of observation, although only sporadically in the 11th century, when they no longer limited themselves to their role as mercenaries and started to conquer territories of southern Italy.

In the area of the Western Empire, as it emerges from the sources, the stimulus for further reflection was the activity of Robert Guiscard. It is important to stress once more that all extensive references to the arrival of the Normans revealing the mentality of the contemporaries occur within the context of the description of the conquests of the duke of southern Italy. Hermann, a monk of Reichenau, (account of events of years 1-1054) referring to events of the year 1053, relates that the Normans, a foreign ethnic group (*gens adventitia*) from the Gallic shores of the Ocean, flocked to the parts of Calabria, Samnia and Campania. And as it was a *gens* with greater military skills, it was initially gladly received, because it helped the indigenous population (*indigenis*) against the raids of the Greeks and the Saracens¹⁴. Similarly, the cleric Arnulf of Milan (account of years 925-1077)

13. Lupus Protospatharius, ed. G. H. PERTZ [MGH Scriptorum, 5], Hannover 1849 (Stuttgart 1985) 61.33-34: *A.D. 1084. Robertus dux, collecta multitudine Normannorum, Longobardorum aliarumque gentium, perrexit Romam, ut papam Gregorium dura obsidione retentum liberaret.*

14. Herimannus Augiensis, *Chronicon*, ed. G. H. PERTZ [MGH Scriptorum 5], Hannover 1849 (Stuttgart 1985) 132.4-19: *A.D. 1053. Ea siquidem gens a temporibus prioris Heinrici imperatoris in Calabriae, Samniae Campaniaeque partes paulatim ex Gallici oris oceani adventitia confluebat; et quia bellicosior Italicis gentibus videbatur, primo gratanter accepta,*

noted that the Normans were called to assist the inhabitants of Apulia who were being oppressed by the Greeks¹⁵.

In the narratives mentioned above, the two basic notions can be found which defined the perceptual process in observing the Other, the Norman who entered the area of southern Italy. These notions were the ecumenical character of the Western Empire and common religion¹⁶. The notion of ecumenicity should not only be understood in its political dimensions, as it entails an important religious significance: in the image of God who rules in heaven, and by his command, the emperor rules the temporal world. Therefore, any violation of imperial rights constitutes at the same time an affront to God and to divine order¹⁷. In the narrative of Hermann, a sense of Otherness is at first discernible, as it is pointed out that the Normans were a foreign *gens* that arrived from another land. However, although foreign, this ethnic group was well-received, as it helped the indigenous population against the two enemies who were not considered to share in the cultural identity defined by the ecumenicity of the Western Empire and the Christian religion. The Byzantine emperors, who in the name of the ecumenicity of their own empire were striving to consolidate and expand their authority in southern Italy, not only impinged on the political rights of the Western Empire in this area, but also challenged at an ideological level the ecumenical authority and therefore the Roman imperial title of the western emperors¹⁸. The same was also perpetrated – and against both empires at that – by the

crebro indigenis contra Grecorum et Saracenorum incursiones audacter praeliando auxiliabatur.

15. **Arnulfus**, *Gesta archiepiscoporum Mediolanensium*, ed. D. L. C. BETHMANN – W. WATTENBACH [MGH *Scriptores* 8], Hannover 1848 (Stuttgart 1992) 10.45-11.5: *Illis in diebus primus in Apuliam Normannorum fuit eventus, principum terrae consultu vocatus, cum Graeci eam innumeris gravarent oppressionibus.*

16. Cf. B. ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London-New York 1991, 19-20.

17. See among others: F.-R. ERKENS, *Vicarius Christi – sacratissimus legislator – sacra majestas. Religiöse Herrschaftslegitimierung im Mittelalter*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, kanonistische Abteilung*, 89 (2003) 1-55.

18. For the western view that the Byzantines belonged to a different cultural grouping see: B. EBELS-HOVING, *Byzantium in Latin Eyes before 1204. Some remarks on the thesis of the “growing animosity”*, in: *The Latin Empire, some contributions*, ed. K. CIGGAAR – A. VAN AALST, Hernen 1990, 27.

Saracens, who had conquered Sicily and frequently raided areas of southern Italy. The Saracens, furthermore, on account of their religion, belonged to a wholly different cultural grouping than that of medieval Europe, which was Christian in its basis. In the medieval period, however, when religion constituted an essential criterion of community membership, and not solely an acceptance of principles or dogma, the ethnic and religious identity were almost coterminous¹⁹.

Taking into consideration these notions, it is clear why the Normans' arrival and activity became the subject of discussion during the period of Robert Guiscard's deeds. When he raised claims of authority in the area by conquering land in his own name, he challenged the sovereign rights of the Western Empire. This behaviour provoked a surprised reaction on the part of the members of the western imperial polity, prompting them to narrate this nation's arrival in southern Italy. This is why, after this brief digression on the beginnings of the Normans' arrival, Hermann returns to the events of the Norman conquest and recounts that "as the Normans saw the riches of the Italian land and as their forces increased, they wanted to oppress with war the indigenous people, to impose their unjust rule, to seize castles, fields, villages, houses and even women from the legitimate heirs, to despoil church property, and finally to upset all the divine and human laws, with all their might, without giving in, even in name, to either the apostolic pontiff or to the emperor"²⁰. Arnulf stressed that the Normans were "most impious" (*impiissimi*)²¹, while the cleric Landulf of Milan (account of events from the

19. BARTLETT, *Medieval and Modern Concepts*, 42, 52-53. For the image of the Muslims in medieval Europe and the mentalities through which they were perceived, see J. TOLAN, *Les Sarrasins*, Paris 2003; P. SÉNAC, *L'Occident médiéval face à l'Islam. L'image de l'autre*, Paris 2000.

20. Herimannus Augiensis, 132.4-19: *A.D. 1053. Postea vero pluribus eorum ad uberem terram accurrentibus, viribus adaucti, ipsos indigetes bello premere, iniustum dominatum invadere, heredibus legitimis castella, praedia, villas, domos uxorem etiam quibus libuit vi auferre, res aecclesiarum diripere, postremo divina et humana omnia, prout viribus plus poterant, iura confundere, nec iam apostolico pontifici, nec ipsi imperatori, nisi tantum verbotenus cedere*. The same information is found in the chronicle of Bernold, monk of St. Blasien of the bishopric of Constance, who narrates the events of years 1-1100: Bernoldus, *Chronicon*, ed. G. H. PERTZ [MGH Scriptores 5], Hannover 1849 (Stuttgart 1985) 426.41-44.

21. Arnulfus, 18.6-9: *Cui cum misericorditer displiceret oppressio illa vehemens, qua impiissimi Normanni miseram affligunt Apuliam, praedicatione mixta precibus temptat il-*

4th c. to 1085) notes that they were guilty not only of injustice but also *novitas*, i.e. innovation²². With *novitas* bearing the meaning of unlawful subversion of political order, and impiety (*impiissimus*) referring to the person of the emperor as well as to God, these two characterizations reflect precisely the two notions which influenced the perceptual process.

Arnulf, who concurs with Hermann's observation regarding the wealth of Italian land as a motivation for the Normans to conquer it, compares this newly-arrived nation with two other claimants of the area, the Byzantines and the Saracens. Thus, he depicts the Normans as "crueller than the Greeks and more savage than the Saracens" (*atrociores facti Graecis, Saracenis furoriores*)²³. In this narrative, the image that the medieval Westerner had formed of the Byzantines and the Saracens serves as a perceptual and narrative model for the nature and the actions of the Normans. It appears that the cultural representation of the Byzantine and the Saracen – the former challenging the political integrity of the Western Empire, and the latter the religious integrity of western medieval society – had been firmly established in the collective consciousness. For this reason, Arnulf, by comparing the Normans with the two other nations, is able to convey the impact of their actions on the established value-system, without having to describe in detail their deeds against the western imperial rights and consequently against God.

los a tantis revocare flagitiis. Cumque nichil proficeret, armis aggreditur ipsam compescere feritatem, licet illi adversus belli fuerit exitus.

22. Landulfus, *Historia Mediolanensis*, ed. L. C. BETHMANN – W. WATTENBACH) [MGH SS 8], Hannover 1848 (Stuttgart 1992) 100.18-30: *Hic enim Apuliam et Calavriam multasque civitates marinas, exiens Nurmandiam, cuius miles pauper cum suisque sociis fuerat, noviter et iniuste cum suis multis criminibus invaserat.*

23. Arnulfus, 10.45-11.5: *Illis in diebus primus in Apuliam Normannorum fuit eventus, principum terrae consultu vocatus, cum Graeci eam innumeris gravarent oppressionibus. Quibus subactis et aequore sulcato fugatis, considerantes Normanni Apulorum inertiam, regionis quoque in omnibus opulentiam, etsi pauci, invadunt ex parte provinciam. Remissis igitur legatis in patriam ad hoc ortantibus ceteros, crescente paulatim numero, totam repleverunt Apuliam, iure quasi proprio deinde possidentes, atrociores facti Graecis, Saracenis ferociores; imo deiectis prioribus, surrexerunt principes ipsi.* Arnulf's anti-Norman stance, which is discernible in this extract, is also noted and interpreted in connection to the imperial rights by G. ANDENNA, *Il Mezzogiorno normanno-svevo visto dall'Italia settentrionale*, in: *Il mezzogiorno normanno-svevo*, 41-43.

Particularly eloquent is the testimony of the cleric Landulf when narrating the invasion of Rome by Robert Guiscard in 1084 in order to help Pope Gregory VII (1073-1085), who was threatened by the army of the German king Henry IV (1059-1106). The clergyman stresses that the Norman duke raised an army which also included as many Saracens as he could muster. As his narrative progresses, the *gens adventitia* of Hermann²⁴ is turned into a *gens diversa*, a different ethnic group, which is ignorant of God (*de Deo ignara*), as well as steeped in crimes and murders, accustomed to adulteries and to various forms of fornication²⁵. The ethnic Otherness, which was of no importance in the period of the Normans' arrival and their activity as mercenaries, is emphasised once Guiscard challenges imperial rights and actually intervenes in Rome in favour of Gregory VII, the great opponent of the western emperor – king at the time – Henry IV. This action is adequate for ethnic, that is cultural, boundaries to be set between the Italians and the Normans, and for the latter to be depicted as ignorant of God. It appears that the same purpose is served by the specific mention of the Saracens that constituted part of Robert Guiscard's army.

In the aforementioned extract, quite notable are the structural features of the historical narrative. Motifs from antiquity are used both in the perceptual process and in organising the narrative. In the characterisations attributed to the Normans, namely ignorance of God, the habit of committing crimes and murders, and the inclination to various forms of fornication, one can discern the image of the tyrant as found in ancient Greek and Roman thought. The qualities that characterised the tyrant in antiquity were precisely: *vis* (violence), *crudelitas* (cruelty), *superbia* (arrogance), and *libido*, i.e. sexual excess²⁶. Thus, the image of the Normans formed is that of the tyrant who oppresses in various ways the subject population. In the 12th century the Norman kings will be widely called tyrants, and the centre of

24. See note 14.

25. Landulfus, 100.18-30: *Igitur gente coadunata inmensa et Saracenis omnibus quos habere potuit, in paucis diebus Romam veterem, Romanis sese ac filios ac uxores minime tuentibus, Rufini et Albini reliquiis deficientibus armata manu Robertus intravit. [...] Itaque gens diversa de Deo ignara, sceleribus ac homicidiis edocta, adulteriis variisque fornicationibus assuefacta, omnibus criminibus, quae ferro et igne talibus agi solet negotiis, sese furialiter immererat.*

26. J. R. DUNKLE, The Greek tyrant and Roman political invective of the late Republic, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 98 (1967) 151-171.

their administrative authority, Sicily, will be characterised as the ‘nurse’ of tyrants since the age of the Cyclopes²⁷. To this 12th-century conclusion, significant was the contribution of the image of the Normans as it emerged from the views, and the incorporation of such views in narratives of 11th-century historians. The characterisation “tyrant”, as is evident from these sources, did not refer solely to the usurpation of authority, but also denoted the moral shortcomings of the Normans²⁸.

Sigebert, abbot of Gembloux (account of years 381-1111) perceived the Normans in a different way. Although he came from the area of the Western Empire and held a pro-imperial stance in the Investiture Controversy, his perception of the Norman invasions does not appear to have been shaped by the ecumenical dimensions of imperial ideology, explaining why a negative image of the Normans does not appear in his work. On the contrary, the bravery and the resourcefulness and cunning of the Norman invaders are predominant in his narrative. Referring to the events of the year 1032, he relates that the Normans Robert and Richard left French Normandy for Apulia. As the Italians were divided, they offered military assistance, fighting at times on the one side and at times on the other; and taking this op-

27. This assessment is found in the work of abbot Otto of Freising: Otto Episcopus Frisingensis, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, ed. W. LAMMERS [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 16], Darmstadt 1974, II, 19, p. 140: *Sicilia enim primo Cyclopus, post tyrannorum usque in presentem diem fuisse nutrix traditur*. In the 11th c. the Normans are only sporadically characterised as tyrants. As far as I am aware, the first such mention is found in the work of Bishop Benzo of Alba who belonged to the immediate environment of Emperor Henry IV. Benzo, *Ad Heinricum IV. Imperatorem libri VII*, ed. H. SEYFFERT [MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 65], Hannover 1996, 196: *Normannis, latronibus et tyrannis [...]* and p. 208: *Quartum Normannus, factus de plebe tyrannus*. For Benzo’s view of the Normans, see ANDENNA, *Il Mezzogiorno normanno-svevo*, 29-39. For the characterisation of the Norman kings of Sicily, especially the first king, Roger II (1130-1154), as tyrants, see H. WIERUSZOWSKI, Roger II of Sicily, *Rex-Tyrannus*, in twelfth-century political thought, *Speculum* 38.1 (1963) 46-78, where it appears that the characterisation of “tyrant” attributed to Roger II referred mostly to the usurpation of imperial rights in southern Italy and Sicily, rather than to the moral dimensions of a tyrant’s behaviour according to the models of antiquity.

28. ANDENNA, *Il Mezzogiorno normanno-svevo*, 44-45, referring to the abovementioned extract of Landulf, comments that those were exaggerations connected with political propaganda which intended to ‘demonise’ the Normans who impinged on the rights of the Western Empire.

portunity they fought the Italians bravely and cunningly (*callide et fortiter*), and by pushing forth with their advances, they expanded their fame and they prepared the way for their future prosperity²⁹. In this last observation it becomes evident that the abbot was aware of the consequent developments, which, as it appears from the narrative, he applauded. Subsequently in the narrative, the virtues of the Normans (*dolus* and *virtus*) are in contrast with the *imbecillitas*, the feebleness of the Italians. Thanks to those virtues, the abbot points out, the Normans managed to conquer the area, spreading terror to the neighbouring nations³⁰. The contrasting pairs of notions, *dolus/virtus* - *imbecillitas* around which the narrating is structured, elucidate the reasons for the Normans' success and, by extension, legitimise their authority in the area.

Moving from the Western to the Byzantine Empire, one would expect to find important information in the historiographical works coming from that area, as it was the Byzantine authority in southern Italy which mostly suffered by the activity of Norman mercenaries and subsequently by their conquests. Contrary to expectations, however, the relevant sources show practically no interest³¹. This observation is of particular importance, as

29. *Chronica Sigeberti Gemblacensis*, ed. D. L. C. BETHMANN [MGH Scriptorum 6], Hannover 1844 (Stuttgart 1980), 357.1-6: *Anno Domini 1032. Rotbertus et Richardus, minuentiae domo multitudinis causa hoc tempore a Nortmannia Francorum digressi, Apuliam expetunt; et Italis inter se dissentientibus, dum alteri contra alterum auxilium prestant, hac opportunitate Italos callide et fortiter debellant, et successus urgendo suos, nomen suum dilatant, et futurae prosperitatis sibi viam parant*. As far as the division of the Italian peoples is concerned, Sigebert of Gembloux refers to the conflicts between Byzantines and Lombards and those among the Lombard rulers of the area.

30. *Chronica Sigeberti Gemblacensis*, 357.45-48: *Anno Domini 1038. Nortmanni in Apulia copiis suis a Nortmannia paulatim adauctis, ad invadendam Apuliam fortitudine sua et Italarum imbecillitate animati, castellis et urbibus aut dolo aut virtute captis, in Apulia potenter agunt, vicinisque gentibus terrorem sui nominis incutiunt*. It is difficult to explain why a pro-imperial author provides such a positive image for the Norman invasions. It is only to be stressed that Sigebert of Gembloux does not show an interest in the political course of the events in southern Italy. Even when he relates the invasion of Henry IV in Rome, he only mentions that Pope Gregory VII took refuge *ad Normannos*. See *Chronica Sigeberti Gemblacensis*, 364.42-43.

31. The lack of interest by Byzantine historiographers in the geography and culture of western Europe has been interpreted on the basis of the Byzantines' feeling of superiority

most historiographers held important positions in the empire's administrative apparatus³². For example, Michael Psellos (narrative of years 976-1077), who was not only a scholar but for a period also served as imperial secretary and, therefore, had access to the state archives³³. When he refers to the expedition of George Maniakes who aimed at putting down the revolt of the cities of Apulia, which had recruited Norman mercenaries, he provides no information on this new nation that appeared in the lands of southern Italy. He only mentions that Maniakes was sent to reclaim territories that had been taken away from the Byzantine Empire³⁴. Similar is the case of the history by Michael Attaleiates (narrative of years 1034-1079) who had also held court offices³⁵. He only notes that the Italian cities turned against Byzantium³⁶. The most extensive reference is found in the history of

towards the political entities that were outside the territory or the sphere of influence of the Byzantine Empire. See D. M. NICOL, *The Byzantine view of Western Europe*, *GRBS* 8 (1967) 315-316; A. DUCCELLIER, *L'Europe occidentale dans les textes grecs médiévaux: tradition impériale et redécouverte*, *Bsl* 56 (1995) 245-255. Nevertheless, we should also note the tendency of Byzantine historiographers to take an interest mostly in the main political developments and the military events that pertained to the capital and the central authority, and in the issues that posed a threat to the empire's existence. For example, the assault and four sieges against Thessaloniki by the Avars and Slavs in the 6th and 7th century are not mentioned in any historiographical text, but only in a hagiographical pastiche, *The miracles of Saint Demetrius*. For this observation, I would like to thank my colleague, G. Leveniotis, lecturer in Byzantine history at the Aristotle University of Thessaloniki.

32. Besides the works mentioned below, the historiographical production of the period (11th – early 12th c.) includes the work of George Kedrenos, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, which does not provide any information on the Normans' arrival in southern Italy.

33. H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Band I, München 1978, 373.

34. Michael Psellos, *Chronographie*, ed. E. RENAULD, T. II, Paris 1928, 2: Ἐπεὶ δὲ τὴν Ἰταλίαν ἀποσεσλήμεθα καὶ τὸ σεμνότατον τῆς ἀρχῆς ἀφηγήμεθα μέρος, πέμπει τοῦτον ὁ δεῦτερος Μιχαὴλ πολεμήσοντα μὲν τοῖς ἠρπακόσιν αὐτήν, τῷ δὲ κράτει τὸ μέρος ἐπανασώσοντα λέγω δὲ νῦν Ἰταλίαν, οὐ τὴν ἀκτὴν ξύμπασαν, ἀλλὰ μόνον δὴ τὸ πρὸς ἡμᾶς τμήμα τὸ κοινὸν ἰδiosisάμενον ὄνομα. Ὁ μὲν οὖν τοῖς ἐκεῖσε μέρεσι μετὰ παντὸς ἐπιστὰς τοῦ στρατεύματος, πᾶσιν ἐχρᾶτο τοῖς στρατηγήμασι, καὶ δῆλος ἦν τοῖς μὲν κατασχόντας ἀπελάσων, τὴν δὲ αὐτοῦ χεῖρα ἀντ' ἄλλου τινὸς ἐρύματος ἀντιστήσων ταῖς ἐκείνων ἐπιδρομαῖς.

35. HUNGER, *Die hochsprachliche*, 382-383.

36. Miguel Atalíates, *Historia*, ed. I.P. MARTIN [Nueva Roma 15], Madrid 2002, 7: Οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ οἱ ποτε σύμμαχοι καὶ τῆς ἰσοπολιτείας ἡμῖν συμμετέχοντες, ὡς καὶ

Skylitzes (narrative of years 811-1057) who noted that the Normans – called Franks by the Byzantines – captured cities of southern Italy, some of which joined them on their own will, while others by force³⁷.

The most important source on how the Byzantines viewed the Normans during the period examined, is the letter sent around August 1073³⁸ by Emperor Michael VII Doukas (1071-1078) to Robert Guiscard, in order to propose an alliance, which would be sealed with the marriage of the Byzantine emperor's brother, Constantine, to one of the Norman ruler's daughters. This letter is a formal document serving political aims, i.e. warding off the Norman threat, and perhaps acquiring Norman help to confront the Seljuk Turks in Asia Minor³⁹. Difficult as it may be to deduce the Byzantine view of the Normans from the diplomatic language used by an emperor in an official diplomatic instrument serving an alliance, the expressions of diplomatic courtesy reveal in my opinion specific mentalities which defined the way the Byzantines perceived Otherness, and specifically the inhabitants of medieval Europe.

Michael VII points out that one of the motives prompting him to form an alliance with the Norman ruler was their common faith⁴⁰. In the East,

αὐτῆς τῆς θρησκείας, Ἄλβανοί καὶ Λατίνοι ὅσοι κατὰ τὴν ἐσπερίαν Ῥώμην τοῖς ἰταλικοῖς πλησιάζουσι μέρεσι, πολέμιοι παραλογώτατοι ἐχρημάτισαν [...].

37. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. THURN [CFHB], Berlin 1973, 427: καὶ λοιπὸν οἱ Φράγγοι τῆς Ἰταλίας ὡς δορυκτῆτου ἀντεποιοῦντο κτήματος, τῶν ἐγγχωρίων ὄν μὲν ἐκουσίως, ὄν δὲ βία καὶ ἀνάγκη προσχωρούντων αὐτοῖς, πλὴν Βρενδισίου καὶ Ἰδρουῦντος καὶ Τάραντός τε καὶ Βάρεως. On the political ideology of Skylitzes, Psellus and Attaleiates, see T. LOUNGHIS, *Η ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς ιστοριογραφίας*, Athens 1993, 145-178.

38. The negotiations resulted, in 1074, in an agreement for the marriage of the Emperor Michael VII's son, Constantine, ratified by a chrysobull composed by Michael Psellus. Regarding the negotiations, two letters survive and have been published by K. Sathas: letter no. 143 and letter no. 144. I follow the opinion of A. KOLIA-DERMITZAKI, Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations, *Bsl* 58 (1997) 251-268, who argues that only one of the two letters was sent, i.e. no. 143, and dates its composition in August 1073.

39. KOLIA-DERMITZAKI, Michael VII Doukas, 257-258 with references to earlier bibliography.

40. K. N. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, vol. V, Venice 1876 (Athens 1972), nr. 143, 385: *Τρία ταῦτά εἰσιν, εὐγενέστατε, καὶ συννετώτατε, τὰ κινήσαντά εἰς τὴν σὴν φιλίαν καὶ ἀκριβεστάτην διάθεσιν, ἡ ὁμοδοξία τῆς ἀληθοῦς πίστεως, ἡ τῆς προαιρέσεώς σου εὐγένεια, καὶ ἡ τοῦ γένους ὑπεροχή.* See P. GOUNARIDIS, Η εἰκόνα τῶν Λατίνων τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, *Symmeikta* 9 (1994) 158; NICOL, The Byzantine view, 327.

as was the case in the West, common faith constituted a basic criterion of perceiving the Other. Michael VII seems, in fact, to insist on this criterion, as he repeats it two more times, stressing that he had been informed that Guiscard had made piety the foundation of his authority, and that he ruled with godliness and justice⁴¹. Apart from the political reasons that led to this statement, one should not doubt the integrating power of common religious faith and the central role played by the ecumenical imperial ideology⁴²; and Michael VII's outlook is ecumenical and not European, as D. M. Nicol has stated referring to the Byzantine emperor's letter⁴³. The emperor, as – at an ideological level – the ruler of the *oecumene*, is responsible for the salvation of *christianitas*, and conducts his policy towards other rulers in the context of this role.

Furthermore, in Byzantium, as also in the West, where there was a vertically hierarchical society, the social rank of the Other also defined the way he was viewed by the Byzantines. This is why the emperor, in the preface of his letter, besides common religion, also mentions the 'pre-eminence of lineage' of the Norman invader. With regard to this point, of course, he was either misinformed or he attempted to flatter Guiscard attributing to him an aristocratic standing the latter did not possess. As is well-known, the Altavilla (Hauteville), i.e. Robert Guiscard's family, belonged to the lesser nobility, and could not claim an outstanding position within the aristocracy of their homeland, Normandy⁴⁴.

41. K. N. SATHAS, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, T. V, nr. 143, 386: Ἀκούων δὲ παρὰ πολλῶν τῶν τὴν σὴν γνώμην ἀκριβωσάντων, ὅτι εὐσέβειαν μὲν πρὸ πάντων τῆς ἀρχῆς ἔθου θεμέλιον, δικαιοσύνη δὲ καὶ ὁσιότητι τρόπου τὴν σὴν κατευθύνεις ἀρχὴν [...] ἡ γὰρ ταύτης τῆς κατὰ θεὸν ὁμολογίας καὶ πίστεως, τὴν ἀκριβεστάτην ἀρμονίαν τῆς διαθέσεως, ἦν ἐρεῖ προῶν ὁ λόγος, εἰργάσατο.

42. Βλ. H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, 9-102; I. E. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Thessalonica 1992, 7-11. Πρβλ. E. CHRYSOS, Το Βυζάντιο και η διεθνής κοινωνία του Μεσαίωνα, in: *Το Βυζάντιο ως Οικουμενή*, ed. Id. [IBE/EIE Διεθνὴ Συμπόσια 16], Athens 2005, 59-78.

43. NICOL, *The Byzantine View*, 327 argues that "Much has been made of the flattering words addressed by the Emperor Michael VII Doukas to the Norman leader [...] as indicative of the underlying feeling of unity between Byzantines and westerners as members of a Christian and European community". Subsequently, referring to Anna Comnena: "Far from congratulating him for his understanding of the basic unity of all European peoples [...]".

44. Besides, the sources from the area of the Western Empire stressed the Normans' poverty and the fact that they were lured by the wealth of southern Italy. See notes 22 and 23.

In Michael VII's letter, we can also indirectly discern another Byzantine concept which defined the way in which they perceived the world; namely the political and cultural superiority of the Byzantine Empire towards the other political formations of the *oecumene*. The emperor, 'observing' the Normans from a position of power, at least in terms of ideology, points out that joining the Byzantine Empire is a boon for the rulers of other nations⁴⁵. The notion of the "barbarian" nature of the peoples who do not share in the political culture of the Byzantine Empire, i.e. do not acknowledge the overlordship of the Byzantine emperor, constituted a basic prism through which the Others were being perceived, and it illustrates the Byzantines' collective feeling of superiority towards the other political formations⁴⁶. The distinction between Byzantines and "barbarians" had political motives which were at least as important as the cultural ones.

The image of the Normans of southern Italy as "barbarians" would be expressed in the *Alexiad* of Anna Komnene. As this work belongs to a later period than the chronological limits set by the present study, I will only briefly refer to it, to help illuminate the mentality behind the tone of the letter of Michael VII Doukas to Robert Guiscard. Anna Komnene, writing around the time of the Second Crusade⁴⁷, had experienced not only Robert Guiscard's attack against the Balkan territories of the Byzantine Empire and the activities of his son, Bohemond, during the First Crusade, but also the anti-Byzantine policy of the Norman king, Roger II. When she refers to the Normans and specifically to their diplomatic dealings with Emperor

45. K. N. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, vol. V, nr. 143, 386: *Ὀὐκ ἀγνοεῖς δὲ πάντως ὁποῖόν ἐστιν ἢ τῶν καθ' ἡμᾶς Ῥωμαίων βασιλείος ἡγεμονία, καὶ ὅτι οἱ πρόρωθεν ἡμῖν κατὰ γένος συναπτόμενοι εὐτύχημα μέγιστον τὴν ἔνωσιν ἡγίηται.* And p. 387: *τοῦτο (sc. ο γάμιος) ἐμὸν μὲν ἐνθύμημα, σὸν δὲ εὐτύχημα, θεοῦ δὲ ἄνωθεν οἰκονομία ἀμφοτέροις συμφέρουσα ἰσημιότερα τε γὰρ σοι ἐντεῦθεν ἢ ἡγεμονία γενήσεται, καὶ πάντες σε θαυμάσουσι καὶ ζηλώσουσι τοιαύτης τετυχηκότα λαμπρότητος.* Athina Kolia-Dermitzaki demonstrates that the letter reflects the position of power of the Byzantine emperor towards Guiscard who at this time was facing political problems. KOLIA-DERMITZAKI, Michael VII Doukas, 257-268.

46. L. MAVROMMATIS, Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου στο Βυζάντιο, *Symmeikta* 10 (1996) 236-238; DUCELLIER, *L'Europe occidentale*, 245-255; J. HERMANS, The Byzantine view of the Normans – Another Norman Myth?, *Proceedings of the Battle Conference on Anglo-Norman Studies* 2 (1979) 81-82. Generally, for the Byzantines' feeling of superiority towards other political formations, see NICOL, *The Byzantine View*, 315-316.

47. HUNGER, *Die hochsprachliche*, 403-404.

Michael VII Doukas, references to common religion which defined to a large extent the outlook of Michael VII are entirely absent⁴⁸. The Normans, of course, did not cease to share the same faith. However, their attack against the Balkan territories of the Byzantine Empire modified for Anna Komnene the prism through which she perceived them. Their image was, at this period, primarily aimed at demarcating the boundaries between them and the Byzantines. That is why, when Anna Komnene narrates Michael VII's proposal to Robert Guiscard for a marriage alliance, she stresses that this marriage was "a marriage with a foreigner and a barbarian and ill-fitting to our own customs" (*κῆδος ἑτερόφυλόν τε καὶ βάρβαρον καὶ τὰ πρὸς ἡμᾶς ἀπροσάρμοστον*)⁴⁹. Of course, she also depicts, Guiscard as "of tyrannical disposition" (*τὴν γνώμην τυραννικός*)⁵⁰, having attempted to usurp powers that belonged to the Byzantine emperor.

48. The element of the common faith is not entirely absent from the narrative of the First Crusade, where Anna presents Alexios I as not wanting to attack to crusaders that had arrived in Constantinople, precisely because they were of the same faith; and exactly on account of their shared faith, he characterises a possible conflict as a "fratricide" (*ἐμφύλιον φόνον*). Anna Comnena, *Ἀλεξιάς*, ed. D. REINSCH – A. KAMBYLIS [CFHB 40/1], Berlin 2001, I, 9, 5-7. Cf. I Stouraitis' study in this volume, pp. 96-97.

49. Anna Comnena, A', 10, 2: *Ἡ δὲ Ῥωμαίων ἐχθρὸν τηλικούτον ἐφ' ἑαυτῆς εἵλκυσσε πρόφασιν δεδωκυῖα τῶν ἀπ' ἐκείνου πολέμων τοῖς πρὸς ἡμᾶς κῆδος ἑτερόφυλόν τε καὶ βάρβαρον καὶ τὰ πρὸς ἡμᾶς ἀπροσάρμοστον [...]. ἐκεῖνος γὰρ ὁ εἰρημένος αὐτοκράτωρ ὁ Δούκας Μιχαὴλ τὴν τοῦ βαρβάρου τούτου θυγατέρα εἰς τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν κατηγγυήσατο [...] τοῦ βαρβαρικοῦ κήδους*. For the image of the Normans in Komnene's works, see M. GALLINA, *Il mezzogiorno normanno-svevo visto da Bisanzio*, in: *Il mezzogiorno normanno-svevo*, 201-204. I disagree with the author's claim (p. 204) that the characterisation ἑτερόφυλόν ('of a different race'), constitutes an "aggettivo che, in quanto riconducibile all'ambito dell'alterità, sembrava voler suggerire l'idea di un'estraneità «per natura» tra greci e normanni". In my view, the adjective denotes the cultural difference of the nations, and not an Otherness originating from natural or biological factors.

50. Anna Comnena, A', 10, 4: *Ὁ δὲ Ῥομπέρτος οὗτος Νορμάνος τὸ γένος, τὴν τύχην ἄσημος, τὴν γνώμην τυραννικός [...]*. In the 11th century, which is of direct interest to us, only one Byzantine work characterises Robert Guiscard as a tyrant: the *Stratēgikon* by Kekaumenos, which was composed between the years 1075-1078. The author, wanting to stress that the ruler ought to be mindful of the plans of his opponents, uses as an example the Guiscard's guile in capturing one of his opponents, and on this occasion calls him a tyrant. See KEKAUMENOS, *Στρατηγικόν*, ed. B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, St. Petersburg 1896 [repr. Amsterdam 1965], 35: *ὁ δὲ Ῥουπέρδος ὁ Φράγγος κατὰ συγχώρησιν Θεοῦ γεγωνὸς τύραννος [...]*.

Moving on to the kingdom of France, the first medieval author to whom we should pay particular attention is the monk Ralph Glaber from Burgundy; and this is for two reasons. On the one hand, he provides the most detailed narrative on the reasons that drove the Normans to the south. On the other hand, as he recounted the events of the years 900-1044, having died approximately in 1046-47, he did not experience the Normans' effort to appropriate the territories of southern Italy, and therefore provides a primary image of the Normans' arrival⁵¹. Of course, during the period he is writing, the Normans had already shown their dynamic, as they had managed to receive as a fief from the Lombards the area of Aversa (1030) and they had captured the town of Melfi (1040-1042), which became their base for their assaults against both the Greeks and the Lombards⁵².

The relevant narrative starts with the deeds of the Byzantine Emperor Basil II (976-1025). According to Glaber, Basil II, who ruled the Holy Empire of Constantinople, ordered one of his *satraps*, who were known by the name of *Cataponti* because *they live by the sea*, to go and claim from the cities of southern Italy (in the text: the cities that are beyond the sea, *transmarinis civitatibus*) the tribute that they owed to the Roman Empire (sc. the Western Empire). The satrap obeyed and sent a fleet to plunder the Italian possessions. This went on for two years, and the Byzantines subjugated a large part of the province of Benevento⁵³.

In the same period, the chronicler continues, a very brave Norman, Rudolf, fell into displeasure with count Richard [sc. Richard II, count of

51. No attempt is made to analyse Glaber's narrative by O. GUYOTJEANNIN, *L'Italie méridionale vue du royaume de France (XIe - milieu XIIIe siècle)*, in: *Il mezzogiorno normanno-svevo*, 146. He only points out that the monk sets his narrative of the Normans' arrival in the context of international political circumstances, which absorb it entirely. The papacy is the driving force in an effort that was little other than a struggle against the Byzantines, and which was subsequently taken over by the western emperor.

52. For the events, see F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, T. I, Paris 1907 (New York 1960) 76-80, 99-106; H. TAVIANI-CAROZZI, *La terreur du monde. Robert Guiscard et la conquête normande en Italie*, Paris 1996, 145-154, 168-174.

53. Rodulfus Glaber, *Historiarum libri quinque*, ed. J. FRANCE, Oxford 1989, 96: *Tunc etiam imperator Basilius sancti imperii Constantinopolitani precepit cuidam satrape suo, illi qui cognominatur Cataponti, eo scilicet quod iuxta marem inhabitet, ut a transmarinis civitatibus que Romano debentur imperio veniens tribute exigeret; qui libenter annuens misit Grecorum classem ad res Italicas sublaturas. Hoc vero pertemptatum est per duorum annorum spacium; non parva etiam pars subiugata est a Grecis Beneventane provincie.*

Normandy (996-1026)], and fearful of his wrath, took his own men (sc. his knights), went to Rome, and reported his situation to Pope Benedict VIII (1012-1024). The Pope, judging that Rudolf was a most able warrior, related to him his complaints about the invasion of the Roman Empire by the *Greeks*, and his grief over the fact that there was no one in those parts who could repel this alien nation (*viros extere nationis*). When Rudolf heard these things, he vowed to fight against the Byzantines (in the text: “those who live beyond the sea”, *transmarinos*), if the Italians would assist him, for they were the ones suffering rather than him. Then the Pope sent Rudolf and his men to the rulers of Benevento urging them to receive Rudolf peacefully, to always have him as leader in war, and to readily obey him. And so it happened. Subsequently, Rudolf attacked the Byzantine officials who were collecting the taxes and killed them. As a consequence, fighting broke out between Normans and Byzantines, in which the former repeatedly emerged victorious, taking over the castles that the Byzantines abandoned. Meanwhile, the word spread that a few Normans triumphed over the arrogant Byzantines, and many of Rudolf’s compatriots left their homeland for southern Italy, along with their wives and children⁵⁴.

54. Rodulfus Glaber, 96-98: *Contigit autem ipso in tempore ut quidam Normannorum audacissimus, nomine Rodulfus, qui etiam comiti Richardo displicuerat, cuius iram metuens cum omnibus quos secum ducere potuit Romam pergeret, causamque propriam summo pontifici exponeret Benedicto. Qui, cernens eum pugne militari elegantissimum, cepit ei querelam exponere de Grecorum invasione Romani imperii, seque multum dolere quoniam minime talis in suis existere qui repelleret viros extere nationis. Quibus auditis, spopondit se idem Rodulfus adversus transmarinos preliaturum, si aliquod ei auxilium preberent vel illi quibus maior incumbabat genuine necessitudo patrie. Tunc vero predictus papa misit illum cum suis ad Beneventanos primates, ut eum pacifice exciperent, semperque preliaturi pre se haberent, illiusque iussioni unanimes obedirent; egressusque ad Beneventanos qui eum, ut papa iusserat, susceperunt. Illico autem illos ex Grecorum officio qui vectigalia in populo exigebant inuadens Rodulfus, diripuit queque illorum ac trucidavit. His itaque auditis, illorum socii, qui iam plures civitates et castella proprie subiugaverant ditioni, coacto in unum suorum exercitu, inierunt prelium adversus Rodulfum et eos qui eius favebant parti. In quo scilicet prelio pars Grecorum occubuit maxima, insuper et castra aliqua dimisere vacua; que subsecutus Rodulfi exercitus victor obtinuit. [...] Interea cum auditum esset ubique quoniam paucis Normannorum concessa fuisset de superbientibus Grecis victoria, innumeralis multitudo etiam cum uxoribus et liberis prosecuta est a patria de qua egressus fuerat [Rodulfus].*

In Glaber's narrative, the plot is structured around the actions of three protagonists: the Byzantines, Rudolf and the Pope, i.e. the Roman Church. The characteristics attributed to the protagonists and the plot of the narrative reveal how – and by the mediation of which cultural representations – the author perceived the arrival of the Normans. In his perception, the Byzantines were, for the westerners, a different cultural group who did not share in the western medieval culture. Glaber not only has the Pope calling them *viros extere nationis*⁵⁵, but also chooses specific words that denote the ethnic Otherness, the 'foreignness' of this group. The term *transmarinus* that the author uses twice⁵⁶ means the one living beyond the sea, and by extension the foreigner, with the Adriatic Sea considered as the boundary between Western Europe and the Byzantine Empire. The activities of the Byzantines turn against the Roman Empire, as they collect by force taxes belonging to the latter. At this point, again, the choice of words by which the narrative is carried forth recites: a Byzantine fleet was sent to plunder the Italian possessions (*Grechorum classem ad res Italicas sublaturas*⁵⁷); the reference to the fleet precisely signifying the use of force by the Byzantines. Later in the narrative, the Byzantines are called *superbientes*⁵⁸, arrogant. Denoting something more than merely a human moral imperfection, *superbia* held a specific position in the value-system of medieval culture, and constituted one of the mortal sins. According to the interpretation of the Old Testament, arrogance was the sin of disobedience, the sin of rising up against the power of God, and by extension, against any earthly authority, secular or spiritual, stemming from God. This is the reason why this sin was considered the foremost enemy of socio-political order⁵⁹. The Byzantines, trespassing the rights of the Roman Empire in southern Italy, turned at the same time against God who had selected the western emperor, and had appointed him to rule over the *oecumene*. Besides, reference to the few Normans who triumphed over the much more numerous Byzantines does not only allude to the superior fighting skills of the Normans. Concealed within this phrase is the notion of Otherness, as boundaries are once more delimited between

55. Ibid.

56. See notes 53 and 54.

57. See note 53.

58. See note 54.

59. W. HEMPEL, *Übermuot diu alte... Der Superbia-Gedanke und seine Rolle in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Bonn 1970, 9-28.

the Byzantine and the Western world: the Byzantine soldier is implicitly presented as the counter-image of the Western knight, whose code of honour does not allow but for bravery and self-sacrifice in battle.

The perception of the Normans by Glaber is compared to the image of the Byzantines formed by the Westerners, as previously seen⁶⁰. The monk is not primarily interested in the Normans' ethnic origin, because he considers them members of the wider western medieval culture. It can be argued that the lack of information on the Normans' provenance is due to the fact that both they and the author came from the same political entity, the French Kingdom. This might be the reason for the particularly positive image of the Normans in the narrative. The characterisation *audacissimus*⁶¹ (most brave) that the author uses for Rudolf, the Pope's decision to recount to him the situation in southern Italy based on his judgement that Rudolf was a most able warrior (*cernens eum pugne militari elegantissimum, cepit ei querelam exponere de Grecorum invasione Romani imperii*)⁶², as well as the Pope's complaint that nobody in that area was able to repel the Byzantines (*multum dolere quoniam minime talis in suis existeret qui repelleret viros extere antionis*)⁶³, not only provide a positive image of the Normans, but also legitimise their settlement, and by extension their authority, in southern Italy.

The attempt to legitimise Norman authority in the area emerges from the process of narrating itself. Our attention should turn to Pope Benedict VIII's alleged instruction to the Lombard rulers. He urged them to accept Rudolf as their permanent army leader, and to eagerly obey his orders (*semperque preliaturi pre se haberent, illiusque iussioni unanimes obedirent*)⁶⁴. Quite aside from the fact that to command the army was essentially a position of political authority in a period when the person responsible for organising the army usually also held political/administrative powers⁶⁵, the eager obedience of the Lombards to Rudolf's orders denotes their subjection to the Normans. Therefore, thanks to their warrior skills, their fighting superiority

60. See p. 116-119.

61. See note 54. From the context it becomes evident that the adjective *audax* is not used in its negative sense, i.e. 'presumptuous'.

62. *Ibid.*

63. *Ibid.*

64. *Ibid.*

65. J. COLEMAN, *A History of Political Thought. From the Middle Ages to the Renaissance*, Oxford 2000, 13-18.

over the Lombards and the expulsion of the ‘alien’ Byzantines from Western Europe, the Normans’ claims of authority in southern Italian territories are made legitimate.

These claims, as presented by Glaber, were first legitimised by the Roman Church, which led the Normans to the south, and gave the relevant instructions to the Lombard rulers. Thus, it is time to turn our attention to the third protagonist of the plot, Pope Benedict VIII. First, it is necessary to examine how Glaber’s narrative has been treated by historical research with regard to the activity of the pontiff. The historians, in their effort to show how events unfolded, attempted to verify the author’s information on whether the Roman Church directed the Norman knights to southern Italy⁶⁶. Although in the past it had been claimed that Glaber’s narrative reflected the facts⁶⁷, research now accepts that the Roman Church played no part in the Normans’ arrival and settlement in the area⁶⁸. H. Hoffmann was the first to challenge Glaber’s information, scrutinizing exhaustively the relevant sources. Despite his criticism of the French monk’s information, he did not attempt to explain why Glaber presented the beginnings of Norman presence in southern Italy in this way. He limited himself to noting that

66. Rudolf’s meeting with Benedict VIII and his transition to southern Italy following the Pope’s admonition is also mentioned by the monk Ademar of Chabannes, who narrated the events of years 508-1028, and died around 1031. The present study does not examine this source in detail, as the brevity of the reference and the lack of specific narrative motifs does not allow for any safe conclusions on the monk’s conceptual process. See Ademar, *Historiarum libri III*, ed. D. G. WAITZ, [MGH Scriptorum 4], Hannover 1841 (Stuttgart 1981), 140.32-37: *Richardo vero comite Rotomagi, filio Richardi, Normannos gubernante, multitudo eorum cum duce Rodulfo armati Romam, et inde conivente papa Benedicto, Appuliam aggressi, cuncta devastant. Contra quos exercitum Basilius intendit, et congressione bis et ter facta, victores Normanni existunt. Quarto congressu cum gente Russorum victi et prostrati sunt et ad nichilum redacti et innumeri ducti Constantinopolim, usque ad exitum vitae in carceribus tribulati sunt.*

67. E. JORANSON, The inception of the career of the Normans in Italy – Legend and History, *Speculum* 3 (1948) 353-396. The same opinion by J. FRANCE, The occasion of the coming of the Normans to Southern Italy, *Journal of Medieval History* 17.3 (1991) 185-205.

68. HOFFMANN, *Die Anfänge*. See also G. A. LOUD, Betrachtungen über die normannische Eroberung Süditaliens, in: *Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte. Peter Herde zum 65. Geburtstag*, ed. K. BORCHARDT – E. BÜNZ, Stuttgart 1998, 115-131.

the French monk had scarce information at his disposal⁶⁹. This observation, however, does not answer the question why Glaber perceived these events in such a way, and why he composed his narrative in this specific way, using whatever information he might have had.

An answer could be found by attempting to discern the outlook through which the author approaches the Roman Church. Benedict VIII is presented as the only one who is concerned and saddened by the situation developing in southern Italy. Although the area is considered to belong to the Western Empire, something which is actually pointed out in the text⁷⁰, the western emperor himself is absent from the narrative. Through his absence, the narrating makes evident his negligence and/or inability to act⁷¹. At the same time, there is an implicit comparison with the head of the Roman Church who takes an active interest and eventually procures a solution to the problem. The Roman Church is, therefore, shown as carrying out the role of the saviour of the Christians, and her superiority over the western emperor is brought into relief. This view of the Roman Church by Glaber is in no way surprising. The author from Burgundy spent his life in the monasteries of the area, including Cluny for a brief period⁷². The Cluniac ideology is too well known to be extensively presented here. It is only worth noting that the monastery of Cluny was the breeding ground of efforts for *libertas ecclesiae* from secular interventions. In order to achieve their aim, the abbots of the monastery established close ties with the Roman Church, treating her as the sole protector of ecclesiastical affairs. As the monastery's power and influence grew, so did that of the Holy See, and their close links helped develop the notion of participation in a unitary ecumenical Church. It was precisely

69. HOFFMANN, *Die Anfänge*, 136-142.

70. See notes 53 and 54.

71. It should be noted that subsequently in his narrative, Glaber mentions Henry II's expedition to southern Italy in 1021-22, which is in fact presented as the result of a request by Rudolf the Norman to the western emperor to assist the Normans. This information is not corroborated by other sources: Raoul Glaber, III, 100: *Perspiciensque Rodulfus suos defecisse virosque illius patrie minus belli aptos, cum paucis perrexit ad imperatorem Henricum, expositurus ei huius rei negocium. Qui benigne illum suspiciens diversis muneribus ditavit, quoniam rumor quem de illo audierat cernendi contulerat desiderium. Protinus imperator, congregans exercitum copiosum, ob tuendam rem publicam ire disposuit.*

72. Glaber was only for a brief period at Cluny, but all the monasteries that he lived in, eight in total, were deeply influenced by Cluny's policy, with which in any case they had close ties. See the introduction by J. FRANCE, *Rodulfi Glabri Historiarum*, 23.

this ideology, as it has been shown, that inspired Glaber in structuring his historical narrative⁷³.

His narrative on the reasons for the Normans' arrival in southern Italy should be seen in this context. The author cannot treat an important event of the period he is recounting without connecting it to the activity of the Roman Church, which is furthermore in close proximity to southern Italy⁷⁴. Much more importantly, however, the specific description of the meeting between Rudolf and Benedict VIII, emphasises the pre-eminence of the Holy See, legitimises its claims on the ecclesiastical affairs of southern Italy, and reinforces its position against the Western Empire. It is not at all unlikely that the conceptual framework, which shaped Glaber's thought, was also influenced by contemporary developments in Rome. The monk experienced – even if from a distance – the political and ecclesiastical frictions upsetting the Holy See during the pontificate of Pope Benedict IX (pope in 21.10.1032-Sept.1044, 10.3.1045-1.5.1045, 8.11.1047-16.7.1048). The Pope had opposed the political intervention of the Western Empire in the internal affairs of the Church, and had furthermore attempted to reinforce the influence of the Roman Church in southern Italy, where it was threatened by the activity of the Byzantine Church. In fact, the expulsion of the Pope from the city in 1044 on account of an uprising incited by the Roman nobility is, chronologically, the last event mentioned in the monk's work⁷⁵. Therefore, perhaps wishing to 'cleanse' the Roman Church from its troubles, to stress its superiority over the authority of the western emperor, and to legitimise its policy, Glaber narrated the arrival of the Normans in southern Italy in this manner, attributing the 'deliverance' of the area from the Byzantines to the initiatives of Pope Benedict VIII⁷⁶.

73. FRANCE, *Rodulfi Glabri Historiarum*, 20. A point that is also stressed by HOFFMANN, *Die Anfänge*, 139.

74. The main routes – identical since antiquity – for anyone wishing to reach southern Italy from France necessitated a passage from Rome. See TAVIANI-CAROZZI, *La terreur*, 130-131.

75. Benedict IX was accused of immoral behaviour, but the information is too scant to establish this. For the Pope's activity, about which relatively little is known, see *Dictionnaire historique de la papauté*, s.v. Benoît IX (K.-J. HERMANN); *LexMA*, v., s.v. Benedikt IX (R. SCHIEFFER).

76. H. TAVIANI-CAROZZI, *La terreur*, 132-134, simply quoting the information by Glaber, notes that they reflect the claims of the Holy See to bring Apulia and all the Greek areas of

It is very difficult to establish whether Glaber's narrative was shaped by fragmented information that did not allow the monk to have a clearer picture of the early days of the Normans' arrival in southern Italy, or whether it was a deliberate effort on his part to promote the political importance of the Roman Church. The medieval historical perception understood history as evolving in a linear way, according to God's plan for the salvation of the world. For the medieval man, *historia*, i.e. the writing of history, meant the narrative of actual events, which also incorporated an effort to explicate or interpret those events in a way that made the workings of Divine Providence evident. In his interpretative scheme, the medieval historiographer does not discern any structural differences between his own time and the earlier periods, the events of which he is relating. Thus, it is a frequent phenomenon that events of the past are presented and interpreted on the basis of the cultural circumstances of the historiographer's age⁷⁷. As Glaber was aware of the efforts of Benedict IX to impose the influence of the Roman Church in southern Italy at the expense of the Greek Church, and, at the same time, his attempt to emancipate the Holy See from the interventions of the Western Empire, it is understandable that he correspondingly narrated or interpreted the arrival of the Normans in southern Italy based on whatever information he had. On the other hand, medieval historiography is institutional History, i.e. it relates not to individuals, but to the institutions they represent, such as monasteries, bishoprics, kingdoms, empires. One of its basic purposes is to promote such institutions, to stress their pre-eminence, to legitimise their claims, particularly in times of crisis. The past constitutes, for the medieval historical perception, the weightier argument and the indisputable legitimising factor. Hence, the historiographers customarily relate foundation and genealogical myths, bearing little to no relation to reality⁷⁸. Even in such cases, however, it is not easy to speak of propaganda and deliberate falsification of reality, in modern terms, as we are dealing with a historical perception that differs radically from the modern one. This is precisely the value of studying the *Weltanschauung* of medieval historians. It does not

southern Italy back into the sphere of influence of the Western Empire, and therefore under its own jurisdiction in ecclesiastical affairs, as it had been challenged by the Greek clergy.

77. On medieval historical perception, see GOETZ, *Geschichtsschreibung*, 92-136, with references to earlier bibliography.

78. GOETZ, *Geschichtsschreibung*, 337-347.

only contribute to source-criticism in order to reconstruct the events of medieval History, but it also provides us with a research tool for studying the thought-world of medieval people, on which we are now entirely reliant in order to compose the history of the Middle Ages.

Additionally interesting is the information provided by other authors from the French Kingdom, where the effort to legitimise the Norman conquests in southern Italy is equally evident. Reading the narrative of the monk Hugh of Fleury (narrative of years 842-1108), we can see that the author is interested neither in the ethnic origin of the inhabitants of the area, nor in the western emperors' rights over it. His approach and, consequently, his outlook are not ecumenical, but mostly limited to the boundaries of the French Kingdom. Besides, his work focuses on the French kings. In his narrative, the dominant motif is the energy/vigour (*strenuitas*) and the sharpness of wit (*ingenii acrioris*) that characterized the Normans. Referring to the years 1016/17 he relates that Richard, a vigorous man (*vir strenuus*), a freeman yet not from a particularly noble family, arrived with his knights on mount Gargano of Apulia. When the Normans realised that the inhabitants of the area were indolent and inert (*homines eiusdem terrae esse desides et inertes*), they remained there and called others from Normandy with the incentive that, if they joined them, they would win riches and honours. Then, Hugo, making a chronological leap, refers to Robert Guiscard highlighting his sharpness of wit which led him to subjugate Sicily and Calabria (*Rotbertus cum esset vir ingenii acrioris, Siciliam et Calabriam postmodum suo sibi subiecit ingenio*)⁷⁹. The antithetical pairs vigour/indolence and

79. Hugo Floriacensis, *Liber qui modernorum regum Francorum continent actus*, ed. D. G. WAITZ [MGH SS 9], Hannover 1851 (Stuttgart 1983), 389.4-14: *Hac denique tempestate quidam miles Normannus nomine Richardus, vir quidem strenuus et ingenuus, sed non magnae nobilitatis, cum quibusdam militibus suae gentis oracionis causa montem Garganum expeiiit. Sed cum peragrata Apulia animadvertisset homines eiusdem terrae esse desides et inertes, ibidem remansit et socios suos secum retinuit. Demum vero mandavit hominibus suae terrae, ut, si vellent, diviciis et honoribus ditari, ad eum confluerent. At illi deni ac viceni ceperunt crebro ad eum confluere. Inter quos nepos prefati Richardi Rotbertus eo profectus est. Qui cum numero viribusque valde crevissent, magnam provinciae partem sua sibi subposuere industria. Verum memoratus Rotbertus cum esset vir ingenii acrioris, Siciliam et Calabriam postmodum suo sibi subiecit ingenio. Et cum vivendi finem fecisset, duos reliquit filios, Rotgerium et Buiamundum. Quorum Rotgerius dux nobilis fuit, et Buiamundus pene totum orbem fama suae replevit industriae.*

sharpness of wit/inertia, around which the narrative is structured, legitimise the Norman conquest of southern Italy.

Furthermore, the internal economy of the text reveals, in my view, the collective values of French society, or more precisely those of its upper classes, in the 11th century. The virtues attributed to the Norman knights, which, at the same time, the inhabitants of southern Italy lack, should probably be seen as part of a value-system which had taken shape already since the late 10th century in French society, and particularly within the aristocracy. Manorialism led, among other things, to the creation of a class of warriors, *milites*, whose sole occupation was war, and who gradually penetrated into the aristocracy. Committed to the service of their lords through feudal bonds, this group gradually developed a collective code of values, defined by the importance of bravery, loyalty to the lord, and the active pursuit of adventure and material gain⁸⁰. It is not an unrelated development that in the 11th century, when this body of professional warriors had established itself, the French society experienced a significant movement for expansion. As it has been rightly noted, it is in the context of this movement – which in any case characterised the society of Christian Spain as well as those of the German kingdom and the Italian maritime cities – that we should interpret the arrival of the Normans in southern Italy⁸¹. The implicit comparison, in the text, of the two value-systems, i.e. of the French and the southern Italian society, aims at bringing into relief the cultural superiority of the Normans, and, as has been argued, at demonstrating the legitimacy of their conquests⁸².

80. G. DUBY, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1996, 609-619; J. FLORI, *L'essor de la chevalerie, XIe-XIIIe siècles*, Genève 1986, 119-130. Cf. the narrative of Siegebert of Gembloux, *loc. cit.*, note 30.

81. LOUD, *Betrachtungen*, 116-118; GUYOTJEANNIN, *L' Italie méridionale*, 153 stresses that the narrative of Hugh of Fleury reflects the 'common opinion' of his time, namely that the Norman expeditions constituted a rare example of social and political advancement, and are in fact presented in his work detached from the international political context of the period.

82. The *inertia* of the inhabitants of southern Italy which "convinced" the Normans to settle in the area is also mentioned by Arnulf of Milan. See note 23. ANDENNA, *Il Mezzogiorno normanno-svevo*, 41, referring to the argument of *inertia* as well as of the wealth of the Italian land, notes – but without explaining in detail – that those were two motifs of classical literature or, rather, two commonplaces. In my view, interpreting stereotypical traits as common-

In another chronicle from the French Kingdom, that of the abbot Hugh of Flavigny (narrative of years 1-1102), the atrocities committed by the Normans in Rome in 1084, when they invaded in order to assist Gregory VII, are depicted not as a characteristic trait of the *gens Normannorum*, as in the sources coming from the Western Empire⁸³, but as *mos victoribus*, the custom of victors⁸⁴. It should be taken under consideration, at this point, that the abbot of Flavigny, up to 1096, held an anti-imperial stance in the Investiture Controversy, while he subsequently endorsed the imperial position⁸⁵. This is perhaps one of the reasons why he characterised thus the brutalities perpetrated by the Normans in Rome.

It is time now to summarise the conclusions arising from the analysis of the thought-process of the medieval authors under examination. As a general principle, the conceptual process is defined primarily by the cultural proximity or distance between the observer and the observed. The process of perceiving Otherness is of strategic importance, as it is activated in a context of conflict, when the Other impinges on the interests of the Self. The difference itself is of no consequence. Otherness is of interest only when it affects power-relations, challenging the status quo. This constitutes the starting point of observation, as well as the reason for describing the Other. It is at this point that the *Weltanschauung* defining the process of perception is activated. For the medieval West, the participation in western culture and – consequently – common religious identity played an important role in the perception of the Other. This was one of the reasons why the Normans

places is a methodological error. It presupposes that they are transmitted unchangeable from one era to another. Thus, no structural differentiation (i.e. mentalities, social values) between different eras can be discerned. Cultural representations, even if similar to those of the past, ensue from contemporary ideas or cultural facts.

83. See note 25.

84. *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis*, ed. G. H. PERTZ [MGH Scriptores 8], Hannover 1848 (Stuttgart 1992), 462.48-53: *At quia Normannorum instabilitas Urbe capta et praedae data multa mala perpetraverat, nobilium Romanorum filias stuprando, et nocentes pariter innocentesque pari poena affligendo, nullumque modum, uti victoribus mos est, in rapina, crudelitate, direptione habendo: veritus ne duce recedente infidelitas Romana exagitata recrudesceret, et quos antea habuerat quasi fidos amicos, pateretur infidos, cedendum tempori arbitratus, Salernum se contulit.*

85. See the introduction to his work, in MGH *Scriptores* 8, 280-284.

were initially positively received in southern Italy, and their presence there did not become the subject of observation and analysis. Subsequently, when they impinged on the sovereign rights of the Western Empire in southern Italy with their conquests, they “incited” the conceptual process of their contemporaries, and they were seen as covetous Others, based on criteria whose political dimension could not be dissociated from the religious one.

Both the Western and the Byzantine Empire perceived the Normans through the perspective of their ecumenical claims. The imperial rights, and by extension God who is the source of their legitimacy, constituted the key notions with regard to the perception of the invaders of southern Italy. In the Byzantine Empire, the context within which the Normans were perceived was furthermore defined by the distinction between Byzantine and “barbarian”, which meant to highlight the latter’s political and cultural inferiority. The ethnic difference which was mentioned both by the Byzantines and the Westerners, does not seem to have constituted a defining conceptual notion. It was mentioned as a means of demonstrating Otherness. That is, the Normans were the *gens adventitia* in relation to the inhabitants of southern Italy, but this ethnic difference did not define the way they were perceived. The foreign nation became *diversa* when it was transformed into *de Deo ignara*, i.e. ignorant of God, as it turned against both human and divine laws by not respecting the rights of the Western Empire. In other words, what appears to have perturbed contemporaries was not the conquest by a foreign people, but the nature of the conquest which was ‘tyrannical’.

Different was the outlook of the authors of the French Kingdom who did not perceive the Normans as Others coveting an area upon which they had no rights; on the contrary, they attempted to legitimise the Norman conquests. The basic notion apparently defining their thought-process was the chivalric culture which was just being formed in the kingdom, i.e. the image of the brave, shrewd knight. It appears, in fact, that they did not see the inhabitants of southern Italy as participating in this culture, since the latter were depicted as slothful and pusillanimous. It would be interesting to establish to what extent this perception was based on a feeling of participation in a shared cultural identity, bringing all the nations of the French kingdom together. In order to draw safe conclusions, however, one should also examine the sources of the 12th century. In any case, the absence of an ecumenical perspective in the kingdom and the recognition of the pre-

eminence of the Roman Church as *mater omnium christianorum* played a crucial part in the creation of a positive image of the Normans by the authors from the French lands.

With regard to the third question posed in the preface of the present study, namely to what extent the Byzantine Empire can be included, in terms of historiography, in the Medieval West, the answer appears to be negative. Byzantium belonged, for the medieval Westerner, to a different cultural grouping, something which, after all, facilitated the Normans' intervention in southern Italy and their initially favourable reception. It is, in fact, telling that the Byzantines, as also, of course, the Saracens, operated as narrative and conceptual paradigms for the activities of the Normans in southern Italy.

At this point, it would be useful to put forth some concluding thoughts with regard to the methodology implemented throughout this study. Analysing the plot and the narrative motifs structuring the narrative proves particularly important in exploring the mentality of the medieval man. For example, one need only remember the motif of the tyrant of the Greek and Roman antiquity, which provides structure to the narrative and, at the same time, a conceptual framework through which the Other is perceived. Detecting this motif in the plot elucidates, first of all, the content of the characterisation "tyrant" used for the Norman kings of southern Italy and Sicily during the 12th century. As was evident from the sources of the 11th century, this word did not only contain the meaning of usurping authority, but it also carried with it an entire sequence of moral and value judgments. Furthermore, this motif demonstrates the survival of ancient political thought in the medieval world. If we turn to the authors from the French Kingdom, we note that the plot is structured around the activity of two protagonists, the Normans and the inhabitants of southern Italy, and the narrating process is built on the antithetical pairs "bravery - pusillanimity" and "industriousness - slothfulness". This narrative structure not only reveals that the Norman conquests in southern Italy were applauded by the authors from the French Kingdom, but – more importantly – also brings to light a particular worldview based on collective social values that had taken shape in that area. In Ralph Glaber's narrative, examining the narrative plot and the functions of the protagonists reveals the mentality of the author and the social group he belonged in, and it offers historians investigating politi-

cal developments, a “tool” with which to study the work of the French monk. In conclusion, it would not be too daring to argue that if we take no interest in decoding the notions that defined the thought-process of medieval men, we will unavoidably keep seeing their world through our own eyes, and we will be “historiographing” our own, personal, “middle ages”.

The perception of difference and the differences of perception:
The image of the Norman invaders in southern Italy in contemporary
western medieval and Byzantine sources

The paper examines the image of the Norman invaders in southern Italy in contemporary western medieval and Byzantine sources. The comparative method and the methodology of linguistic and literary criticism are equally applied. The interest is focused on the conceptual notions that defined the perception of the Norman invaders by medieval men and, consequently, their cultural representation. In this way, mentalities and social values are revealed, and thus, historians investigating political developments are offered a research tool for interpreting medieval historical sources.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ

ΘΕΡΑΠΕΙΕΣ ΑΣΘΕΝΕΙΩΝ ΜΕ ΖΩΪΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΥΛΕΣ
ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΘΕΡΑΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Οί βυζαντινοί ιατροί – συγγραφείς ασχολήθηκαν γενικότερα με ποικίλα ζητήματα, όπως ή φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, ή εκδήλωση και διάγνωση νοσημάτων και ή χειρουργική. Ωστόσο, καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο, ή παραγωγή έργων σχετικών με χειρουργικές ή άλλες θεραπευτικές μεθόδους φαίνεται να είναι πενιχρή, συγκριτικά με τὰ αντίστοιχα διατροφικά ιατρικά συγγράμματα¹. Σε αὐτὰ περιλαμβάνονται ὁδηγίες περὶ ὑγιεινῆς διατροφῆς καὶ ἀναφέρονται παράλληλα θεραπευτικές ιδιότητες φυτικών καὶ ζωϊκῶν προϊόντων, οἱ ὁποῖες ἐπενεργοῦν στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ κατὰ τὴν λήψη τους εἴτε ὡς τροφὲς εἴτε ὡς φάρμακα.

Οἱ συγγραφεῖς τῶν ιατρικῶν διατροφικῶν κειμένων κινοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πάνω σὲ δύο ἄξονες: ὁ ἕνας στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν θρεπτικὴ ἀξία τῶν τροφῶν ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀφορᾷ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τῶν τροφῶν ἢ ὀρισμένων μερῶν τῶν ζώων. Οἱ ἄξονες αὐτοὶ εἶναι ἀλληλοεξαρτώμενοι, καθὼς ἡ λήψη κάθε εἴδους τροφῆς ἔχει ἄμεση ἢ ἕμμεση ἐπίδραση στὴν ἀναλογία τῶν χυμῶν² στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ: τὸ αἰ-

1. Γὰ τὴν σχέση διατροφῆς καὶ ιατρικῆς στὸ Βυζάντιο βλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα στὴν διατροφή καὶ σὲ ιατρικὴ χρῆση στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῶν ἀντιλήψεων γὰ τὰ ζῶα καὶ τὴν χρῆση τῶν προϊόντων τους κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2010, σσ. 43 κ. ἐξ.

2. Βλ. J. JOUANNA, *La postérité du traité hippocratique de la nature de l'homme: la théorie des quatre humeurs*, στί: *Ärzte und ihre Interpreten, Medizinische Fachtexte der Antike*

μα³, τὸ φλέγμα⁴, τὴν ξανθὴ καὶ τὴν μέλαινα χολή⁵. Ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς περιγραφὲς τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν περὶ χυμῶν εἶναι αὐτὴ τοῦ Λέοντος τοῦ ἰατροσοφιστοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ τέσσερα βασικὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, πῦρ, γῆ, ἀήρ καὶ ὕδωρ, οἱ τέσσερις ἐποχὲς τοῦ ἔτους καὶ οἱ τέσσερις ἡλικιακὲς φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, νεότης, ἀκμὴ, παρακμὴ καὶ γῆρας, παρουσιάζουν ἀλληλένδετη σχέση μὲ τοὺς χυμοὺς τοῦ ὀργανισμοῦ⁶.

Ἡ διατάραξη τῆς ἀναλογίας τῶν χυμῶν θεωρεῖται κύριος υπεύθυνος γιὰ τὴν ἐμφάνιση δυσλειτουργιῶν καὶ νοσημάτων, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἰσορροπία τῶν χυμῶν στὸν ὀργανισμό ἀποτελεῖ καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ὑπαρξη καλῆς ὑγείας. Ἔτσι ἡ αὔξηση τῆς πηκτικότητος τοῦ αἵματος βλάπτει τὴν ὑγεία καὶ συνήθως ἀποδίδεται σὲ κατανάλωση λιπαρῶν τροφῶν⁷. Ἡ μείωση τῆς ποσότητος τοῦ φλέγματος θεωρεῖται εὐεργετικὴ γιὰ τὸν ὀργανισμό καὶ συνδέεται μὲ τὴν κατανάλωση τροφῶν ποὺ συμβάλλουν στὴν ἰσορροπία ποσότητα τοῦ χυμοῦ αὐτοῦ

als Forschungsgegenstand der klassischen Philologie, ἐπιμ. C. W. MÜLLER – C. BROCKMANN – C. W. BRUNSCHÖN, Leipzig 2006, σσ. 117-141.

3. Διεθνῆς Ἐπιστημονικὴ Ὀνομασία (στὸ ἐξῆς ΔΕΟ): *Haema*. LSJ⁹, λ. αἷμα. W. A. NEWMAN, *The American illustrated medical dictionary*, Philadelphia 1938 (στὸ ἐξῆς *MedDict*), λ. *blood / haema*. Ἐπίσης, τὸ ἔγκυρο ἠλεκτρονικὸ λεξικὸ ἰατρικῆς ὀρολογίας www.pubmed.gov (a service of the US National Library of Medicine and the National Institutes of Health), λ. *blood*.

4. ΔΕΟ: *Phlegma*. LSJ⁹, λ. φλέγμα. *MedDict*, λ. *phlegma*.

5. ΔΕΟ: *Chole*. Βλ. LSJ⁹, λ. χολή. *MedDict*, λ. *chole*. Πρβλ. R. J. DURLING, *A dictionary of medical terms in Galen*, Leiden-New York 1993, λ. χολή.

6. Βλ. Λέων ἰατροσοφιστής, *Σύνοψις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων*, ἔκδ. R. RENEHAN, *Leonis medici de natura hominum synopsis* (Corpus medicorum Graecorum [=CMG], 10/IV), Berlin 1969, σ. 18, §3.

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος [βλ. σημ. 15], 2.59. Ἄετιος Ἀμιδηνός [βλ. σημ. 16], 2.121. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Στίχοι κατὰ ἰατρικὴν ἐπιστήμην εἰς τοὺς ἰβ' μῆνας*, ἔκδ. J. L. IDELER, *Physici et Medici Graeci Minores*, τόμ. I-II, Berolini 1841-1842 (ἀνατ. Amsterdam 1963) [στὸ ἐξῆς: IDELER], I, 418-420. (Οἱ στίχοι παραδίδονται ἀπὸ πολλὰ χειρόγραφα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποία τοὺς προσγράφουν στὸν Πρόδρομο, σὲ ὀρισμένα φέρονται ὡς ἀνώνυμοι, ἐνῶ σὲ ἓνα χφ. ἀποδίδονται στὸν Μιχαῖλ Ψελλὸ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο στὸν Νικόλαο Καλλικλή: βλ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* [WBS XI], Wien 1974, 55, ἀρ. 159, καὶ R. ROMANO, *Nicola Callicle Carmi*, Napoli 1980, σσ. 49-54 (βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 22). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, ἔκδ. IDELER, II, σσ. 368 κ. ἐξ.

στὸν ὄργανισμό⁸. Ἡ διάκριση τῆς χολῆς στὰ ἰατρικὰ κείμενα σὲ *ξανθὴ* καὶ *μέλαινα* πρέπει νὰ βασίζεται στὴν πηκτικότητα τοῦ χυμοῦ αὐτοῦ. Ὅταν ἡ πηκτικότητα εἶναι ὑψηλὴ, ἡ χολὴ εἶναι βαθύχρωμη καὶ ἐπικρατεῖ σὲ αὐτὴν τὸ φαιὸ χρῶμα, ἐνῶ ὅταν ἡ πηκτικότητα εἶναι χαμηλὴ, ἡ χολὴ εἶναι ἀνοιχτόχρωμη καὶ ἐπικρατεῖ τὸ ὠχρό. Ἡ αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἰατροὺς βλαπτικὴ γιὰ τὸν ὄργανισμό καὶ συνδέεται στὰ κείμενα μὲ τὴν κατανάλωση λιπαρῶν τροφῶν, ποὺ αὐξάνουν τὴν πηκτικότητα τοῦ ὑγροῦ. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ χολὴ πολλῶν τετραπόδων ζώων καὶ πτηνῶν συνιστᾶται εἴτε ὡς διατροφικὸ εἶδος εἴτε ὡς πρώτη ὕλη σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ τὴν θεραπεία νοσημάτων καὶ δυσλειτουργιῶν τῆς ἀνθρώπινης χολῆς.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδας σχετικὰ μὲ τὴν κακὴ κατάσταση τῆς ὑγείας του, τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴν κλιματικὴ ἀλλαγὴ καὶ τὴν κακὴ διατροφή, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν διαταραχὴ τῆς ἀναλογίας τῶν χυμῶν στὸν ὄργανισμό⁹. Ἀντίθετα ὁ Τιμαρίων στὸ ὁμώνυμο κείμενο, ἀσκεῖ εἰρωνικὴ κριτικὴ στὶς ἰατρικὲς ἀντιλήψεις ποὺ τοῦ ἐπέβαλαν αὐστηρὴ δαίαιτα, προκειμένου νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ σοβαρὴ ἀσθένεια, ἡ ὁποία ὅμως τὸν ἀπεστέρησε, ὅπως λέει, σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τοὺς τέσσερεις χυμοὺς ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχε ὁ ὄργανισμὸς του¹⁰.

Ἡ αὐξομείωση τῶν χυμῶν ἐπιπλέον θεωρεῖται ἀνάλογη τῆς ἰδιοσυγκρασίας κάθε ἀνθρώπου καὶ τῆς χρονικῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία καταναλίσκεται κάθε εἶδος τροφῆς¹¹. Ἡ τελευταία αὐτὴ παράμετρος ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ στὸν συσχετισμὸ τῶν τεσσάρων χυμῶν μὲ τὰ ἰσάριθμα βασικὰ συστατικὰ τῆς φύσεως *πῦρ, ὕδωρ, γῆ, ἀήρ* καὶ τὶς ἐναλλαγὰς θερμοῦ – ψυχροῦ, ποὺ ἐπιφέρουν οἱ ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του, ποὺ υἰοθετήθηκε ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἰα-

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, 2.32, 2.63. Θεοφάνης Νόννος [βλ. σημ. 20], σ. 122. Συμεῶν Σήθ [βλ. σημ. 21], σσ. 33, 118.

9. Βλ. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida Lettres* [CFHB 16/II], Θεσσαλονίκη 1986, ἐπιστ. 113, σ. 539.9 κ. ἔξ.

10. Βλ. Ἀνώνυμος, *Τιμαρίων*, ἔκδ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Napoli 1974, σσ. 400-412. Βλ. κυρίως σσ. 410-412: *Ποῦ γὰρ εἶκὸς ἄνευ τῶν τεσσάρων στοιχειωδῶν χυμῶν ἄνθρωπον ζῆν τὴν ἄνω καὶ παρὰ τὸν βίον ζωὴν*.

11. Ἱερόφιλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Στίχοι εἰς τοὺς ἰβ' μῆνας*, ἔκδ. IDELER, I, 418-420.

τρούς, τὸ θέρος, ὁ χειμῶν, τὸ φθινόπωρον καὶ τὸ ἔαρ ἐπιφέρουν ἀντιστοιχῶς θερμότητα, ψυχρότητα, ξηρότητα καὶ ὑγρότητα, ιδιότητες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς χυμούς, ξανθὴ χολή, φλέγμα, μέλαινα χολή, αἷμα. Ἐπομένως ἡ σχέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ὡς ἑξῆς:

- α) Πῦρ - θέρος - θερμότητα - ξανθὴ χολή
- β) ὕδωρ - χειμῶν - ψυχρότητα - φλέγμα
- γ) Γῆ - φθινόπωρο - ξηρότητα - μέλαινα χολή
- δ) Ἀήρ - ἔαρ - ὑγρότητα - αἷμα¹².

Στὸν συσχετισμὸ αὐτὸν βασίστηκε ἀργότερα ἡ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη τοῦ Ὁρειβάσιου γιὰ τὴν μετάδοση τῶν πανδημῶν νοσημάτων μέσω τοῦ εἰσπνεόμενου ἀέρα. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἀλλοιωμένες ἀπὸ ὑψηλὴ θερμοκρασία τροφές καὶ μολυσμένο νερὸ εἶναι οἱ πιὸ συχνές αἰτίες ἐπιδημιῶν¹³. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτὴ ἡ κατηγοριοποίηση ὀρισμένων εἰδῶν τῆς πανίδας, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ Ἀρέθας Καισαρείας μὲ τὰ ἴδια κριτήρια καὶ ἡ αἰτιολόγηση τῶν χαρακτηριστικῶν ιδιοτήτων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τους¹⁴.

Οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενά τους σὲ θέματα θεραπειῶν μέσω διατροφῆς ἢ λήψεως φαρμακευτικῶν σκευασμάτων εἶναι κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ οἱ: Ὁρειβάσιος (4ος αἰ.)¹⁵, Ἀέτιος Ἀμιδηνός (6ος

12. Βλ. Γαληνός, *Τῶν εἰς τὸ περὶ χυμῶν Ἱπποκράτους ὑπομνημάτων*, ἔκδ. C. G. KÜHN, *Medicorum Graecorum Opera quae exstant* [στὸ ἑξῆς MGO] 16, Leipzig 1829, 1.8-9. Γαληνός, *Περὶ κρᾶσεων*, ἔκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni, opera I* [MGO 1], Leipzig 1821, 1.1.

13. Βλ. Ὁρειβάσιος, *Σύνοψις ἐννέα λόγων πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Εὐστάθιον*, ἔκδ. I. RAEDER, *Oribasii Synopsis ad Eustathium Filium. Libri ad Eunarium* (=CMG 6/III), Lipsiae-Berolini 1926 [στὸ ἑξῆς: Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*-οἱ παραπομπές ἀντιστοιχοῦν σὲ βιβλίον καὶ κεφάλαιον], 6.24.

14. Ἀρέθας Καισαρείας, *Σχόλια εἰς τὴν Πορφυρίου Εἰσαγωγὴν καὶ τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας*, ἔκδ. M. SHARE, *Arethas of Caesarea's Scholia on Porphyry's Isagoge and Aristotle's Categories* [Corpus Philosophorum Medii Aevi / Commentaria in Aristotelem Byzantina 1], Athens-Paris-Brussels 1994, σ. 46: (...) εἰ δὲ κατ' ἐπικράτειαν τοῦ μὲν πυρός, γίνεται τὰ θυμοειδῆ τῶν ζώων, ὡς λέοντες καὶ παρδάλεις· τοῦ δὲ ὕδατος, τὰ δειλότερα τῶν ζώων, ὡς ἔλαφος, λαγωοί· τοῦ δὲ ἀέρος, τὰ πτηνά, ὡς ἀετοί, γῦπες· τῆς δὲ γῆς, τὰ γεώδη καὶ βαρέα, ὡς ἄρκτοι, σῦες καὶ τὰ παραπλήσια.

15. Ὁρειβάσιος, *Ἱατρικῶν Συναγωγῶν Βιβλία*, ἔκδ. I. RAEDER, *Oribasii, Collectionum medicarum reliquiae* [CMG 6/I-II], Lipsiae-Berolini 1926-1933 [στὸ ἑξῆς: Ὁρειβάσιος, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

αί.)¹⁶, Ἀλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αἰ.)¹⁷, Παῦλος Αἰγινήτης (7ος αἰ.)¹⁸, Παῦλος Νικαίας, (9ος αἰ.)¹⁹, Θεοφάνης Νόν(ν)ος (10ος αἰ.)²⁰, Συμεὼν Σήθ (11ος αἰ.)²¹, Ψευδο- Καλλικλῆς (12ος αἰ.)²², Ἰερόφιλος Φιλόσοφος (12ος αἰ.)²³, Νικόλαος Μυρεψός (13ος αἰ.)²⁴, Ἰωάννης Ζαχαρίας ὁ Ἄκτουάριος (14ος αἰ.)²⁵.

16. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, <Ἱατρικὸν Ὑπόμνημα>, ἔκδ. A. OLIVIERI, *Aetii Amideni Libri Medicinales I-VIII* [CMG 8/I-II], Leipzig-Berlin 1935-1950, γιὰ τὰ ὀκτὼ πρῶτα βιβλία. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν ὑπολοίπων βλ. σσημ. 94, 108, 118, 128, 180 [στὸ ἐξῆς: Ἀέτιος Ἀμιδηνός, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

17. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, *Ἱατρικὰ βιβλία*, ἔκδ. T. PUSCHMANN, *Alexander von Tralles: Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung. Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin*, τ. 1-2, Wien 1878-1879 (ἀνατ. Amsterdam 1963).

18. Παῦλος Αἰγινήτης, *Ἱατρικὴ πραγματεία εἰς ἑπτὰ διηρημένη βιβλία*, ἔκδ. J. L. HEIBERG, *Paulus Aegineta* [CMG 9/I-II], Lipsiae-Berolini 1921-1924, [στὸ ἐξῆς: Παῦλος Αἰγινήτης, καὶ ὁ ἀριθμὸς βιβλίου καὶ κεφαλαίου].

19. Παῦλος Νικαίας, *Περὶ πολλῶν τε καὶ ποικίλων γενομένων νοσημάτων ἀναριθμητῶν τε συμπτωμάτων περὶ τὰ ἀνθρώπινα σώματα, ποτὲ μὲν ἀπὸ διαφόρων ἀέρων, ποτὲ δὲ καὶ ἀπ' αὐτῶν, τῆς φύσεως τῆς συνεχούσης τὸ ζῶον πανταχόθεν ἀναλυομένης, ἔτι δὲ καὶ διαίτης καὶ τῶν ποιότητων ὧν γε προσφερομένων*, ἔκδ. A.-M. IERACI-BIO, *Paolo di Nicea Manuale Medico*, Napoli 1996, [στὸ ἐξῆς: Παῦλος Νικαίας].

20. Θεοφάνης Νόννος, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, ἔκδ. H. MARTIUS, *Noni medici clarissimi de omnium particularium morborum curatione*, Argentorati 1568. Ἡ ἔκδοσις τοῦ J. St. BERNARD, *Theophanis Nonni epitome de curatione morborum*, τ. 1-2, Gotha-Amsterdam 1794-1795, ἐπαναλαμβάνει τὸ κείμενο τῆς προηγούμενης ἔκδοσις. Βλ. J. SONDERKAMP, *Theophanes Nonnus: medicine in the circle of Constantine Porphyrogenitus*, *DOP* 38(1984), 29, σσημ. 3.

21. Συμεὼν Σήθ, *Σύνταγμα περὶ τροφῶν δυνάμεως κατὰ στοιχεῖον*, ἔκδ. B. LANGKAVEL, *Simeonis Sethi, Syntagma de alimentorum facultatibus*, Lipsiae 1868 [στὸ ἐξῆς: Συμεὼν Σήθ].

22. R. ROMANO, *Nicola Callicle*, σσ. 125-128. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου βλ. τὴν βιβλιογραφία ποῦ σημειώνεται παραπάνω, σσημ. 7.

23. Ἰερόφιλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417. Ἰερόφιλος Φιλόσοφος, *Πῶς ὀφείλει διαίτᾶσθαι ἄνθρωπος*, ἔκδ. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia I*, Liège-Paris 1939, σσ. 455-466.

24. Νικόλαος Μυρεψός, *Δυναμερὸν ἦτοι Περὶ συνθέσεως φαρμάκων*, κώδικας 1478 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος.

25. Ἰωάννης Ἄκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτης*, ἔκδ. IDELER, I, 312-386.

Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ κάθε ἰατρός ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ παραθέτει τὶς πληροφορίες, σχετίζεται κυρίως μὲ τὴν χρονικὴ περίοδο συγγραφῆς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων περὶ ὑγιεινῆς διατροφῆς καὶ φαρμάκων. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ὡς θεραπευτικὰ διατροφικὰ εἶδη καὶ ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα, περιλαμβάνονται εἴτε σὲ αὐτοτελεῖς ἐνότητες εἴτε διάσπαρτες μεταξὺ ἄλλων διατροφικῶν καὶ ἱαματικῶν ὑλικῶν στοιχείων²⁶.

Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ διατροφικὴ ἀξία δὲν διακρίνεται πάντα ἀπὸ τὴν ἱαματικὴ ἐπενέργεια ποὺ ἀποδίδεται στὰ ἀναφερόμενα εἶδη. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πάντως παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ζωϊκὰ προϊόντα ἀναφέρονται σὲ ἱατρικὲς συνταγές γιὰ θεραπεία παθήσεων ὄλων σχεδὸν τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ²⁷.

Οἱ ποικίλες ἀναφορὲς σὲ νοσήματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ἐπιβεβαιώνουν οὐσιαστικὰ τὶς πληροφορίες τῶν ἱατρικῶν κειμένων σχετικά μὲ τὸν τρόπο ἀντιλήψεως καὶ προσδιορισμοῦ τῶν ἀσθενειῶν καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων.

Γιὰ τὴν ἀριότερη ἀξιοποίηση τῶν στοιχείων τῆς ἔρευνας κρῖθηκε ἀπαραίτητο νὰ διακριθοῦν οἱ τομεῖς τῆς ἱατρικῆς, στοὺς ὁποίους οἱ βυζαντινοὶ ἱατροὶ προτείνουν ζωϊκὰ προϊόντα εἴτε ὡς μέρη τῆς διατροφῆς εἴτε ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φάρμακα. Ἡ κατάταξη τῶν ἀσθενειῶν ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι βέβαια διαμορφωμένη μὲ βάση τὶς σύγχρονες ἱατρικὲς ἀντιλήψεις περὶ συστημάτων τοῦ ὀργανισμοῦ ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὴν σειρὰ ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ περισσότερα βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸν ἐγκέφαλο καὶ καταλήγοντας στὰ ἄκρα. Σὲ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα καταγράφονται οἱ δυσλειτουργίες²⁸ καὶ τὰ νοσήμα-

26. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.84: *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζῴων ὕλης εἰς φαρμάκων λόγον ἐνταῦθα λέγεται. (...) Οὐ μόνον τῶν στερεῶν μορίων ἐν τοῖς ζῴοις ἢ διδασκαλία τῆς δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων ἔσται, φλέγματος, χολῆς οὖρου, κόπρου καὶ τῶν ὁμοίων.*

27. Ἡ ἀξιολόγηση βεβαίως τῶν ἱαματικῶν ἰδιοτήτων τῶν στοιχείων αὐτῶν ἐπαφίεται στοὺς ἰατροὺς καὶ βιοχημικοὺς. Ἐνδεχομένως μία μελλοντικὴ διεπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἐπιμέρους μελέτη τῶν συνθέσεων αὐτῶν ὀδηγήσει σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα σὲ σχέση μὲ τὶς φυσικὲς ἱαματικὲς ἰδιότητες ζωϊκῶν προϊόντων, τὶς ὁποῖες ἀγνοοῦμε ἢ παραγνωρίζομε σήμερα.

28. ΔΕΟ: *Malfunction*.

τα²⁹, όπως αναφέρονται στις πηγές και παράλληλα οί προτεινόμενες θεραπείες και φάρμακα για κάθε περίπτωση.

α. Θεραπεία δυσλειτουργιών, νοσημάτων και παθήσεων του έγκεφάλου και του νευρικού συστήματος.

Ἡ κατάταξη ὀρισμένων νοσημάτων στήν κατηγορία τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ὅπου σήμερα ἐντάσσονται *νευρολογικὲς*³⁰ καὶ *ψυχικὲς*³¹ παθήσεις, γίνεται μὲ κριτήρια τὴν ὀνομασία καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς συμπτωματολογίας τους. Τὰ πλέον ἐπαναλαμβανόμενα τέτοιας φύσεως νοσήματα εἶναι *ἀποπληξία*, *ἐπιληψία*, *κῶμα*, *λήθαργος*, *μανία*, *μελαγχολία*, *τέτανος*, ὁ *τρόμος* καὶ ἡ *φρενίτις*. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἄποψη τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία βασικὸ αἷτιο τῆς *μελαγχολίας*, ἀποτελεῖ ἡ αὔξιση τῆς *μελαίνης χολῆς* στὸν ὄργανισμό³². Ὡς θεραπευτικὰ τῆς νόσου ἀπὸ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα συνιστῶνται κυρίως τὸ μέλι καὶ ὁ ὀρός γάλακτος³³.

29. ΔΕΟ: *Complaint*. Ἡ διάκριση μεταξὺ *δυσλειτουργίας* - *νοσήματος* βασίζεται στήν σύγχρονη ἰατρικὴ ὀρολογία. Μὲ τὸν ὄρο *δυσλειτουργία* χαρακτηρίζεται κάθε μορφὴ μόνιμης, ἀνιάτης καὶ σταθερῆς μὴ ὁμαλῆς λειτουργίας ἐνὸς συστήματος, πὸν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἐκ γενετῆς στὸν ὄργανισμό, ἢ νὰ εἶναι ἐπίκτητη (π.χ. μειωμένη ὄραση ἢ ἀκοή, δυσκοιλιότητα, λωβότητα). Μὲ τὸν ὄρο *νόσημα* προσδιορίζεται κάθε ἀσθένεια, παροδικὴ ἢ χρόνια, ἢ ὁποία θεραπεύεται ἢ ἐπιδεινώνεται. Μὲ τὴν ἐξέλιξη βεβαίως τῆς ἰατρικῆς πολλὲς δυσλειτουργίες ἀπεδείχθησαν ἰάσιμες, ὁπότε ἀλλάζουν τὰ δεδομένα ταξινόμησής τους.

30. ΔΕΟ: *Neurologic (disease)*.

31. ΔΕΟ: *Psychic (disease)*.

32. Βλ. Συμεὼν Σήθ, σ. 66. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν...*, σ. 369. Ἡ ἄποψη τῶν βυζαντινῶν ἰατρῶν ὁμοιάζει ἀδρομερῶς μὲ τὴν σύγχρονη ἐπιστημονικὴ αἰτίαση τῆς νόσου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, αὐτὴ ἐκδηλώνεται κατόπιν διαταράξεως συγκεκριμένων ἐγκεφαλικῶν ὀρμονῶν. Τὰ δὲ συνιστώμενα φάρμακα συμβάλλουν στήν ἀποκατάσταση τῆς ἰσόρροπης ἔκκρισης αὐτῶν. Βλ. Α. Τ. BECK, *Depression: causes and treatments*, Pennsylvania 1982, σσ. 168-151. Ρ. GILBERT, *Counselling for depression*, London 1992, σσ. 124-125. Ε. Ε. BECKHAM - W. R. LEBER - Ε. EDWARD, *Handbook of depression*, New York ²1995, σ. 407.

33. ΔΕΟ: *Serum Lacteum. LSJ*⁹, λ. ὀρός. Ἠσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, ἔκδ. Κ. LATTE, *Hesychi Alexandrini Lexicon*, vol. 2, E-O, Copenhagen 1966, λ. ὀρός. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 605. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 31, 32, 35, 36, 38, 40, 69. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν...*, σ. 370. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στήν σύνθεση τῶν σύγχρονων ὁμοιοπαθητικῶν φαρμάκων πὸν συνιστῶνται σήμερα ὡς θεραπευτικὰ τῆς κατάθλιψης, περιλαμβάνονται ἐπίσης ὡς πρῶτες ὕλες, μέλι καὶ ὀρός γάλακτος. Βλ.

Τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ποὺ προτείνονται ὡς πρῶτες ὕλες σὲ φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ ἐπιληπτικούς καὶ καταθλιπτικούς ἀσθενεῖς εἶναι κυρίως τὸ γάλα, τὸ μέλι καὶ τὰ παράγωγά του, ὑδρομέλι ἢ ἀπόμελι³⁴, ὄξιμελι³⁵, οἶνόμελι³⁶, εὐκρατόμελι³⁷, ἥπαρ ἀμνοεριφίων, ἐλάφειο κρέας³⁸ καὶ κέρας μὲ ὑποκαπνισμό³⁹. Ἰδιαίτερα συχνὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς τῶν θεραπευτικῶν ιδιοτήτων τοῦ ἐγκεφάλου πολλῶν θηλαστικῶν ζώων στὴν ἐπιληψία⁴⁰. Στὴν περίπτωση τῆς ἀποπληξίας συνιστᾶται ἡ βρώση ἐλαφείου κρέατος καὶ ἐντοσθίων καὶ σάρκας ἐνύδρων εἰδῶν, ὅπως ψάρου, πολύποδος καὶ

J. E. PIZZORNO – J. MICHAEL – T. MURAY, *Textbook of natural medicine*, Edinburg-New York 2^o1999, τ. Β', σσ. 34-35. W. S. JACKSON, *Melancholia and Depression. From hippocratic times to modern times*, New Haven-London, 1986, σσ. 450-453.

34. Ὑδρομέλι ἢ ἀπόμελι ἢ μελίκρατο: μείγμα μελιοῦ καὶ νεροῦ. *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδου γραμματείας 1100-1669*, ἔκδ. Ἐ. ΚΡΙΑΡΑΣ – Ἰ. ΚΑΖΑΖΗΣ, Θεσσαλονίκη 1968- (στοῦ ἔξης ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*), λλ. ἀπόμελι, μελίκρατον. Ε. TRAPP [et al.], *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Wien 1994- (στοῦ ἔξης TrappLex), λ. μελίκρατος. *LSJ^o*, λλ. ὑδρομέλι, μελίκρατον. *Antike Medizin: ein Lexikon* (στοῦ ἔξης AML), λ. honig. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 309, 327, 335, 531, 2, 213, 235. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 102, 120, 124. Νικόλαος Μυρεψός, φ. 2b. Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 240 κ. ἔξ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

35. Ὄξιμελι ἢ ὄξιμελίκρατον: μείγμα ὄξους καὶ νεροῦ. *TrappLex*, λ. ὄξιμελον. *LSJ^o*, λ. ὄξιμελίκρατον. Ὁρειβάσιος, 2.58, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.79-80. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.36. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 137, 235, 307, 309, 311, 327, 345, 423, 2, 257, 383, 471, 489, 521. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 8, 32, 36. Ἀνώνυμος, *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ποίαις δεῖ χρῆσθαι τροφαῖς ἐν ἐκάστῳ αὐτῶν καὶ ἀπὸ ποίων ἀπέχεσθαι*, ἔκδ. IDELER, I, 423-429 (ἐδῶ 423). Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 251 κ. ἔξ.

36. Οἶνόμελι: μείγμα οἴνου καὶ μελιοῦ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. οἶνόμελι. *LSJ^o*, λ. οἶνόμελι. Ὁρειβάσιος, 2.58, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.72-75. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 555, 2, σσ. 217, 467, 487. Πβλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 246 κ. ἔξ.

37. Ὁρειβάσιος, 2.59. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.79-80. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 27, 30, 31, 33, 36.

38. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, ἔκδ. I. RAEDER, (βλ. σημ. 13) [στοῦ ἔξης Ὁρειβάσιος, *πρὸς Εὐνάπιον*], 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.85, 2.114. Παῦλος Αἰγινήτης 1.84. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 587, 615, 2, σσ. 109, 249. Συμεὼν Σήθ, σ. 33.

39. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 179. Θεοφάνης Νόννος, σ. 36. Νικόλαος Μυρεψός, φ. 1a.

40. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.50. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 535, 563.

έχινου⁴¹. Για όλες δε σχεδόν τὶς ἀναφερόμενες στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα παθήσεις τοῦ νευρικοῦ συστήματος, συνιστῶνται καταπλάσματα ἀπὸ μαλλὶ καὶ θεραπευτικὰ ἐκχυλίσματα, στὰ ὁποῖα, μεταξὺ ἄλλων, περιλαμβάνονται κρέας καὶ ἐγκέφαλος λαγοῦ, λίπος χήνας καὶ κερὶ⁴².

Ἡ κεφαλαλγία καὶ ἡ ἡμικρανία, σύμφωνα μὲ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς, ἀντιμετωπίζονται μὲ κατάλληλη διατροφή καὶ δευτερευόντως μὲ ἐπιθέματα. Καὶ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, οἱ αἰτίες ἐντοπίζονται στὴν διατάραξη τῆς ἰσορροπίας τῶν χυμῶν στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό. Τὰ εἶδη ποὺ προτείνονται γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς περιοδικῆς ἢ χρόνιας κεφαλαλγίας καὶ ἡμικρανίας εἶναι τὸ κρέας τῆς ὄρνιθος, τῆς ἀτταγῆνος καὶ τῆς ὠτίδος, ὁ χοίρειος ἀστράγαλος, τὸ γάλα καὶ τὸ μέλι⁴³. Ἐπίσης συνιστῶνται ἐπιθέματα ἀπὸ ἀκατέργαστο μαλλὶ καὶ κηρωτῆ⁴⁴. Τέλος,

41. Ὁρειβάσιος, 2.61, 8.47, 11(γρ. Α).19, 11(γρ. Γ).11, 11(γρ. Δ).9, 14.23, 14.48, 14.57, 14.60, 15.2, 45.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.34, 2.45, 2.50, 4.40, 7.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.15, 2.23. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 443, 2, σσ. 367, 485. Συμεὼν Σήθ, σ. 60. Θεοφάνης Νόννος, σ. 200.

42. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θεοφάνης Νόννος, σ. 58: *Περὶ τρόμιον. Τὰ ἄκρα σκεπέσθω ἐρίοις ... ἢ ... σπονδύλιον σὺν ὀξιμέλιτι ... πότιζε σὺν μελικράτῳ ... ὠφελεῖ λαγοῦ ἐγκέφαλος καὶ ὁ λαγὸς ἐσθιόμενος ... χηνείου στέατος καὶ κηροῦ*. Ἐπίσης, σ. 56: *Περὶ ἐμπροσθοτόνου καὶ ὀπισθοτόνου καὶ τετάνου ... τούτους φλεβοτομητέον καὶ ἐρίοις σκεπαστέον*.

43. Ὁρειβάσιος, 1.3, 1.20, 2.42, 3.4, 3.17, 4.2, 4.3, 6.38. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.34. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 193, 249, 403, 509. Παῦλος Αἰγινήτης 3.28, 3.32, 3.79, 4.1, 4.9. Συμεὼν Σήθ, σ. 31. Ἱεροφίλος Φιλόσοφος, *Περὶ τροφῶν κύκλος*, ἔκδ. IDELER, I, 409-417 (ἐδῶ 412).

44. *Κηρωτῆ*: πρόκειται γιὰ μείγμα κηριοῦ μὲ ἄλλα ὑλικά, ὅπως πίσσα, βούτυρο, κονιοροτοποιημένα φύλλα φυτῶν, λάδι κ.ἄ., τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς θεραπευτικὸ κατάπλασμα (ἐμπλαστρο) καὶ ἐπίθεμα σὲ ἄλγη καὶ δερματικὲς φλεγμονές. *LSJ*⁹, λ. *κηρωτός*. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. *κηρόπισσον*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ σημερινὸ *τσηρώτο* ἀποτελεῖ ἀντιδάνειο τοῦ ὄρου *κηρωτῆ*: ἰταλ. *cerotto* < *κηρωτόν* < *τσηρώτο*. Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικὸ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, λ. *τσηρώτο*. Ὁ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.40-3.51, παραθέτει συνταγὲς γιὰ τὴν παρασκευὴ διαφόρων εἰδῶν κηρωτῆς γιὰ θεραπεία κυρίως δερματικῶν νοσημάτων. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 3.24. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1, 3.2, 3.13. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 325, 357, 2, σσ. 197, 241, 373, 433, 467, 555, 575. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 40, 133, 206. Ἡ κηρωτῆ ἐντοπίζεται ἐπίσης ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα θεραπευτικὰ μέσα, ποὺ μεταφέρει τὴν θαυματουργικὴ ἐπενέργεια τῶν ἁγίων, στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἀπὸ τὰ πιδ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ἀποτελεῖ ἡ χρῆση κηρωτῆς στὰ *Θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου*: ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, St. Petersburg 1909, σσ. 1-75 (ἀνατ. Leipzig 1975: *Subsidia Byzantina lucis ope iterata* 6), 16.25, ἐδῶ σσ. 36-37. (Βλ. καὶ *The miracles of St. Artemios: a*

ανάμεσα σὲ ὅλες τὶς παραπάνω ὁδηγίες, ἐντοπίζονται καὶ ὀρισμένες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀποτροπὴ τῆς μέθης καὶ τῶν δυσάρεστων συμπτωμάτων τῆς μέσῃ τῆς κατανάλωσης πνεύμονος ἀμνοεμφιῶν⁴⁵.

β. Θεραπεία ὀφθαλμικῶν καὶ ὠτικῶν νοσημάτων καὶ παθήσεων.

Οἱ ὀφθαλμικὲς καὶ ὠτικὲς δυσλειτουργίες ποὺ καταγράφονται στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους ἀναφέρεται ἡ χρήση ζωϊκῶν προϊόντων εἶναι *αἰγίλωπία*, *ἀμβλωπία*, *λεύκωμα*, *νυκταλωπία*, *τράχωμα*, *ὠταλγία*, ὀφθαλμικὲς καὶ ὠτικὲς φλεγμονές. Τὰ σκεύασματά ποὺ ἀφοροῦν σὲ θεραπείες τῶν παθήσεων αὐτῶν εἶναι ἐναιωρήματα, ἐπιθέματα καὶ καταπλάσματα. Τὰ βασικὰ συστατικὰ τῶν ὀφθαλμικῶν καὶ ὠτικῶν κολλυρίων, εἶναι κοινά. Ἀπὸ τὰ ζωϊκὰ προϊόντα τὰ συνηθέστερα εἶναι γάλα, μέλι, αὐγά, ἥπαρ, λίπος, ζωμὸς καὶ σάρκα ὀστρακοειδῶν, χολὴ τετραπόδων ζώων, ἰχθύων καὶ πτηνῶν⁴⁶. Ἰδιαίτερα ὡς ὀφθαλμικὸ ἐναιώρημα προτείνεται ἡ χολὴ τῶν ἰχθύων, εἴτε αὐτούσια εἴτε ὡς πρώτη ὕλη⁴⁷, ἐνῶ ὡς ὠτικὸ προτείνεται *κηρωτὴ*. Σπανιότερα ἐντο-

collection of miracle stories by an anonymous author of seventh century Byzantium, by V. S. CRISAFULLI and J. W. NESBITT, Leiden-New York 1997, σσ. 106-107, ὅπου ἀνατυπώνεται τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ). Πβλ. Γ. Θ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Ἀσθένεια καὶ σωματικότητα στὸ πρῶτο Βυζάντιο. Τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου, *Ἀρχαιολογία* 103 (2007) 42-49 (ἐδῶ 45). Πρβλ. ἐπίσης Ἀνώνυμος, *Βίος καὶ πολιτεία τῶν ἁγίων ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ*, ἔκδ. L. DEUBNER, *Kosmas und Damian*, Lipsiae 1907, σσ. 129, 133, 189, 190. Σωφρόνιος μοναχός, ὁ σοφιστής, *Διήγησις θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου τῶν σοφῶν ἀναργύρων*, ἔκδ. N. F. MARCOS, *Los Thaumata de Sofronio* [Manuales y anejos de Emerita 31], Madrid 1975, σσ. 252, 261-262.

45. Βλ. Συμεὼν Σήθ, σ. 37.

46. Ὁρειβάσιος 14.60, 14.62. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.85, 2.114, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 497, 2, σσ. 81, 87, 109, 113, 183, 293, 507. Παῦλος Αἰγινήτης 2.84, 7.3, 7.20, 7.36. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 62, 66, 68, 72, 92, 95. Συμεὼν Σήθ, σ. 31, 86.

47. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31, ὅπου ἀναφέρονται δεκαεπτὰ εἶδη ἰχθύων, τῶν ὁποίων ἡ χολὴ ἐνδείκνυται ὡς ὀφθαλμικὸ κολλύριο. Βλ. καὶ Ἰ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ἡ ὀφθαλμολογία στὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἱατρῶν, *Βυζαντιναὶ Μελέται* 1 (1988), 317-326. I. LASCARATOS – M. TSIROU – J. FRONIMOPOULOS, Ophthalmology according to Aetius Amidenus, *Documenta Ophthalmologica* 74 (1990), 37-48.

πίζονται σὲ συνταγὲς κολλυριῶν αἷμα, ἀφόδευμα ζωϊκῶν ὀργανισμῶν⁴⁸ καὶ ζωμὸς ἀπὸ βρασμὸ ἰχθύων καὶ ἐνύδρων εἰδῶν⁴⁹.

Γιὰ τὴν παρασκευὴ ὀφθαλμικῶν καὶ ὠτικῶν ἐπιθεμάτων καὶ καταπλασμάτων οἱ συνήθεις πρῶτες ὕλες ἀπὸ ζωϊκὰ προϊόντα εἶναι ἀκατέργαστο ἔριον, γάλα, τυρὸς, βούτυρο, κηρωτὴ καὶ ζωμὸς ἀπὸ βρασμένα ἐνυδρα εἶδη⁵⁰. Σπανιότερες ἀναφορὲς ἐντοπίζονται γιὰ χρῆση οὖρων, λίπους καὶ χολῆς τετραπόδων θηλαστικῶν, ἰχθύων καὶ πτηνῶν⁵¹.

γ. Θεραπεία πνευμονικῶν νοσημάτων καὶ ἀντιμετώπιση δυσλειτουργιῶν τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος.

Ὡς νοσήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων προτείνονται ζωϊκὰ προϊόντα, ἀναφέρονται στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα κυρίως ἡ *πλευρίτις* καὶ ἡ *φθίσις* καὶ πάσης φύσεως κρυολογήματα. Τὸ γάλα, τὸ βούτυρο, τὸ μέλι καὶ οἱ ὄρχεις ἀλεκτρούνων θεωροῦνται φυσικὰ φάρμακα τῶν πνευμονικῶν καὶ θωρακικῶν φλεγμονῶν, τὰ ὁποῖα διευκολύνουν στὴν ἐκτόνωση τοῦ βήχα, ἐνδυναμώνουν τοὺς καχεκτικοὺς ὀργανισμοὺς καὶ βελτιώνουν τὰ συμπτώματα τῆς φυματίωσης. Ὡς ἀντισηπτικὰ δὲ καὶ ἀποτρεπτικὰ τῆς μετάδοσης τῆς νόσου μέσῳ αἱμοπτύσεων⁵², ἀναφέρονται ὁ θαλάσσιος σπόγγος καὶ τὸ ἀκατέργαστο αἰγοπρόβειο μαλλί⁵³. Ἐπιπλέον γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς *φθίσεως* καὶ τῆς *πλευρίτιδος* συνιστᾶται κατανάλωση ποτάμιων ὄστρακοειδῶν, πόσις ὄνειου γάλακτος καὶ βρώση ὄρχεων ἀλεκτρούνων καθὼς καὶ χρῆση καταπλασμάτων μὲ βούτυρο⁵⁴. Παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον οἱ ἀναφορὲς

48. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 375, 377. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 43, 44, 48, 57, 62.

49. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 70, 80, 81, 82, 86. Συμεὼν Σήθ, σσ. 43, 83.

50. Ὁρειβάσιος 14.60, 14.62. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.5, 3.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.1. Αἴτιος Ἀμιδηνός, 2.106. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 449, 601, 2, σ. 219. Συμεὼν Σήθ, σ. 83.

51. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 563, 2, σσ. 47, 73, 75, 91. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 53, 403, 407, 503, 505.

52. ΔΕΟ: *Haemoptysis / Pneumoptysis*.

53. Θεοφάνης Νόννος, σ. 153: *Περὶ αἵματος πτύσεως. ἔξωθεν πυριᾶν σπόγγοις ἢ ἔρια ἄπλυτα*. Πρβλ. Λέων ἱατροσοφιστής, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, ἔκδ. F. Z. ERMERINS, *Anecdota medica graeca*, Leiden 1840 (ἀνατ. Amsterdam 1963), σσ. 88-217 (ἐδῶ 163).

54. Βλ. Θεοφάνης Νόννος, σ. 154: *Περὶ φθίσεως. Τούτους δεῖ ὄνειον γάλα ἢ γυναικεῖον διατρέφειν, ἐπιτιθέναι δὲ τῷ θώρακι κηρωτὰς τὰς διὰ βουτύρου, πινομένου μελικράτου*. Πβλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 163. Συμεὼν Σήθ, σ. 27, 31, 69, 83.

τοῦ Θεοφάνη Νόννου σὲ ζωϊκὰ προϊόντα, ποὺ συμμετέχουν σὲ αἰμοστατικά σκευάσματα κατὰ τῶν ρινικῶν αἰμορραγιῶν καὶ σὲ ἀναλγητικά τῶν φλεγμονῶν τοῦ *ἰγμορείου*⁵⁵. Συνιστῶνται καταπλάσματα στὸν τραχήλο ἀπὸ ἀκατέργαστο μαλλί, κερὶ, μέλι καὶ κονιορτοποιημένο μαστὸ θηλυκοῦ χοίρου, καθὼς καὶ ποικίλες ἀλοιφές, τῶν ὁποίων πρῶτες ὕλες ἀποτελοῦν μέλι, γάλα, κόπρος σκύλου, ὄρνιθας καὶ περιστεριοῦ, τέφρα χελιδonioῦ, κέλυφος καὶ λεύκωμα αὐγοῦ. Ὡς ἐργαλεῖα ἐπάλειψης ἀναφέρονται περὶ πτηνῶν, ἐνῶ παράλληλα προτείνεται ἡ ἔμφραξη τῶν αὐτιῶν μὲ κερὶ⁵⁶.

δ. Ἐνίσχυση τῆς καρδιακῆς λειτουργίας, τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος καὶ βελτίωση τῆς ποιότητος τοῦ αἵματος.

Ἡ καρδιὰ χαρακτηρίζεται στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ὡς *καιριώτατον μόριον*, ὅποιαδήποτε πάθησι τοῦ ὁποίου καταλήγει ἄμεσα στὸν θάνατο⁵⁷. Ἀντίστοιχα τὸ αἷμα κατέχει τὴν πρώτη θέση μεταξὺ τῶν χυμῶν τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ καὶ θεωρεῖται κύριος ρυθμιστὴς τῆς ὁμαλῆς καρδιακῆς λειτουργίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν οἱ ὀδηγίες τῶν βυζαντινῶν ἱατρικῶν κειμένων στρέφονται γύρω ἀπὸ τὴν δημιουργία *εὐχρήστου αἵματος*, τῆς ὁποίας βασικὸς παράγοντας θεωρεῖται ἡ διατροφή. Ἰδιαίτερα ὠφέλιμα γιὰ τὴν ἰσόρροπη σύσταση τοῦ αἵματος θεωροῦνται τὸ κρέας καὶ ὁ μυελὸς ὄρνιθος, *ἀτταγῆνος*, *βοοειδῶν*, *χοίρου* καὶ *λαγωῦ*, οἱ *ὄρχεις ἀλέκτορος*, ὁ *χοίρειος ἀστράγαλος*, οἱ *πετραῖοι ἰχθεῖς*, κυρίως *λάβραξ*, *φιλομήλα*, *σελάχη* καὶ τὸ μέλι⁵⁸.

Γιὰ τὴν ρύθμιση τῆς καλῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος στὶς ἀρτηρίες προτείνονται μελάτα αὐγὰ καὶ γάλα, ἐνῶ ἐνισχυτικὰ γιὰ τὴν σύσταση τοῦ ἀνθρώπινου μυελοῦ θεωροῦνται μυελοὶ ζῶων καὶ πτηνῶν καὶ

55. ΔΕΟ: *Genyantrum*.

56. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 183, 184, 600, 606.

57. ΔΕΟ: *Cardia / Heart*. ΕΕΟ: *Καρδιά*. Λέων, *Σύνοψις ἱατρική*, σ. 167: *Περὶ παθῶν τῆς καρδίας. Ἡ καρδιά οὔτε φλεγμονήν, οὔτε ἀπόστημα, οὔτε ἔλκος, οὔτε τι τοιοῦτον πάσχει, προλαμβάνει γὰρ ὁ θάνατος, ἐπειδὴ καιριώτατον μόριόν ἐστιν.*

58. Ὁρειβάσιος, 2.28, 2.49, 2.51, 2.58, 3.2, 3.4, 3.15, 11(γρ. Β).12, 15.1, 45.29. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.14. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.20. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 27, 169, 251, 305, 367, 421. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 43, 80, 63, 67-68, 69, 100, 118, 119-120.

ιδιαίτερα *μόσχιος, ἐλάφειος καὶ ὄρνίθειος* καθὼς καὶ λίπος *αἰγός, ταύρου, λέοντος, παρδάλεως, ἄρκτου, ὄρνιθος, χηνός* καὶ *φασιανοῦ*⁵⁹.

ε. Πρόληψη καὶ θεραπεία δυσλειτουργιῶν, παθήσεων καὶ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος.

Ἡ σωστὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς παράγοντες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καλῆς ὑγείας στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὑγιεινὴ διατροφή. Ἡ ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας τῶν *χυμῶν* ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν θρεπτικότητα τῆς κάθε τροφῆς καὶ ἄρα ἡ πρόσληψη ἢ ἡ ἀποφυγὴ τῆς κατὰ τὴν πρέπουσα χρονικὴ περίοδο, ἔχουν ἄμεσες συνέπειες στὴν λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ, ἢ ὁποῖα παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴν ὑγεία ὅλου τοῦ ὄργανισμοῦ.

Ὡς δυσλειτουργίεσ καὶ παθήσεισ τοῦ πεπτικοῦ συστήματος στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων συμμετέχουν ζωϊκὰ προϊόντα, ἀναφέρονται *αἰμορροΐδες, ἀπεψία, διάρροια ἢ διαχώρησις ἢ διαχώρημα, εἰλεός, ἔλμινθοι, ἐμπνευμάτωσις, κωλικῆσ διαθέσεισ, τεινεσμός*. Μεταξὺ αὐτῶν καταγράφονται καὶ ὀρισμένα συμπτώματα, τὰ ὁποῖα σήμερα ἀποδίδονται σὲ ποικίλεσ παθολογικῆσ καὶ ψυχολογικῆσ αἰτίεσ, ὅπως εἶναι ἡ *ἀνορεξία* καὶ ἡ *βουλιμία*.

Στὴν ἴδια ὁμάδα κατατάσσονται καὶ *λοιμώδη νοσήματα*, τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονται μὲ γαστρεντερικὰ συμπτώματα, ὅπως ἡ *δυσεντερία*, ἡ *λεϊεντερία*, ἢ *χολέρα*. Τὰ νοσήματα αὐτὰ ἀναφέρονται ἀπὸ ὀρισμένους βυζαντινοὺς ἰατροὺς καὶ ὡς *πάνδημα*⁶⁰. Στὶς περιπτώσεισ ποὺ ἡ μετάδοσι τῆς νόσου ὀφείλεται στὶς κλιματικῆσ ἀλλαγῆσ, συνιστᾶται ἡ μελέτη τῆσ συμπεριφορᾶσ τῶν ζῶων, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἰδιότητα νὰ προσαρμόζονται εὐκολότερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὶς ἔντονεσ καιρικῆσ μεταβολῆσ. Ἐπιπλέον προτείνεται ἡ διαμόρφωσι τῆσ διατροφῆσ ἀναλόγωσ τῆσ ἀϋξομειώσεωσ τοῦ ψύχουσ ἢ τῆσ θερμότητῆσ στὴν ἀτμόσφαιρα, μὲ εἶδη ποὺ *ἀπογεννοῦν* στὸν ὄργανισμὸ *χυμοὺσ κατ' ἀναλογία* μὲ τὸ κλίμα⁶¹. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κατηγορία αὐτὴ νοσημάτων δὲν γίνεται λόγωσ στὰ βυζαντινὰ

59. Ὁρειβάσιωσ, 1.1, 1.3, 3.4, 3.14-17. Ὁρειβάσιωσ, *Πρὸσ Εὐστάθιο*, 1.17, 2.56, 4.3, 4.10. Ὁρειβάσιωσ, *Πρὸσ Εὐνάπιο*, 3.28, 3.64-65, 4.85-86. Ἀέτιωσ Ἀμιδηνός, 2.106. Ἀλέξανδροσ Τραλλιανός, 1, σσ. 613-615, 2, σσ. 47, 85. Θεοφάνησ Νόννωσ, σσ. 142, 289.

60. Βλ. Ὁρειβάσιωσ, *Πρὸσ Εὐστάθιο*, 6.24. Παῦλοσ Νικαίας, σ. 120(50).

61. Βλ. Ὁρειβάσιωσ, *Πρὸσ Εὐστάθιο*, 6.24. Ὁρειβάσιωσ, *Πρὸσ Εὐνάπιο*, 3.1. Ἀέτιωσ Ἀμιδηνός, 5.95, Παῦλοσ Αἰγινήτησ, 2.34, Παῦλοσ Νικαίας, σ. 120.5.

ιατρικὰ κείμενα γιὰ θεραπευτικὴ ἀγωγή, ἀφοῦ γιὰ τὶς περισσότερες τὰ μέσα ἀντιμετώπισης ἀνακαλύφθηκαν μόλις στὰ τέλη του 19ου καὶ κατὰ τὸν 20ο αἰώνα. Ἔτσι οἱ λίγες ἀναφορὲς τῶν ἱατρικῶν κειμένων σὲ λοιμώδη νοσήματα σχετίζονται μὲ τὴν προσωρινὴ ἀνακούφιση τῶν ἀσθενῶν ἀπὸ τὰ συμπτώματα⁶² καὶ τὴν ἀποφυγὴ μετάδοσης⁶³.

Παράλληλα μὲ τὰ νοσήματα τοῦ πεπτικοῦ οἱ βυζαντινοὶ ἱατροὶ ἀναφέρουν καὶ ὀρισμένα ποὺ ἀφοροῦν ἄλλα ὄργανα ἐντὸς τῆς κοιλιακῆς χώρας⁶⁴, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατατάσσονται ὁ *σκίρρος ἥπατος*⁶⁵ καὶ *σπληνός*⁶⁶, ἡ *ἥπατις*, ὁ *ἴκτερος* καὶ ὁ *ὔδερρος* ἢ *ὔδρωψ*, γιὰ τὰ ὁποῖα προτείνονται θεραπείες μὲ ζωϊκὰ προϊόντα.

Ὡς φυσικὰ διατροφικὰ φάρμακα πρόληψης καὶ θεραπείας πεπτικῶν δυσλειτουργιῶν καὶ νοσημάτων, προβάλλονται τὸ κρέας τοῦ χοίρου, τῶν ἄγριων ἐλάφων καὶ κυρίως τοῦ *νεβροῦ*⁶⁷. Ἀπὸ τὰ ἐνυδρα εἶδη, ὁ ζωμὸς ἀπὸ βρασμὸ *πετραίων λευκῶν ἰχθύων* καὶ ἰδιαίτερος *κωβίου*⁶⁸ θεωρεῖται ὅτι συμβάλλει στὴν ἰσόρροπη λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος καὶ εἶναι καταπραῦντικὸς τοῦ στομάχου. Ἀνάλογες ιδιότητες ἀποδίδονται σὲ πολλὰ *ὄστρακοειδῆ* καὶ *μαλακόσαρκα* ἐνυδρα εἶδη, ὅπως *βάλανοι*, *καραβίδες*, *κάραβοι*, καθὼς καὶ στὸ ἰχθυοπαρασκευάσμα τοῦ *γάρου*⁶⁹. Μεγάλη βαρῦτητα δίδεται στὴν εὐεργετικὴ δράση τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ

62. Συμεὼν Σήθ, σ. 61.

63. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 154, 155.

64. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ τῶν νοσημάτων αὐτῶν βλ. ἐπίμετρο.

65. ΔΕΟ: *Hepar. LSJ*⁹, λ. *ἥπαρ*. Βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *σπλάγγνα*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, ἔκδ. J. A. H. TITTMANN, *Johannis Zonarae Lexicon*, Lipsiae 1811 (ἀνατ. Amsterdam 1967), λ. *ἥπαρ*.

66. ΔΕΟ: *Spleen. LSJ*⁹, λ. *σπλήν*. Σούδα, *Λεξικόν*, ἔκδ. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, τ. 1.4, Leipzig 1935 (ἀνατ. Stuttgart 1987), λ. *σπλήν*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *σπλήν*.

67. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 119.

68. Ὁρειβάσιος, 2.50, 2.60, 3.4, 3.13, 3.15, 3.17. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.12, 4.14, 4.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.20, 1.29, 1.34. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.7. Συμεὼν Σήθ, σσ. 43, 59-60. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ τελευταίου στὴν ὠφελιμότητα τοῦ ζωμοῦ τοῦ κωβίου (σ. 60): *ὁ δὲ τούτου ζωμὸς κοιλίαν ὑπάγει. αὐτὸς δὲ ἄνευ ἄλδς ἐσθιόμενος ἰᾶται δυσεντερίας καὶ λειεντερίας καὶ τὰς τεινασμώδεις προθυμίας*.

69. Ὁρειβάσιος, 2.29, 2.48, 2.51, 2.54, 2.58, 3.13, 3.18, 3.28, 3.30, 6.20. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 4.12, 4.17, 4.27, 4.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.29, 1.35, 1.44, 1.46. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.31. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 335, 601, 2, σσ. 201, 221, 251, 281, 329, 457, 473, 485, 519, 525. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 171-173. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 60, 83.

βουτύρου ἐπὶ τοῦ πεπτικοῦ⁷⁰. Γιὰ τὸ γάλα, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς υἱοθετοῦν τὴν ἄποψη τοῦ Γαληνοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία *διττὴν ἔχει τὸ γάλα χρείαν, τὴν μὲν ἑτέραν ὡς τροφήν, τὴν δὲ ἑτέραν ὡς φάρμακον*⁷¹. Ἀντίθετα, οἱ διάφορες ποικιλίες τυριοῦ, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, θεωροῦνται ἰδιαίτερα ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὴν λειτουργία τῆς πέψης καὶ τὴν ισόρροπη κατανομὴ τῶν *χυμῶν* στὸν ὄργανισμό⁷².

Τὰ ἀναφερόμενα φαρμακευτικὰ σκευάσματα γιὰ τὸ πεπτικὸ σύστημα, στὰ ὁποία συμμετέχουν ὡς πρῶτες ὕλες εἶδη ζωϊκῆς προέλευσης, ποικίλουν ἀναλόγως μὲ τὴν πάθηση. Ἔτσι γιὰ τὴν θεραπεία διαφόρων μορφῶν κολίτιδας προτείνονται σκευάσματα ἀπὸ ψημένο χοιρινὸ ἀστράγαλο, ζωμὸς ψαριῶν καὶ γάλα βρασμένο μαζὶ μὲ χαλίγια (*κάλληκες*) τοῦ θαλάσσιου βουθοῦ⁷³. Τὸ τελευταῖο ἐπίσης θεωρεῖται ἀποτρεπτικὸ τῶν συνεπειῶν κατάποσης δηλητηρίου⁷⁴. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐντερικῶν παρασίτων (*ἐλμίνθων*) ἀναφέρονται σκευάσματα ἀπὸ λειωμένο κέλυφος γαρίδας καὶ *ἐλάφειο κέρας*⁷⁵. Τέλος ὡς ἐμετικὸ φάρμακο προτείνεται χολὴ ταύρου καὶ *χερσαίου ἐχίνου*⁷⁶. Σχετικὰ μὲ ἄλλες παθήσεις τῶν σπλάχνων, ὅπως γιὰ τὴν κίρρωση τοῦ ἥπατος, τὴν σπληνομεγαλία καὶ τὴν ὑδρωπικίαση, προτείνονται σκευάσματα καὶ καταπλάσματα ἀπὸ λίπος, κοπριὰ καὶ μυελὸ ζῶων καὶ πτηνῶν⁷⁷.

στ. Πρόληψη καὶ θεραπεία δυσλειτουργιῶν, παθήσεων καὶ νοσημάτων τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος καὶ τῶν νεφρῶν.

Τὰ ἀναφερόμενα στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα νοσήματα καὶ δυσλειτουργίες ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή, στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων συμμετέχουν ζωϊκὰ προϊόντα εἶναι *δυσουρία* ἢ *στραγγουρία* καὶ

70. Ὁρειβάσιος, 2.59-61. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.96-99. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.86-88. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 31. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 370.

71. Γαληνός, *Περὶ λεπτυνοῦσης διαίτης*, ἔκδ. Κ. KALBFLEISCH, *Galenus De sanitate tuenda* [CMG 4], Lipsiae 1924, 3.14.

72. Ὁρειβάσιος, 2.69. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.96. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.89. Συμεὼν Σήθ, σ. 104.

73. Ὁρειβάσιος, 2.58. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.7. Συμεὼν Σήθ, σσ. 59, 119-120.

74. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 365. Συμεὼν Σήθ, σ. 31.

75. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 60. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 595.

76. Ὁρειβάσιος, 8.47.

77. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 173, 185. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 209, 213, 214.

λιθιάσεις νεφρών⁷⁸ και ούροδόχου κύστεως⁷⁹ Στην ίδια ομάδα εντάσσονται από τους βυζαντινούς ιατρούς και νοσήματα των ανδρικών γεννητικών οργάνων, όπως *πριαπισμός*⁸⁰, καθώς και όρισμένα είδη *κήλης*, που δημιουργούνται στην κοιλιακή χώρα (*βουβωνοκήλη*, *έντεροκήλη*, *ύδροκήλη* κ.ά.). Ίδιαίτερη μνεία γίνεται για την ευεργετική δράση του ζωμού των οστρακοδέρμων επί ασθενών με λιθιάσεις⁸¹. Επίσης ο κρόκος του αύγου και το λίπος της χήνας θεωρούνται θεραπευτικά των νεφρικών φλεγμονών, ενώ *πιτύλα λαγωού* προτείνεται κατά της δυσουρίας⁸². Οι όδηγίες αυτές έχουν καθαρά ιατρικό χαρακτήρα σε αντίθεση με αυτές που αφορούν την νυκτερινή ενούρηση, των οποίων τα όρια διαχέονται μεταξύ προλήψεων και θεραπειών⁸³. Χαρακτηριστική της εφαρμογής του έμπειρισμού από την παρατήρηση της φύσης στην παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων είναι η αναφορά στο έργο του Μανουήλ Φιλή, ή οποία άπληχτι αντίστοιχη άποψη του Κλαύδιου Αϊλιανού στο όμώνυμο έργο, σχετικά με τα ούρα της λυγγός⁸⁴. Για τον *πριαπισμό* και τις *κήλες* προτείνονται θεομά καταπλάσματα από *έρια* και *γάρο*⁸⁵.

78. ΔΕΟ: *Nephron*.

79. ΔΕΟ: *Cystis urinaria*.

80. Για την ασθένεια βλ. *έπίμετρο*.

81. Όρειβάσιος, 2.58. Θεοφάνης Νόννος, σ. 200. Συμεών Σήθ, σ. 60.

82. Όρειβάσιος, *Πρός Ευστάθιον*, 9.24. Όρειβάσιος, *Πρός Εύνάπιον*, 4.100. Άέτιος Άμιδητός, 9.28, 11.19, 11.29, 13.18-20. Παῦλος Αιγινήτης, 3.45, 3.64. Άλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 487. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εις τους Ίπποκράτους άφορισμούς*, έκδ. F. R. DIETZ, *Apollonii Citiensis, Stephani, Palladii, Theophili, Meletii, Damascii, Ioannis, aliorum, Scholia in Hippocratem et Galenum*, Königsberg 1834 (άνατ. Amsterdam 1966), τ. 2, σσ. 236-544 (έδω 505). Παῦλος Νικαίας, 159(76). Θεοφάνης Νόννος, σσ. 201, 204.

83. Θεοφάνης Νόννος, σ. 204: *Περί των ένουρούντων. Τοῦτο τοῖς παιδίοις μάλλον συμβαίνει. αλέκτορος λάρυγγα καύσας δός πιείν νήσσει σὺν ὕδατι χλιαρῶ ἢ λαγωῦ ὄρχεις ἐπιξύων σὺν οἴνω ... ἢ κύστιν κεκαυμένην χοιρείαν σὺν οἴνω.*

84. Μανουήλ Φιλής *Περί ζώων ιδιότητος*, έκδ. F. S. LEHRs - F. DÜBNER, *Poetae bucolici et didactici*, Paris 1842, στ. 432 κ. έξ. στ. 1304-1314. Πρβλ. Κλαύδιος Αϊλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, έκδ. A. F. SCHOLFIELD, *Aelian on the characteristics of animals*, London 1958-1959, 4.17. Βλ. Κ. Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - Σ. ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Θεραπευτικές αντίληψεις στο βιβλίό του βυζαντινού ποιητή Μανουήλ Φιλή «Περί ζώων ιδιότητος», *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας των Ίατρικών Έπιστημών*, Πάτρα-Ναύπακτος (1-2 Νοεμβρίου 1991), σσ. 48-52. Για παρόμοιες εφαρμογές έμπειρισμού βλ. Ο. ΤΕΜΚΙΝ, *Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism*, *DOP* 16 (1962), 97-115.

85. Λέων, *Σύνοψις Ιατρική*, σ. 195.

ζ. Θεραπεία γυναικολογικῶν παθήσεων, σύλληψη – ἀντισύλληψη καὶ τοκετὸς

Ἡ γυναικολογία φαίνεται ὅτι ἀπασχόλησε γενικότερα τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὶς φαρμακευτικὲς ἀνάγκες ποὺ παρουσιάζονται στὸν τομέα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν διαδικασία τοῦ τοκετοῦ⁸⁶. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἐντοπίζονται σχετικὰ μὲ ἰατρικὰ σκευάσματα ἀφοροῦν τὴν διευκόλυνση ἢ ἀποτροπὴ σύλληψης, τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τοῦ τοκετοῦ καὶ τὴν θεραπεία ποικίλων παθήσεων τῆς μήτρας. Στὴν ἐπίτευξη σύλληψης θεωρεῖται ὅτι συμβάλλει ἡ βρώση *καρίδων* καὶ *χυλὸς* ἀπὸ οἶνο καὶ κονιοροποιημένο αἰδοῖο θηλυκοῦ *λαγωσῦ*⁸⁷. Ἐπίσης ἡ οὐρὰ τοῦ ἐλαφιοῦ συμμετέχει ὡς πρώτη ὕλη σὲ ποικίλα σκευάσματα ποὺ συνιστῶνται ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ζευγάρωμα τῶν ζώων⁸⁸. Τὸ κρέας καὶ τὸ αἷμα *λαγωσῦ* καθὼς καὶ τὸ λίπος τῆς χηνὸς θεωρεῖται ὅτι λαμβανόμενα κατὰ συγκεκριμένη περίοδο τοῦ γυναικείου ἀναπαραγωγικοῦ κύκλου, ὑποβοηθοῦν τὴν σύλληψη. Ἀντίθετα *πιτύα λαγωσῦ*, ὁ ἐγκέφαλος τοῦ *βατράχου* καὶ τὸ λίπος τοῦ *λέοντος* προτείνονται ὡς ἀντισυλληπτικά⁸⁹. Μυθικὴ ιδιότητα ἀποδίδεται στὸ ψάρι *ἐχενήϊδα*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, βοηθᾷ στὴν ἀποφυγὴ ἀποβολῶν, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ συγκρατεῖ τὰ ἀκυβέρνητα πλοῖα στὶς θάλασσες⁹⁰. Ὡς νοσήματα καὶ παθήσεις τῆς μήτρας, ἀναφέρονται *ἀπόστημα*, *ἐλκωσις*, *ἐμπνευμάτωσις*, *κονδυλώματα*, *πρόπτωσης*, *ράγάδες*, *σκιόρδος* ἢ *σκιόρδωσις*, *φίμος*

86. Βλ. Ε. KISLINGER, Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1988, σσ. 135-145.

87. Βλ. ἐνδεικτικὰ, τὰ χαρακτηριστικὰ χωρία στὸ ἔργο τοῦ Συμεὼν Σήθ, σσ. 60-61.

88. Βλ. *Γεωπονικά*, ἔκδ. Η. BECKH, *Geponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Lipsiae 1895, 19.5. Γιὰ τὴν σύνθεση καὶ χρῆση βοθητικῶν στὴν σύλληψη καὶ ἀντισυλληπτικῶν φαρμάκων στὸ Βυζάντιο, βλ. καὶ Α. Μ. IERACI BIO, *Testi medici di uso strumentale*, JÖB 32/3 (1982) [= XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress. Akten* II/3], 33-43.

89. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ε', Paris 1876 (ἀνατ. Ἀθήνα 1972), ἐπιστ. 86, σσ. 327-328. Συμεὼν Σήθ, σ. 61.

90. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράλληλης αὐτῆς ιδιότητος στὴν *ἐχενήϊδα*, βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν χαρακτηριστικὴ περιγραφή τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, στ. 1953-1965. Πρβλ. Γεώργιος Πισιδίας, *Ἐξαήμερος ἢ Κοσμογονία*, ἔκδ. L. TARTAGLIA, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, στ. 999 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Σούδα, λ. *ἐχενήϊς*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. ἐχενήϊς*.

ἢ *φίμωση, φλεγμονή*. Γιὰ τὰ νοσήματα τῆς μήτρας προτείνονται διάφορα φαρμακευτικὰ σκευάσματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν μέλι, κερί καὶ καταπλάσματα ἢ ἐπιχρίσματα ἀπὸ αὐγά, λίπος καὶ μυελὸς διάφορων ζώων καὶ πτηνῶν, μαλλὶ προβάτου, θαλάσσιος σπόγγος καὶ ὀξύμελι⁹¹.

η. Θεραπεία δερματικῶν ἀλλοιώσεων, παθήσεων καὶ νοσημάτων. Δερματικές καὶ ἀντιηλιακὲς ἀλοιφές.

Οἱ ἀναφερόμενες ὡς δερματικὲς παθήσεις στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα εἶναι ἀριθμητικὰ οἱ περισσότερες. Ἀπὸ αὐτές, ὀρισμένες ἀφοροῦν σαφῶς δερματικὲς ἀσθένειες, ἐνῶ ἄλλες ἀποτελοῦν συμπτώματα *συστηματικῶν νοσημάτων*, ποὺ ἐκδηλώνονται καὶ στὸ δέγμα. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν *ἀκροχόρδων, ἀλφός, ἀλωπεκία, ἀνθραξ, ἀπόστημα, δοθιήν, ἐρπηθ, ἐρυσίπελας, λ(ε)ιχήν, λεύκη ἢ λεύκωμα, ὀφίασις, ῥαγὰς, φλύκταινα, χίμετλον, ψωρίασις*, ἐνῶ στὴν δευτέρη κατηγορία ἀνήκουν *βουβῶν, ἐλεφαντίασις, ἐσχάρωδεις καὶ ἰχωρῶδεις δερματικὲς ἀλλοιώσεις, λέπρα, παρωτίς, χοιράς*. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα δερματικῶν ἀλλοιώσεων στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἀποτελοῦν ὅσες ὀφείλονται σὲ τραυματισμούς, δῆγματα καὶ ἐγκαύματα. Γιὰ ὅλες αὐτὲς προβλέπονται θεραπείες στὶς ὁποῖες συμμετέχουν ζωικὰ προϊόντα.

Τὰ φαρμακευτικὰ σκευάσματα ποὺ ἀφοροῦν σὲ δερματικὰ νοσήματα καὶ κακώσεις κατέχουν ἓνα μεγάλο μέρος στὸ σύνολο τῶν ἱατρικῶν συνταγῶν στὰ ἀνάλογα βυζαντινὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα κατανέμονται σὲ εὐρύτερες ὁμάδες μετὰ βία τὴν αἰτιολογία τους. Ἔτσι ἐντοπίζονται ὀδηγίες γιὰ ἀλοιφές ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀντιηλιακὴ προστασία καὶ τὴν θεραπεία ἡλιακῶν ἐγκαυμάτων, ἀντιοβόλα σκευάσματα, ποὺ προλαμβάνουν τὶς δυσάρεστες συνέπειες τῶν δηγμάτων ἐντόμων καὶ ἐρπετῶν, ἀλοιφές, ἐπιθέματα καὶ καταπλάσματα γιὰ τραύματα καὶ παθολογικῆς αἰτιολογίας δερματικὰ νοσήματα.

Βασικὰ ἀντιηλιακὰ συστατικὰ θεωροῦνται τὸ *λευκὸν τοῦ ὠοῦ* καὶ ὁ *μυελὸς μύσχου καὶ ἐλάφου*⁹², ἐνῶ θεραπευτικὲς ἀλοιφές καὶ καταπλάσματα γιὰ τραύματα καὶ δερματικὲς φλεγμονὲς ἀποτελοῦν σκευάσματα ἀπὸ

91. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.52. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.102. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 445, 2, σ. 267. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 235-241. Συμεὼν Σίθ, σ. 69.

92. Θεοφάνης Νόννος, σ. 114: *Ἐπίχριστα προφυλακτικὰ προσώπων ὥστε μὴ ὑπὸ ἡλίου ἢ ἀνέμου ἐκκαίεσθαι ... ὡσὺ τὸ λευκὸν, μυελὸν ἐλάφου ἢ μύσχιον ἐμβάλλομεν.*

κηρό, βούτυρο, λίπος ἄρκτου, ταύρου, χοίρου καὶ χήνας, ἐλάφειο κέρασ καὶ μυελός, κόπρος ὄρνιθος καὶ περιστερᾶς, πτερὰ γερανοῦ καὶ σάρκες ἰχθύων⁹³. Γιὰ τὰ δερματικά ἐξανθήματα συνιστῶνται ἐπιθέματα μὲ μέλι καὶ τυρό, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀλωπεκία, τοὺς βουβῶνες, τὶς παρωτίτιδες καὶ τὰ ἄλλα τῆς βρεφικῆς ὀδοντοφυΐας βούτυρο καὶ λίπος ἄρκτου⁹⁴. Στὸ ὄστρακο τῆς σουπιᾶς καὶ γενικότερα τῶν μαλακοστράκων ἐνύδρων⁹⁵ ἀποδίδονται πολλὲς θεραπευτικὲς ιδιότητες, ὅπως ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀποστημάτων, τῆς λεύκης καὶ τῶν ἀλφῶν, τῶν τραυματισμῶν ἀπὸ αἰχμηρὰ ἀντικείμενα καὶ ἀγάθια⁹⁶. Ἐπιπλέον συνιστᾶται ὁ χυλὸς τῶν εἰδῶν αὐτῶν ὡς πόσιμο ἀντίδοτο δηλητηρίου⁹⁷.

Ὡς ἀντίδοτα ἐπίσης σὲ ἰοβόλα δῆγματα προτείνεται *πιτύα λαγωοῦ* καὶ *χοίρειο ἦπαρ*⁹⁸. Γιὰ τὰ δερματικά καρκινώματα καὶ μελάνωματα προτείνονται ἐπιθέματα ἀπὸ λίπος καὶ μυελὸ ἐλαφιοῦ, ὄνιο λίπος καὶ χολὴ βοδιοῦ ἢ αἶγας⁹⁹, ἐνῶ καὶ γιὰ τὶς φλεγμονῆς τῶν ποδιῶν ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ ὑποδήματα, καταπλάσματα ἀπὸ πνεύμονα χοίρου ἢ ἀμνοεριφίου¹⁰⁰. Ἡ κόπρος πολλῶν ζῴων ἐπίσης ἀποτελεῖ πρώτη ὕλη γιὰ ἀλοιφὲς ἢ ἐπιθέματα, ὅπως τῆς αἰγὸς γιὰ τὴν ψωρίαση καὶ τοὺς ρευματισμούς, τῆς *καμήλου* γιὰ τὴν λέπρα¹⁰¹. Γενικότερα γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς

93. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.61-62. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 136, 262, 275. Πρὸβλ. Ἀνόνημος, *Παιδιόφραστος Διήγησις περὶ ζῴων τῶν τετραπόδων*, ἔκδ. V. TSIOUNI [MBM 15], München 1972, σσ. 851-854. Πρὸβλ. τὴν χρῆση λάβρακος ὡς ἐπιθέματος στὰ *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, [βλ. σημ. 44], σ. 259.

94. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.13, ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδινόυ[sic] λόγος δέκατος πέμπτος, [Ἀθηνᾶ 21(1909), 3-144]. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 2, 12, 13, 113. Συμεὼν Σήθ, σ. 27.

95. Γιὰ τὰ ἐνύδρα μαλακόστρακα εἶδη καὶ τὶς ὀνομασίες τους στὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας βλ. M. CHRONE-VAKALOPOULOS – A. VAKALOPOULOS, Fishes and other aquatic species in Byzantine literature: Classification, terminology and scientific names, *Byzsymm* 18 (2008), 123-157 (ἔδῳ 147-150).

96. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 77, 275. Συμεὼν Σήθ, σ. 60.

97. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 297, 298, 301, 309, 314. Συμεὼν Σήθ, σ. 83.

98. Συμεὼν Σήθ, σσ. 61, 119-120.

99. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 255, 297. Συμεὼν Σήθ, σ. 35.

100. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.5. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.19. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.154. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79, 7.3. Παῦλος Νικαίας, σσ. 189-190(100). Θεοφάνης Νόννος, σ. 259. Συμεὼν Σήθ, σσ. 119-120.

101. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 254, 266. Πρὸβλ. θεραπεία λέπρας μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ κόπρου καμήλου, *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, σσ. 270-271.

παθήσεις τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων καὶ τῶν ὀνύχων προτείνονται καταπλάσματα ἀπὸ κερὶ, μέλι, λίπος καὶ κέρατα ζῶων¹⁰².

θ. Θεραπεία παθήσεων τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τῶν ὀστέων τοῦ κορμοῦ τοῦ σώματος, τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων.

Οἱ παθήσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς, στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ παρέχουν διατροφικὲς ὁδηγίες καὶ φαρμακευτικὲς συνταγὲς μὲ ζωϊκὰ προϊόντα, εἶναι κατὰ βάση μορφὲς ἀρθρίτιδος, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονται στὰ κείμενα *χειράγρα* καὶ ἀντίστοιχα *ποδάγρα*, γιὰ τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα, ἐνῶ γενικότερα ἀναφέρονται ὡς *ἀρθρίτιδες*, *ἰσχιάδες* καὶ *ῥευματισμοί*, ὅταν ἐμφανίζονται στὴν σπονδυλικὴ στήλη.

Οἱ παθήσεις αὐτὲς εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον συχνὰ ἀναφερόμενες σὲ ποιτικὲς πηγὲς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας¹⁰³. Ἰδιαίτερα στὰ ἔργα τῶν ἱστοριογράφων καὶ χρονογράφων ἐντοπίζονται πολλὲς ἀναφορὲς σὲ τέτοιας φύσεως ἀσθένειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔπασχαν μέλη τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν¹⁰⁴. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (7ος αἰ.) κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀρθρίτιδα τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου (582-602), ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀσθένεια αὐτὴ εἶχε σημειώσει ἔξαρση στὶς ἡμέρες του στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵, ἐνῶ πέντε περίπου αἰῶνες ἀργότερα παρόμοια παρατήρηση κάνει καὶ ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς, ἀναφερόμενος στὴν ποδάγρα

102. Ὁρειβάσιος, 4.78, 15.3, 44.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 18. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.44. Αἰτίος Ἀμιδηνός, 1.13, 1.145 κ. ἐξ., 2.104, 2.114, 5.125, 6.89, 9.33, 15.13 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, ἔκδ. F. R. DIETZ, *Apollonii Citiensis...* [βλ. σημ. 82], τ. 1, σσ. 233-344 (ἐδῶ 256). Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια τῶν ἀφορισμῶν Ἱπποκράτους*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, *Stephanus of Athens, Commentary on Hippocrates' Aphorisms*, Berlin 1985, 1.3. Παῦλος Νικαίας, σ. 228(131). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 257, 299, 414, 456, 498, 507, 526 κ. ἐξ. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 257, 260, 261.

103. Βλ. σχετικὰ στὸ ἐπίμετρο.

104. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Χριστόφορος Μιτυληναῖος, <Στίχοι διάφοροι>, ἔκδ. E. KURTZ, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903, 22: *Εἰς τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Δημήτριον διὰ τὴν ποδάγραν*.

105. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οἰκομενικῆς ἱστορίας βιβλία ἡ'*, ἔκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887 (ἀνατ. Stutgardiae 1972), σ. 301.10 κ. ἐξ: *Ἐπιγίνονται δὲ αὐτῷ (δηλ. στὸν Μαυρίκιον) νόσοι ἀρθρίτιδες. ταύτης τῆς νόσου εὐθένεια καθέστηκε δυστυχῆς τοῖς τὸ βασίλειον ἄστν κατοικοῦσι διὰ παντός*.

τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055)¹⁰⁶. Ἡ κοινὴ αὐτὴ μαρτυρία ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ ἀπέχουν χρονικὰ μεταξὺ τους, καθὼς καὶ οἱ ἐκτεταμένες ἀναφορὲς τῶν ἱατρικῶν κειμένων σὲ ἀρθροίτιδες φανερώνουν τὴν διαχρονικὴ ἐμφάνιση τῆς νόσου καὶ τὴν δυσκολία ἀντιμετώπισής της.

Ὡς θεραπευτικὰ σκευάσματα ὄλων τῶν νοσημάτων αὐτῶν προτείνονται καταπλάσματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν ὡς πρώτη ὕλη ἢ *αιγεία κόπρος*, *ἄλμη* ἀπὸ ταριχευμένους ἰχθεῖς καὶ λίπος πτηνῶν¹⁰⁷. Ἰδιαιτέρως γιὰ τοὺς ρευματισμούς προτείνεται εἰδικὴ δίαιτα, κατὰ τὴν ὁποία ἀντενδείκνυται ἡ βρώση τροφῶν ποὺ παράγουν *μελαγχολικὸ χυμὸ καὶ φλέγμα*, ὅπως τοῦ βοείου καὶ πρόβειου κρέατος¹⁰⁸.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω, τὰ ζωϊκὰ προϊόντα ἀναφέρονται σὲ ἱατρικὲς συνταγὲς γιὰ θεραπεία παθήσεων ὄλων τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Ἐπιπλέον δὲ σὲ πολλὲς περιπτώσεις εἶναι φανερὴ ἢ κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸ πάσχον μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος χρῆση ζωϊκῶν μερῶν καὶ μελῶν. Οἱ ἰχθεῖς καὶ τὰ ἔνυδρα ὄντα βρῖσκονται μεταξὺ τῶν πλέον συχνὰ ἐπαναλαμβανομένων στὰ ἱατρικὰ κείμενα εἰδῶν ποὺ συνθέτουν ἱατρικὲς συνταγὲς ἢ συνιστῶνται ὡς διατροφικὰ εἶδη σὲ θεραπευτικὲς δίαιτες. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ζωϊκῆς προελεύσεως προϊόντα, τὰ

106. Μιχαὴλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονικὴ*, ἔκδ. B. G. NIEBUHR, *Michaelis Glycae Annales* [CSHB], Bonn 1836, σ. 321, στ. 19-21: *ὁ μέντοι βασιλεὺς τῇ συνήθει κακίστη νόσῳ, τῇ ποδάγρα δηλονότι, κακουχούμενος ἔκειτο ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ δομηθείσῃ μονῇ*. Πβλ. R. RADIC, Ἡ ποδάγρα στὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Ἡ αὐτοκρατορία σὲ κρίση* (:). *Τὸ Βυζάντιο τὸν 11ο αἰ., 1025-1081*, Ἀθήνα 2003, σσ. 381-392.

107. Ὁρειβάσιος, 2.58, 3.1, 5.25, 7.2, 7.26, 9.11, 10.13, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.103, 3.105, 5.18, 9.56, 9.61 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.3, 1.11, 4.116. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.166, 1.193, 2.194, 1.238, 2.25, 3.10, 3.23, 3.33, 3.110, 3.122, 3.165 κ. ἐξ., 3.181 κ. ἐξ., 4.30, 7.1 κ. ἐξ., 7.63 κ. ἐξ., 15.15 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.23, 3.59, 3.78, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 501 κ. ἐξ., 543, 549, 547, 579 κ. ἐξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 331, 365, 500, 517. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικὴ*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 224-227.

108. Ὁρειβάσιος, 6.22, 8.24, 10.34. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 7.24, 7.96, 8.76, 9.12 [ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ Λόγος ἔνατος, Ἀθηνᾶ 23(1911), 265-392], 12.64 [ἔκδ. G. A. KOSTOMIRIS, Paris 1892]. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.78, 6.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, ἔκδ. J. M. DUFFY, *Stephanos of Athens, a commentary on the Prognostikon of Hippocrates*, Berlin 1893, 1.10, 1.12, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 431, 2, σσ. 149, 225, 409, 437, 503, 533, 549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 439. Συμεὼν Σήθ, σσ. 38, 62, 65, 68, 82, 102, 104.

πλέον συχνά επαναλαμβανόμενα είναι τὸ μέλι, τὸ βούτυρο, τὸ γάλα, τὰ ὠὰ καὶ τὸ στέαρ, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὶς περισσότερες θεραπευτικὲς μεθόδους γιὰ νοσήματα ὄλων τῶν κατηγοριῶν.

Ὅπως σὲ κάθε ἀγροτικὴ κοινωνία, ἔτσι καὶ στὸ Βυζάντιο διαπιστώνεται μία «ὀλιστική» προσέγγιση τῆς ὑπάρχουσας καὶ διαθέσιμης σὲ κάθε ἐποχὴ τοῦ ἔτους καὶ σὲ κάθε περιοχὴ πανίδας, τὰ εἶδη τῆς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἀξιοποιοῦντο καθολικά. Τὸ γεγονός αὐτὸ βεβαίως δὲν ἀφορᾷ πρωτογενῶς τὴν βυζαντινὴν κοινωνία. Ἀποτελοῦσε προφανῶς αὐτονόητη πραγματικότητα γιὰ τὶς προγενέστερες κοινωνίες, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐπιβίωση ἦταν ἄμεσα καὶ κυρίως ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐργασία. Ὡστόσο στὸ Βυζάντιο διαφαίνεται μία διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πανίδας καὶ γενικότερα τῆς φύσεως. Ἡ διαφορετικότητα αὐτὴ συνίσταται στὴν θεώρηση τῆς φύσεως καὶ τῶν ὄντων ἀπὸ μία ἄλλη φιλοσοφικὴ-θεολογικὴ ὀπτικὴ γωνία. Ὅπως ἀποδεικνύεται, στὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν τὰ ζῶα δὲν ἦταν μόνο πηγὲς διατροφῆς καὶ πολύτιμα ἐργαλεῖα ἐργασίας ἀλλὰ ἔφεραν καὶ ἰδιότητες ἱκανὲς νὰ βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιβιώσει, νὰ τὸν θεραπεύσουν καὶ νὰ βελτιώσουν τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς του.

Οἱ ποικίλες ἀναφορὲς σὲ νοσήματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ ἄλλες κατηγορίες κειμένων τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἐπιβεβαιώνουν οὐσιαστικὰ τὶς πληροφορίες τῶν ἱατρικῶν κειμένων σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἀντιλήψεως καὶ προσδιορισμοῦ τῶν ἀσθενειῶν καὶ τὴν περιγραφή τῶν συμπτωμάτων. Ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διασταυρωθοῦν μὲ ἀκρίβεια στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προτεινομένων ἀπὸ τοὺς ἱατροὺς θεραπειῶν, καθὼς δὲν ἐντοπίζονται στὰ κείμενα τέτοιας φύσεως πληροφορίες. Κάποιες ἐλάχιστες ἀναφορὲς ὑπάρχουν σὲ ἀγιολογικὰ κυρίως κείμενα¹⁰⁹, ὅπου ὅμως οἱ θεραπείες ἀποδίδονται σὲ θαυματουργικὴ ἐνέργεια καὶ ὄχι σὲ ἀνθρώπινη παρέμβαση¹¹⁰. Συνεπῶς δὲν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν

109. Βλ. ἐνδεικτικὰ: *Θαύματα Κύρου καὶ Ἰωάννου*, σσ. 252, 261-262, 259, 271-272. *Βίος Κοσμᾶ καὶ Λαμνανοῦ*, σσ. 104-107, 111-112, 133, 180, 190. *Θαύματα ἁγίου Θεράποντος*, ἔκδ. L. DEUBNER, *De incubatione capita quattuor*, Leipzig 1900, σ. 130.21. Βλ. καὶ *Κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους ἀναργύρους Κοσμᾶ καὶ Λαμνανό*, α' Νοεμβρίου, στὰ *Analecta Hymnica Graeca*, v. 3. *Canones Novembris*, A. KOMINIS collegit et instruxit, Roma 1979, σσ. 44, 46, 47, 49, 53.

110. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. H. J. MAGOULIAS, *The lives of the Saints as sources of data for the History of Byzantine Medicine in the sixth and seventh centuries*, *BZ* 57 (1964), 127-150

σαφή συμπεράσματα σχετικά με την εφαρμογή των περιλαμβανομένων στα ιατρικά κείμενα θεραπευτικών και προληπτικών οδηγιών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων στο Βυζάντιο. Πρέπει δὲ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν ἦταν ἐντεταγμένοι στὸ λόγιο περιβάλλον τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καὶ τὰ ἔργα τους εἶχαν συνταχθεῖ κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ἦταν ἀφιερωμένα σὲ αὐτόν¹¹¹. Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ γνωρίζουμε τὸ κατὰ πόσον τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν προσβάσιμα στὸ εὐρύτερο κοινὸ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ κατὰ συνέπεια οἱ ὀδηγίες τους ἦταν γνωστὲς στὸν ἀπλὸ λαό. Ἐπιπλέον, ὅπου γίνονται ἀναφορὲς σὲ ἀσθενεῖς καὶ νοσήματα, μετὰ τὰ ὁποῖα διασταυρῶνται οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς ὀνομασίες καὶ τὰ περιγραφόμενα συμπτώματα, δὲν δίδονται στοιχεῖα σχετικά με λεπτομερεῖς ἐφαρμογὲς θεραπειῶν, ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὸν ἔστω καὶ μεμονωμένα νὰ ἐπισημάνουμε κοινούς τόπους μεταξὺ θεωρητικῆς ὀδηγίας καὶ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς καταγεγραμμένες θεραπείες σήμερα μπορεῖ νὰ φαίνονται ἀνεφάρμοστες, ἀναποτελεσματικὲς, ἐνδεχομένως ἐπικίνδυνες ἢ ἐξαρτημένες ἀπὸ δεισιδαιμονίες καὶ δοξασίες. Μὲ μιὰ προσεκτικότερη προσέγγιση τῶν ἀντιλήψεων στὶς ὁποῖες βασίζονται οἱ θεραπείες αὐτές, διαπιστώνουμε ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσεως καὶ συγκεκριμένα τῆς φυσιολογίας καὶ τῆς συμπεριφορᾶς κάθε ζώου.

Ἡ συστηματικὴ παρατήρηση τῆς φύσεως διαμόρφωσε, κυρίως κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ποικίλες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ συνόντα τοῦ ἀνθρώπου στὴν φύση ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέκυψαν ἐνδιαφέροντες συμβολισμοὶ γιὰ τὰ ζῶα. Οἱ συμβολισμοὶ αὐτοὶ στὴν συνέχεια ἀνάγονται σὲ ἱαματικὲς ιδιότητες τῶν ζώων, οἱ ὁποῖες πλέον καταγράφονται σὲ συνταγὲς καὶ θεραπευτικὲς ὀδηγίες ποὺ περιλαμβάνονται συχνὰ ὡς κοινὸι τόποι σὲ ἱατρικὰ κείμενα καὶ ἐγχειρίδια λευκῆς μαγείας, ὅπως οἱ *Κυρανίδες*. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μάλιστα ἐντοπίζονται παράλληλα ἀληθοφανεῖς ἱατρικὲς

καὶ τοῦ ἸΔΙΟΥ, *The lives of the Saints as sources of data for the history of magic in the sixth and seventh centuries A.D: Sorcery, Relics and Icons*, *Byz* 37 (1967), 228-269. Βλ. καὶ B. CASEAU, *Parfum et guérison dans le christianisme ancien et byzantin: des huiles parfumés au myron des saints byzantins*, στὸ *Les Pères de l'Église face à la science médicale de leur temps*, ἔκδ. V. BOUDON-MILLOT – B. POUDERON – Y. M. BLANCHARD, Paris 2005, σσ. 141-191 (κυρίως 156 κ. ἐξ.).

111. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ζωϊκὰ προϊόντα*, σσ. 304 ἐπ.

συνταγές με οδηγίες παρασκευής αποτροπαϊκῶν περιάπτων. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὡς πρὸς τὰ προτεινόμενα ζωϊκὰ εἶδη, ἡ διατύπωση τῶν κειμένων δὲν ἐπιτρέπει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις νὰ καταστεῖ σαφὲς ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν πράγματι θεραπευτικὲς ὕλες καὶ ποιὰ σχετίζονταν μὲ δεισιδαμονίες ἢ προλήψεις.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ¹¹²

1. Νοσήματα καὶ παθήσεις τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος

Ἀποπληξία. ΔΕΟ: *Aproplexia*. ΕΕΟ: Ἐγκεφαλικὸ ἐπεισόδιο. Ὁ ὄρος στὰ βυζαντινὰ κείμενα περιγράφει τὴν βαριᾶς μορφῆς κατάθλιψη καθὼς καὶ τὴν ἀπώλεια τῶν αἰσθήσεων: Ἀποπληξία ἐστίν, (...) ὅταν ἐξαίφνης τις πεσὼν ἀναίσθητος καὶ ἀκίνητος κινῆται ἐπὶ ἐμφράξει τῶν κοιλιῶν τοῦ ἐγκεφάλου¹¹³.

Ἐπιληψία. ΔΕΟ: *Epilepsia / Morbus comitialis epilepsy / Grand mal / Sacred Malady*. ΕΕΟ: Ἐπιληψία. Ἡ ἐπιληψία ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ὡς *ἱερὰ νόσος* καὶ *σεληνιασμός*. Ἡ ὄνομασία *ἱερὰ νόσος* ἀποδίδεται στὸν Ἴπποκράτη, ὁ ὁποῖος ἀφίερωσε ἓνα ἀπὸ τὰ ἱατρικὰ του βιβλία στὴν περιγραφή καὶ τὶς μεθόδους ἀντιμετώπισης τῆς νόσου¹¹⁴. Ἡ ὄνομασία *σεληνιασμός*, ἀποδόθηκε στὴν ἀσθένεια,

112. Γιὰ κάθε ἀσθένεια δίδεται ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς ὀρισμὸς, ἀπὸ ὅσους περιλαμβάνονται στὰ κείμενα, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀρτιότερη προσέγγιση τῶν ἀντιλήψεων περὶ ἀσθενειῶν καὶ θεραπειῶν στὸ Βυζάντιο. Γιὰ τὴν διαδικασία τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἱατρικῶν ὄρων στὰ ἱατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ταύτισή τους μὲ σύγχρονους ἱατρικοὺς ὄρους χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐξῆς βασικὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα, ἱατρικὰ λεξικά καὶ ἐγκυκλοπαίδειες: *MedLex, MedDict, A. NOBEL – E. VEILLON, Medical dictionary, Medizinisches Wörterbuch, Dictionnaire medical*, New York ⁵1969. *Stedman's Medical Dictionary*, ἔκδ. W. HENSYL, Baltimore 1990. R. J. DURLING, *A dictionary of medical terms in Galen, I-V*, Leiden-New York 1993. P. COLLIN, *Dictionary of medicine*, Teddington ³2000. E. MOSBY, *Medical, nursing & allied health dictionary*, St. Louis ⁷2006. Ἐπίσης, τὰ ἔγκυρα ἠλεκτρονικὰ λεξικά ἱατρικῆς ὀρολογίας www.pubmed.gov (a service of the U.S. National Library of Medicine and the National Institutes of Health) καὶ www.med.auth.gr/db/dictionary1/gr.

113. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 113. Βλ. ἐπίσης, Ἠσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἀποπληξία*. Σούδα, λ. *ἀποπληξία*. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *ἀποπληξία*: α) *θλίψις, μανία, ἄνοια ἢ πλῆθος ἰχώρος τὸ καὶ πνεύματος, ἐπισχόντος τὴν ἀναπνοήν*. β) *τὸ μετὰ ἀναισθησίας καὶ παρέσεως πάθος*. Πρὸβλ. Ὁρειβάσιος, 7.12. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.13. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.27-28. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.18. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 575. Παῦλος Νικαίας, σ. 213(123). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἴπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 333, Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἴπποκράτους προγνωστικόν*, σ. 51. Θεοφάνης Νόννος, σ. 52. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἀποπληξία*. Σήμερα χαρακτηρίζε τὸ ἐγκεφαλικὸ ἐπεισόδιο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐγκεφαλικὴ αἰμορραγία, θρόμβωση ἢ ἐμβολή.

114. Βλ. Ἴπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νόσου*, ἔκδ. H. GRENSEMANN, *Die hippokratische Schrift "Über die heilige Krankheit"*, Leipzig 1968. Σούδα, *Λεξικόν*, λ. *ἱερὰ νόσος* (: *αὐτῇ τῇ σελήνῃ ἀνάκειται*). *LSJ*⁹, λ. *ἐπίληψις* (= *σεληνιασμός*). Βλ. ἐπίσης, Παλλάδιος, *Σχόλια εἰς τὸν Ἴπποκράτη*, ἔκδ. F. R. DIETZ, [βλ. σημ. 82], τ. 2, σ. 165. Βλ. ἐπίσης Ἠσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *ἐπιληπτικός, ἐπίληπτος* (= *ὁ τῇ ἱερᾷ νόσῳ κατεχόμενος*), *ἱερὰ νόσος*. Σούδα,

ἐπειδὴ ἔθεωρεῖτο ὅτι οἱ παροξυσμοὶ τῶν ἀσθενῶν σχετίζονταν μὲ τὶς κινήσεις τῆς σελήνης καὶ τὸν ζωδιακὸ κύκλο¹¹⁵. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν φαίνεται νὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς καὶ ἀποδίδεται σὲ ἀπλοϊκὲς δεισιδαιμονίες: Ἐπιληψία ἐστίν, (...) ὅταν πεσῶν τις ἐξαίφνης σπάται καὶ ἀφορίζη, ὅπερ λέγουσιν οἱ ἰδιῶται δαίμονα καὶ σεληνιασμόν γίνεται δὲ πάλιν ἐπὶ ἐμφράξει τῶν κοιλιῶν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ συμβαίνει παιδίοις μᾶλλον, καὶ ἐστὶν ἀνίατον εἰ μὴ που ἡλικία προκόπτουσα θεραπεύει τὸ πάθος¹¹⁶. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν οἱ δύο περιπτώσεις σεληνιασμοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὴν *Καينὴ Διαθήκη* (Ματθ. 4.24 καὶ 17.15) καὶ ἀποδίδονται σὲ δαμιονικὴ ἐπήρεια, σχετίζονται μὲ ἐπιληπτικούς ἀσθενεῖς. Ὁ ὅρος ἐπιληψία δὲν ἀναφέρεται στὸ ἱερὸ αὐτὸ κείμενο, ἐνῶ ἀντίθετα δύο ἀναφορὲς τῆς λέξεως ἐπίληπτος ἐντοπίζονται στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*¹¹⁷. Ἀπὸ αὐτὲς μόνο ἡ πρώτη ἀφορᾶ τὴν ἀσθένεια τῆς ἐπιληψίας μὲ τὰ συμπτώματα ποὺ περιγράφονται στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα, δηλαδὴ ἀπώλεια αἰσθήσεων, σιελόρροια καὶ σπασμούς, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἔχει μεταφορικὴ σημασία καὶ ταυτίζεται μὲ ὕβρη, ποὺ ἀποδίδει τὴν ἔννοια τῆς παραφροσύνης¹¹⁸.

λ. ἐπίληπτος (= ὁ νοσῶν τὴν ἱερὰν νόσον). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, ἔκδ. G. A. GREENHILL, *Theophili Protospatharii de corporis humani fabrica libri v*, Oxford 1843, 5.31, *Γεωπονικά*, 11.2.

115. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μιχαὴλ Ψελλός, *Στίχοι περὶ σεληνιασμοῦ*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart 1992, 11.

116. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 115. Βλ. καὶ *LSJ*⁹ λ. ἐπιληψία.

117. Βασ. Α΄, 21.13 καὶ Βασ. Δ΄ 9.11.

118. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. J. KEIR-HOWARD, *Disease and Healing in the New Testament: An Analysis and Interpretation*, University Press of America 2001, σσ. 132-134. M. J. ROSS, *Epilepsy in the Bible*, Oxford-New York 2001, σσ. 190-191. Γενικότερα περὶ ἐπιληψίας στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα βλ. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, ἔκδ. F. R. DIETZ [βλ. σημ. 82], τ. 1, σσ. 315-316: Ἐπιληψία ἐστὶ σπασμὸς τοῦ παντὸς σώματος μετὰ βλάβης τῶν ἡγεμονικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλ' οὐ παντελῶς. ἔστι δὲ καὶ κακοήθης ἢ τοιαύτη, ὅταν συνεχῶς γίνηται, ὡς ἀνίστασθαι καὶ καταπίπτειν, ἐφ' ὧν συμβαίνει, τὴν δύναμιν καταλυθεῖσαν τὸ τῆς λειποθυμίας ὑποστῆναι πάθος. Βλ. καὶ Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 336-338. Ὅρεβάσιος, 6.38, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.17-18, 16.67 (ἔκδ. S. ZERVOS, *Gynäkologie des Aëtios*, Leipzig 1901). Παῦλος Αἰγινήτης, 3.13, 3.71, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 493, 535, 537. Θεοφάνης Νόννος, σ. 46. Συμεὼν Σήθ, σ. 33. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικὸν ἄριστον δι' ἰάμβων*, ἔκδ. L. G. WESTERINK, (βλ. σημ. 115), σσ. 190-233 (ἔδω σσ. 784-808). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 353-464 (ἔδω 386-387). Γιὰ τὶς αἰτιάσεις τῆς νόσου καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γενικότερα περὶ αὐτῆς, βλ. T. N. ECONOMOU - J. LASCARATOS, *The Byzantine physicians on epilepsy*, *Journal of the History of the Neurosciences* 14/4 (2005), 346-352. Ἐπίσης G. MAKRIS, *Zur Epilepsie in Byzanz*, *BZ*

Ἡμικρανία. ΔΕΟ: *Hemicrania / Hemicranium / Migraine*. ΕΕΟ: Ἡμικρανία. Ὁ πόνος στὸ ἥμισυ τῆς κεφαλῆς, ἴδιας αἰτιολογίας μὲ τὴν κεφαλαλγία: Ἡμικρανικὸν πάθος λέγεται, ὅταν τὸ ἥμισυ μέρος τῆς κεφαλῆς ἀλγῶσι μόνον, τὸ δεξιὸν ἢ τὸ ἀριστερόν. χρόνιον δὲ τὸ πάθος καὶ χαλεπόν¹¹⁹.

Κεφαλαλγία. ΔΕΟ: *Encephalalgia / Cephalalgia*. ΕΕΟ: Κεφαλαλγία. Ὁ πόνος στὸ κεφάλι, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ διάφορα παθολογικά, ψυχολογικά καὶ βιολογικά αἷτια: Κεφαλαλγία ἐστὶν ὁδύνη γινομένη κατὰ τὴν κεφαλὴν πολλὰς δὲ τὰς κατὰ μέρος ἔχει διαφορὰς¹²⁰.

Κῶμα. ΔΕΟ: *Coma*. ΕΕΟ: Κῶμα. Παθολογικὴ κατάσταση πλήρους ἢ μερικῆς ἀπώλειας συνειδήσεως, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ λήθαργο καὶ προκαλεῖται ἀπὸ σοβαρὲς ἐγκεφαλικὲς βλάβες: Κῶμα λέγεται ὁ βαθὺς καὶ παρὰ φύσιν ὕπνος, ὅταν αἰεὶ καθεύδωσιν οἱ κάμνοντες καὶ νυττόμενοι οὐκ ἐγείρονται καὶ ἐγειρόμενοι μόλις πάλιν πίπτωσιν. γίνεται δὲ ἐπὶ φλέγματι ψυχρῷ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ¹²¹. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρεται καὶ τὸ ἄγρυπνον κῶμα, κωματώδης κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀσθενής, ἐνῶ ἔχει ἀπώλεια αἰσθήσεων, ἔχει συνεχῶς ἀνοιχτὰ τὰ μάτια: εἰ μυχθεῖ τῆ ξανθῇ χολῇ φλέγμα, νόθη φρενίτις ἢ τοιαύτη καλεῖται καὶ τὸ καλούμενον ἐργάζεται ἄγρυπνον κῶμα¹²².

88 (1995), 363-404. Γενικότερα γὰρ τὴν ἱστορία τῆς νόσου καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ αὐτὴν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν Μεσαίωνα, βλ. Μ. WOHLERS, *Epilepsie in Antiker Medizin, Astrologie und Religion*, Marburg 1999. Α. W. HAUSER, *The natural history of temporal lobe epilepsy*, στὸ: *Epilepsy surgery*, ἔκδ. Η. Ο. LÜDERS, New York 1992, σσ. 133-141. Ρ. WOLF, *Epileptic seizures and syndromes: Terms and concepts*, *Epileptic seizures and syndromes*, ἔκδ. Ρ. Wolf, Paris 1994, σσ. 1-7.

119. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 113. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 1.5, 49.10. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.101, 7.96. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.5. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 499, 503. Παῦλος Νικαίας, σ. 73(16). Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. ἡμικρανία.

120. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 109-111. Πρβλ. Ὁρειβάσιος, 7.26, 10.42. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.113, 5.48. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.9, 3.4. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 465, 479. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. κεφαλαλγία.

121. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 117. Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. κῶμα (: κοίμημα, ληθώδης καταφορὰ ὕπνου βαθέως). Σούδα, λ. κῶμα. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. κῶμα. Πρβλ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.51, 6.6. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6, 3.10. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.1. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 477-483. Βλ. ἐπίσης, τὴν περιγραφὴ τῆς κωματώδους καταστάσεως, στὴν ὁποία εἶχαν περιέλθει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θύματα τοῦ λοιμοῦ τοῦ 541-542: Προκόπιος, *Περὶ πολέμων*, ἔκδ. J. HAURY-G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, Leipzig 1962-1963, τ. I, 2.22.19 κ. ἔξ.

122. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 513. Βλ. ἐπίσης, Παῦλος Αἰγινήτης, 3.10. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 117. Θεόφιλος Πρωτοσπαθᾶριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 296. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. κῶμα.

Λήθαργος. ΔΕΟ: *Lethargus*. ΕΕΟ: *Λήθαργος*. Πρόκειται για την κατάσταση νάρκης, βαθέως και συνεχούς ύπνου, που αποτελεί σύμπτωμα σοβαρών νευρολογικών ή έγκεφαλικών παθήσεων: *Τί έστι λήθαργος; διανοίας καταφθορά λήθην επίφερουσα και άκίνησιαν σώματος. γίνεται δέ τὸ τοιοῦτον πάθος ἀπὸ ψυχρᾶς και ὑγρᾶς δυσκρασίας ὅτε ψυχροῖς χυμοῖς πληρωθῆ ὁ ἐγκέφαλος. αὕτη γὰρ ὁρᾶται ναρκοῦσα τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας τοῦ μνημονευτικοῦ· διὸ και τινες ἀμνημοσύνην τὸ πάθος καλοῦσι*¹²³. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρεται και ὁ ληθαργικὸς πυρετός, ὁ ὁποῖος σχετίζεται προφανῶς με τὴν ληθαργικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ὀδηγεῖ τὸν ὄργανισμό ὁ πολὺ ὑψηλὸς πυρετός¹²⁴.

Μανία. ΔΕΟ: *Mania*. ΕΕΟ: *Μανία*. Κατάσταση παραλογισμοῦ και παραφροσύνης, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο εἶναι ἐκτὸς ἐλέγχου και διακατέχεται ἀπὸ ἔμμονη ιδέα: *Μανία ἐστὶ σφοδροτάτη παραφροσύνη ὅταν και ἐπέρχονται ἐστὶ δὲ ὅτε και ξίφος λαβόντες ἢ ξύλον ἢ λίθον φονεύουσι τοὺς παρατυγχάνοντα*¹²⁵.

Μελαγχολία. ΔΕΟ: *Melancholia*. ΕΕΟ: *Μελαγχολία / Κατάθλιψη*. Ἡ κατάσταση βαριάς ἀθυμίας και ἀρνήσεως γιὰ ὁποιαδήποτε δραστηριότητα, ἀκόμη και γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἡ νόσος στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀποδίδεται στὴν αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς στὸν ὄργανισμό και ἔτσι ἐρμηνεύεται ἢ ἐτυμολογία της: *Μελαγχολία ἐστίν, ὅταν ἄνευ πυρετοῦ παραφρονῶσιν και ληρῶσιν και εὔχωνται ἀποθανεῖν. γίνεται δὲ ἐπὶ μελαγχολικῷ χυμῷ ἐν τῇ κεφαλῇ, και λέγεται ὑποχονδριακόν*¹²⁶.

123. Βλ. Παῦλος Νικαίας, σ. 67(5). Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *λήθαργος*. Σούδα, λ. *λήθαργος*. Βλ. και *LSJ*⁹, λ. *λήθαργος*.

124. Βλ. Ὁρειβάσιος, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.3-5. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 527. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.9. Παῦλος Νικαίας, σ. 67(11). Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 101. Θεοφάνης Νόννος, σ. 31. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 361.24 κ. ἐξ.

125. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 121. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 6.38, 7.26. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.8, 16.69. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.19, 3.14. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 513, 597. Θεοφάνης Νόννος, σ. 38. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 386-389 (κυρίως 386, ὅπου δίδεται και ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀνάπτυξης τῶν νοσημάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς με τὴν αὔξηση τῆς μέλαινας χολῆς στὸν ὄργανισμό). Με τὸν ὄρο *μανία* σὲ μὴ ἱατρικὰ κείμενα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσθένεια, δηλώνεται ἐπίσης ὁ θυμὸς, ἢ ὄργη και ἡ θεϊκὴ ἔμπνευση. Βλ. Σούδα, λ. *μανία* δ' οὐ πάσιν ὁμοῖαι. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *μανία*. Βλ. και *LSJ*⁹, λ. *μανία*.

126. Λέων, *Σύννομις ἱατρική*, σ. 119. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 7.23. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.121, 3.23, 3.14. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 593, 601, 607. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 316. Θεοφάνης Νόννος, σ. 40. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 386-389.

Τέτανος. ΔΕΟ: *Tetanus / Tetania*. ΕΕΟ: *Τετανία*. Πρόκειται για σπασμωδική τάση ή τέντωμα του σώματος, το οποίο οδηγεί σε πλήρη, νεκρική άκαμψία: *Περὶ τετάνου καὶ τῶν τούτου διαφορῶν. Ὁ δὲ τέτανος σπασμὸς τις ὧν καὶ αὐτός, γίνεται οἷον ἀποπαγέντων τῶν τοῦ σώματος καὶ μάλιστα τῶν κατὰ τὴν ῥάχιν μυῶν ὑπὸ ψυχροῦ χυμοῦ ἔνδοθεν καὶ ἔξωθεν συστάντος, ὅθεν οὐδὲ σφᾶς αὐτοὺς ἐπικάμψαι δύνανται. ἀλλ' ὅτε μὲν εἰς τὸ πρόσω τείνεται τὰ μόρια τοῦ σώματος, λέγεται τὸ πάθος ἐμπροσθότονος, ὅταν δὲ εἰς τοῦπίσω, καλεῖται ὀπισθότονος, ὅταν δὲ ἰσοσθενῶς ἐφ' ἑκάτερα τείνηται, τέτανος τὸ πάθος προσαγορεύεται*¹²⁷. Σήμερα θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται σὲ μολυσματικὴ ἀσθένεια, ποὺ προσβάλλει τὸν ὀργανισμό, λόγω εἰσαγωγῆς βακτηρίου ἀπὸ δερματικὸ τραῦμα.

Τρόμος. ΔΕΟ: *Tremor*. ΕΕΟ: *Τρόμος*. Πρόκειται γιὰ τὸ τρέμουλο ἢ τρεμούλα ποὺ στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀποδίδεται σὲ ὑπερβολικὴ ψύξι: Ὁ τρόμος δηλὸς ἐστί καὶ τοῖς ἰδιώταις γίνεται δὲ ἐπὶ ψύξει τῶν μοριῶν¹²⁸. Σήμερα θεωρεῖται σύμπτωμα πολλῶν νευρολογικῶν παθήσεων.

Φρενίτις. ΔΕΟ: *Phrenitis*. ΕΕΟ: *Φρενίτις*. Μὲ τὸν ὄρο *φρήν* κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν μεσαίωνα προσδιορίζεται ἀφ' ἑνὸς τὸ κέντρο τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ κυκλοτερῆς μῦς, ποὺ διαχωρίζει τὴν θωρακικὴ κοιλότητα, μέσα στὴν ὁποία βρῖσκεται ἡ καρδιὰ καὶ οἱ πνεύμονες, τὸ ὀνομαζόμενο σήμερα διάφραγμα¹²⁹. Ἡ *φρενίτις* ὡς ἀσθένεια στὰ ἱατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα

βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *μελαγχολία* (: *κυρίως τὸ ἔχειν τὴν χολὴν μέλαιναν*). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἱατρικῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς νόσου αὐτῆς, βλ. καὶ W. S. JACKSON, *Melancholia and Depression. From hippocratic times to modern times*, New Haven-London, 1986, σσ. 441-442.

127. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.20. βλ. ἐπίσης Σούδα, λ. *τέτανος*. Ὁρειβάσιος, 14.8, 25.38, 45.30, 45.72. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.15. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 6.39. Παῦλος Νικαίας, σ. 219(125). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 453-455. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τέτανος*.

128. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 125. βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 6.20, 6.29, 46.27. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.172, 6.4, 13.20, 13.56 [ἔκδ. Σ. ΖΕΡΒΟΣ, Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ περὶ δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων ἦτοι λόγος δέκατος τρίτος, Ἀθηνᾶ 18(1906), 241-302]. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 2.9, 3.21. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 511. Παῦλος Νικαίας, σ. 92(30). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 498. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 385.12 κ. ἔξ. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τρόμος*.

129. βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικὸν*, λ. *Φρένες*. Σούδα, λ. *φρενίτις*. βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 45.30. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 5.37, 5.121, 6.2. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 509, 513, 517. Παῦλος Νικαίας, σ. 66(10). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 430, 462, 524. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 119. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 729 κ. ἔξ., Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 387-389. βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. *φρενίτις* (< *φρήν*), *φρήν*.

προσδιορίζεται ως νόσος τῶν φρενῶν με τὴν πρώτη ἔννοια, δηλαδή ἐκδηλώνεται με πυρετὸ καὶ ὀδηγεῖ σὲ παραφροσύνη: *Ἡ φρενίτις φλεγμονὴ τῶν μηνίγγων ἐστίν, ὅτε μὲν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου συμφλεγμαίνοντος, ὅτε δὲ παρὰ φύσιν θερμοσίας συστάσης ἐν αὐτῷ. αἴτιον δὲ τοῦ νοσήματος ἢ τὸ αἶμα πλεονάσαν ἢ ξανθοχολικὸς χυμὸς, ποτὲ δὲ καὶ ἡ ξανθὴ χολὴ ὑπεροπτηθεῖσα εἰς τὴν μέλαιναν μεταπεσοῦσα, ὅτε καὶ χαλεπωτάτη ἡ φρενίτις γίνεται*¹³⁰. Με τὸν ἴδιο ὄρο σήμερα προσδιορίζεται ἐγκεφαλικὴ διαταραχὴ (ἐγκεφαλίτιδα, μηνιγγίτιδα, κ.λπ), ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ παραλήρημα.

2. Ὀφθαλμικὰ καὶ ὀτικὰ νοσήματα καὶ παθήσεις

Αἰγλωπία. ΔΕΟ: *Dacryosyrinx*. ΕΕΟ: *Δακρυϊκὸ συριγγίο*. Ὀφθαλμικὴ πάθησις, κατὰ τὴν ὁποία ἐκδηλώνεται σταδιακὴ μείωσις τῆς ὁράσεως καὶ τύφλωσις λόγῳ ἀνάπτυξης δακρυϊκοῦ συριγγίου: *Αἰγίλωψ λέγεται, ὅταν ἀπόστημα γένηται ἐγγὺς τοῦ μεγάλου κανθοῦ καὶ τῆς ῥίνος. ἔστι δὲ ὅτε ῥήγνυται καὶ συριγγούται εἰς τὸν κανθόν, κακεῖθεν φέρεται τὸ πῦον*¹³¹.

Ἀμβλυωπία. ΔΕΟ: *Anopia*. ΕΕΟ: *Ἀμβλυωπία*. Ἡ μειωμένη ὄρασις ποῦ ὀφείλεται σὲ ποικίλα παθολογικὰ αἴτια: (...) *φρόνει τὴν ἀμβλυωπίαν σύγχυσις θέας*¹³².

Λεύκωμα. ΔΕΟ: *Leukoma / Keratoleukoma / Walleye*. ΕΕΟ: *Λεύκωμα*. Λευκὴ κηλίδα ποῦ σχηματίζεται στὸν κερατοειδῆ χιτώνα τοῦ ὀφθαλμοῦ λόγῳ

130. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.6.

131. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 139. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 11.18. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.87. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.22. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 445.24 κ. ἔξ. Βλ. ἐπίσης *LSJ*⁹, λ. *αἰγίλωψ*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὰ ἰατρικὰ κείμενα καταγράφεται φυτὸ μετὰ τὴν ὀνομασίαν *αἰγίλωψ*, τὸ ὁποῖο προτείνεται ὡς θεραπευτικὸ τῆς *αἰγίλωπίας*. Βλ. Ὁρειβάσιος, 2.1, 11.10, 15.1, 44.1. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.50. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.9. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Θεοφάνης Νόννος, σ. 70. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 2.43. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἔλιξ*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *αἰγίλωψ*.

132. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 911. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.50. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.24, 4.117. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 243. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.41, 7.49, 7.50, 7.101. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22, 7.16. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 45, 47. Συμεὼν Σήθ, σσ. 45, 87. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 12.31, 15.2. Βλ. ἐπίσης Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἀχλύς* ἢ *ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς λεπτὴ ὕλη*. (...) *ἀμβλυωπία*). Σούδα, λλ. *ἀχλύς*, *ἀμβλυωπίας*. Πρβλ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἀμβλυωπίας*: ὁ ἀμυδρὸς ὄρων. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἀμβλυωπία*.

παθολογικῶν αἰτιῶν ἢ τραυματισμοῦ: *Λεύκωμά ἐστιν οὐλὴ ἐξ ἐλκώσεως τοῦ κερατοειδοῦς χιτῶνος παχεῖα καὶ λευκὴ καὶ ἐμποδίζουσα τὴν ὄψιν εἰς τὸ ὄραν*¹³³.

Νυκταλωπία. ΔΕΟ: *Nyctalopia / Blindness night*. ΕΕΟ: *Νυκταλωπία*. Ὁφθαλμικὴ πάθηση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ὄραση τῶν ἀσθενῶν μειώνεται σημαντικὰ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς νύκτας: *Νυκταλωπίαν δὲ λέγουσιν, ὅταν συμβῆ τὴν μὲν ἡμέραν βλέπειν, δύναντος δὲ τοῦ ἡλίου ἀμαυρότερον ὄραν, εἴτα νυκτὸς γενομένης μηδὲν βλέπειν*¹³⁴.

Τράχωμα. ΔΕΟ: *Trachoma*. ΕΕΟ: *Τράχωμα*. Ἡ σκλήρυνση τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνα τῶν βλεφάρων: *Τὸ μὲν τράχωμα τραχύτης ἐστὶ τῶν ἔνδον τοῦ βλεφάρου, ἡ δὲ τούτων ἐπίτασις, ὥστε καὶ οἶον ἐντομὰς ἔχειν, σύκωσις καλεῖται, χρονίσασα δὲ καὶ τυλωθεῖσα, τύλωσις ὀνομάζεται*¹³⁵.

Φλεγμονή. ΔΕΟ: *Phlegmasia / Inflammation*. ΕΕΟ: *Φλεγμονή*. Ὡς ὀπτικὴ φλεγμονὴ σήμερα ἀναφέρεται αὐτὴ τοῦ τυμπανικοῦ ὑμένα. ΔΕΟ: *Myringitis*.

Ὦταλγία. ΔΕΟ: *Otalgia / Otodynia*. ΕΕΟ: *Ὦταλγία*. Ὁ πόνος τῶν αὐτιῶν, ποῦ ὀφείλεται σὲ διάφορα παθολογικὰ αἷτια: *Τί ἐστὶν ὠταλγία; αὐτοῦ μόνου τοῦ ὠτὸς ἄλγημα δι' ὕδατος ἐγκλυσθέντος εἰς τὸ οὖς ἢ βιαίου ἀνέμου ἐμπνεύσαντος ἢ ἄλλως πως, καὶ ἐξαπίνης γίγνεται ὠταλγία*¹³⁶.

133. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 143. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.23, 11.73. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.24. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.11, 7.40 κ. ἐξ., 7.101 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 37, 51, 148. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 62, 66, 68, 72. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λεύκωμα*.

134. Βλ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.48. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.18. Θεοφάνης Νόννος, σ. 81. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 904. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *νυκτάλωψ*.

135. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.160. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.2, 7.35, 7.40, 7.45, 7.101, 7.104, 7.112. Παῦλος Νικαίας, σ. 96(32). Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 49. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 131. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 881-883. Καταγράφεται ἐπίσης καὶ ὡς νόσος τῶν ζώων. Βλ. *Ἱππιατρικά*, ἔκδ. Κ. HORPE – E. ODER, *Corpus hippiatricorum graecorum*, τ. 2, Leipzig 1927, κεφ. 27.3 καὶ 28.1. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *τράχωμα*.

136. Βλ. Παῦλος Νικαίας, σ. 98(33). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.56. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.152, 5.124. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.3, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 357. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 92, 95. Περβλ. *Γεωπονικά*, 12.29.

3. Πνευμονικά νοσήματα καὶ δυσλειτουργίες τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος

Πλευρίτις. ΔΕΟ: *Pleuritis / Pleurisy*. ΕΕΟ: *Πλευρίτις*. Φλεγμονή τοῦ ὑπεζωκότος, μετὰ ἢ χωρὶς ἐκροῆ ὑγροῦ στὴν πλευρική κοιλότητα: *Πλευρίτις ἐστὶ φλεγμονὴ τοῦ ἔσωθεν ὑπεζωκότος*¹³⁷ τὰς πλευρὰς ὑμένος. σημεῖα δὲ τῆς πλευρίτιδος τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν δογματικῶν παθολογικῶν τέτταρα· βήξ, δύσπνοια, πυρετός ὀξύς, ὀδύνη νυγματοῶδης· ἐστὶ δὲ ὀδύνη νυγματοῶδης, ὡς εἴ τις ψηφίδα ῥίψας ἐν ὕδατι ποιήσῃ κύκλον ἀεὶ μεγαθυνόμενον καὶ φεύγοντα ἀεὶ τὸ κέντρον αὐτοῦ¹³⁸.

Φθίσις. ΔΕΟ: *Tuberculosis / Consumption / Tisis*. ΚΕΟ: *Φυματίωση*. Ἡ σύγχρονη ἰατρικὴ διακρίνει τὴν νόσο σὲ φυματίωση τοῦ δέρματος (ΔΕΟ: *Scrofuloderma*), φυματίωση τῶν νεφρῶν (ΔΕΟ: *Nefroturbelosis*) καὶ φυματίωση τῶν πνευμόνων (ΔΕΟ: *Pneumonophthisis*). Στὰ βυζαντινὰ κείμενα δὲν προσδιορίζεται ἡ μορφή τῆς νόσου. Ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν συμπτωμάτων, συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν φυματίωση τῶν πνευμόνων, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ σήμερον ἡ πιὸ διαδεδομένη μορφή: *Φθίσις ἐστὶν ἔλκος ἐν πνεύμονι· γίνεται δ' ἐπὶ τε τοῖς ἐμπύοις καὶ τοῖς ῥευματικοῖς χρονίζουσι καὶ ἐπὶ ταῖς τοῦ αἵματος πτύσεσιν, ὅταν τῆς αἰμορραγίας ἐπισχεθείσης μήτε κολληθῇ τὸ ἔλκος μήτε εἰς οὐλὴν ἔλθῃ*¹³⁹.

137. Κατὰ τὴν διόρθωση τοῦ ἐκδότη ὑπειληφότος.

138. Βλ. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 165: *Περὶ πλευρίτιδος*. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.34, 5.3, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.76. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.33. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 258, 373. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.1, 2.8 Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2(229). Παῦλος Νικαίας, *Προοίμιον*, σ. 49. Θεοφάνης Νόννος, σ. 17. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 938, 975 κ. ἐξ. Σοῦδα, λ. *πλευρίτις*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. πλευρίτις*. *LSJ*⁹ λ. *πλευρίτις*.

139. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.4. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.28. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.75. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 381. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 163. Συμεὼν Σήθ, σ. 32. Παῦλος Νικαίας, σ. 113(44). Θεοφάνης Νόννος, σ. 154. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *φθίσις*.

4. Δυσλειτουργίες, παθήσεις και νοσήματα τού πεπτικού συστήματος¹⁴⁰

Αίμορροΐς. ΔΕΟ: *Hemorrhoid / Marisca*. ΕΕΟ: Αίμορροΐς (συνήθως σε πληθυντικό: *αίμορροΐδες* [ένν. φλέβες]). Κιρσοειδείς διευρύνσεις τών φλεβών τού άπευθυμένου, πού συνήθως αίμορραγοῦν: *Τίς ἡ αἰτία τῶν αἰμορροΐδων; οὐ κατὰ μίαν αἰτίαν (...) γίνονται, ἀλλ' ἐνίοτε μὲν, αὐτῆς τῆς φύσεως ἐκκαθαίρουσης τὸν μεγαγχολικὸν χυμὸν, ἐνῆ τὸ πλῆθος ἐνόν, ὡς καὶ διὰ ῥινῶν αἰμορροῦσι*¹⁴¹.

Άνορεξία. ΔΕΟ: *Anorexia / Inappetence*. ΕΕΟ: Άνορεξία. Ἡ ἔλλειψη ὀρέξεως γιὰ βρώση: *Ἡ ἀνορεξία σιτίων ἐστὶν ἀποστροφή ἤτοι δυσκρασίας ὑπαρχούσης κατὰ τὸν στόμαχον ἢ χυμῶν περιουσίας*¹⁴².

Άπεψία. ΔΕΟ: *Aepsia / Indigestibility / Indigestion*. Προκειται γιὰ διατάραξη τῆς πεπτικῆς λειτουργίας, ἀδυναμία πέψης: *Όταν δὲ χωρὶς τοῦ διαφθαρηναί παντελῆς ἀπεψία γένηται, ἵνα οἷα παραληφθῆ τὰ σιτία τοιαῦτα διαμεῖνη κατὰ πᾶσαν ποιότητα, γνωστέον ἐν τῷδε νικᾶσθαι τὴν γαστέρα ἤτοι διὰ πλῆθος ἄμετρον ἢ διὰ κατάψυξιν ἰσχυρὰν τοῦ ἐμφύτου θερμοῦ*¹⁴³.

140. Γιὰ τίς ἀντιλήψεις περὶ τῶν νοσημάτων αὐτῶν βλ. χαρακτηριστικά, Παῦλος Νικαίας, σ. 130(58): *Περὶ στομάχου. Τίνα καὶ πόσα πάθη περὶ τὸν στόμαχον γίνονται; πολλὰ: ἄλγημα, φλεγμονή, ἐμπνευμάτωσις, ἀνορεξία, παράλυσις, ναυτία, ἔμετος, ἐξεργυμός, σκίρωμα, ἀπόστημα, ἔλκωσις*. Βλ. ἐπίσης, ὁ. π., σ. 142(63): *Περὶ κοιλίας παθῶν. Τίνα καὶ πόσα περὶ τὴν κοιλίαν γίνονται πάθη; ἄλγημα, φλεγμονή, σκίρωμα, ἀπόστημα, ἔλκωσις καὶ ἡ λεγομένη κοιλιακὴ διάθεσις*.

141. Παῦλος Νικαίας, σ. 199(108). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.82, 7.26, 10.13, 14.54, 45.20, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.17, 9.22, 9.40. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.234, 1.281, 15.14, 16.53, 16.109. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.14, 6.79, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 491-492. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 177. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 955 κ. ἐξ. Συμεὼν Σήθ, σσ. 29, 54, 88. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὖρων*, ἔκδ. IDELER II, 3-192, ἐδῶ σ. 155.13. Βλ. ἐπίσης, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *φαύσιγγες*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *αἰμορροΐς*.

142. Βλ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.37. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.38, 5.19, 6.35. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.159, 4.6, 8.57, 8.74, 9.19. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.49. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 253, 257, 403, 433. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 395, 488. Παῦλος Νικαίας, σσ. 130(58), 136(60), 140(62), 159(76), 166(79) (ὅπου καταγράφονται ἀσθένειες πού προκαλοῦν ἀνορεξία). Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 169. Συμεὼν Σήθ, σσ. 27, 34, 58. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ ἐνεργειῶν* σ. 381.7. Πρβλ. Πτωχοπρόδρομος, <Ποιήματα>, ἔκδ. H. EIDENEIER, *Ptochoprodromos* [Neograeca Medii Aevi 5], Köln 1991, IV, στ. 326. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *ἀσιτία*. Σούδα, λ. *ἀηδία*. *LSJ*⁹ λ. *ἀνορεξία*.

143. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.23. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 5.2, 8.17. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.45, 50, 5.58, 5.68. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1,

Βουλιμία. ΔΕΟ: *Boulimia / Bulimia*. ΕΕΟ: *Βουλιμία*. Ὁ ὄρος ἐμφανίζεται στὰ ἰατρικὰ κείμενα μὲ δύο σημασίες: Ἡ μία δηλώνει μεγάλου βαθμοῦ ἀσιτία, πείνα, ἀνορεξία: *Τί ἐστι βούλιμος; μέγας λιμός, γίνεται δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν ὁδοιπορίαις πολλαῖς καὶ μακραῖς καὶ μάλιστα χειμῶνος. ἐκλύονται καὶ ἀτονοῦσι καὶ καταπίπτουσιν καὶ περιψύχονται καὶ μόλις ἀναπνέουσι, καὶ εἰ μὴ τύχῳσιν ἐπιμελείας, ἀποθνήσκουσιν*¹⁴⁴. Ἡ ἄλλη προσδιορίζει τὴν ἀκόρεστη ὄρεξη καὶ τὴν ἄκρατη πολυφαγία: *Ἄλλ' ἐν μὲν τοῖς σώμασι τὸ τοιοῦτον κόλασίς ἐστιν ἢ χαλεπωτάτη, βουλιμία λεγόμενη παρὰ τῶν ἰατρῶν, ὅταν τις πολλῶν ἐμφοροῦμενος, τοῦ λιμώττειν μὴ ἀπαλλάττηται*¹⁴⁵.

Διάρροια. ΔΕΟ: *Diarrhoea / Enterorrhea*. ΕΕΟ: *Διάρροια*. Σύμπτωμα πολλῶν ἐντερικῶν παθήσεων καὶ λοιμώξεων: *Τί ἐστιν διάρροια; κοιλίας ἐκκρῖσις πολλὴ καὶ συνεχῆς μετὰ στρόφων καὶ ἀλγίματος, καὶ τὸ μὲν πρῶτον βεβαίων ἐκκρινόμενων, ἔπειτα δὲ ὕδατῶδων καὶ ἀφρώδων μετὰ πνευμάτων καὶ ψόφων πολλάκις δὲ καὶ λευκὰ οἶον γάλα, ἢ χολώδεα τὰ διαχωρήματα ἀποκρίνεται, κἄν ἐπιταθῆ ταῦτα, ἀποθνήσκουσιν*¹⁴⁶.

Εἰλεός. ΔΕΟ: *Peum / Peus / Volvulus*. ΕΕΟ: *Εἰλεός*. Πρόκειται γιὰ ἀπόφραξη τῆς ἐντερικῆς διόδου, λόγω περιπλοκῆς τῶν ἐντερικῶν ἐλίκων: *Ὁξύτατον ὑπάρχον πάθος καὶ ἐπώδυνον ὃ εἰλεός ἔχει τι σύμπτωμα τοῦ κινδύνου βαρύτε-*

σ. 543, 2, σ. 209. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σσ. 243, 315. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.6, 2.6. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 353, 430. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σσ. 171-173. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 614 κ. ἔξ., 1065 κ. ἔξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 97. Βλ. καὶ Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ὀξυρεγμία (: ἀπεψία). *LSJ*⁹ λ. ἀπεψία.

144. Παῦλος Νικαίας, σ. 127(55).

145. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *PG* 62, στ. 639. Πρβλ. ὅ.π., *PG* 62, στ. 471: *Ὁὐχ ὄρας οὔς καλοῦσι βουλιμῶντας ὅτι αἰεὶ πεινώσι; πάθος γάρ ἐστιν, ὡς φασιν ἰατρῶν παῖδες, ἐξελθὼν ἤδη τῆς φύσεως τοὺς ὄρους. Γενικότερα περὶ τῶν δύο σημασιῶν τῆς βουλιμίας, βλ. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομνιάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, Ἀθήνα 1879-1880 (ἀνατ. 1968), τ. Β', σ. 214. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.36. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.6. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 169. Βλ. καὶ Σούδα, λ. βουλιμῶν. *LSJ*⁹, λ. βουλιμία.*

146. Παῦλος Νικαίας, σ. 148(68). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 1.49, 5.3, 5.6, 8.19, 8.24, 25.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.15. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.141, 2.30, 3.136, 4.42, 5.3, 9.2, 9.38. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσεις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 337. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, *Περὶ πυρετῶν*, ἔκδ. PUSCHMANN [βλ. σημ. 17], τ. 1, σ. 347. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 183. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 413, 523. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σσ. 100.37, 157.9.3, 161.12.7. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. διάρροια, διαχώρημα.

ρον οί γὰρ κρατηθέντες οἰκτίστω θανάτῳ τελευτῶσι πρὸς τῷ τέλει κόπρον διὰ στόματος ἀνάγοντες¹⁴⁷.

Ἐντερικὰ παράσιτα. ΔΕΟ: *Lubricus / Taenia*. ΕΕΟ: Ἀμοιβάδες / Ἐντερικὰ παράσιτα. Παρασιτικοὶ σκώληκες ἐγκατεστημένοι στὰ ἔντερα: *Τίνα καὶ πόσα σημεῖα τῶν ἀπὸ τῶν ἐλμίνθων ὀχλουμένων; διαφοραὶ εἰσι γ' αἱ μὲν αὐτῶν στρογγύλαι, αἱ δὲ πλατεῖαι, αἱ δὲ ἀσκαρίδες. αἱ μὲν οὖν στρογγύλαι πᾶσιν εἰσιν εὖγνωστοι, αἱ δὲ πλατεῖαι οὐ πᾶσιν ἀλλὰ τοῖς ἐμπείροις μόνον, σπέρματα γὰρ εἰκόασι κολοκύνθης, αἱ δὲ ἀσκαρίδες σκώληξι μικροῖς εἰσιν παραπλήσιοι. γίνονται δὲ ἔλμινθοι τὸ πλεῖστον τοῖς παιδίοις καὶ ἐπὶ πάσῃ δὲ ἡλικίᾳ γίνονται ὄχλησιν καὶ ἄλγημα παρέχοντες πλείους δὲ γενάμεναι καὶ πυρετὸν ἐπιφέρουσι, καταφορὰν καὶ τήξιν καὶ ὠχρίαν καὶ ἀνορεξίαν καὶ ἀτροφίαν¹⁴⁸.*

Ἐμπνευμάτωσις. Στὰ βυζαντινὰ ἱατρικὰ κείμενα ὡς ἐμπνευμάτωσις ἀναφέρεται ἡ διόγκωση τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων λόγω συσώρευσης ἀερίων, ποὺ δημιουργοῦνται ἐξ αἰτίας κακῆς πέψεως. Ὁ ὅρος γενικότερα δηλώνει τὴν πλήρωση ἑνὸς ὀργάνου μὲ ἀέρα, τὸ φούσκωμα¹⁴⁹.

Κωλικὸς ἐντέρου. ΔΕΟ: *Eilema / Colic*. ΕΕΟ: *Κωλικὸς ἐντέρου*. Δρομὸν κοιλιακὸ ἄλγος ποὺ παρουσιάζεται ὡς σύμπτωμα ἐντερικῶν φλεγμονῶν: *Τίνες εἰσὶν οἱ λεγόμενοι κωλικοί; ὅσοις ἄλγημα ὑπὸ τὸν ὀμφαλὸν ἀπὸ τῶν δεξιῶν μερῶν ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ ἥπατος μέχρι τοῦ σπληνὸς καὶ ὑπὸ ὄλον τὸ ὑπογάστριον διερχόμενον. (...) Γίνεται δὲ διὰ μοχθηρίαν τροφῆς ἢ δρομέος χυμοῦ ἐμπεσότος εἰς τὸ τυφλὸν ἔντερον, ὃ δὴ κόλον καλεῖται¹⁵⁰.*

147. Παῦλος Αἰγινήτης, 9.28, 3.44. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 8.28. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.16. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.90. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.10, 9.26, 9.28. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 336. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 347, 2, σ. 351. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 179. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 371-372, 510. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 405-406. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. εἰλεός.

148. Παῦλος Νικαίας, σ. 154(73). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 8.24, 8.33, 8.39, 9.36, 9.49. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.156, 3.160, 9.37-38. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.57. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.4. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 281, 587 κ. ἔξ. (ὅπου ἐκτενὴς ἐπιστολὴ *Περὶ ἐλμίνθων*). Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1326 κ. ἔξ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 179. *LSJ*⁹ λ. ἔλμινς.

149. Βλ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 431, 2, σ. 275: *Πρὸς ἐμπνευμάτωσιν τοῦ στομάχου καὶ ἐντέρων ποιοῦν (καὶ ἀκολουθοῦν φαρμακευτικὰς συνταγὰς)*. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.39, 9.24, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.27, 9.42, 16.73. Παῦλος Νικαίας, σ. 118(48). Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. ἐμπνευμάτωσις.

150. Παῦλος Νικαίας, σ. 149(69). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 10.8. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.182. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.86. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.160, 2.113, 2.182, 9.31.

Τεινεσμός. ΔΕΟ: *Tenesmus*. ΕΕΟ: *Τεινεσμός*. Πρόκειται για σύμπτωμα που συνοδεύει έλκώδεις παθήσεις και φλεγμονές των εντέρων: *Περὶ τεινεσμοῦ. Τεινεσμός προηγείται τῶν πλείστων δυσεντεριῶν, ἔστι δ' οὗτος προθυμία πρὸς ἔκδοσιν ἀπαραίτητος οὐδὲν ἐξάγουσα εἰ μὴ ἄρα ὀλίγα οἰνωπά, καὶ μετὰ ταῦτα μυξώδη, ἃ σχεδὸν τῆς ἐπιτεταμένης προθυμίας γίνεται παραίτια, οἰδηματώδης δὲ φλεγμονὴ ἐντόπιος γινομένη ἔμφασιν παρέχει κοπρίου ἐγκειμένου καὶ ἐπιζήτησιν ἐκδόσεως*¹⁵¹.

5. Πάνδημα νοσήματα με συμπτώματα ἐπὶ τοῦ πεπτικού συστήματος

Δυσεντερία. ΔΕΟ: *Tormina Intestinalium / Dysentery*. ΕΕΟ: *Δυσεντερία*. Λοιμική νόσος που ἐκδηλώνεται με ἔλκωση τῶν εντέρων και αἱμορραγικές κενώσεις: *Περὶ δυσεντερίας. Ἐλκωσίς ἐστι τῶν εντέρων κατὰ τὰ ἔνδον μέρη, ῥευματισμός δὲ κοιλίας· παρακολουθεῖ δὲ τοῖς τοιούτοις ποικίλη ἀπόκρισις καὶ γὰρ ἢ χολώδη ἢ πυρώδη ἢ αἱματώδη ἢ δυσώδη ἢ πυώδη ἢ μυξώδη ἢ φλεγματώδη ποτὲ καὶ ἀμφοτέρω ἀλγημάτων καὶ στρόφων τισὶ καὶ πυρετοὶ παρακολουθοῦσιν*¹⁵².

Λειεντερία. ΔΕΟ καὶ ΚΔΟ: *Lientery*. ΕΕΟ: *Λειεντερία*. Λοιμική νόσος κατὰ τὴν ὁποία ἡ τροφή δὲν πέπτεται καὶ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ὀρθὸ ἀπεπτη: *Λειεντερία ἐστὶ ταχεῖα διέξοδος τῶν προσφερομένων σιτίων, ἀμεταβλήτων ἐκκρονομένων*¹⁵³. Σήμερα ἀποδίδεται σὲ κακὴ διατροφή, πόση μολυσμένου νεροῦ καὶ γενικότερα σὲ κακὲς συνθηκὲς ὑγιεινῆς.

Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 377, 427. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 177-179. Συμεὼν Σήθ, σ. 86. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *κωλικός*.

151. Ὁρειβάσιος, 8.39, 4.56. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.12. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.40-41. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.41. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 425, 437, 415. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.4. Παῦλος Νικαίας, σ. 150(70). Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 177. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 470, 529. Συμεὼν Σήθ, σ. 102. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 401-403. *LSJ*⁹ λ. *τεινεσμός*.

152. Παῦλος Νικαίας, σ. 145(65). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 5.3, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.14. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.40. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.42. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 236. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 173-177. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 512. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 397. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 154-155. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1045 κ. ἐξ. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δυσεντερία*.

153. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 391, 487. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 4.55. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.43. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.40. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 173. Παῦλος Νικαίας, σ. 146(66). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 403. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λειεντερία*.

Λοιμός. ΔΕΟ: *Plague / Pestilence*. ΕΕΟ: Λοιμός. Κοινή Ἑλληνική Ὄνομασία (στὸ ἐξῆς ΚΕΟ): Ἐπιδημία. Πρόκειται γὰρ σύνολο νοσημάτων ποὺ μεταδίδονται οραδαῖα στὸν πληθυσμὸ μιάς περιοχῆς μέσω μολυσμένων μικροοργανισμῶν¹⁵⁴.

Χολέρα. ΔΕΟ: *Cholera*. ΕΕΟ: Χολέρα. Λοιμώδης νόσος, ποὺ ἐκδηλώνεται σὲ ἔμετους, διάρροια καὶ ὑποθερμία καὶ συνήθως καταλήγει σὲ θάνατο: *Τί ἐστι χολέρα; ὅταν ἀπ' ἀπεψίας ἔμετος χολώδης ὀξέων καὶ κνισωδῶν πλειόνων γένηται, καὶ ἢ κοιλία ἢ κάτω οὐχ ὁμοία τοῖς ὑγαινοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῇ χολῇ διαχωρεῖ, καὶ δίψα παρακολουθεῖ καὶ ἐφίδρωσις καὶ λιποθυμία καὶ τῶν σφυγμῶν συγκοπὴ καὶ ὁμοίως ἐν ἀγκῶσι καὶ μηροῖς καὶ γαστροκνημίοις συνολκῆ καὶ τάσις τῶν νεύρων, χολέραν τὸ τοιοῦτον πάθος λέγω¹⁵⁵.* Ἡ νόσος, σύμφωνα μὲ τὶς σύγχρονες ἰατρικὲς ἀπόψεις, ἐμφανίζεται κατὰ κύριο λόγο σὲ περιοχὲς μὲ κακὲς συνθῆκες ὑγιεινῆς.

6. Νοσήματα ὀργάνων τῆς κοιλιακῆς χώρας

Ἡπατίτις. ΔΕΟ: *Hepatitis*. ΕΕΟ: Ἡπατίτις. Ἡ φλεγμονὴ καὶ διόγκωση τοῦ ἥπατος. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνονται οἱ βυζαντινοὶ ἰατροὶ τὴν συγκεκριμένη νόσο. Στὰ ἰατρικὰ βυζαντινὰ κείμενα δὲν ἐντοπίζεται ὀρισμὸς τῆς ἥπατίτιδος, καὶ δὲν διασώζεται κἂν ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἱπποκράτη περὶ τῆς νόσου¹⁵⁶. Ἐντοπίζονται ὅμως περιγραφὰς συμπτωμάτων, ἴδιων μὲ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Ἱπποκράτης στὸ σχετικὸ χωρίο καὶ τὰ ὁποῖα, μὲ βᾶση τὰ σημερινὰ κριτήρια, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τῆς νόσου¹⁵⁷.

154. Βλ. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *λοιμός: πάθος τι ἀερῶδες, φθοροποιὸν ζῶων, ἐκ τῶν τῆς γῆς φυσικῶν ἀναθυμιάσεων, καὶ τῆς τοῦ ἀέρος ἀταξίας γινόμενον*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λοιμός*.

155. Παῦλος Νικαίας, σ. 147(67). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 8,27, 45,30. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 5,137, 9,12, 9,23. Παῦλος Αἰγινήτης, 3,39. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 314. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σσ. 321-323. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 272. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 173. Συμεὼν Σήθ, σ. 61. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 400,6 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Σοῦδα, λ. *χολέρα*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *χολέρα*, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *χολέρα*. Βλ. ἀκόμη *LSJ*⁹, λ. *χολέρα*.

156. Βλ. Ἱπποκράτης, *Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν*, ἔκδ. Ἐ. ΛΙΤΤΡÉ, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. VII, Paris 1851 (ἀνατ. Amsterdam 1962), 166-302 (ἐδῶ 27): *Νοῦσος ἥπατιτις ἢ δὲ νοῦσος γίνεται ἀπὸ χολῆς μελαίνης, ὁκὸταν ἐπιρῶρη ἔς τὸ ἥπαρ*.

157. Παῦλος Νικαίας, σ. 134(59): *Περὶ ἥπατικῶν. Εἰ μὲν αἱματικῶ χυμῶ πάσχει τὸ ἥπαρ, ὅλον τὸ σῶμα πυρῶν καὶ αἱματῶδες καὶ δεῖται φλεβοτομίας. εἰ δὲ κατὰ χολῆν ξανθὴν πάσχει, ὅλον τὸ σῶμα ὠχρόν ἐστίν καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ οἷον ὑπὸ κρόκου ἐβάφησαν*.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀκτουάριος χαρακτηρίζει τὴν ἥπατίτιδα ὡς νόσο τῆς χοληδόχου κύστεως καὶ ἀναφέρει ὅτι οἱ περισσότεροι τὴν θεωροῦσαν μορφὴ δυσεντερίας¹⁵⁸. Γενικότερα ὁ ὅρος ἥπατίτις ἀναφέρεται ἀπὸ ἐλάχιστους βυζαντινοὺς ἰατροὺς, καθὼς οἱ περισσότεροι ἀποκαλοῦν τὴν νόσο φλεγμονὴ ἢ σκίρῳσι τοῦ ἥπατος¹⁵⁹.

Ἰκτερος. ΔΕΟ: *Icterus / Jaundice*. ΕΕΟ: Ἰκτερος. ΚΕΟ: Χρυσή. Ἀσθένεια κατὰ τὴν ὁποία συσσωρεύεται ὑπερβολικὴ ποσότητα χολερυθρίνης στὸ αἷμα, λόγῳ κακῆς λειτουργίας τοῦ ἥπατος: *Τί ἐστὶν ἰκτερος; ἀνάλυσις χολῆς καθ' ὅλον τὸ σῶμα. (...). τὰ διαχωρήματα ἐπέχεται καὶ ἀποκρίνεται τι λευκόν, τοῦτο καὶ σκληρόν. ἀνορεξία δὲ πολλὴ καὶ ἀδυναμία καὶ ἀθυμία καὶ πυρετὸς παρακοιουθεῖ καὶ τῶν ὑποχονδρίων τάσις καὶ ὀδύνη τοῦ ἥπατος... γίνεται γέ πως δὲ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ξανθῆς χολῆς κεχυμένης παρ' ὅλον τὸ σῶμα καὶ διαβαποῦσης τὴν χροῖαν τοῦ σώματος ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν¹⁶⁰. Τὸ δέρμα τῶν πασχόντων ἀποκτᾶ ἔντονο κίτρινο χρῶμα, ἐξ οὗ καὶ ἡ κοινὴ ὀνομασία χρυσή¹⁶¹.*

Κήλη. ΔΕΟ: *Cele / Hernia / Ramex / Protrusion*. ΕΕΟ: Κήλη. Οἴδημα, ἐξωτερικὴ διόγκωση ποῦ ὀφείλεται σὲ μετακίνηση ὀργάνου ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴ κοιλιότητα, ὅπου περιλαμβάνεται¹⁶². Στὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀναφέρονται διάφορα

Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 7.2. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.11, 7.16. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 579, 2, σσ. 51, 271, 303, 305, 523, 531. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445. Βλ. καὶ *Τιμαρίων*, στ. 1015 κ. ἐξ.

158. Βλ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 444-445.

159. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.18: *Περὶ τῶν ἐν ἥπατι παθῶν. Φλεγμονῆς οὖσης περὶ τὸ ἥπαρ ὀδύνη τε συνεδρεῦει καὶ πυρετὸς πάντως*. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.33. Παῦλος Νικαίας, σ. 95(31). *LSJ*⁹ λ. ἥπατίτις.

160. Παῦλος Νικαίας, σ. 140(62). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.98. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.50. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σ. 187. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 423-424. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 375-377.

161. Βλ. Σοῦδα, λ. ἰκτερος. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. ἰκτερος, Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἰκτερος. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως, βλ. *LSJ*⁹, λ. ἰκτερος. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, λ. *κιτρινάδα*. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, λ. ἰκτερος.

162. Βλ. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν*, λ. *κήλη*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *βραῦνα*, *κυβισίς*, *πυρίς*. *LSJ*⁹ λ. *κήλη*.

είδη κήλης, όπως βουβωνοκήλη¹⁶³, έντεροκήλη¹⁶⁴ και ύγροκήλη¹⁶⁵, για την θεραπεία τών οποίων συνιστώνται σκευάσματα με ζωϊκά προϊόντα. Πληροφορίες περί πάσης φύσεως κηλών αναφέρονται στα θαύματα του αγίου Ἀρτεμίου, στον όποιο αποδίδεται ή ιδιότητα τής θαυματουργικής θεραπείας τών παθήσεων αὐτῶν¹⁶⁶.

Κιρρῶσις ἥπατος. ΔΕΟ: *Scirrhus*. ΕΕΟ: *Σκίρρος / Κίρρωσις / Σκλήρωμα*. Ἡ κακοήθης σκλήρυνση ὑπάρχουσα φλεγμονῆς: Ἀρχόμενον μὲν ἥπατος σκίρρῶν ἰασάμεθα πολλάκις, ἐκταθέντα δ' εἰς πλείους ἡμέρας οὔτε αὐτὸς ἠδυνήθην οὔτε ἄλλον τινα εἶδον ἰασασθαι¹⁶⁷.

Ἵδρωπικία. ΔΕΟ: *Dropsy*. ΕΕΟ: Ἵδρωπικία. Ἡ νόσος φαίνεται ὅτι συγγέεται ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς μὲ τὴν νόσο τοῦ διαβήτη¹⁶⁸ (ΔΕΟ: *Diabetes*). Στὰ περισσότερα ὡστόσο βυζαντινὰ κείμενα ὡς ὕδρος ἀναφέρεται ή ὕδρωπικία: Τρία εἶδη εἰσὶ τῶν ὑδέρων· ἓν μὲν ὁ λεγόμενος ἀσκήτης, ὅταν ὥσπερ ὄγκος ὀγκῶται, (...)· δεῦτερος ὁ λεγόμενος τυμπανίας, ὅταν πνεύματος γέμη ή γαστήρ

163. ΔΕΟ: *Bubonocoele / Inguinal hernia*. *LSJ*⁹, λ. βουβωνοκήλη. Κήλη ποῦ δημιουργεῖται στὴν περιοχή τῶν βουβῶνων. Βλ. Ὁρειβάσιος, 48.57. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.41. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 4.26, 16.113. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.66. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195.

164. ΔΕΟ: *Enterocoele*. *LSJ*⁹, λ. έντεροκήλη. Πρόκειται για γυναικολογική συνήθως πάθηση, κατὰ τὴν ὁποία δημιουργεῖται κυκλικὸς σάκος ποῦ προβάλλει μέσα στὸν αὐτὸ τοῦ κόλπου, καλύπτεται ἀπὸ τὸ κοιλικὸ βλεννογόνο καὶ περιλαμβάνει έντερο ἢ ἐπίπλουν. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. βραῦνα. Ὁρειβάσιος, 48.7, 50.41. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.28. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.7. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.171, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.65. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 412.

165. ΔΕΟ: *Hydrocele / Hydroperididymia*. Πρόκειται για συσσώρευση ὕγρου στὸ ὄσχεο. Βλ. Ὁρειβάσιος, 16.112, 50.43,49-52. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.125, 128, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.53, 6.62, 6.82, 7.3. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 412. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. ὕδροκήλη, ὕγροκήλη.

166. Βλ. Ἀνώνυμος, *Θαύματα τοῦ αγίου Ἀρτεμίου*, ἔκδ. Ἀ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, [βλ. σημ. 44], σσ. 9-11, 19, 29, 28, 38, 57, 78-79.

167. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.20: Βλ. καὶ Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξηγήσις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαῦκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 286. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 209, 214. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 183. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 377-378. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. σκίρρος / σκίρρῶς.

168. Βλ. ένδεικτικὰ, Παῦλος Νικαίας, σ. 158(75): *Περὶ διαβήτου. Τί ἐστὶν διαβήτης; ἐμοὶ δοκοῦσιν οἱ νεφροὶ πεπονηταὶ καὶ ἄλλο πάθος, ὃ τινες μὲν διαβήτην καλοῦσιν τινὲς δὲ ὕδρον οἱ δὲ διάρρῳιαν οὔρων, ἐνιοὶ δὲ δίψακον ὀνομάζουσιν διὰ τὴν ἄμετρον τοῦ πάσχοντος ἐνεδρεύουσιν δίψαν*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. ὕδερικός, ὕδροειδής, ὕδρος.

μαλλον(...)- τρίτον δὲ εἶδος ὁ λεγόμενος ἀνὰ σάρκα, ὅταν ὅλο τὸ σῶμα ὀγκῶται¹⁶⁹. Ὁ διαβήτης ἀπὸ τοὺς περισσότερους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καταγράφεται ὡς διαφορετικὴ νόσος μὲ αὐτὴν τὴν ὀνομασίαν¹⁷⁰.

7. Γυναικολογικὲς παθήσεις

Ἀπόστημα μήτρας. ΔΕΟ: *Ecpyresis / Abscess / Gathering*. ΕΕΟ: Ἀπόστημα. Συσσώρευση πυώδους ὑγροῦ στὴν μήτρα, ποὺ ὀφείλεται σὲ φλεγμονή: *Περὶ ἀποστήματος ἐν μήτρᾳ. Ἀπόστημα γίνεται περὶ τὴν μήτραν, φλεγμονῆς δηλονότι προηγησαμένης, καθάπερ καὶ τῶν ἄλλων μερῶν συμβαίνει*¹⁷¹.

Ἐλκωσις. ΔΕΟ: *Helcosis / Ulceration*. ΕΕΟ: Ἐλκωσις. Ἡ δημιουργία ἔλκους στὰ τοιχώματα ἢ στὸν τράχηλο τῆς μήτρας: *Περὶ ἐλκώσεως ὑστέρας. Ἐλκοῦται πολλάκις ἢ ὑστέρα διὰ δυστοκίαν ἢ ἐμβρουλικίαν ἢ φθορὰν ἀπὸ φαρμάκων δρυσμένων ἢ ὑπὸ πνεύματος ἐξ ἀποστημάτων συρῶαγέντων*¹⁷².

Ἐμπνευμάτωσις μήτρας. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἰατροὺς ὡς ἔμπνευμάτωσις ὑστέρας ἀναφέρεται ἡ διόγκωσις τῆς μήτρας, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ νυγματοῶδη πόνο καὶ ὀφείλεται σὲ ψύξη ἢ δυστοκία: *Περὶ ἐμπνευματώσεως. Ἐμπνευματοῦται ἢ μήτρα ἐκ ψύξεως ἢ φθορᾶς ἢ δυστοκίας τοῦ στομίου μύσαντος ἢ θρομβίου παρασφηνωθέντος ἐν αὐτῷ, ποτὲ μὲν ἐν τῇ κοιλότητι τοῦ κύτους ὑπολειφθέντων τῶν πνευμάτων, ποτὲ δὲ ἐν τοῖς ἀραιώμασι τοῦ τῆς μήτρας σώματος*¹⁷³. Ὁ ὅρος γενικότερα δηλώνει τὴν πλήρωση ἐνὸς ὀργάνου μὲ ἀέρα, τὸ φούσκωμα¹⁷⁴.

Κονδύλωμα. ΔΕΟ: *Condyloma / Sycoma*. ΕΕΟ: Κονδύλωμα. Σκληρὸ ἐξόγκωμα στοὺς ἰστούς τοῦ κόλπου καὶ τῆς μήτρας: *Τὸ λεγόμενον κονδύλωμα*

169. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἱατρικῆ*, σσ. 185-187.

170. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὁρειβάσιος, 7.23, 44.10. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.97. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.23, 9.43, 16.75. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.69, 5.18. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, σσ. 493, 529. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 439. Θεοφάνης Νόννος, σ. 113. Βλ. καὶ περὶ διαβήτου, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 6.4. Παῦλος Αἰγινήτης, 2.13, 3.45. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 493.

171. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.88. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.97. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.22, 16.89. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.68, 4.18, 6.22, 6.34. Παῦλος Νικαίας, σ. 184(95). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *γογγρώνη, οἴδημα*. *LSJ*⁹ λ. *ἀπόστημα*.

172. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.66. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 43.58, 44.1. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.50. Θεοφάνης Νόννος, σ. 236. *LSJ*⁹ λ. *ἐλκωσις*.

173. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.70. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.39, 9.24, 9.54. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.54. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.27, 9.42, 16.73. Παῦλος Νικαίας, σ. 118(48).

174. *LSJ*⁹, λ. *ἐμπνευμάτωσις*.

γίνεται στολίδος τοῦ δακτυλίου ἐπανισταμένης καὶ διογκουμένης παρὰ φύσιν φλεγμονῆς ἢ ῥαγάδος προηγησαμένης ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ¹⁷⁵.

Πρόπτωσης. ΔΕΟ: *Exometra / Proptosis / Descensus uteri*. ΕΕΟ: Πρόπτωση μήτρας. Χαλάρωση καὶ πτώση τῆς μήτρας: Πολλάκις δὲ ἐν τῷ τίκτειν ἀπὸ βίας προκύπτει ἡ μήτρα καὶ μένει οὕτως¹⁷⁶.

Ραγάς. ΔΕΟ: *Rhagas / Chap / Fissure*. ΕΕΟ: Ραγάς. Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ κατὰ κανόνα στὸν πληθυντικό (ραγάδες). Πρόκειται γιὰ τοπικὴ ρήξη ἰστοῦ: *Περὶ ῥαγάδων ἐν ὑστέρα. Ἐκ βιαίων τόκων διὰ μέγεθος τῆς κεφαλῆς τοῦ βρέφους αἱ ῥαγάδες συμβαίνουσι περὶ τὸ στόμα τῆς ὑστέρας*¹⁷⁷.

Φίμωσις. ΔΕΟ: *Rhimosis*. ΕΕΟ: Φίμωση. Πρόκειται γιὰ στένωση τοῦ στομίου τῆς μήτρας, ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ συμφύσεις: *Περὶ φιμώσεως μήτρας. Φίμωσις ἐστὶ σύμφυσις περὶ τὸ στόμα τῆς ὑστέρας ἢ τὸν τράχηλον γινομένη, ἐλκώσεως προηγησαμένης*¹⁷⁸.

Φλεγμονή. ΔΕΟ: *Phlebometritis*. ΕΕΟ: Φλεγμονή. Πρόκειται γιὰ τοπικὴ φλόγωση καὶ ἔντονο ἔρεθισμὸ τῶν φλεβῶν τῆς μήτρας, ποῦ ὀφείλεται σὲ ποικίλους παράγοντες: *Ἡ φλεγμονὴ τῆς ὑστέρας ἐκ πλειόνων αἰτίων γίνεται καὶ γὰρ ἐκ πληγῆς καὶ τῆς τῶν ἐμμήνων ἐποχῆς, ἀπὸ τε ψύξεως καὶ πνευματώσεως, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἐξ ἀμβλώσεως καὶ τοκετῶν διὰ κακὴν κύσιν*¹⁷⁹.

175. Παῦλος Νικαίας, σ. 151(71). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 3.55, 7.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.55. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.161, 16.16, 16.118. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.75, 6.71, 7.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 113. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *κονδύλωμα*.

176. Λέων, *Σύνοψις* ἰατρικῆ, 203. Ὁρειβάσιος, 10.19. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.55. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.112. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.71. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 244-245.

177. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.119. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.52. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.102. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.75, 6.80. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 445, 2, σ. 267. Παῦλος Νικαίας, σ. 151(71). Θεοφάνης Νόννος, σσ. 235-241. Συμεὼν Σήθ, σ. 69. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *λακίς*, *πήλυξ*, *ῥαγάς*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ῥαγάς*.

178. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.107. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 50.5. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.53. *LSJ*⁹ λ. *φίμωσις*.

179. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.64. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 9.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.53. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 16.78. Θεοφάνης Νόννος, σ. 235. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπισήμανση τοῦ Σωρανοῦ στὸ *Γυναικείων βιβλία δ'*, ἔκδ. J. ILBERG, *Sorani Gynaeciorum libri iv* [CMG 4], Lipsiae 1927, 3.17, σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ προέλευση τῆς λέξεως: *Περὶ φλεγμονῆς ὑστέρας. Ἡ φλεγμονὴ κέκληται μὲν ἀπὸ τοῦ φλέγειν καὶ οὐχ ὡς ὁ Δημόκριτος εἴρηκεν ἀπὸ τοῦ αἴτιον εἶναι τὸ φλέγμα. Προκατάρχει τῆς περὶ τὴν ὑστέραν δὴ φλεγμονῆς...* *LSJ*⁹ λ. *φλεγμονή*.

8. Δυσλειτουργίες, παθήσεις καὶ νοσήματα τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος καὶ τῶν νεφρῶν

Δυσουρία. ΔΕΟ: *Dysuria / Sysuresia / Dysury*. ΕΕΟ: Δυσουρία. Ἡ δυσχέρεια κατὰ τὴν οὕρηση, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ σύμπτωμα διαφόρων νοσημάτων τῶν νεφρῶν καὶ τῆς οὐροδόχου κύστεως. *Περὶ δυσουρίας. Δυσουρία ἐστίν, ὅταν μετ' ὀδύνης ἢ δυσχερῶς οὐρῶσιν, οἱ δὲ αὐτοὶ καὶ πάλιν κατ' ὀλίγον οὐροῦσι· καὶ εἰ μὲν μετ' ὀδύνης οὐροῦσιν, ἔλκος ἐστὶν ἐν τῇ κύστει, ὅθεν καὶ πῦον οὐροῦσι. (...) εἰ δὲ δυσχερῶς, καὶ μόλις, καὶ βραδέως, ἀσθένειά ἐστι τῆς κύστεως*¹⁸⁰.

Λιθίασις νεφρῶν / λιθίασις οὐροδόχου κύστεως. ΔΕΟ: *Nephrolithiasis* καὶ *Cystolithiasis / Calculosis / Lithureteria*. ΕΕΟ: Λιθίασις νεφρῶν καὶ λιθίασις οὐροδόχου κύστεως. Ὁ σχηματισμὸς λίθων ἐντὸς τῶν νεφρῶν ἢ τῆς οὐροδόχου κύστεως ἀντίστοιχα: *Περὶ λιθιάσεως. Λιθίασις γίνεται εἴτε ἐν νεφροῖς, εἴτε ἐν κύστει ὑπὸ θερμοσίας παρὰ φύσιν πολλῆς. οὕτως ὀρῶμεν καὶ ἐν τοῖς λέβησι τοῦ θερμοῦ τοῦ ὕδατος λίθοι τήκτονται κατασπώμενοι ὑπὸ τῆς ἀμέτρου θερμοσίας*¹⁸¹.

9. Νοσήματα τῶν ἀνδρικοῦν γεννητικῶν ὀργάνων.

Πριαπισμός. ΔΕΟ: *Priapismus / Mentulagra / Styma*. ΕΕΟ: Πριαπισμός. Ἡ παθολογικῆς αἰτίας διαρκῆς ἔνταση τοῦ ἀνδρικοῦ μορίου. Ἡ ὀνομασία τῆς νόσου προέρχεται ἐτυμολογικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Πρίαπο, θεὸ τῆς γονιμότητας: *Περὶ πριαπισμοῦ. Πριαπισμός ἐστίν, ὅταν ἐκτείνηται συνεχῶς τὸ αἰδοῖον, ἡμῶν μὴ θελώντων, καὶ λέγεται πριαπισμὸς ἢ νόσος ἀπὸ τοῦ Πριάπου, οὗτος γὰρ μέγα*

180. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆς*, σ. 193. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.24. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.100. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 9.28, 11.19, 11.29 [στὴν ἔκδοσι: C. DAREMBERG – C. É RUELLE, *Oeuvres de Rufus d'Éphèse*, Paris 1879], 13.18-20. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45, 3.64, 5.6, 5.12. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 487. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 505. Παῦλος Νικαίας, 159(76). Θεοφάνης Νόννος, σ. 204. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως*, σσ. 409-410.49. Σούδα, λ. *στραγγοῦρία*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *στραγγοῦρία*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δυσουρία*.

181. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆς*, σ. 189. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.11, 4.117. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 11.4, 11.11, 11.21. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.45, 6.1. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 489. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 377-378, 383. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ οἴρων*, ἔκδ. IDELER I, 261-283, σ. 269.8. Παῦλος Νικαίας, σ. 160(77). Θεοφάνης Νόννος, σ. 200. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 410-411. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λιθίασις*.

εἶχε τὸ αἰδοῖον. γίνεται δὲ διὰ φυσῶδες πνεῦμα¹⁸². Ἡ νόσος ἀποκαλεῖται καὶ σατυρίασις¹⁸³.

10α. Δερματικὲς ἀλλοιώσεις, παθήσεις καὶ νοσήματα

Ἄκροχορδων. ΔΕΟ: *Verruca*. ΕΕΟ: Ἀκροχορδόνα. Σάρκωμα μὲ λεπτὸ ἐξόγκωμα, κρεατοελιά: Ἀκροχορδων ἐστι μῆκος ὄγκου εἰοικὸς τῷ πέρατι τῆς χορδῆς¹⁸⁴.

Ἄλφος. ΔΕΟ: *Albino*. ΕΕΟ: Ἄλφος. Ὑπόλευκος λέπρα κυρίως ἐπὶ τοῦ προσώπου: Φλεγματικὸν αἶμα καὶ γλίσχρον ποιεῖ τὴν λεύκη, ὅταν τρέψη χρόνον πλείονι τὴν χροάν καὶ ἐπὶ τὸ λευκότερον ἀλλοιώσῃ. τῶν δ' ἄλφῶν ἡ γένεσις ὁμοειδῆς μὲν ἐστίν, οὐ μὲν δι' ὅλου τῆς σαρκὸς πεπονθυίας, ἀλλ' ἐπιπολῆς τοῦ δέρματος ἐκ τοῦ φλεγματικοῦ μὲν χυμοῦ λευκοὶ γενόμενοι, μέλανες δὲ ἐκ τοῦ μελαγχολικοῦ¹⁸⁵.

Ἄλωπεκία. ΔΕΟ: *Defluvium / Alopecia / Calvities*. ΚΕΟ: Ἄλωπεκία. Νόσος ποῦ ἐμφανίζεται συχνὰ στὴν ἀλεποῦ καὶ ἀποκαλεῖται ψώρα τῆς ἀλεποῦς. Στὸν ἄνθρωπο ἐκδηλώνεται μὲ πτώση μέρους ἢ ὅλου τοῦ τριχωτοῦ τῆς κεφαλῆς: Ἡ ἄλωπεκία πάθος ἐστὶ τριχῶν μάδισις, οὐκ ἐκ μιᾶς αἰτίας, ἀλλ' ἐκ διαφόρων ἔχει τὴν γένεσιν¹⁸⁶.

182. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 195. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 9.39. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.104. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 11.32. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.57. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 499. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 1169 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 411-412.

183. *LSJ*⁹, λλ. *πριαπισμός, σατυρίασις*.

184. Βλ. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 211. Πρβλ. Φώτιος, *Λεξικόν*, ἔκδ. C. THEODORIDIS, *Phoiti patriarchae lexicon* (Α-Δ), τ. I, Berlin 1982, λ. *ἀκροχορδων. ἐξοχή τις περὶ τὴν ἔδραν καὶ περὶ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἀκροχορδῶνες*. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 45.11, 14. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.55. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.59, 4.15, 6.87. Παῦλος Νικαίας, σ. 204(113). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 457. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἀκροχορδων*.

185. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.58. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.48. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.315. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.6. Παῦλος Νικαίας, σ. 204(112). Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 456. *LSJ*⁹ λ. *ἄλφος*.

186. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σ. 441. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 4.5, 46.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.22-23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.5. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.2, 1.295, 2.42, 2.114, 2.155 κ. ἐξ, 2.172, 6.55. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.1, 7.3. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 215. Θεοφάνης Νόννος, σσ. 2, 12, 13. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἄλωπεκία*. *LSJ*⁹ λ. *ἄλωπεκία*.

Ἄνθραξ. ΔΕΟ: *Carbunculus / Anthrax / Charbon / Splenic Fever*. ΕΕΟ: Ἄνθρακας. Διαβρωτικὸ κακὸήθες ἀπόστημα: *Τί ἐστὶν ἄνθραξ; πάθος καὶ αὐτὸ ἀπὸ ρεύματος μελαγχολικὸν τὸ αἷμα γενόμενον καὶ ἀναζέσαν καὶ ἐπιφλέξαν τὸ δέσμα ἀνθρακοειδὲς ποιεῖ (...) ὅθεν καὶ ἡ προσηγορία τοῦ ἀνθρακος κέκτηται*¹⁸⁷. Σήμερον συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ζωνόσων. (ΔΕΟ: *Zoonosis*: νόσοι μεταδιδόμενοι στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ζῶα)¹⁸⁸.

Δοθιήν. ΔΕΟ: *Furunculus / Furuncle*. ΕΕΟ: Δοθιήν. Μικρὸ δερματικὸ ἐξοίδημα, ἐξάνθημα: *Καὶ ὁ δοθιὴν ὄγκος ἐστὶν ἀποστηματώδης ἐκ παχέων χυμῶν ἐν τοῖς σαρκώδεσι μάλιστα τόποις συνιστάμενον, ἐπιεικῆς μὲν ὑπάρχων, ὅταν ἐν αὐτῷ μόνῳ συνίσταται τῷ δέσματι, κακοήθης δὲ ὅταν ἐκ πλείονος ἐνίσχη βάθους*¹⁸⁹.

Ἐρπηξ. ΔΕΟ: *Herpes / Serpes*. ΕΕΟ: Ἐρπηξ. Ἐντονο οἴδημα, τὸ ὁποῖο ἐξοπλώνεται κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος: *Τί ἐστὶν ἔρπηξ; δριμύς ἐστὶν χυμὸς καὶ ὁ τὸν ἔρπητα ποιῶν ἀλλ' ἐὰν ἄμικτος ἢ χολῆ ρέυσασα τῇ σφοδρᾷ δριμύτητι ἐσθιόμενον ἔρπητα συνίστησι, μετὰ ἀναβρώσεως τοῦ συνεχῆς δέρματος ἐπιλαμβάνεται -διὸ καὶ ἔρπηξ ὠνομάσθη τὸ πάθος- κατεσθίων τὴν ὑποκείμενην σάρκα*¹⁹⁰.

Ἐρυσίπελας. ΔΕΟ: *Erysipelas*. ΕΕΟ: Ἐρυσίπελας. Ἴσχυρὴ ἐξοίδηση καὶ φλόγωση τοῦ δέρματος: *Ἐρυσίπελάς ἐστὶ μετ' ὀδύνης ὄγκος ξανθότερος φλεγμονῆς*

187. Παῦλος Νικαίας, σ. 177(90). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 8.45, 43.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.27. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.32. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 209. Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 1301 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σσ. 459-460. Σούδα, λ. *φλικτίδες*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἄνθραξ*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *κάνδαρος*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ἄνθραξ*.

188. Βλ. Θ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Λοιμώδη νοσήματα τῶν κατοικιδίων ζῶων*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 201-209. Ὁ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Λοιμώδη νοσήματα τῶν ζῶων*, Θεσσαλονίκη 2004, λ. *ἄνθραξ ἢ σπληνάρθαξ*.

189. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.23. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 9.25, 44.29 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.77, 7.41κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.53. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.13 κ. ἐξ., 15.44. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σ. 209(119). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *δολεών*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *δοθιήν*.

190. Παῦλος Νικαίας, σ. 176(89). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 44.26. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.33. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.49. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.146, 15.44. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.17, 4.20. Λέων, *Σύνοψις ἰατρικῆ*, σ. 205. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 529. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἰατρικὸν πόνημα*, στ. 584 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. *ἔρπηξ*.

γίνεται δὲ ἐπὶ αἵματι ξανθοχολικωτέρῳ¹⁹¹. Σήμερον ἀποδίδεται στὸ μικρόβιο τοῦ στρεπτόκοκκου.

Λειχήν. ΔΕΟ: *Lichen*. ΚΕΟ: *Λειχήνας*. Δερματικὸ ἐξάνθημα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συγγέεται στὰ κείμενα μὲ τὴν ψώρα καὶ συνδέεται μὲ τὴν λέπρα: *Τίς ἢ αἰτία λειχῶν; λεπτῶν μιχθέντων ἰχώρων ἢ παχέων καὶ δριμύων, ἐκ μελαγχολικοῦ χυμοῦ συνίστανται λειχῆνες κατὰ τοῦ δέριματος. χρονίσαντος δὲ τοῦ τοιοῦτου πάθους καὶ ἀμεληθέντος, ῥαδίως εἰς λέπραν μεταβάλλεται*¹⁹².

Λεύκη. ΔΕΟ: *Vitiligo*. ΕΕΟ: *Λεύκη*. Ἀσθένεια κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται λευκῆς κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δέριματος: *Ἡ λεύκη μεταβολή τίς ἐστὶ τοῦ χρωτὸς ἐπὶ τὸ λευκότερον, ὑπὸ γλίσχρου τε καὶ κολλώδους γινομένη φλέγματος*¹⁹³.

Ὀφίασις. ΔΕΟ: *Ophiasis*. ΕΕΟ: *Ὀφίασις*. Πρόκειται γιὰ πάθηση συγγενὴ πρὸς τὴν ἀλωπεκία, κατὰ τὴν ὁποία γυμνώνεται ἐλικοειδῶς τὸ τριχωτὸ τῆς κεφαλῆς: *Περὶ ἀλωπεκίας καὶ ὀφιάσεως. Ἀλωπεκία ἐστίν, ὅταν αἱ τρίχες ἀποπίπτωσι τῆς κεφαλῆς, διὰ χυμὸν δριμὺν καὶ διαβρωτικὸν κόπτοντα τὰς ῥίζας αὐτῶν. Διαφέρει δὲ ἡ ὀφίασις τῷ σχήματι ἢ γὰρ ὀφίασις σκολιωτέρα ἐστὶν ὥσπερ οἱ ὄφεις*¹⁹⁴.

191. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 205. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 7.2, 7.9, 44.24, 44.28, 45.30, 46.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.53, 7.32, 8.11. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.47. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.5, 5.72, 5.90, 6.26, 15.1. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.8, 4.17, 4.21 κ. ἐξ. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.3, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 321, 437, 439, 2, σσ. 151, 167. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 257, 299, 414, 456, 498, 507, 526 κ. ἐξ. Παῦλος Νικαίας, σ. 175(88). Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1288 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὖρων*, σσ. 120.6.11. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. ἐρυσίπελαν*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. ζούιον*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *ερυσίπελας*.

192. Παῦλος Νικαίας, σ. 203(111). Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 9.2, 11.14, 13.5, 14.19, 14.23, 14.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.95, 3.98, 7.21, 7.49. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 3.59-60. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.247, 3.165, 6.24, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σσ. 368-369, 434. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν, λ. λειχήν* (= εἶδος ψώρας). Μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία ἀναφέρεται στὰ βυζαντινὰ ἰατρικὰ κείμενα καὶ εἶδος βοτάνης, ποὺ θεωρεῖται θεραπευτικὸ διαφόρων δερματικῶν παθήσεων. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.16, Παῦλος Αἰγινήτης, 4.3, 7.3. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. λειχῆνες*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λειχῆν*.

193. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.5. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 4.78. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.48. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.58. Φώτιος, *Λεξικόν, λ. ἀλφινία, λεύκη*. Σούδα, λ. *λεύκη*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν, λ. λεύκη*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λ. *λεύκη*.

194. Λέων, *Σύννομις ἰατρική*, σ. 213-215. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 8.23. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.5. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.108, 6.55. Παῦλος Αἰγινήτης,

Φλύκταινα. ΔΕΟ: *Pustule / Bleb*. ΕΕΟ: *Φλύκταινα*. Δερματική φουσκάλα, που περιέχει πύον: *Αί φλυκταίνες γίνονται κατά τοῦ δέρματος ἐξ ὑγρῶν χυμῶν ἀπὸ τοῦ βάρους ἀναφερομένων*¹⁹⁵.

Χίμετλον. ΔΕΟ: *Kibe*. ΕΕΟ: *Χίμετλον*. ΚΕΟ: *Χιονίστρα*. Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ συνήθως στὸν πληθυντικό. Δερματοπάθεια που ἐκδηλώνεται μὲ διόγκωση καὶ φλεγμονή τῶν δακτύλων τῶν ποδιῶν καὶ τῶν χειρῶν, λόγῳ ὑπερβολικοῦ ψύχους: *Τίνα ἐστὶν χίμετλα; ἔλκωσις περὶ τοὺς δακτύλους τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν συνισταμένη χειμῶνος ὥρα*¹⁹⁶.

Ψωρίασις. ΔΕΟ: *Psoriasis*. ΕΕΟ: *Ψωρίαση*. Στὰ ἰατρικὰ κείμενα διαπιστῶνεται σύγχυση μεταξὺ τῶν ὄρων *ψώρα*, *ψωρίασις* καὶ *λέπρα*: *Περὶ λέπρας καὶ ψώρας. Ἡ λέπρα καὶ ἡ ψώρα ἐκάτερον τραχυσμός ἐστι τῆς ἐπιφανείας μετὰ κνησμοῦ καὶ ἀποψήξεως σωματῶν*¹⁹⁷. Μὲ βάση τὰ σύγχρονα δεδομένα, οἱ νόσοι δὲν συνδέονται καὶ θεωροῦνται ἐντελῶς διαφορετικές. Ὡς *ψωρίαση* ὀρίζεται χρόνια μὴ μεταδοτικὴ νόσος, ἀγνώστου αἰτιολογίας, που ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση ἐρυθηματωδῶν ἐλκῶν στὸ δέρμα, τὰ ὁποῖα καλύπτονται ἀπὸ λευκὰ λέπια. Ὡς *ψώρα* ὀρίζεται μεταδοτικὴ δερματικὴ νόσος, μέσῳ παρασίτου, τὸ ὁποῖο διεισδύει στὸ δέρμα καὶ μετακινούμενο ἀναπαράγεται προκαλώντας ἔντονο κνησμό. Ἐξωτερικὰ ἐκδηλώνεται μὲ φουσαλίδες καὶ γκριζωπὲς γραμμὲς στὸ δέρμα.

3.1. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 504. *LSJ*⁹ λ. *ὀφίασις*.

195. Παῦλος Νικαίας, σ. 208(118). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 10.13, 43.43, 44.15, 46.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 1.31, 7.9, 7.12, 7.36, 8.44. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.23, 3.27. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 4.21, 7.2, 7.31. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.10, 4.25, 7.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 2.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 361. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 13, 46. Σούδα, λλ. *φλύκταινα* (: τὰ τῶν χειρῶν ἐπαναστήματα, τὰ γινόμενα ἀπὸ τοῦ κωπηλατεῖν), *φῶδες*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *φλύκταινα*. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λλ. *καυχάλις*, *τύλαι*, *φλύκταινα*. Βλ. καὶ *LSJ*⁹, λλ. *φλύκταινα*, *φλυκταινίδιον*, *φλυκτανίς*.

196. Παῦλος Νικαίας, σ. 228(131). Βλ. ἐπίσης Παῦλος Αἰγινήτης, 3.79. Σούδα, λ. *χίμετλα*. *LSJ*⁹ λ. *Χίμετλον*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *χίμετλα*: τὰ ἀποκαύματα τὰ γενόμενα ἐν τοῖς ποσίν, ὅπερ συμβαίνει ἐν τῷ χειμῶνι γίνεσθαι..

197. Ὁρειβάσιος, 4.78, 10.27. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 5.143. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 491. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 434. Παῦλος Νικαίας, σ. 162.78. Θεοφάνης Νόννος, σ. 8. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱατρικὸν πόνημα*, στ. 1252 κ. ἐξ. Βλ. Σούδα, λ. *ψώρα*. *LSJ*⁹ λλ. *ψώρα*, *ψωρίασις*.

10β. Συστηματικά νοσήματα¹⁹⁸ με δερματικές εκδηλώσεις

Βουβών. ΔΕΟ: *Bubo / Groin*. ΕΕΟ: *Βουβώνας*. Πρόκειται για παθολογικής μορφής διόγκωση τῆς περιοχῆς μεταξύ γεννητικῶν ὀργάνων καὶ μηρῶν: *Βουβῶν ἐστὶ φλεγμονὴ ἀδένων*¹⁹⁹.

Ἐλεφαντίασις. ΔΕΟ: *Elephantiasis / Chyloderma*. ΕΕΟ: *Ἐλεφαντίασις*. Διάχυτη καὶ ὑπέρμετρη παθολογικὴ πάχυνση τοῦ δέρματος καὶ τοῦ ὑποδορίου ἰστοῦ λόγω ὑπερτροφίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παίρνει τὴν μορφὴν δέρματος ἐλέφанта: *Τί ἐστὶν ἐλεφαντίασις; <οὐ> τῆ τοῦ περισσοῦ καὶ μεγίστου καὶ ἰσχυροῦ τούτων ζῶων εἰσὶν πεπονηθότες, ἀλλὰ περὶ τοῦ πάθους διὰ τὴν πρὸς θηρίων ὁμοιότητα τοῦ δέρματος τὴν προσηγορίαν ἔχει*²⁰⁰. Ἀπὸ ὀρισμένους ἐθεωρεῖτο εἶδος λέπρας²⁰¹.

Ἐσχαρῶδης ἀλλοίωσις. ΔΕΟ: *Squarrous lesion*. ΕΕΟ: *Ἐσχαρῶδης ἀλλοίωσις*. Πρόκειται γιὰ ἀλλοιώσεις ποὺ ἔχουν ἐσχαρῶδη (< ἐσχάρα) μορφὴ. Μὲ τὸν ἴδιο ὄρο ἀναφέρεται καὶ τὸ κακάδι τῶν πρὸς ἐπούλωση τραυμάτων: *Περὶ τῶν ἐν παρισθμίοις ἐσχαρῶδων καὶ λοιμικῶν ἐλκῶν. Τὰ ἐν παρισθμίοις γινόμενα λοιμῶδη καὶ ἐσχαρῶδη ἔλκη, τὰ πολλὰ μὲν ἄρχεται μὴ προηγησαμένου ὀρυσμοῦ τῶν παρισθμίων, ἔστι δ' ὅτε ἀπὸ τῶν συνήθως γινομένων περὶ τὰ παρίσθμια φλεγμονῶν ἀποτελεῖται ἀγριωθειῶν τῶν φλεγμονῶν*²⁰².

198. ΔΕΟ: *Systematic malady / Systemic disease*. Ὁ ὄρος εἶναι σύγχρονος καὶ χαρακτηρίζει ἀσθένειες ποὺ προσβάλλουν περισσότερο ἀπὸ ἓνα συστήματα τοῦ ὀργανισμοῦ.

199. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 418. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 3.2, 6.24, 10.18, 44.5, 44.13 κ. ἐξ., 48.56 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.31. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.7, 3.46. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 2.3, 3.7, 5.129, 9.1, 11.20, 15.13, 15.15, 16.73, 16.78. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.62, 4.15 κ. ἐξ., 4.22, 4.54 κ. ἐξ., 5.8, 6.74, 6.118. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκωνα Γαληνοῦ θεραπευτικὴν*, σ. 256. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.3. Παῦλος Νικαίας, σ. 207-208(117). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1292 κ. ἐξ. Συμεὼν Σήθ, σ. 27. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 459. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἀνσατήρ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. βουβῶν. *LSJ*⁹ λ. βουβῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Προκοπίου σχετικὰ μὲ πολλαπλὴ ἀνάπτυξη βουβῶνων σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ σώματος τῶν θυμάτων τοῦ λοιμοῦ τοῦ 541-542. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν πολέμων*, τ. I, 2.22.19.

200. Παῦλος Νικαίας, σ. 181(93). Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 4.76, 45.28. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.2. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σσ. 187-189. Θεοφάνης Νόννος, σ. 262. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 454.

201. Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. ἐλεφαντίασις. εἶδος λέπρας. *LSJ*⁹ λ. ἐλεφαντίασις.

202. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 8.49. Βλ. ἐπίσης Ὁρειβάσιος, 43.43. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 7.12. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 3.27, 8.15, 8.49. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.22, 4.25. Θεοφάνης Νόννος, σ. 10. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 99 κ. ἐξ. *LSJ*⁹, λλ. ἐσχαρῶδης, παρίσθμιος.

Ίχωραιμία. ΔΕΟ: *Ichoremia*. ΕΕΟ: *Ίχωραιμία*. Ἡ ἐγκροή πυώδους ὑγροῦ στοῦ αἵμα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σύμπτωμα σήψεως ἰσθῶν²⁰³.

Λέπρα. ΔΕΟ: *Lepra / Leprosy*. ΕΕΟ: *Νόσος τοῦ Hansen*. ΚΕΟ: *Λέπρα / Λώβα / Κελεφία*. Λοιμῶδες νόσημα, τὸ ὁποῖο προσβάλλει σταδιακὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος καὶ τὰ νεῦρα τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων: *Λέπρα γίνεται ἐπὶ χυμῶ διαβρωτικῶ, ὅθεν καὶ λεπίδες ἀποπίπτουσιν· ἔστι δὲ τὸ πάθος, εἰ κατακρατήση ἀνίατον*²⁰⁴. Στὰ σύγγραμμα ἰατρικὰ λεξικὰ ἀναφέρονται γιὰ τὴν ἴδια ἀσθένεια καὶ οἱ ὄροι *judam* καὶ *kassa*.

Παρωτίς. ΔΕΟ: *Parotis / Parotid*. ΕΕΟ: *Παρωτίδα*. Διόγκωση τῶν ἀδένων ἐκατέρωθεν τῶν ὠτων: *Παρωτίδες εἰσὶ παρὰ τοῖς ὠσὶν ἀποστήματα, ταῦτα ἔνιοι διουσκύρους ἐκάλεσαν ἐπὶ πυρετοῖς γινόμεναι τὰ πολλὰ τῶν πυρετῶν ἀπαλλάσσουσιν*²⁰⁵.

203. Βλ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *ἰχώρ*: τὸ σεσηπὸς αἷμα. παρὰ τὸ ἔχω, ἴσχω, *ἰσχώρ*, κατ' ἀποβολὴν τοῦ *ς* *ἰχώρ*. Ὁρειβάσιος, 8.26, 14.45, 44.12, 45.30, 46.21. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 2.31, 7.37, 9.46. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.12. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 3.138, 6.68 κ. ἔξ., 11.2, 8.23, 16.63. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.67, 4.9, 4.48, 5.17 κ. ἔξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 276.14.4. Παῦλος Νικαίας, σσ. 188-189(99). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1260 κ. ἔξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ οὔρων*, σ. 90.8.1. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 441.27 κ. ἔξ. *LSJ*⁹ λλ. *ἰχώρ*, *ἰχωροειδής*.

204. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 213. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.83, 4.78, 13.5, 8, 45.27. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.98, 7.48 κ. ἔξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.31, 2.46, 3.58 κ. ἔξ. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.58, 1.63, 1.140, 1.221, 1.271, 1.326, 1.335, 2.54, 2.96, 2.108, 2.114, 3.23, 8.16, 15.15. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.2, 7.3 κ. ἔξ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 543. Παῦλος Νικαίας, σ. 203(111). Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 369, 434. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1252 κ. ἔξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 455. Σούδα, λλ. *λέπρα*, *τῆλαύγημα* (: ἀρχὴ λέπρας ἐν τῇ τοῦ σώματος ἐπιφανείᾳ). Ἡσύχιος, *Λεξικόν*, λ. *Λέπρα*. Ἰωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, λ. *λέπρα*: *σπίλος ἐγγινόμενος τῷ σώματι κατὰ τι πάθος, σβεννυμένου τοῦ αἵματος καὶ λευκαιομένου, οὐδὲν γὰρ ἕτερον ἐστὶ σάρξ πεπηγὼς αἷμα*. *LSJ*⁹ λ. *λέπρα*.

205. Γαληνός, *Ὅροι Ἰατρικοί*, ἔκδ. G. K. KUHN, *De compositione medicamentorum secundum locos libri x*, στοῦ *Claudii Galeni Opera Omnia*, Leipzig 1826, (ἀνατ. Hildesheim 1965), τ. XXII, σ. 664.10. Τὸν ὄρισμὸ τοῦ Γαληνοῦ ἔχουν υἱοθετήσει οἱ περισσότεροι βυζαντινοὶ ἰατροὶ στὰ συγγράμματά τους. Βλ. Ὁρειβάσιος, 15.3, 44.4. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.14, 3.18. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 2.1, 4.44. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.13, 1.145 κ. ἔξ., 2.104, 2.114, 5.125, 6.89, 9.33, 15.13 κ. ἔξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.23, 4.18 κ. ἔξ., 4.46, 7.3. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 432. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 123 κ. ἔξ. Συμεὼν Σήθ, σ. 27. *LSJ*⁹ λ. *παρωτίς*.

Χοιράς. ΔΕΟ: *Scrofula / Strumosis*. ΕΕΟ: Χοιράδωση. Πρόκειται για πάθηση κατά την οποία εκδηλώνεται διόγκωση των λεμφικών αδένων στον λαιμό: Ἡ χοιράς ἀδήν ἐστὶν ἐσκιόρωμένος κατὰ τε τράχηλον καὶ μασχάλας καὶ βουβῶνας ὡς μάλιστα συνισταμένη τοῦνομα λαβοῦσα ἀπὸ τῶν χοιράδων πετρῶν ἢ ἀπὸ τῶν συῶν, ὅτι πολυτόκον τὸ ζῶον, ἢ ὅτι τοιουτώδεις οἱ χοῖροι τραχήλους ἔχουσιν²⁰⁶. Σήμερα ἡ νόσος ταυτίζεται μὲ τὴν φυματίωση τῶν λεμφικῶν αδένων.

11. Παθήσεις τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τῶν ὀστέων τοῦ κορμοῦ τοῦ σώματος, τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων.

Ἄρθριτις. ΔΕΟ: *Arthritis / Arthritism*. ΕΕΟ: Ἄρθριτις. Φλεγμονὴ τῶν ἀρθρώσεων τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων καὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης: *Περὶ ἀρθρίτιδος καὶ ποδάγρας καὶ ἰσχιάδος.* Ἄρθριτις γίνεται, ὅταν φλέγμα μυξώδες, ἢ χολὴ ἐπιόρευσῃ ἐν τοῖς συνδέσμοις τῶν ἄρθρων, καὶ εἰ μὲν εἰς ὅλα τὰ ἄρθρα γένηται, λέγεται ἀρθριτις, εἰ δὲ εἰς τοὺς πόδας, λέγεται ποδάγρα εἰ δὲ εἰς τὴν κοτύλην, λέγεται ἰσχιάς²⁰⁷. Μαζὶ μὲ τὴν ποδάγρα εἶναι ἡ πλέον συχνὰ ἀναφερόμενη στὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας νόσος²⁰⁸.

Ἰσχιάς. ΔΕΟ: *Ischias / Ischialgia / Ischiodynia*. ΕΕΟ: Ἰσχιαλγία. Πρόκειται γιὰ φλεγμονὴ τοῦ ἰσχίου, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ ἀλλοιώσεις τῶν ἀρθρώσεων καὶ εκδηλώνεται μὲ ἰσχυροὺς πόνους: *Τί ἐστὶν ἰσχιάς; ἰσχίου ἄλγημα διατεῖνον μέχρι μηροῦ τοῦ καταλλήλου καὶ γόνατος καὶ γαστροκνήμης καὶ πτέρνης καὶ μέχρι τοῦ δακτύλου τοῦ ποδός, παχῆος καὶ γλίσχρου χυμοῦ ἐπιόρευσαντος καὶ*

206. Παῦλος Αἰγινήτης, 6.35. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.20, 9.51, 45.17. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 15.5. Παῦλος Αἰγινήτης, 4.34 κ. ἐξ., 7.17. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 207. Παῦλος Νικαίας, σ. 206(116). Θεοφάνης Νόννος, σ. 136. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1318 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. χοιράς.

207. Λέων, *Σύνοψις ἰατρική*, σ. 209. Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.58, 3.1, 5.25, 7.2, 7.26, 9.11. *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.103, 3.105, 9.58. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 1.3, 1.11, 4.116. Ἀέτιος Ἀμιδηνός (ὅπου καὶ οἱ περισσότερες ἀναφορὲς στὴν ἀσθένεια αὐτή) 1.166, 1.193, 2.194, 3.10, 3.23, 3.33, 3.110, 3.122, 3.165 κ. ἐξ., 3.181 κ. ἐξ., 4.30, 5.84, 6.16, 7.62, 7.74, 7.49, 7.54, 7.67, 9.32, 12.1 κ. ἐξ., 12.21, 12.63, 12.66 κ. ἐξ., 15.15, 15.19. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.29, 3.78, 7.3 κ. ἐξ., 7.17 κ. ἐξ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 543, 549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σ. 365. Παῦλος Νικαίας, σσ. 224-225(128). Συμεὼν Σήθ, σ. 104. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἰατρικόν*, στ. 1223 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Βλ. καὶ *Τιμαρίων*, στ. 597 κ. ἐξ. *LSJ*⁹ λ. ἀρθριτις.

208. Βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοσήματα καὶ ἀνυχήματα στὶς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1996, σσ. 27-47, ὅπου ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὶς πηγὲς καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἐπιπλάσαντος τὴν ἰσχιαδικὴν ἀρτηρίαν. χρονίας δὲ γεναμένης διαμεληθείσης, χωλὴν εἴωθεν ἐργάζεσθαι²⁰⁹.

Ποδάγρα. ΔΕΟ: *Podagra* / *Gout*. ΕΕΟ: Ἄρθριτις (τῶν ποδιῶν). Ὡς ἀρθριτις ὀρίζεται ἡ ἀρθριτις τῶν ἀρθρώσεων τῶν κάτω ἄκρων, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ ἔντονους πόνους, πὸν καθιστοῦν δύσκολη ὁποιαδήποτε κίνηση τῶν ποδιῶν: *Περὶ ποδάγρας καὶ ἀρθριτίδος. Τὸ ποδαγρικὸν καὶ ἀρθρικὸν πάθος ὁμοιοειδῆ ἀλλήλοις καθεστήκασιν διαφέρει δὲ ποδάγρα ἀρθριτίδος οὐ τῷ ὄλῳ γένει, ἀλλὰ τοῖς ἀλγοῦσι τόποις, ἐπὶ πάντων γὰρ ἀσθένειά ἐστι τῶν ἄρθρων χρονία ῥευματική, ἣτις κατὰ μὲν τοὺς πόδας ἀποτελεσθεῖσα ποδάγρα προσαγορεύεται, κατὰ δὲ τινος τῶν ἰσχύων ἰσχιάς ὀνομάζεται, κατὰ δὲ πολλῶν ἄρθρων τοῦ σώματος ἐρείσασα ἀρθριτις λέγεται*²¹⁰.

209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 223-224(127). Βλ. καὶ Ὁρειβάσιος, 2.11, 6.21 κ. ἐξ., 9.23, 10.8, 10.13, 10.28, 10.42, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 3.63, 3.74, 9.56, 9.61. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.116. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.328, 1.196, 2.151, 3.8, 3.12, 3.114, 6.50, 7.1, 12.1 κ. ἐξ., 12.63 κ. ἐξ., 15.15, 15.22. Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3, 7.11, 7.17. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1, σσ. 351, 503. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 371 κ. ἐξ., 518. Λέων, *Σύνοψις ἱατρική*, σ. 209. Συμεὼν Σήθ, σσ. 33, 54, 83, 101, 103. Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 1223 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορὰ τῶν ἱατρῶν σὲ φυτὸ καλούμενο *ἰσχιάς*, τὸ ὁποῖο προτείνουν ὡς πρώτη ὕλη σὲ φάρμακα θεραπευτικὰ τῆς ἀρθριτίδος καὶ τῆς ἰσχιάδος. Βλ. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.181, Παῦλος Αἰγινήτης, 7.3. Πρβλ. *Γεωπονικά*, 10.54. Βλ. καὶ *LSJ*, λ. *ἰσχιάς*. Γενικότερα γιὰ τὰ νοσήματα αὐτὰ στὸ Βυζάντιο, βλ. E. JEANSELME, *La goutte à Byzance*, *Bulletin de la Société Française de la Médecine* 14 (1920), 137-164. Ἰ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρθριτίδα στὰ βυζαντινὰ χρόνια, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 4 (1992), 295-332.

210. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 12.2. Βλ. ἐπίσης, Ὁρειβάσιος, 45.30. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐστάθιον*, 5.18, 9.56 κ. ἐξ. Ὁρειβάσιος, *Πρὸς Εὐνάπιον*, 4.116. Ἄετιος Ἀμιδηνός, 1.328, 2.25, 3.23, 4.30, 7.1 κ. ἐξ., 7.63 κ. ἐξ., 15.15 κ. ἐξ. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.23, 3.59, 3.78, 7.10. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 501 κ. ἐξ., 547, 579 κ. ἐξ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμούς*, σσ. 331, 500, 517. Λέων, *Σύνοψις ἱατρική*, σ. 209. Παῦλος Νικαίας, σσ. 226-227(130). Μιχαὴλ Ψελλός, *Πόνημα ἱατρικόν*, στ. 1225 κ. ἐξ. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47. 28 κ. ἐξ. Βλ. Σοῦδα, λ. *ἀπόλεμος*: *ὁ μὴ ἰσχύων ἢ εἰδὼς πολεμεῖν. ἀπόλεμος γὰρ ἦν καὶ ὑπὸ νόσου ποδάγρας οὔτε οἱ πόδες οὔτε οἱ χεῖρες ἐτύγγανον ἄρτιοι.* *LSJ*⁹ λ. *ποδάγρα*. Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. R. ROMANO, *Costantino Acropolita, Epistole*, Napoli 1991, ἐπιστ. 24.46 κ. ἐξ., ὅπου ὁ συντάκτης περιγράφει τὴν ἐπώδυνη ποδάγρα ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει. Βλ. ἐπίσης Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα*, σσ. 27-47. Διεξοδικὰ περὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν βυζαντινῶν ἱατρῶν γιὰ τὴν ποδάγρα καὶ τὶς θεραπείες τῆς, βλ. Δημήτριος Κωνσταντινοπολίτης (Πεπαγωμένος), *Σύνταγμα περὶ τῆς ποδάγρας*, ἔκδ. Α. ΚΟΥΖΗΣ, Ἀθῆναι 1909.

Ῥευματισμός. ΔΕΟ: *Rheumatism*. ΕΕΟ: *Ρευματισμός*. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς ρευματισμὸς χαρακτηρίζονταν κάθε νοσῶδες ὑγρὸ ποῦ κυκλοφοροῦσε στὸν ὄργανισμό, τὸ ὁποῖο συσσωρευόταν σὲ ὄργανα τοῦ σώματος ἀνθρώπων καὶ ζῶων καθὼς καὶ στὶς ἀρθρώσεις προκαλώντας, ἀλλοιώσεις, πόνο καὶ δυσκαμψία²¹¹. Μὲ τὸν ὄρο αὐτὸν σήμερα προσδιορίζεται κατηγορία νοσημάτων τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῶν μυῶν, τῶν ὁποίων κοινὰ συμπτώματα εἶναι πόνος καὶ ἀκαμψία.

Χειράγρα. ΔΕΟ: *Chiragra*. ΕΕΟ: *Ἀρθρίτις* (τῶν χειρῶν). Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ποδάγρας, ἀρθρίτιδα τῶν ἄνω ἄκρων²¹².

211. Βλ. Ὅρειβάσιος, 6.22, 8.24, 10.34. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 7.24, 7.96, 8.76, 9.12, 12.64. Παῦλος Αἰγινήτης, 3.78, 6.19. Στέφανος Ἀθηναῖος, *Σχόλια εἰς Ἱπποκράτους προγνωστικόν*, 1.10, 1.12, 3.3. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1.431, 2.149, 2.225, 2.409, 2.437, 2.503, 2.533, 2.549. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους ἀφορισμοὺς*, σ. 439. Συμεὼν Σήθ, σσ. 62, 65. *LSJ*⁹ λλ. *ῥεῦμα*, *ῥευματισμός*. Μὲ τὸν ὄρο *ῥευματισμὸς* στὰ ἱατρικὰ κείμενα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν νόσο τῶν ἀρθρώσεων χαρακτηρίζονται ποικίλες ἀσθένειες τῶν ὀφθαλμῶν, τοῦ στομάχου, τῶν ἐντέρων, τῆς μήτρας, (βλ. ἐνδεικτικὰ, Ὅρειβάσιος, 4.38, 4.81, Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 7.96, Παῦλος Αἰγινήτης, 6.19, Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2, σ. 225, Θεοφάνης Νόννος, σ. 62), γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἐντοπίστηκε χρήση ζωϊκῶν προϊόντων, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ἀναφέρθησαν παραπάνω στὶς ἀντίστοιχες ἐνότητες. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ τῆς νόσου, ἢ περιγραφή ἀσθένειας ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, τὴν ὁποία ὀνομάζει *ῥευματισμόν*. Βλ. Γεώργιος Σφραντζῆς, *Μικρὸν χρονικόν*, ἔκδ. R. MAISANO, *Cronaca*, Roma 1990 [CFHB 29], 48.1: *Τοῦ δ' αὐτοῦ χρόνου τῇ πρώτῃ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνὸς ἐπῆλθεν ἐμοὶ ῥευματισμὸς εἰς τε τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ γόνατα καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τοῦ στόματός μου καὶ τῆς ῥίνος καὶ τῶν ὠτίων τοσαύτη ὑγρασία, ὅτι ἀπέλπισάν με.*

212. Ἀέτιος Ἀμιδηνός, 1.238, 2.25, 4.30, 7.63. Παῦλος Αἰγινήτης, 1.100, 3.78, 7.10. Ἰωάννης Ἀκτουάριος, *Περὶ διαγνώσεως παθῶν*, σ. 406.47.28 κ. ἐξ. Γιὰ τὴν *χειράγρα* δὲν ἐντοπίζονται στὰ ἱατρικὰ κείμενα πολλὲς ἀναφορές, συγκριτικὰ μὲ τὴν *ποδάγρα*. Ἐπιπλέον, ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὶς παραπομπές, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ *χειράγρα* ἀναφέρεται συγχρόνως καὶ *ποδάγρα*. Ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἱατρικὴ ἀντιμετώπιση τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν ἀρθρίτιδος ἐπιβεβαιώνει τὴν σύγχρονη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ νόσος αὐτὴ προσβάλλει παράλληλα τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα.

TREATMENT OF DISEASES WITH ANIMAL ORIGIN MATERIALS IN BYZANTINE
MEDICAL TEXTS: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CONCEPTIONS ABOUT DISEASES
AND THERAPIES IN BYZANTIUM

Byzantine doctors generally dealt with several issues of human health, following the patterns of the ancient Greek physicians and in particular Hippocrates, Dioskourides and Galen. One of the most important issues included in their texts is diet and its relation to health. As a result, a basic category of byzantine medical texts are nutritional manuals. The authors refer to nutritional value of foods, and the medicinal properties of each food, because they consider that there is a direct interaction between food and a proportion of the four fluids (χυμοί) of the human organism, according to ancient Greek medical concepts: *blood*, *phlegm* *yellow bile* and *black bile*. Disruption of the proportion of fluids (χυμοί) in the human organism is considered as primarily responsible for the appearance of malfunctions and disease. On the contrary, a balanced ratio of fluids is crucial for maintaining good health. Animal products are frequently mentioned in byzantine medical texts, either as dietary items, or as pharmaceutical preparations for the prevention and treatment of several diseases.

In the present study suggested remedies of diseases with the use of animal products are mentioned analytically, as recorded in the texts of byzantine physicians. In an addendum diseases are described as they are recorded in the texts, aiming at a comparatively studying their appellation both in Byzantine and Modern medicine.

BENJAMIN FOURLAS

ΚΤΙΣΤΑΣ ΘΕΩΡΕΙΣ. WER IST DER ZIVILE WÜRDENTRÄGER
AUF DEM STIFTERMOSAIK IN DER DEMETRIOS-KIRCHE IN THESSALONIKI?

Das Stifterbild in der Demetrios-Basilika in Thessaloniki (Abb. 1) gehört zu den Mosaiken der zweiten Ausstattungsphase nach einem Brand, der um 620/30 stattgefunden haben wird¹. Es befindet sich an der Nordseite des südlichen Pfeilers des Sanktuariums und wurde zusammen mit weiteren Mosaiken an den Bemapeilern und im nördlichen inneren Seitenschiff im Kontext der Renovierung der Kirche nach diesem Brand angebracht. Auf ihm ist in der Mitte der Titelheilige Demetrios dargestellt, der einem Bischof – mit großer Wahrscheinlichkeit der Bischof von Thessaloniki – und einem zivilen Würdenträger seine Hände auf die Schultern legt. Die Inschrift unter dem Bild spricht den Betrachter direkt an²:

+ Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου / ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος
Δημητρίου // τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω / μετατρέποντος
κ(αί) πόλιν λυτρομένου +

1. Der Brand wird in einem Wunder des heiligen Demetrios erwähnt. Zum Brand und seiner zeitlichen Einordnung siehe J.-M. SPIESER, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle* [Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 254], Paris 1984, 197 f.; P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris 1979/1981, I 195 f. § 224 f.; II 108–110 (im Folgenden LEMERLE, *Miracles*).

2. Text nach der Lesung von A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken* [Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung 1 = Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 15 = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 374], Wien 2009, 386 f. (im Folgenden RHOBY, *Epigramme*) und G. BELENES, *Σχόλια σε δύο ψηφιδωτές επιγραφές του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, *ΔΧΑΕ* 24 (2003) 38 Abb. 2 (im Folgenden BELENES, *Σχόλια*), ohne die in den älteren Editionen ergänzte Form στόλω(v). Siehe dazu auch unten Anm. 142.

Επιμέλεια έκδοσης: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΛΑΡΑΣ, IBE/EIE

“Die Stifter des hochberühmten Hauses siehst Du / rechts und links vom Märtyrer Demetrios / der einen gewaltigen Seesturm gegen die Flotte der Barbaren / wendet und die Stadt erlöst”³.

Der in der Inschrift verwendete Begriff *Ktistēs* (κτίστης) bezeichnet in der byzantinischen Verwaltungssprache einen Stifter⁴. Der prestigeträchtige Status eines κτίστης hatte vor allem auch juristische Relevanz, da mit ihm verschiedene Privilegien und Rechte verbunden waren⁵. Die prominente bildliche Darstellung der κτίσται ist deshalb vor allem auch eine “[...] Dokumentation der Stifterrechte, der Ausweis einer Verfügungsgewalt über die Kirche und des Rechts auf eine Ehrenstellung nicht zuletzt im Memorialbereich”⁶. Vor allem die Memorialfunktion gilt als einer der wesentlichen Aspekte frühmittelalterlicher Stifterbilder⁷.

3. Diese Übersetzung erscheint mir treffender als die Wiedergabe von RHOBY, *Epigramme*, 386, der βάρβαρον κλύδωνα als “barbarische Welle” und λυτρουμένου mit “befreit” übersetzt.

4. *LexMA*, Bd. VIII, 180 s. v. Stiftung II 1 (P. SCHREINER).

5. Zu den weitreichenden Rechten und Privilegien von Stiftern allgemein P. BAUMANN, *Spätantike Stifter im Heiligen Land. Darstellungen und Inschriften auf Bodenmosaiken in Kirchen, Synagogen und Privathäusern* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend B 5], Wiesbaden 1999, 23–26 (im Folgenden BAUMANN, *Stifter*); J. PH. THOMAS, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [DOS 24], Washington 1987, 53–58 (im Folgenden THOMAS, *Foundations*). Grundlegend J. VON ZHISMAN, *Das Stifterrecht (Τὸ κτητορικὸν δίκαιον) in der morgenländischen Kirche*, Wien 1888, 48–63 (im Folgenden VON ZHISMAN, *Stifterrecht*).

6. So K. G. BEUKERS, Stifterbild und Stifterstatus. Bemerkungen zu den Darstellungen Papst Paschalis I. (817–24) in Rom und ihren Vorbildern, in: *Form und Stil. Festschrift für Günther Binding zum 65. Geburtstag*, Hrsg. S. LIEB, Darmstadt 2001, 65 (im Folgenden BEUKERS, *Stifterbild*) in Bezug auf spätantike und frühmittelalterliche Stifterbilder.

7. BEUKERS, *Stifterbild*, 66. Damit verknüpft ist ein wichtiges Privileg, nämlich das Recht auf Bestattung in der Kirche. N. EL EMMANOUELIDES, *Τὸ δίκαιον τῆς ταφῆς στο Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 3], Athen 1989, 187; THOMAS, *Foundations*, 56. Es ist nicht auszuschließen, dass einige der wenigen Gräber in der Demetrios-Basilika für die auf dem Mosaik dargestellten κτίσται angelegt wurden. In Frage kämen vor allem das 2,5 x 1,7 m große tonnengewölbte Grab “frühchristlicher Zeit” im äußeren südlichen Seitenschiff sowie ein 2 x 0,6 m großes Grab im Mittelschiff, das an den nördlichen Stylobat zwischen dem ersten Pfeiler von Osten und die Säule östlich davon stößt. N. G. LASKARIS, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athen 2000, 122; G. SOTERIOU – M. SOTERIOU, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 34], Athen 1952,

Der Bischof dürfte hauptsächlich aufgrund seiner institutionellen Rolle als Oberhaupt der örtlichen Kirche dargestellt worden sein, da er jegliche Baumaßnahmen in Bezug auf Sakralbauten zu genehmigen hatte⁸. Da die Inschrift unter dem Mosaik im Plural von mehreren Stiftern spricht, wird er sich wohl außerdem auch an den Kosten der Restaurierungsarbeiten der Kirche beteiligt haben. Die Bischofsliste von Thessaloniki im 7. Jh. ist lückenhaft, so dass sich der dargestellte Bischof nicht sicher benennen lässt⁹. Es kann sich jedoch nicht wie z. T. angenommen um Bischof Johannes I. (den Verfasser der ersten Wundersammlung des heiligen Demetrios) handeln, da

101 f. Abb. 36 (im Folgenden SÖTERIOU, *Βασιλική*). Unmittelbar südlich des Pfeilers mit dem Stiftermosaik befinden sich vier Gräber, von denen zwei frühestens ins 12. Jh. datiert werden. Für eines kommt jedoch eine ältere Zeitstellung in Frage. Ebd., 101 f. Außerdem liegt unmittelbar vor der Westfassade der Kirche ein 2,4 x 1,6 m großes tonnengewölbtes Grab, das ins 7./8. Jh. datiert wird. E. MARKE, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους: από τα μέσα του 3ου ως τον 7ο αιώνα μ.Χ.* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 95], Athen 2006, 119 Zeichnung 56; 227 Nr. 77. In einer Wandnische an der Westseite des ναΐσκος genannten Raums in der Krypta (SÖTERIOU, *Βασιλική*, Taf. III: ν) wird sogar eine Sarkophagaufstellung vermutet. So K. LOBERDOU-TSGARIDA, *Η κρύπτη του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Athen 2006, 16 Abb. 8; SÖTERIOU, *Βασιλική*, 55 f. Am oberen Rand der Westwand dieser Nische befindet sich der Rest eines bisher nicht publizierten und undatierten Wandmosaiks mit Resten einer Inschrift, was eine aufwendige Ausstattung dieses Bereichs bezeugt.

8. BAUMANN, *Stifter*, 24: “Vor jeder Baumaßnahme musste die Erlaubnis des zuständigen Bischofs eingeholt werden.” Dazu auch ebd., 279–282; J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges d'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (IVe-VIIe s.)* [Collection de l'École Française de Rome 175], Rome 1993, 412 (im Folgenden CAILLET, *Évergétisme*); VON ZHISMAN, *Stifterrecht*, 21 mit Anm. 4. Die entsprechenden Gesetze der Jahre 535, 538 und 548 sind CJ Nov. V 1 (für Klöster); LXVII 1–2; CXXXI 7. Zu diesen Gesetzen, deren Regelungsgehalt auf dem VII. ökumenischen Konzil im Jahr 787 bestätigt wurde, siehe auch S. TROIANOS, Die Einweihung und Entweihung der Kirchengebäude nach orthodoxem Kirchenrecht, in: ΠΟΛΥΠΛΑΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, Hrsg. C. SCHOLZ – G. MAKRIS [Byzantinisches Archiv 19], Leipzig 2000, 386 f.

9. Zu den namentlich bezeugten Bischöfen von Thessaloniki im 7. Jh. siehe L. PETIT, Les évêques de Thessalonique (Suite), *EO* 4 (1901-02) 212–214. Zu einer neueren Bischofsliste dieser Metropole siehe G. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis I*, Padova 1988, 423–429.

dieser bereits vor dem Brand der Basilika gestorben war¹⁰. Möglicherweise handelt es sich um den für das Jahr 649 im Amt bezeugten Paulos¹¹.

Thanasēs PAPAȪOTOS hat plausibel dargelegt, dass dieses Stifterbild mit dem Panel auf der Ostseite des Pfeilers als Einheit konzipiert worden ist¹². Dort ist ein Diakon gemeinsam mit dem Titelheiligen der Kirche dargestellt (Abb. 2). Dieser Diakon wurde in der Fachliteratur einhellig mit einem im dritten Wunder der zweiten Sammlung des heiligen Demetrios erwähnten Mann in Verbindung gebracht. Der Heilige erschien diesem Mann unmittelbar nach dem Brand im Traum und versicherte ihm den Wiederaufbau der Basilika¹³. Entgegen den Zweifeln der Bevölkerung (fehlende Handwerker und Geldmittel) setzt dieser Mann mit Hilfe des Titelheiligen die Restaurierung der Kirche um. Dass die Bauaufsicht in Kirchen häufig von Diakonen oder Presbytern wahrgenommen wurde, geht auch aus spätantiken Stifterinschriften hervor¹⁴. Vor diesem Hintergrund erscheint es sehr plausibel, dass der Diakon des Mosaikpanels mit der Durchführung der Reparaturarbeiten betraut war und dass es sich tatsächlich um den im Wunder erwähnten Mann handelt. Seine Darstellung in den Mosaiken dürfte vor allem durch diese institutionelle Rolle der Bauaufsicht bedingt sein¹⁵.

10. E. KITZINGER, *Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm*, in: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958*, München 1958, Anm. 101 (im Folgenden KITZINGER, *Byzantine Art*). Als Bischof Johannes wird er z. B. im *LexMA*, Bd. II, 177 s. v. Bildnis (K. WESSEL) und von A. XYNGOPOULOS, *The Mosaics of the Church of Saint Demetrius in Thessaloniki*, Thessaloniki 1969, 20 (im Folgenden XYNGOPOULOS, *Mosaics*) sowie SÓTERIOU, *Βασιλική*, 194 angesprochen. Zu Bischof Johannes und seiner Amtszeit zwischen 610 und spätestens 649 *PmbZ*, Bd. III, 233 Nr. 2858.

11. CH. MPAKIRTZES, «... βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων ...», *Βυζαντινά* 13 (1985) 1055 (im Folgenden MPAKIRTZES, *Βάρβαρον*). Zu Bischof Paulos *PmbZ*, Bd. III, 519 f. Nr. 5764.

12. Th. PAPAȪOTOS, Το ψηφιδωτό των κτητόρων του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη* [Μακεδονικά, Παράρτημα 5], Thessaloniki 1983, 369–371 Abb. 1; Zeichnung 2–3 (im Folgenden PAPAȪOTOS, *Ψηφιδωτό*).

13. Zum Wunder LEMERLE, *Miracles* I, 192 f. 196 f. § 227–229. Zur Identifizierung des Diakons mit dem im Wunder erwähnten «ἄξιον ἄνδρα» BELENES, *Σχόλια*, 42 f.; PAPAȪOTOS, *Ψηφιδωτό*, 372; O. TAFRALI, Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique, *Revue archéologique* 13 (1909) 98 f. (im Folgenden TAFRALI, *Sur la date*).

14. BAUMANN, *Stifter*, 283–285; CAILLET, *Évergétisme*, 419 f.

15. Auch der im Apsismosaik der Euphrasiusbasilika hinter Bischof Euphrasius, dem Stifter des Kirchenbaus, dargestellte Erzdiakon Claudius wird als von ihm ernannter

Zudem ist nicht auszuschließen, dass er ebenfalls mit zu den Stiftern zählte¹⁶.

Umstritten ist die Rolle des zivilen Würdenträgers im Stiftermosaik, für dessen Identität bisher in der Forschungsliteratur zwei Deutungen vorgebracht worden sind. Beide werden aus der schriftlichen Überlieferung bzw. den Inschriften der Kirche abgeleitet. Eine Gruppe von Forschern sieht in ihm den aus den *Passiones des heiligen Demetrios* bekannten Prätorianerpräfekten des Illyricum Leontios, der die Basilika errichtet haben soll¹⁷. In diesem Fall würde es sich um ein posthumes Bild handeln. Der zweite Deutungsvorschlag beruht auf einer Verknüpfung dieses Mosaikbildes mit einer weiteren Mosaikinschrift, die zusammen mit drei Medaillonbildern nach dem Brand des 7. Jhs. in die Wandmosaikien der älteren Phase im nörd-

Bauverantwortlicher identifiziert. C. JÄGGI, Donator oder Fundator? Zur Genese des monumentalen Stifterbildes, *Georges-Bloch-Jahrbuch des Kunsthistorischen Instituts der Universität Zürich* 9–10 (2003) 35 Abb. 12 (im Folgenden JÄGGI, Donator).

16. Wie bereits erwähnt, nennt die Inschrift unter dem Stiftermosaik die *κτίσται* nur allgemein im Plural ohne die Zahl zu spezifizieren. ΡΑΡΑΖΟΤΟΣ, Ψηφιδωτό, 372 f. 375 hat vorgeschlagen, dass er neben dem Bischof und dem Würdenträger als dritter *κτίστης* aufzufassen ist.

17. Passio Prima Kap. 8; Passio Altera Kap. 15 (*Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, hrsg. von CH. ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, Thessaloniki 1997, 34. 44 [im Folgenden ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, *Δημητρίου Θαύματα*]). ΡΑΡΑΖΟΤΟΣ, Ψηφιδωτό, 367 Anm. 1 mit Verweisen auf die ältere Literatur zu diesem Deutungsansatz. Außerdem CH. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΙ, *Byzantine Thessaloniki*, Thessaloniki 1992, 77; A. EFFENBERGER, *Frühchristliche Kunst und Kultur. Von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, München 1986, 325; H. W. HAUSSIG, Seidenstoffe als Mittel, die Vorlagen der Pfeilermosaiken mit Darstellungen des Heiligen Demetrios in Hagios Demetrios in Thessalonike zu bestimmen, in: *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1980* [Ελληνικά, Παράρτημα 26 = Studi di Antichità Cristiana 37], Thessaloniki 1984, II 197 (im Folgenden HAUSSIG, Seidenstoffe); TH. I. USPENSKII, O vnov otkrytych mozai-kach v tserkvi Sv. Dimitrija v Soluni, *IRAİK* 14 (1909) 12 f. (im Folgenden USPENSKII, Vnov. Ich danke Irina Rappoport für die Übersetzung des Aufsatzes aus dem Russischen) und J. STRZYGOWSKI, Neuentdeckte Mosaiken in Salonik, *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 1 (1908) 1020 (im Folgenden STRZYGOWSKI, Mosaiken). Zum Problem der Identifizierung des Leontios mit einem historisch bezeugten Prätorianerpräfekten siehe auch B. FOURLAS, *Der frühbyzantinische Mosaikschmuck der Acheiropoietos-Basilika in Thessaloniki und verwandte Denkmäler* [Diss. Univ. Münster abgeschlossen 2010, in Druckvorbereitung].

lichen inneren Seitenschiff eingefügt worden ist (Abb. 4)¹⁸. Es ist stets erkannt worden, dass die Porträts des in diesen Medaillonbildern dargestellten Bischofs und Diakons den beiden Klerikern auf den Mosaiken des südlichen Bemapeilers sehr ähneln (Abb. 1–2. 4)¹⁹. Deshalb ist davon auszugehen, dass es sich um dieselben Personen handelt. Es ist somit kaum anzuzweifeln, dass die Medaillonbilder mit der zugehörigen Inschrift in zeitlicher Nähe zu den Pfeilermosaiken entstanden sind²⁰. Die Inschrift lautet:

+ Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἠβῶντα βλέπεις / καυθέντα τὸ πρὶν ναὸν

Δημητρίου

“Zur Zeit Leons siehst Du nun blühend /

die einst niedergebrannte Kirche des Demetrios”²¹.

Der in der Inschrift erwähnte Leo wird meist als ein Präfekt des 7. Jhs. gedeutet, da in einem Manuskript der *Miracula Demetrii* des 12. Jhs. die Passage, in der vom großen Brand der Kirche die Rede ist, die Überschrift

18. J. M. SPIESER, Inventaires en vue d'un Recueil des inscriptions historiques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973) 155 Nr. 6 (im Folgenden SPIESER, Inventaires).

19. A. MENTZOS, Ο ναός του Αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα, in: *Πρακτικά 18^{ης} Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, Προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως, Ιερά Μονή Βλατάδων 21–23 Οκτωβρίου 1998*, Hrsg. G. CH. GKABARDINAS, Thessaloniki 2001, 239 (im Folgenden MENTZOS, Ναός); PAPAΖOTOS, Ψηφιδωτό, 371; R. S. CORMACK, The Mosaic Decoration of St. Demetrios, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George, *ABSA* 64 (1969) 41 (im Folgenden COMACK, Mosaic Decoration); SOTERIOU, *Βασιλική*, 196 f. Der Diakon erscheint außerdem nochmals als Presbyter im Mosaik der vier Kleriker an der Westwand des Mittelschiffs. So BELENES, Σχόλια, 43; G. VELÉNIS, Ταυτίσεις προσώπων σε ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, in: *XXe Congrès International des Études Byzantines Collège de France – Sorbonne, 19–25 août 2001. Pré-Actes III*, Paris 2001, 308 (im Folgenden VELÉNIS, Ταυτίσεις). Zu diesem Mosaik siehe auch N. GKIOLES, *Παλαιοχριστιανική Μνημειακή Ζωγραφική (π. 300–726)*, Athen 2007, 114 f. Abb. 38 (im Folgenden GKIOLES, *Μνημειακή Ζωγραφική*); CH. BAKIRTZIS, *The Basilica of St. Demetrios* [Archaeological Guides Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 6], Thessaloniki ²1998, 55 f., Taf. 32 (im Folgenden BAKIRTZIS, *Basilica*); XYNGOPOULOS, *Mosaics*, 16 f., Taf. 8–10; SOTERIOU, *Βασιλική*, 198, Taf. 69–70.

20. Im Gegensatz zum Stiftermosaik ist der Stil der Medaillonbilder nicht so male-risch. Bei den Gewandfalten und den Gesichtsdetails ist ein stärker ausgeprägter Hang zur Linearität erkennbar. Die Medaillonbilder werden demnach wohl von einem anderen Mosaizisten gesetzt worden sein als die Mosaiken des südlichen Bemapeilers.

21. Übersetzung nach RHOBY, *Epigramme*, 389.

«ἐπὶ τῶν χρόνων Λέοντος ἐπάρχου» (“zur Zeit des Präfekten Leo”) trägt²². In dem zivilen Würdenträger auf dem Panel wird deshalb der besagte Präfekt Leo gesehen²³. Da auch Personen, die zur Instandsetzung oder Ausschmückung einer älteren Kirche beitrugen, den Titel κτίστης führen konnten²⁴, sind prinzipiell beide Vorschläge denkbar.

In diese Deutungsvorschläge als Prätorianerpräfekt sind aber die Kleidung und die Insignien des Mannes so gut wie nie mit einbezogen worden. Aus den Schriftzeugnissen sind als Amtstracht eines Prätorianerpräfekten für das 6. Jh. ein kurzer Purpurmantel, eine Purpurtunika und eine als *infula* bezeichnete Binde überliefert²⁵. Für Auftritte auf dem Tribunal bezeugt

22. Codex Parisinus 1517, 162r. Der Vorschlag geht auf Tafrali, *Sur la date*, 97 zurück. Cormack, *Mosaic Decoration*, 44, hält außer einem lokalen Beamten auch einen Bischof für möglich. Belenēs, *Σχόλια*, 42 dagegen plädiert jüngst für Kaiser Leo I. (451–474) oder gar Papst Leo I. (440–461). Auch der ikonoklastische Kaiser Leo III. (717–741) ist mehrfach vorgeschlagen worden. Dazu Mentzos, *Ναός*, 239–245; P. Speck, *De Miraculis Sancti Demetrii, Qui Thessaloniam profugus venit* oder Ketzerisches zu den Wundergeschichten des Heiligen Demetrios und zu seiner Basilika in Thessalonike, *Ποικίλα Βυζαντινά* 12 = *Varia* IV (1993) 371–375 (im Folgenden Speck, *De Miraculis*). Aufgrund der hier vorgeschlagenen Datierung der Mosaiken (siehe unten) ist dieser Kaiser sicher auszuschließen.

23. B. BRENK, *The Apse, the Image and the Icon. An Historical Perspective of the Apse as a Space for Images* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz B 27], Wiesbaden 2010, 89; G. GOUNARIS, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία Β'. Ζωγραφική*, Thessaloniki 2007, 260 (im Folgenden GOUNARIS, *Εισαγωγή*); GKIOLES, *Μνημειακή Ζωγραφική*, 110. 114; R. CORMACK, *Byzantine Art*, Oxford 2000, 71 f.; BAKIRTZIS, *Basilica*, 51 f. Verweise auf die ältere Literatur zur Deutung als Präfekt Leo bei PAPAΪΩΤΟΣ, *Ψηφιδωτό*, 367 Anm. 1.

24. So bereits XYNGOPOULOS, *Mosaics*, 22. Die entsprechenden gesetzlichen Regelungen finden sich in CJ Nov. LXVII 2 und Nov. CXXXI 7. Dazu auch BAUMANN, *Stifter*, 24; K. HATTERSLEY-SMITH, *The Early Christian Churches of Macedonia and their Patrons*, *BF* 21 (1995) 234; THOMAS, *Foundations*, 53. Vgl. VON ZHISMAN, *Stifterrecht*, 24.

25. **Purpurmantel und Tunika:** Lyd., *mag.* II 13 (*Ioannes Lydus on Powers or the Magistracies of the Roman State* [Memoirs of the American Philosophical Society 149], hrsg. und übers. von A. C. BANDY, Philadelphia 1982); *infula:* Cass., var. VI 3, 2 (*Magni Aurelii Cassiodori Variarum Libri XII, Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Opera* I [CCSL 96], hrsg. Å. J. FRIDH, Turnholti 1973). Als weitere Insignie sei noch das auch anderen Beamten zustehende monumentale Schreibzeugfutteral, das Kalamarion (dazu Lyd., *mag.* II 14; P. C. BERGER, *The Insignia of the Notitia dignitatum*, New York 1981, 184–190 Abb. 1. 46), erwähnt. Zum Darstellungsmodus der spätantiken bzw. frühbyzantinischen Prätorianerpräfekten liegt noch keine umfassende Studie vor. Zum Problem des Dienstkostüms der Prätorianerpräfekten nimmt Pamela BONNEKOH in ihrer Dissertation mit dem Titel “*Die figürlichen Malereien in*

Johannes Lydos außerdem eine weiße Tracht²⁶. Insbesondere die Farbigkeit der Gewänder des Mannes auf dem Mosaikbild steht zu diesen Angaben im Widerspruch.

Es wurde schon früh erkannt, dass die Insignien des Würdenträgers dem Darstellungsmodus spätantiker Konsuln ähneln²⁷. Der Mann trägt eine *tunica manicata*, die frühbyzantinische Toga bzw. Trabea, ein Zepter mit stilisiertem Büstenaufsatz in seiner linken Hand und eine walzenförmige *mappa* in seiner Rechten²⁸. Trotzdem ist der Dargestellte nahezu ausnahmslos als Präfekt bezeichnet worden²⁹. Einzig H. W. HAUSSIG hat versucht, die Darstellung eines Mannes mit konsularischen Insignien auf einem Mosaik des 7. Jhs. zu erklären. Er folgerte, dass eine Statue oder ein Diptychon eines Jahreskonsuls als Vorlage für das Mosaik gedient habe und verwies auf das verwandte Bildformular des letzten regulären Konsuls Basilius aus dem Jahr 541/42, wo eine Stadttuche in ähnlicher Weise wie der heilige Demetrios im Mosaik die Hand auf die Schulter des Basilius legt (Abb. 5)³⁰. Er zog daraus

Thessaloniki vom 4.-7. Jh. n. Chr. und verwandte Denkmäler. Provinz- oder „Reichskunst“? (Universität Münster; abgeschlossen 2010) grundlegend und ausführlich Stellung.

26. Lyd., mag. II 16. Vgl. dazu auch PH. VON RUMMEL, *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert* [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 55], Berlin 2007, 213. Ein Epigramm der *Anthologia Palatina* (Anth. Graec. XVI 37; *Anthologia Graeca*, hrsg. von H. BECKBY, München 1965) erwähnt ein goldenes Gewand für den zweifachen *Praefectus Praetorio Orientis* und zweifachen (Ehren-) Konsul Petros Barsymes. Zum Epigramm siehe F. A. BAUER, Statuen hoher Würdenträger im Stadtbild Konstantinopels, *BZ* 96 (2003) 510. Zu Petros Barsymes *PLRE*, Bd. III, 999–1002 s. v. Petrus 9. Das goldene Gewand ist vermutlich mit der Würde des Ehrenkonsulats in Verbindung zu bringen. Zu Gold als Bestandteil der konsularischen Tracht siehe unten 210 f. mit Anm. 65.

27. STRZYGOWSKI, Mosaiken, 1020; USPENSKII, Vnov, 14. Auch A. CUTLER, *Le Consulardiptychen* de Richard Delbrück et l'Hégémonie de la *Klassische Archäologie*, CRAI (1995) 407 (im Folgenden CUTLER, *Consulardiptychen*); HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 197 f. und *LexMA*, Bd. II, 176 s. v. Bildnis B 2. (K. WESSEL) (im Folgenden WESSEL, *Bildnis*) haben die Kleidung und Insignien als konsularisch erkannt.

28. So bereits HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 197 f., der den Zepteraufsatz wie auch USPENSKII, Vnov, 14 irrtümlich als Adler bezeichnet.

29. STRZYGOWSKI, Mosaiken, 1020; HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 199; CUTLER, *Consulardiptychen*, 407 (éparque de la cité). WESSEL, *Bildnis*, 176 und Ders., *Die Kultur von Byzanz*, Frankfurt 1970, 102 Abb. 60 vermutet den Rang eines Proconsuls.

30. HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 198. CAMERON hat ebenfalls die Elfenbeintafel des Basilius mit dem Mosaik in Verbindung gebracht und meinte, der Künstler habe hier das durch

folgende Schlüsse: “Man kann also davon ausgehen, dass die Vorlage für die Darstellung des Präfekten Leontios auf dem Mosaik eines dieser offiziellen Portraits in der Form einer Statue oder eines Konsulardiptychons gewesen ist, das während oder unmittelbar nach der Amtszeit des Dargestellten angefertigt wurde. Auf Grund der Form dieser Wiedergabe kann man fern daraus schließen, dass dieses Portrait des Präfekten nicht für die von ihm im Jahre 413 errichtete Kirche angefertigt wurde, sondern mit seiner Amtseinführung in Verbindung zu bringen ist”. Der Rechtecknimbus um den Kopf des Dargestellten verweise zudem darauf, dass ein zu seinen Lebzeiten angefertigtes Porträt als Vorlage gedient habe³¹.

Folgt man HAUSSIGS Überlegung, dann stellt sich die Frage, welches Amt Tracht und Insignien des Würdenträgers zum Ausdruck bringen. Wie bereits erwähnt, entsprechen die Insignien nicht denen eines Prätorianerpräfekten. Zudem ist für das 5./6. Jh. kein eponymer Konsul mit Namen Leontios bekannt, so dass auch ein Konsulardiptychon als Vorlage problematisch ist³². Für die Frage nach der Identität des Dargestellten scheint es sinnvoll, zunächst von dem Mosaikpanel selbst auszugehen und die Insignien unter

die Diptychen bekannte Bildformular christianisiert. A. CAMERON, *Consular Diptychs in their Social Context: New Eastern Evidence*, *JRA* 11 (1998) 393 Abb. 2–3 (im Folgenden CAMERON, *Consular Diptychs*). Zum Diptychon des Basilius siehe auch I. D. VARALIS, in: *Byzantium. 330–1453*, Hrsg. R. CORMACK – M. VASSILAKI, London 2008, 381 f. Kat.-Nr. 15; C. OLOVSDOTTER, *The Consular Image. An Iconological Study of the Consular Diptychs* [BAR International Series 1376], Oxford 2005, 34–38. 107–114, Taf. 8 (im Folgenden OLOVSDOTTER, *Consular Image*); A. CAMERON – D. SCHAUER, *The Last Consul: Basilius and his Diptych*, *JRS* 72 (1982) passim, Taf. 4–5 (im Folgenden CAMERON – SCHAUER, *Last Consul*); W. F. VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des Mittelalters* [Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 7], Mainz ³1976, 31 Nr. 5, Taf. 6 (im Folgenden VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*); R. DELBRÜCK, *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler* [Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 2], Berlin 1929, 100 Nr. 6 (im Folgenden DELBRÜCK, *Consulardiptychen*). G. BÜHL, *Constantinopolis und Roma. Stadtpersonifikationen in der Spätantike*, Kilchberg/Zürich 1995, 221–224 Abb. 111 und 170–175 zum Bildformular der von Stadtpersonifikationen flankierten Beamten.

31. HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 197.

32. HAUSSIGS Annahme, ein Konsulardiptychon könnte als Bildvorlage gedient haben, setzt voraus, dass Leontios auch *Consul ordinarius* gewesen ist. Nur im Jahr 344 gab es einen Konsul mit diesem Namen. R. S. BAGNALL – A. CAMERON – S. R. SCHWARTZ – K. A. WORP, *Consuls of the Later Roman Empire* [Philological Monographs of the American Philological Association 36], Atlanta 1987, 222.

Berücksichtigung von Bildzeugnissen eingehender zu prüfen. Es ist zu klären, welche Amts- bzw. Würdenträger diese Insignien in frühbyzantinischer Zeit getragen haben. Zudem ist zu bewerten, ob sich die Darstellung an einem älteren Bild bzw. Bildformular orientiert, wie Haussig es vorschlägt, oder ob es sich um das Bild eines zeitgenössischen Würdenträgers des 7. Jhs. handelt.

Zunächst zu den Insignien: wie bereits erwähnt, trägt der Mann eine an der spätantik-frühbyzantinischen Togatracht orientierte Kleidung aus *tunica manicata*, Kolobium und Toga (Abb. 1)³³. Die grüne *tunica manicata* ist von goldenen Fäden durchsetzt und nur an den Handgelenken sowie am unteren Gewandsaum über den Füßen erkennbar (Abb. 6: rot)³⁴. Die Ärmel sind an den Handgelenken mit je zwei parallel platzierten, schmalen dunkelbraunen Besätzen versehen. Zwei senkrecht verlaufende dunkelbraune Linien über dem linken Fuß des Mannes sind wohl als *clavi* anzusehen. An der äußeren linken Kante (vom Betrachter aus) ist scheinbar eine weitere dieser senkrechten Linien vorhanden. Über der Tunika trägt der Mann das ebenfalls grün-goldene Kolobium (Abb. 6: blau). Der untere Saum wird von zwei waagrecht verlaufenden dunkelbraunen Linien gebildet, die knapp über dem unteren Saum der *tunica manicata* zu sehen sind. Beim Kolobium handelt es sich um eine ärmellose weite Tunika, die über die Schulter herabfällt und so auf Höhe der Ellenbogen Scheinärmel ausbildet³⁵. Über den Ellenbogen wird durch einen horizontal verlaufenden dunkelbraunen Streifen der Saum angegeben. Das Kolobium ist bis direkt an die Gesichts- bzw. Bartkontur herangeführt. Ein Halsausschnitt ist nicht erkennbar. Als oberste Gewandschicht trägt der Mann die Toga (Abb. 6: grün). Sie ist von der gleichen grün-goldenen Farbe wie Tunika und Kolobium. Die Säume der Toga sind ebenfalls von dunkelbrauner Farbe aber zusätzlich noch mit goldenen Tesserae durchsetzt. Die Drapierung der Toga entspricht der in der Spätantike gängigen Art³⁶.

33. Zum spätantiken Togakostüm DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 43 f.

34. Zur *tunica manicata* M. PAUSCH, *Die römische Tunika. Ein Beitrag zur Peregrinisierung der antiken Kleidung*, Augsburg 2003, 176–180 (im Folgenden PAUSCH, *Tunika*).

35. Zum Kolobium siehe PAUSCH, *Tunika*, 187–190; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 44.

36. Zur Drapierung der Toga DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 44–51 Abb. 16 a–b; C. ALBIZZATI, L'ultima Toga, *Rivista Italiana di Numismatica* 35 (1922) 80 Abb. 17–20 (im Folgenden ALBIZZATI, Toga). Vgl. H. R. GOETTE, *Studien zu römischen Togadarstellungen*

Charakteristische Elemente sind der quer über die Brust zur linken Schulter geführte *balteus* (Abb. 6: a) und der vor dem Unterleib ausgebildete Schoß bzw. *sinus* (Abb. 6: b), dessen Ende locker über den linken Unterarm des Würdenträgers geworfen ist. Bei dem schärpenartigen Streifen, der von der linken Schulter herabhängt und auf der Mittelachse des Körpers unterhalb des *sinus* verläuft (Abb. 6: c), könnte es sich einerseits um einen separaten Stoffstreifen handeln, den R. DELBRÜCK als Hängestreifen bezeichnet³⁷, oder um die mehrfach gefaltete *lacinia*, d. h. den einen Zipfel der halbkreisförmigen Toga³⁸.

Am rechten Arm des Mannes kommt unter dem Saum des Kolobiums eine rot-violette Stoffmasse hervor, aus der wiederum der Ärmel der *tunica manicata* hervorragt (Abb. 6: violett). Es muss sich hierbei um den Stoff eines über der *tunica manicata* und unter dem Kolobium getragenen Kleidungsstücks handeln. Dabei wird es sich wohl um das Ärmelende einer weiteren Tunika handeln³⁹, wie es in ähnlicher Weise bei der Heiligen Agnes im Apsismosaik von Sant'Agnese in Rom (625–638) an ihrem rechten Unterarm erscheint (Abb. 9)⁴⁰.

Die Schuhe sind von grüner Farbe und weisen im Bereich der Knöchel kreuzförmig angeordnete goldene Linien auf. Wahrscheinlich handelt es sich um Riemen, wie sie an gleicher Stelle bei den *campagi* des heiligen Demetrios im Stiftermosaik auftreten. Auf dem linken Fuß des Würdenträgers verläuft zudem noch eine goldene Linie vom Bereich des Knöchels bis in den Bereich der Fußspitze.

Tracht und Insignien des Würdenträgers sind unter den Bildzeugnissen des 7. Jhs. m. W. einzigartig. Parallelen ergeben sich aber

[Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 10], Mainz 1990, 3 f. 99 f. Abb. 1–3 (im Folgenden GOETTE, *Togadarstellungen*).

37. Zum Hängestreifen DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 45.

38. Auf diese Möglichkeit hat mich freundlicherweise Martin KOVACS hingewiesen. Vgl. H. WREDE, Rez. zu H. R. GOETTE, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz 1990, in: *Gnomon* 1995, 544; ALBIZZATI, Toga, Abb. 17–19.

39. P. J. NORDHAGEN, The Mosaics of John VII (705–707 A.D.). The Mosaic Fragments and their Technique, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 2 (1965) 159 (im Folgenden NORDHAGEN, Mosaics) bezeichnet diesen Stoffteil als Teil einer Dalmatika.

40. Zum Apsismosaik CH. IHM, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts* [Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 4], Stuttgart 1992, 141 f., Taf. 26, 1.

zu zwei Denkmälergruppen des 5./6. Jhs.: den Konsulardiptychen⁴¹ und den Togastatuen hoher Magistrate (Abb. 5. 7–8). Die Gemeinsamkeiten mit den Diptychen der Jahreskonsuln sind besonders auffallend. Das weiß-goldene Zepter erinnert in seiner schlanken Form mit komplexem Aufsatz an den Typus einiger östlicher Konsulardiptychen. Insbesondere die ungewöhnlich lange schlanke Form des Zepters findet sich auf den erhaltenen Diptychen nur bei Basilius, dem letzten eponymen Konsul (Abb. 5), sowie dem umgearbeiteten Konsulardiptychon in Monza⁴². Die weiß-goldene Farbe würde ebenfalls zum Elfenbein-Zepter (*scipio eburneus*) der Consuln passen⁴³. Der Zepteraufsatz besteht aus einer glockenförmigen, grau-goldenen Struktur (sicher einer Kaiserbüste)⁴⁴ auf einer kurzen Querstrebe, an deren Enden je zwei dünne, in einem flachen Winkel nach unten gerichtete, schwarze Linien ansetzen. Etwas unterhalb der Querstrebe sitzt eine kugelförmige Verdickung auf dem Schaft des Zepters. An der Verdickung setzt zu jeder Seite ein schmales graues, S-förmiges Ornament an, das mit den zwei dünnen schwarzen Linien an den Enden der Querstrebe in Verbindung steht⁴⁵. Der im Mosaik auftretende Zepteraufsatz mit den S-förmigen Ornamenten unter der Querstrebe findet bei den erhaltenen Konsulardiptychen keine direkte Entsprechung⁴⁶.

41. Den Diptychen sind noch die Darstellungen von Consuln auf nordafrikanischen Tontablets zuzuordnen. A. VAN DEN HOEK, Peter, Paul and a Consul: Recent Discoveries in African Red Slip Ware, *Zeitschrift für Antikes Christentum* 9 (2006) 197–204 Abb. 1 a–b. 13. 14–19 (im Folgenden VAN DEN HOECK, Peter).

42. Bei dem Kreuz auf dem Zepter des Basilius handelt es sich vielleicht um eine nachträgliche Umarbeitung. So OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 35. 37. Zum in karolingischer Zeit umgearbeiteten Diptychon in Monza VOLBACH, Elfenbeinarbeiten, 45 Nr. 43, Taf. 24 und U. KOENEN, Spätantik oder karolingisch? Zur Datierung der Elfenbeintafeln mit “Roma” und “Constantinopolis” und des Diptychons mit dem hl. Gregor und König David, *JbAC* 46 (2003) 97–104, Taf. 11 a. Auch dort sind wahrscheinlich auf beiden Tafeln die Zepterbekrönungen umgearbeitet worden.

43. Zum *scipio eburneus* OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 74–79.

44. Zu den Büsten auf konsularischen Zeptern OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 74–76; CAMERON – SCHAUER, Last Consul, 131–133.

45. Ähnliche Ornamente finden sich z. B. auf Konsulardiptychen als Zierelemente an den Inschriftentafeln oder der *sella curulis*: DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, Taf. 26–28. 32. 41.

46. Von der Anlage ist am ehesten das Zepter auf dem Diptychon eines östlichen Consuln in Padua vergleichbar. Dort verlaufen von der kugelförmigen Verdickung leicht gebogene

Mit seiner rechten Hand umfasst der Mann eine massige walzenförmige *mappa*, deren Enden durch zwei parallel verlaufende, gebogene schwarze Linien abgesetzt sind⁴⁷. Auf den Enden sind jeweils drei kurze schwarze Striche fächerförmig angeordnet. Die abgesetzten Enden bei der *mappa* finden sich z. B. auf der Tafel des Areobindus in Paris oder des Anastasius in London⁴⁸. Nach Johannes Lydos war die *mappa* der Konsuln weiß und wurde in der rechten Hand getragen⁴⁹. R. R. R. Smith hat jüngst darauf aufmerksam gemacht, dass die *mappa* eher als allgemeines Standesrequisit aufzufassen ist und nicht als ausschließlich konsularische Insignie⁵⁰. Im Zusammenhang mit dem Büstenzepter ist sie jedoch als die traditionelle konsularische *mappa* aufzufassen.

Trotz der auf den ersten Blick auffälligen Parallelen des Würdenträgers auf dem Mosaik zum Diptychon des Basilius sind einige Unterschiede zum gängigen Bildformular der Jahreskonsuln festzustellen. Der Halsausschnitt ist dort immer klar erkennbar angegeben. Der sog. Hängestreifen (Abb. 6: c) scheint beim Mosaik breiter zu sein als bei den Konsulardiptychen. Bei der Triumphaltoga (*trabea*) der Konsulardiptychen des späteren 5. und des 6. Jhs. tritt in der Regel ein von Delbrück als Brücke bezeichneter Stoffstreifen über der rechten Schulter der Konsuln auf (Abb. 5)⁵¹, der hier wie auch bei

Strukturen zu den Enden der Querstrebe. Vielleicht handelt es sich dabei um einen stilisierten Blattkelch. VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*, 45 Nr. 42, Taf. 23; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 174 Nr. 42.

47. GKIOLES, *Μνημειακή Ζωγραφική*, 108 f.; GOUNARIS, *Εισαγωγή*, 259; J. C. SKEDROS, *Saint Demetrios of Thessaloniki. Civic Patron and Divine Protector* [Harvard Theological Studies 47], Harrisburg 1999, 98 (im Folgenden SKEDROS, *Saint Demetrios*); BAKIRTZIS, *Basilica*, 51 und R. S. CORMACK, *Writing in Gold. Byzantine Society and its Icons*, New York 1985, 53 bezeichnen die *mappa* als Apokombion/Geldbeutel. N. P. ŠEVČENKO, in: *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Hrsg. K. WEITZMANN, New York 1979, 554 f. Kat.-Nr. 500 bezeichnet die *mappa* gar als "container for the codicil".

48. VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*, 33 Nr. 10, Taf. 5; 36 Nr. 18, Taf. 8. Ähnlich CAMERON, *Consular Diptychs*, 393 mit Anm. 46 mit allgemeinem Verweis auf diese Form der *mappa* auf den Diptychen.

49. Lyd., *mag.* I 32.

50. R. R. R. SMITH, *Late Antique Portraits in a Public Context*, *JRS* 89 (1999) 180 (im Folgenden SMITH, *Portraits*).

51. VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*, 31-34 Nr. 5-13, Taf. 3-6; 35 f. Nr. 15-18, Taf. 7-8; 36-38 Nr. 20-24 bis, Taf. 9-11; 39 f. Nr. 28, Taf. 14; 40 f. Nr. 31-33, Taf. 16-17; 44 f. Nr. 41-42, Taf. 22-23.

den erwähnten Statuen (Abb. 7–8) nicht vorhanden ist⁵². Zudem sind die obligatorischen senatorischen *calcei* nicht eindeutig als solche erkennbar⁵³. Die üblicherweise auf der Mitte des Fußbrückens platzierten gekreuzten Riemen sitzen hier anscheinend im Bereich des Knöchels. Auch die normalerweise seitlich der Knöchel herabhängenden Riemen sind nicht zu erkennen⁵⁴. Es könnte sich allenfalls um vereinfacht dargestellte *calcei* handeln. Bei einem Jahreskonsul wären weiße bzw. goldverzierte Schuhe zu erwarten gewesen (vgl. Abb. 10)⁵⁵.

Soweit aus den Schriftzeugnissen geschlossen werden kann, war die triumphale *trabea* der Jahreskonsuln purpurfarben und mit Goldfäden durchwirkt⁵⁶. Die *tunica palmata* (bzw. das Kolobium) war ebenfalls purpurfarben (vgl. Abb. 10)⁵⁷. Außerdem war die *vestis triumphalis* der Jahreskonsuln mit Palmen- und Rosetten-Ornamenten sowie in manchen Fällen sogar mit figürlichen Darstellungen verziert (Abb. 5)⁵⁸. Dies passt nicht zur Farbigkeit des Würdenträgers auf dem Mosaik, dessen einziges purpurfarbenes Kleidungsstück am rechten Unterarm zu einem vierten Gewand gehört, für das es beim Kostüm spätantiker Konsuln meines Wissens keine Parallele gibt.

52. Zu dieser ‘Brücke’ GOETTE, *Togadarstellungen*, 99; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 46 f.

53. Zu den *calceus*-Typen H. R. GOETTE, Mülleus – Embas – Calceus, Ikonographische Studien zu römischem Schuhwerk, *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts* 103 (1988) 450 f. Abb. 35; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 44.

54. Bei den frühbyzantinischen Togastatuen sind die *calcei* als Bestandteil der Standeszeichen stets sorgfältig ausgearbeitet. So SMITH, *Portraits*, 179.

55. Das Leder der konsularischen *calcei* scheint weiß gewesen zu sein. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 53 mit Verweis auf Lyd., mag. I 32. Cass., var. VI 1, 6, ist zu entnehmen, dass die Schuhe der Konsuln mit Gold verziert waren.

56. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 53. 60.

57. Zur *tunica palmata* PAUSCH, *Tunika*, 163–166.

58. Zum Dekor der *trabea triumphalis* und ihrer Farbigkeit OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 72 f.; G. STEIGERWALD, Das kaiserliche Purpurprivileg in spätrömischer und frühbyzantinischer Zeit, *JbAC* 33 (1990) 232 f. mit Anm. 196. 199. 201 (im Folgenden STEIGERWALD, Purpurprivileg) und DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 53 f. 59–60 mit Quellenverweisen. Das Triumphalgewand war fester Bestandteil des *processus triumphalis* und wurde DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 54 zufolge nur zu besonderen Anlässen auch von anderen *viri consulares* getragen. Es wird angenommen, dass die *trabea triumphalis* im Wesentlichen nur während der *pompa circensis* in Rom und in Konstantinopel getragen werden durfte. So OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 73; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 98.

Auch in den bekannten farbigen Darstellungen von Konsuln findet die Gewandfarbe des Würdenträgers keine Entsprechung. Die Aquarellkopie einer Tafel des Asturius-Diptychons aus dem 16. Jh. zeigt eine rot-purpurne Toga über einem bläulich-weißen Kolobium bzw. einer Tunika⁵⁹. Im *Opus-sectile*-Bild des *processus consularis* des Iunius Bassus aus der Kirche S. Andrea in Cata Barbara in Rom ist die Toga hauptsächlich von gelb-brauner Farbe (damit ist wohl Gold gemeint) mit rötlichen, gelben, orangefarbenen und dunkelblauen Partien⁶⁰. In dem Monatsbild des Januars auf einem spätantiken Bodenmosaik in Argos (Peloponnes) ist ein Konsul bei der *sparsio* dargestellt (Abb. 10)⁶¹. Er trägt eine weiße Tunika mit purpurroten *clavi*, darüber anstelle des Kolobiums eine purpurrote *tunica manicata* mit goldenen *clavi* und Ärmelbesätzen sowie eine gelb-orangefarbene (also wohl goldene) Toga. Zudem erscheint hier wie bei den Konsulardiptychen die 'Brücke' über der rechten Schulter des Konsuls. Die Kleidung des ebenfalls als Konsul dargestellten Januar-Monatsbildes in einer Miniatur des Codex Vat. gr. 1291 ist von rot-violetter Farbe⁶². Der als Konsul angesprochene Vorsitzende in den beiden Miniaturen der Gelehrtenversammlung im Agrimensorencodex in Rom (um 820/30) trägt eine verzeichnete rötliche Toga über weißem Kolobium und einer Tunika in gleicher Farbe⁶³. Möglicherweise orien-

59. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 53, Taf. 2 (farbige Abb.); STEIGERWALD, Purpurprivileg, Anm. 199: vermutlich Oxyblattapurpur.

60. G. LEARI, in: *L'orizzonte tardoantico e le nuove immagini 312-468. La pittura medievale a Roma 312-1431. Corpus I*, Hrsg. M. ANDALORO, Milano 2006, 247-252 Abb. 2 (im Folgenden ANDALORO, *Orizzonte*); M. SAPPOLI, in: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città Cristiana*, Hrsg. S. ENSOLI - E. LA ROCCA, Roma 2000, 536 Kat.-Nr. 178.

61. G. ÅKERSTRÖM-HOUGEN, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos. A Study in Early Byzantine Iconography* [Acta Instituti Atheniensis regni Sueciae Series in 4° 23], Lund 1974, 23, Farbtaf. 1,1 (Im Folgenden ÅKERSTRÖM-HOUGEN, *Calendar*).

62. Es handelt sich um eine Handschrift des 9. Jhs., die als Kopie eines Manuskripts aus dem 3./4. Jh. gilt. ÅKERSTRÖM-HOUGEN, *Calendar*, 73. 133 Abb. 85, 3. Farbige Abb. bei G. GALABARES, *Ελληνική Τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Athen 1995, Abb. 9. Von der Darstellung des Konsuls im Bodenmosaik der Kapelle des Elias, der Maria und des Soreg in Gerasa ist m. W. keine Farbbildung publiziert worden. Dazu J. SALLER - B. BAGATTI, *The Town of Nebo*, Jerusalem ²1982, 277, Taf. 47. 50, 3; ÅKERSTRÖM-HOUGEN, *Calendar*, 73 Abb. 82, 3.

63. Cod. Palat. Lat. 1564 fol. 2r und fol. 3r. Aus der Drapierung der Trabea und anderen Indizien schließt M. HÄFFNER, Die spätantiken Vorlagen und ein wiederverwendetes spätan-

tiert sich seine Tracht aber nicht an der eines Konsuls, sondern an der des Stadtpräfekten⁶⁴.

Soweit aus den Bildzeugnissen geschlossen werden kann, war die *trabea* der Konsuln entweder purpurfarben oder golden (Abb. 10)⁶⁵. Die mit Goldfäden durchzogenen grünen Gewänder des Mannes auf dem Mosaik der Demetrios-Kirche sind in den Bildzeugnissen dieser Zeit einzigartig. Während Gold noch mit dem Kostüm der Jahreskonsuln in Beziehung gebracht werden kann, weicht das Grün im wichtigen Bereich der Farbsymbolik vom bekannten konsularischen Darstellungsmodus ab. Es handelt sich weder um die triumphale noch um die einfache *trabea*, die ebenfalls purpurfarben war⁶⁶. Nur der am rechten Ärmel sichtbare purpurfarbene Stoff könnte eventuell als Teil einer konsularischen *tunica palmata* interpretiert werden,

tikes Frontispiz in der Bildereinleitung eines karolingischen Agrimensorencodex, *JbAC* 34 (1991) 132, Taf. 3 b–c, dass die Bildvorlage der Miniaturen auf die Mitte des 5. Jhs. zurückgeht.

64. Das weiße Kolobium und insbesondere die roten Schuhe passen nicht recht zum gängigen Kostüm eines Konsuls (die Authentizität der Farbwiedergabe des Aquarells der Asturius-Tafel ist unsicher). Zudem fehlt das obligatorische Zepter. Die *calcei* der Konsuln waren weiß und mit Gold besetzt (Anm. 55), während für die Senatoren (zur Zeit der Republik) rote Schuhe bezeugt sind. *RE*, Bd. III 1, 1341 s. v. *calceus* (G. MAU). Die Beischrift bezeichnet den Vorsitzenden als *praeses* bzw. *praeses consilii*. Der Stadtpräfekt (*praefectus urbi*) fungierte in der Spätantike als Senatspräsident (Vgl. CJ Nov. LXII 2). Noch im 12. Jh. gehört zur Amtstracht des Stadtpräfekten von Konstantinopel eine weiße Tunika und ein roter Loros. V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002, 84. 361 f. Abb. 94. Dieses Kostüm des Stadtpräfekten wurde vereinzelt in der mittel- und spätbyzantinischen Kunst auch für Pilatus verwendet. Dazu G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries)* [The Medieval Mediterranean 41], Leiden 2003, 81–83 mit Anm. 116, Taf. 90 (im Folgenden PARANI, *Reality of Images*).

65. Die goldene *trabea* der Julia Anicia in der Widmungsminiatur des Wiener Dioskourides (O. MAZAL, *Der Wiener Dioskourides. Codex medicus graecus 1 der Österreichischen Nationalbibliothek I* [Glanzlichter der Buchkunst VIII 1], Graz 1998, 25 fol 6v) gilt als Bestandteil der Tracht einer *femina consularis inlustris*. G. STEIGERWALD, *Purpurgewänder biblischer und kirchlicher Personen als Bedeutungsträger in der frühchristlichen Kunst* [Hereditas 16], Bonn 1999, 98; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 55 f.

66. Die einfache *trabea* wurde DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 52 f. zufolge außerhalb Roms bzw. Konstantinopels getragen. Vgl. STEIGERWALD, *Purpurprivileg*, 233 mit Anm. 199. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 53 hält aber Abstufungen des einfachen Trabeakostüms für möglich, die durch die Schriftzeugnisse nicht fassbar sind.

die bei den Bildzeugnissen der Jahreskonsuln allerdings mit dem Kolobium identisch ist.

Jedenfalls ist das einfache senatorische Togakostüm auch in der Spätantike weiß⁶⁷. Eine farbige Toga ist schon per se etwas Herausragendes⁶⁸ und kann (zumal mit Goldfäden durchsetzt) nur als besondere Auszeichnung des Trägers aufgefasst werden. Corippus nennt in seiner Lobrede auf Kaiser Justin II. (565–578) zwei Klassen von Senatoren, von denen die eine durch die *trabea*, die andere durch die Toga ausgezeichnet ist⁶⁹. Bei den Trägern der *trabea* kann es sich nur um die höchste Klasse der Senatoren, d. h. die *virii consulares* handeln⁷⁰.

67. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 51 Abb. 17. Er verweist auf das Mosaik der Hochzeit des Moses in Santa Maria Maggiore (432–440). H. KARPP, *Die frühchristlichen und mittelalterlichen Mosaiken in Santa Maria Maggiore zu Rom*, Baden-Baden 1966, Taf. 90. Zum verzeichneten Togakostüm in diesem Mosaik B. BRENK, *Die frühchristlichen Mosaiken in S. Maria Maggiore zu Rom*, Wiesbaden 1975, 80 Abb. 50. Ergänzend sei auch auf das weiße Togakostüm verwiesen, das ein gewisser Optimus auf seinem Grabmosaik in Tarragona trägt (um oder bald nach 400): A. ARBEITER, Grabmosaik in Hispanien, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 101 (2006) 271–275 Abb. 9. In einem Gesetz des Jahres 382 (Cod. Theod. XIV 10, 1) wird den Senatoren von Konstantinopel, dem *ordo candidatus*, das Tragen der Toga bei öffentlichen Auftritten vorgeschrieben. Dazu D. SCHLINCKERT, *Ordo Senatorius und Nobilitas. Die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike* [Hermes Einzelschriften 72], Stuttgart 1996, 147–153 (im Folgenden SCHLINCKERT, *Ordo Senatorius*).

68. **Zu farbigen Darstellungen von Togati bis in die Spätantike** GOETTE, *Togadarstellungen*, 100 f. In den dort aufgeführten Denkmälern ist die Grundfarbe stets weiß. Vgl. ebd., 4–6 zur in den Schriftquellen erwähnten Farbigkeit der Togae. Eine grüne bzw. grün-goldene Toga ist weder durch die Denkmäler noch aus den Schriftzeugnissen bekannt. Für das 6./7. Jh. bezeugt ein Fresko in Bawit beim Erzengel Uriel ein bläuliches Kolobium unter einer (anscheinend mit Edelsteinen besetzten) roten Toga mit gelb und blau eingefasstem Saum als Bestandteil des frühbyzantinischen Toga- bzw. Loroskostüms. J. MASPERO, *Fouilles exécutées à Baouît* [Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire 59], Le Caire 1931, 41, Taf. 48 (farbiges Aquarell). Das Kostüm und seine Farbigkeit sind sicher als Reflex der zeigenössischen Hoftracht zu bewerten. Zur Auffassung der Engel als höhere Würdenträger ab dem 6. Jh. *RbK*, Bd. III, 27–29 s. v. Himmelmächte, Erzengel und Engel (D. I. PALLAS).

69. *Cor. Just. IV 233–234 (Corippe, Éloge de l'empereur Justin II.*, hrsg. und übers. von S. ANTÈS, Paris 1981).

70. U. J. STACHE, *Flavius Cresconius Corippus in laudem Iustini Augusti Minoris. Ein Kommentar*, Berlin 1976, 517; DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 52.

In den Mosaiken des 7. Jhs. der Demetrios-Kirche findet sich dieser grün-goldene Stoff auch als Besatz der Tunika des heiligen Sergios auf dessen rechter Schulter und an den Ärmeln (Abb. 3). Es ist davon auszugehen, dass dieses Kostüm an der zeitgenössischen Tracht hochrangiger Beamter angelehnt ist und dass die Farbigkeit und auch die speziellen Gewandbesätze den Rang des Trägers anzeigen⁷¹. Wahrscheinlich erklärt sich die Übereinstimmung des Schulterbesatzes des Sergios zum Stoff der Gewänder des Würdenträgers dadurch, dass dieser Stoff in kaiserlichen Werkstätten hergestellt worden ist⁷².

Wie C. FOSS herausgearbeitet hat, tragen auch die frühbyzantinischen konsularischen Provinzstatthalter Toga, Zepter und *mappa* als Insignien ih-

71. Allgemein zur Bedeutung der Farbe des Kostüms von Würdenträgern als Rangzeichen ODB, Bd. I, 539 s. v. Costume (N. P. ŠEVČENKO). Zur Rangdifferenzierung von Soldaten und zivilen Würdenträgern durch Kleidung und ihre Farbigkeit in der Spätantike siehe auch R. MACMULLEN, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge 1963, 170-172. 179 f. Zu Gewandbesätzen als Insignien höfischer Würdenträger der mittelbyzantinischen Zeit J. L. BALL, *Byzantine Dress. Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth-Century Painting*, New York 2005, 53 f. PAUSCH, *Tunika*, 134 lehnt in Bezug auf die Mosaiken von Piazza Armerina eine Bedeutung der *segmenta* auf den Tuniken als Standessymbole ab. M. E. muss diese Frage für das frühbyzantinische Beamtenkostüm aber noch im Detail untersucht werden. Immerhin waren die Tuniken der höheren Beamtenklassen mit purpurfarbenen Winkelborten versehen, und der Kaiser konnte als Auszeichnung goldene Gewandbesätze (*paragaudae*) auf der Tunika verleihen. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 39; Lyd., mag. I 17; Cod. Theod. X 21, 1-2 (*Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, hrsg. von P. KRUEGER – TH. MOMMSEN, Berlin ³1962). Vgl. PAUSCH, *Tunika*, 127 zur möglichen Angabe der Hierarchie durch die Anzahl von streifenförmigen Schulterbesätzen bei Soldatentuniken.

72. Kostbare Seidenstoffe und Textilien wurden in kaiserlichen Werkstätten in Konstantinopel hergestellt. Der Kaiser investierte insbesondere hochrangige Würdenträger mit hochwertigen Kleidern aus diesen Werkstätten. Dazu H. LÖHKEN, *Ordines Dignitatum. Untersuchungen zur formalen Konstituierung der spätantiken Führungsschicht* [Kölner Historische Abhandlungen 30], Köln 1982, 84 mit Anm. 97; R. S. LOPEZ, *Silk Industry in the Byzantine Empire*, *Speculum* 20 (1945) 3 f. 21. Zur vermutlichen Herstellung triumphaler *trabeae* in kaiserlichen Werkstätten DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 58. Auch die Herstellung goldener und mit gold durchwirkter seidener Gewandborten (*paragaudae*) war ein Reservat kaiserlicher Werkstätten. Cod. Theod. XXI 1 = CJ XI 9. Dem Eparchenbuch zufolge war privaten Seidenschneidern sowohl die Herstellung bestimmter purpurfarbener als auch grün-purpurner Tuniken verboten, die demnach zum Reservat kaiserlicher Werkstätten gehörten. Ep. Bibl. 8, 1 (*Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, hrsg. und übers. von J. KODER [CFHB 33], Wien 1991); LOPEZ, *Silk Industry*, 21 Anm. 2.

res Amtes. Für fünf der in Ephesos gefundenen Togastatuen des 5./6. Jhs. ist die ursprüngliche Existenz eines Zepters sicher nachzuweisen (Abb. 7)⁷³. Foss konnte wahrscheinlich machen, dass es sich um Standbilder von Prokonsuln der Provinz Asia handelt⁷⁴. Die in Aphrodisias gefundene Statue des Flavius Palmatus trägt ebenfalls diese Insignien (Abb. 8)⁷⁵. Nach Ausweis der zugehörigen Inschrift war er *consularis* der Provinz Caria und *vicarius* der Diözese Asiana⁷⁶. Über die Farbigekeit der Tracht dieser Amtsträger ist für die Spätantike und frühbyzantinische Zeit m. W. nichts bekannt. Jedenfalls tragen die genannten Statuen wie der Würdenträger auf dem Mosaik der Demetrios-Basilika keine 'Brücke' über ihrer rechten Schulter. Der sog. Hängestreifen ist bei den Statuen durchweg schmaler als bei dem Würdenträger auf dem Mosaik.

Als Zwischenergebnis bleibt festzuhalten, dass nach Ausweis der genannten Denkmäler die Kombination des Togakostüms mit dem Büstenzepter und der *mappa* als Hinweis auf den konsularischen Rang des Dargestellten aufzufassen ist⁷⁷. Die Tracht zeichnet den Würdenträger in jedem Fall als Angehörigen des Senats aus⁷⁸. Die grün-goldene Farbe der Gewänder ist weniger als allgemeiner Ausdruck von Luxus oder Reichtum

73. J. KOLLWITZ, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit* [Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 12], Berlin 1941, 86 f. Nr. 7, Taf. 24–25; 87 Nr. 8, Taf. 27. 28, 1–2 Beilage 14; 87 Nr. 9, Taf. 28, 3–4. 31, 2; 88 Nr. 11, Taf. 32, 2 (im Folgenden KOLLWITZ, *Oströmische Plastik*); J. INAN – E. ROSENBAUM, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966, 157 f. Nr. 202, Taf. 178, 4. 186, 4–5 (im Folgenden INAN – ROSENBAUM, *Portrait Sculpture*).

74. C. FOSS, Stephanus, Proconsul of Asia and Related Statues, in: *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Hrsg. C. MANGO – O. PRITSAK [Harvard Ukrainian Studies 7], Cambridge (Mass.) 1983, passim (im Folgenden FOSS, Stephanus).

75. J. INAN – E. ALFÖLDI-ROSENBAUM, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde*, Mainz 1979, 236–238 Nr. 208, Taf. 264, 1 (im Folgenden INAN – ALFÖLDI-ROSENBAUM, *Porträtplastik*).

76. CH. ROUECHÉ, *Aphrodisias in Late Antiquity. The Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias Conducted by Kenan T. Erim* [JRS Monographs 5], London 1989, 102–104 Nr. 62, Taf. 16 (im Folgenden ROUECHÉ, *Aphrodisias*).

77. **So auch in Bezug auf die Statuen** SMITH, *Portraits*, 179.

78. SMITH, *Portraits*, 178–181. Vgl. FOSS, Stephanus, 209; SCHLINCKERT, *Ordo Senatorius*, 147–153.

zu sehen⁷⁹, sondern vielmehr als spezifisches Rangzeichen. Vor allem die Goldfäden der Kleidung und eventuell der purpurfarbene Ärmelzipfel sind neben Büstenzepter und *mappa* sehr wahrscheinlich als Hinweis auf den konsularischen Rang des Mannes zu deuten. Im Bereich der Farbigkeit und Verzierung entspricht das Kostüm jedoch nicht demjenigen der spätantiken *consules ordinarii* des 5. und 6. Jhs.

Nun ist zu klären, ob es sich wie von Haussig vorgeschlagen um eine Anlehnung an ein älteres Bild handelt oder um ein zeitgenössisches Porträt des 7. Jhs. Dazu muss die Frage des Rechtecknimbus diskutiert und der Porträtcharakter des Kopfes näher untersucht werden.

Die rechteckigen Tafeln, die die Köpfe des Bischofs und des Würdenträgers im Mosaik hinterfangen, sind einerseits als Rechtecknimben und andererseits als Zinnen der Stadtmauer angesprochen worden⁸⁰. Es ist auch eine doppelte Funktion erwogen worden. Die Mauerzinnen würden als eine Art Rechtecknimben fungieren, und gleichzeitig verweise die Hintergrundgestaltung auf die Stadtmauer von Thessaloniki⁸¹. Jedoch ist die Deutung als Mauerzinnen eher unwahrscheinlich. Eine bis zur Schulterhöhe reichende Mauer erscheint auch in den anderen Mosaikbildern

79. SKEDROS, *Saint Demetrios*, 98 meint, dass das goldene Gewand den Reichtum des Trägers angeben würde.

80. Zur Deutung als Rechtecknimbus siehe R. WARLAND, *Das Brustbild Christi. Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Bildgeschichte* [Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte Suppl. 41], Rom 1986, 36 mit Anm. 126 (im Folgenden WARLAND, *Brustbild*); HAUSSIG, *Seidenstoffe*, 197; K. D. KALOKYRIS, *Μνημεία της χριστιανικής τέχνης της Ελλάδος*. I. Ο Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης και τα μωσαϊκά αυτού, *ΕΕΘΣΠΘ* 14 (1969) 104; SOTIRIOU, *Βασιλική*, 193. Zur Deutung als Mauerzinne BAKIRTZIS, *Basilica*, 51. 53. 56; E. JASTRZEBOWSKA, *Encore sur la quadrature du nimbe*, in: *Historiam Pictura Refert. Miscellanea in onore di Padre Alejandro Recio Vaganzones O.F.M.* [Studi di Antichità Cristiana 51], Città del Vaticano 1994, 356 (im Folgenden JASTRZEBOWSKA, *Nimbe*); G. B. LADNER, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters* III, Città del Vaticano 1984, 312 f. Die These geht letztlich auf W. DE GRÜNEISEN, *Le Portrait. Traditions hellénistiques et influences orientales*, Rome 1911, 84 f. Abb. 97 zurück. Zu diesem Problem auch R. F. HODDINOTT, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, 151. Zum Rechtecknimbus allgemein JASTRZEBOWSKA, *Nimbe*, passim; G. B. LADNER, *The So-Called Square Nimbus*, *Mediaeval Studies* 3 (1941) passim (im Folgenden LADNER, *Square Nimbus*).

81. SKEDROS, *Saint Demetrios*, 99 f.; SOTIRIOU, *Βασιλική*, 193.

des Bemabereichs als Element der Hintergrundgestaltung (Abb. 2–3)⁸². Die sogenannten Zinnen hinterfangen nur die Porträtköpfe des Bischofs, des Diakons und des weltlichen Würdenträgers und stehen im Gegensatz zu den goldenen Nimben der Heiligen. Auch beim Panel an der Westwand des Mittelschiffs sind die Köpfe der Kleriker von weißen Rechtecken umgeben⁸³. Eine Mauerstruktur ist hier nicht angegeben. Die weiße Mauer in den Bildfeldern der Bemapeiler hat zudem nicht den Charakter einer Stadtmauer. In der spätantiken Kunst weisen Darstellungen von Stadtmauern in der Regel Quadermauerwerk auf und sind durch Tore, Türme und Zinnen charakterisiert⁸⁴. Dies lässt sich nicht mit der Darstellung in den Mosaiken der Demetrios-Kirche in Einklang bringen. Die über den Mauern und ‘Zinnen’ drapierten Vorhänge sowie die Profilleisten am oberen Ende der Mauer im Panel der Stifter passen eher zu einer aufwendig und luxuriös gestalteten Hintergrundarchitektur, wie sie z. B. in den um die Mitte des 8. Jhs. entstandenen Fresken der Theodotuskapelle in Santa Maria Antiqua in Rom erscheint⁸⁵. Durch den sowohl im Mosaik der Stifter als auch im Panel mit dem Diakon auf der oberen Kante der Tafeln aufliegenden Vorhang und die wie eine dünne Profilierung wirkende rote Linie am oberen Ende der rechteckigen ‘Tafel’ entsteht der Eindruck, dass es sich um plastische Gebilde

82. BAKIRTZIS, *Basilica*, Taf. 29–30. 33–34; SOTERIOU, *Βασιλική*, Taf. 65–68. 71 α. Farbige Abb. bei E. KOURKOUTIDOU-NIKOLAÏDOU – A. TOURTA, *Spaziergänge durch das Byzantinische Thessaloniki*, Athen 1997, Abb. 192. 197–198.

83. BAKIRTZIS, *Basilica*, Taf. 32; SOTERIOU, *Βασιλική*, Taf. 69–70.

84. J. G. DECKERS, Tradition und Adaption. Bemerkungen zur Darstellung der christlichen Stadt, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 95 (1988) 378, Taf. 120, 1–4. 122, 2. 130, 2. 131, 1–3. 132, 2–5. 134, 2. 135, 2; D. KOROL, Zu den gemalten Architekturdarstellungen des NT-Zyklus und zur Mosaikausstattung der ‘aula’ über den Gräbern von Felix und Paulinus in Cimitile/Nola, *JbAC* 30 (1987) 164–166, Taf. 10 a. 11 h. g. 15 e.

85. H. BELTING, Eine Privatkapelle im frühmittelalterlichen Rom, *DOP* 41 (1987) Abb. 1–2 (im Folgenden BELTING, Privatkapelle). Dort erscheint auch eine Profilleiste am oberen Ende der Mauer. Die Mauer reicht nur bis zum Oberarm des Papstes und des Theodotus. Wäre sie wie in den Mosaiken der Demetrios-Basilika bis zu den Schultern hochgeführt, würden ihre Rechtecknimben ebenfalls den Eindruck von Mauerzinnen erwecken. Dieser formale Bildaufbau geht anscheinend zeitlich bis in das 2. Jh. zurück. So zeigen manche Leichentücher aus Ägypten den Verstorbenen vor einer mauerartigen Architektur, auf die eine deren Kopf umgebende rechteckige Tafel aufgesetzt zu sein scheint. K. PARLASCA, *Mumienporträts und verwandte Denkmäler*, Wiesbaden 1966, 174 f. 179–181, Taf. 35, 1. 61, 2.

handelt, die mit dem Mauerhintergrund in Verbindung stehen. Es scheint bei diesen beiden Mosaiken eine Ambivalenz zwischen der luxuriösen Hintergrundgestaltung und einem einfachen Rechtecknimbus intendiert zu sein⁸⁶. Als Beispiele für einfache weiße Rechtecknimben aus dem östlichen Mittelmeerraum sei auf die Stifterporträts des Abtes Longinus und des Diakons Johannes im Medaillonfries um das Apsismosaik der Kirche des Katharinen-Klosters auf dem Sinai verwiesen⁸⁷.

Für die Kombination einer etwa schulterhohen Mauer mit einer rechteckigen Umfassung eines Kopfes lassen sich drei direkte Vergleichsdenkmäler anführen. Es handelt sich um das bekannte Fresko des Moses aus der Synagoge von Dura Europos (um 245)⁸⁸, um die Figur der Susanna in den verlorenen Kuppelmosaiken von Santa Costanza in Rom (um 370)⁸⁹ und um ein Fresko in der Commodilla-Katakombe in Rom (ca. 390–410)⁹⁰. Bei letzterem sind neben dem Kopf des Mannes außerdem Vorhänge dargestellt. Beim erwähnten Fresko des Moses wurde die rechteckige Einfassung des Kopfes als ein Element zur gezielten Hervorhebung des Kopfes nach der Art eines Rechtecknimbus' angesprochen⁹¹. Auch die Bildnisse der Patriarchen in der Vorhalle von Sant'Aquilino in Mailand (um 400) sind

86. Auch der einfache Rechtecknimbus wurde im 8. und 9. Jh. in Rom teilweise als quasi plastische Bildtafel mit perspektivisch gestalteten Kanten dargestellt. LADNER, *Square Nimbus*, 36 f. Abb. 5; Ders., *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters* I, Roma 1941, 133 f.

87. G. H. FORSYTH – K. WEITZMANN, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1973, 13, Taf. 120–121.

88. K. WEITZMANN – H. L. KESSLER, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art* [DOS 28], Washington 1990, 34 Abb. 41 (im Folgenden WEITZMANN – KESSLER, *Frescoes*); C. H. KRAELING, *The Synagogue. The Excavations at Dura-Europos Final report VIII*, Part 1, New Haven 1956, 229 f., Taf. 76.

89. A. ARBEITER, Die Mosaiken, in: J. J. RASCH – A. ARBEITER, *Das Mausoleum der Constantina in Rom* [Spätantike Zentralbauten in Rom und Latium 4], Mainz 2007, 247 f. 267–270 Abb. 31–32, Taf. 93, 2.

90. J. G. DECKERS – G. MIETKE – A. WEILAND, *Die Katakombe "Commodilla". Repertorium der Malereien* [Roma Sotteranea Cristiana 10], Città del Vaticano 1994, 44 f., Farbtaf. 1 a.

91. WEITZMANN – KESSLER, *Frescoes*, 34: "His head is placed within a square frame that seems to anticipate the square nimbus in Early Christian and medieval art; although one could call this feature a nimbus, the purpose may well have been to single out the head for special distinction". Ähnlich in Bezug auf das Stiftermosaik GOUNARES, *Εισαγωγή*, 259 f.

diesem Darstellungsmodus zuzuweisen⁹². Es scheint sich hierbei um ein verbreitetes Kompositionsschema zu handeln, das mit der Anlehnung an die Tradition der Emblemtechnik⁹³ den Anspruch der Porträhftigkeit der Bildnisse betont. Somit ist dieses Kompositionsschema als eine Variante des Rechtecknimbus' zu deuten, die den so eingefassten Kopf als ein veristisches Porträt charakterisiert⁹⁴.

Dies wird auch durch den ausgesprochen porträhften Charakter des Kopfes bestätigt (Abb. 11). Der Kopf des Mannes hat eine langgezogene blockhafte Form. Die hohe Stirn ist in Falten gelegt und das schwarz-

92. C. BERTELLI, I mosaici di Sant'Aquilino, in: *La basilica di San Lorenzo in Milano*, Hrsg. G. A. DELL'ACQUA, Milano 1985, 163 f. Abb. 173–174. 176–177. Auf die Verwandtschaft des Darstellungsmodus' des Freskos in Dura Europos und der mailänder Mosaiken mit dem Panel der Stifter hat bereits KITZINGER, *Byzantine Art*, 107 hingewiesen.

93. In der Gattung der Wandmosaiken stellt der Christuskopf in der Apsis der Lateranskirche in Rom das prominenteste Beispiel eines echten Wandmosaik-Emblemas dar. Er wurde auf einer rechteckigen Travertinkassette separat gesetzt und dann in die Apsis eingefügt. ANDALORO, *Orizzonte*, 358–361 Abb. 1–5; WARLAND, *Brustbild*, 31–41. 212 Nr. B 5 Abb. 13–16. 19. 21. Zu separat angefertigten Porträts auf rechteckigen Bildträgern, die in Fresken eingesetzt wurden siehe unten Anm. 94 und die Lünettebilder eines Arkosolgrabes in der Domitilla-Katakomben sowie der Katakomben Santi Marcellino e Pietro in Rom: N. ZIMMERMANN, Verstorbene im Bild. Zur Intention römischer Katakombenmalerei, *JbAC* 50, 2007 [2009], 165 f., Taf. 21 a; N. ZIMMERMANN – V. TSAMAKDA, Wilperts Forschungen in der Domitilla-Katakomben auf dem Prüfstand, in: *Giuseppe Wilpert Archeologo Cristiano. Atti del convegno (Roma 16-19 marzo 2007)*, Hrsg. S. HEID, Città del Vaticano 2009, 413 Abb. 3; N. ZIMMERMANN – V. TSAMAKDA, Das START-Projekt "Domitilla". Arbeitsbericht über die Dokumentation und Erforschung einer römischen Katakomben unter Einsatz des 3D-Laserscanners, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 13 (2007) 22 f. Abb. 12; J. DECKERS – H. R. SEELIGER – G. MIETKE, *Die Katakomben "Santi Marcellino e Pietro"*. *Repertorium der Malereien* [Roma Sotteranea Cristiana 6], Città del Vaticano 1987, 260; WARLAND, *Brustbild*, 36 Abb. 22.

94. Jüngst hat JÄGGI, Donator, 40 nochmals betont, dass der Rechtecknimbus generell nicht als Auszeichnung eines Lebenden, sondern als Bildformel für ein "nach dem Leben gemaltes" Bildnis zu bewerten ist. So auch WARLAND, *Brustbild*, 36 f.; LADNER, Square Nimbus, 20. BELTING, Privatkapelle, 56 Abb. 1–4. 8–9 vermutet in Bezug auf die rechteckige Umrahmung der Porträts des Papstes Zacharias und des Theodotus sowie seiner Kinder in der Theodotuskapelle von Santa Maria Antiqua in Rom (um die Mitte des 8. Jhs.) eine Betonung der Porträts gegenüber den Nichtporträts bzw. den Darstellungen von Heiligen. Dort waren die Köpfe des Papstes und des Theodotus als Emblemabilder auf einer mit Nägeln befestigten separaten Stuckschicht in die Fresken eingefügt. Dazu auch LADNER, Square Nimbus, 20–23.

braune Haupthaar zeigt deutlich ausgeprägte Geheimratsecken, die durch eine anscheinend nach vorne gekämmte Haarzunge gebildet werden. An den Kopfflanken bildet das Haar volumenreiche und anscheinend lockige Ausstülpungen aus, welche die Ohren vollständig verdecken. Ein aus braunen, rötlichen und dunkelgrauen Tesserae bestehender Vollbart rahmt das Gesicht ein⁹⁵. Die Nase ist lang und schmal. Durch dünne rot-braune Linien sind die Nasolabialfalten vor dem Inkarnat angegeben.

Das Bildnis knüpft an die Tradition älterer Porträts des 5. und 6. Jhs. an. So tritt das Motiv einer in die Mitte der Stirn gekämmten Haarzunge oder von Haarsträhnen in verschiedenen Varianten im 5. und 6. Jh. bei Porträts auf⁹⁶. Auch für die aufgepolsterte volumenreiche Haarmasse an den seitlichen Kopfflanken lassen sich allgemeine Parallelen bei Bildnissen des 5. und 6. Jhs. benennen⁹⁷. Die Anlage der Frisur des Würdenträgers ist aber noch um die Mitte des 7. Jhs. verbreitet, wie z. B. die Haartracht der Soldatenmartyrer in der Venantiuskapelle in Rom belegt (642–649) (Abb. 12)⁹⁸. Eine in etwa

95. Der Kopf des Würdenträgers wurde mehrfach restauriert. O. KANONIDIS – P. MASTORA, Preservation of the Mosaics of Agios Georgios, the Basilica of Agios Demetrios and the Church of Agia Sofia – Thessaloniki, 1997–1999, in: *VIIème Conférence du Comité International pour la Conservation des Mosaïques. Les mosaïques: conserver pour présenter? 22–28 novembre 1999 Arles – Saint-Romain-en-Gal*, Hrsg. P. BLANC, Arles 2003, 407 f. Vor allem im Bereich des Mundes ist der Originalbestand nicht erhalten und in Farbe ergänzt. Zu den einzelnen Farbtönen und Materialien des Kopfes siehe NORDHAGEN, *Mosaics*, 158 f.

96. Z. B. Büste eines Togatus in Athen (nach der Mitte des 5. Jhs.): J. MEISCHNER, Das Porträt der theodosianischen Zeit II, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 106 (1991) 386, Taf. 87, 1; Kopf aus Ephesos (nach der Mitte des 5. Jhs.): ebd., 386, Taf. 86, 2; Büste aus Stratonikaia (430er Jahre): ebd., 394, Taf. 88, 4; Kopf eines Mannes aus Aphrodisias (spätes 5. Jh.): INAN – ALFÖLDI-ROSENBAUM, *Porträtplastik*, 235 f. Nr. 207, Taf. 263, 1–3; Diptychon des Konsuls Magnus (518): VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*, 37 Nr. 23, Taf. 10; Büste eines Togatus aus Ephesos (justinianische Zeit): INAN – ROSENBAUM, *Portrait Sculpture*, 156 f. Nr. 201, Taf. 184, 2. 185, 4.

97. Von den in Anm. 96 genannten Beispielen sind dies vor allem die Büste in Athen, der Kopf und die Büste aus Aphrodisias, die Büste aus Ephesos und der Kopf des Magnus. Außerdem die Beamtenporträts zu seiten des Kaisers Justinian I. im Kaisermosaik in San Vitale (544/45) und ein Kopf aus Ephesos (justinianische Zeit): I. ANDREESCU-TREADGOLD – W. TREADGOLD, Procopius and the Imperial Panels of S. Vitale, *Art Bulletin* 79 (1997) Abb. 16; INAN – ROSENBAUM, *Portrait Sculpture*, 154 f. Nr. 198, Taf. 185, 1–2.

98. J. WILPERT – W. N. SCHUMACHER, *Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom IV.-XIII. Jahrhundert*, Freiburg 1976, 331 f., Taf. 110 (im Folgenden WILPERT – SCHUMACHER, *Mosaiken*).

ähnlich aufgebaute Frisur tragen auch der heilige Sergios im Panel an der Westseite des südlichen Bemapfeilers (Abb. 3) sowie das Kind, das rechts des heiligen Georgios auf dem Mosaik an der Westseite des nördlichen Bemapfeilers dargestellt ist (Abb. 16)⁹⁹. Zudem wird das Kaiserporträt der herakleidischen Dynastie, das sich klar von den Münzporträts der vorhergehenden Kaiser (insbesondere des Phokas mit seinem charakteristischen Spitzbart) absetzt, durch einen in etwa vergleichbar angelegten Frisurtyp und einen das Gesicht einrahmenden Vollbart charakterisiert¹⁰⁰. Die an den Kopfflanken volumenreiche und unten gerundete Haarmasse findet sich bei Kaiserporträts des 7. Jhs. vornehmlich auf Münzen ab Kaiser Herakleios (610–641) bis zu Konstans II. (641–668)¹⁰¹. Die Frisur des Würdenträgers passt am ehesten zu den Frisuren des Kaisers Herakleios auf einigen konstantinopler *solidi* des Typs II von 613 bis ca. 616 (Abb. 13)¹⁰². Das Münzporträt des Kaisers Konstans II. (641–668) auf einigen um 650 geprägten Münzen zeigt eine grundsätzlich ähnlich angelegte Frisur mit einem im Kinnbereich

99. Zu diesem Mosaik CH. ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, Προεικονομαχικό ψηφιδωτό του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, in: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Thessaloniki 2006, 127–134; C. HENNESSY, *Images of Children in Byzantium*, Aldershot 2008, 89–91, Taf. 6 (im Folgenden HENNESSY, *Images*); ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, *Basilica*, 54 f., Taf. 30; ΧΥΝΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Mosaics*, 21–23, Taf. 15–18. Der Aufbau der Frisur ist heute aufgrund von Schäden in der Mosaikfläche nur noch zu erahnen. Maßgeblich sind die älteren Fotos, die einen besseren Erhaltungszustand wiedergeben: ΧΥΝΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Mosaics*, Taf. 15. 18; ΣΟΤΕΡΙΟΥ, *Βασιλική*, Taf. 65 β; CH. DIEHL – M. LE TOURNEAU, *Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique, Monuments et mémoires. Fondation E. Piot* 18 (1910), Taf. 21, 2. Wohl aufgrund der langen Haare wird das Kind in der Fachliteratur gelegentlich als Mädchen angesprochen. Frisurtyp und Dienstkostüm sprechen jedoch m. E. eindeutig für das männliche Geschlecht.

100. Zu den Münzporträts der herakleidischen Dynastie DOC II 1, 90–94. KITZINGER, *Byzantine Art*, 27 bemerkt zu den Porträts auf den Pfeilermosaiken: “The severity of line and the sombreness of mood which are so striking in these panels are salient features of imperial portraits of the late and post-Heraclian era on coins. These mosaics perhaps even show an influence of court fashion.”

101. So bereits D. H. WRIGHT, *The Shape of the Seventh Century Art, First Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers*, Chicago 1975, 10. Zu den Frisuren der Münzporträts dieser Dynastie DOC II 1, 93 f.

102. DOC II 1, 248 Nr. 8 g; 8 i.2; 8 j.4, Taf. 8. Ansonsten ist das Haar des Kaisers an den Kopfflanken meist zu den Seiten gekämmt, so dass sich markante Spitzen ausbilden.

etwas längeren Bart (Abb. 14)¹⁰³. Das en face Porträt dieses Kaisers auf den Münzen ist außerdem seit seinem Regierungsantritt durch eine in die Stirn gekämmte und vorne gerundete Haarzunge charakterisiert, die so wie beim Würdenträger stark ausgeprägte Geheimratsecken ausbildet¹⁰⁴. Eine derartige Haarzunge tritt bereits beim Porträt Konstantins' III. auf den erwähnten solidi des Herakleios auf (Abb. 13). In der Demetrios-Basilika findet sie sich beim Kind zur Rechten des Heiligen Georgios im erwähnten Mosaik am nördlichen Bemapfeiler (Abb. 15)¹⁰⁵.

Der Porträtcharakter des Kopfes des Würdenträgers mit der spezifischen Frisur ist somit im 7. Jh. kein Anachronismus, sondern entspricht dem aktuellen Zeitgeschmack, der durch das Kaiserporträt mit geprägt wird¹⁰⁶. Es wird sich somit m. E. kaum, wie von HAUSSIG postuliert, um die Kopie eines älteren Beamtenbildes handeln, sondern eher um das Porträt eines Würdenträgers des 7. Jhs., der an den Kosten der Instandsetzung der Demetrios-Basilika maßgeblich beteiligt war und deshalb mit zu den Stiftern zählt. Auch die Hintergrundgestaltung mit der rechteckigen Umfassung des Kopfes, die als eine Variante des Rechtecknimbus' aufzufassen ist, deutet an, dass es sich um ein nach dem Leben gemaltes und deshalb mit großer Wahrscheinlichkeit um ein zeitgenössisches Porträt handelt¹⁰⁷.

103. Z. B. DOC II 1, 423 f. Nr. 13 c; 15 c; 16 a; 17 b, Taf. 24; 438 Nr. 50.7; 50.8, Taf. 25. Allerdings ist die Haarmasse an den Kopfflanken des Kaisers stets asymmetrisch an seiner linken Seite nach innen und an der rechten Seite nach außen gekämmt. DOC II 1, 93.

104. DOC II 1, 93: "The hair on the forehead is reduced to a small central bang, which projects beneath the diadem and has sometimes been mistaken for a nonexistent lower half of the semicircular ornament supporting the cross of the latter." Diese Haarzungen treten auch bei einigen Münzporträts der Nachfolger Konstans II. auf, jedoch sind dort die Geheimratsecken in der Regel nicht so deutlich akzentuiert.

105. Zum Mosaik siehe die in Anm. 99 angeführte Literatur.

106. Vgl. das Zitat von KITZINGER in Anm. 100.

107. Vgl. J. OSBORNE, The Portrait of Pope Leo IV in San Clemente, Rome. A Re-Examination of the So-Called 'Square' Nimbus, in *Medieval Art, Papers of the British School at Rome* 47 (1979) 64. Die von LADNER, Square Nimbus, 15–18 zusammengestellten frühmittelalterlichen Stifterbildnisse in Rom mit rechteckigem Nimbus dürften alle zu Lebzeiten oder unmittelbar nach dem Tod der porträtierten Personen angefertigt worden sein. Einzig bei einem Porträtbild Papst Gregors des Großen wurde wohl der rechteckige Nimbus nachträglich hinzugefügt, um die Porträthaftigkeit des Bildnisses zu betonen. Dazu ebd., 19 f. HAUSSIG, Seidenstoffe, 197 dagegen meint, der Rechtecknimbus des Würdenträgers im Stiftermosaik deute darauf hin, dass die Vorlage des Bildes zu Lebzeiten des Beamten angefertigt worden sei.

Das Mosaikbild des Würdenträgers in der Demetrios-Kirche belegt eine fortführende Verwendung des Bildformulars der spätantiken *virī consulares* im 7. Jh., das aber in einigen Details von der älteren Bildtradition abweicht. In jedem Fall ist das Stiftermosaik das späteste bisher bekannte Bildzeugnis für die frühbyzantinische Togaform sowie eines der spätesten Denkmäler für das kombinierte Auftreten der konsularischen Insignien *mappa* und Büstenzepter bei einem Würdenträger¹⁰⁸.

108. Als weitere Bildzeugnisse von Würdenträgern dieser Zeit mit einem Büstenzepter sei auf folgende Denkmäler verwiesen: Ein Fresko des 6./7. Jhs. aus der Kapelle 42 in Bawit zeigt einen nimbierten Mann in langärmeliger Tunika, Kolobium und togaartig drapiertem, sehr schmalen Loros. In seiner linken Hand hält er ein kurzes Zepter mit menschlichem Kopf am oberen Ende und einen langen Kreuzzepter in der Rechten. Eine Beischrift bezeichnet ihn als "unser Herr Adam". J. CLÉDAT, *Le monastère et la nécropole de Baouit* [Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire 111], Le Caire 1999, 48 Abb. 52. 54. Es handelt sich wohl um einen hochrangigen Würdenträger. Mit dem Bildformular des Würdenträgers auf dem Mosaik hat er außer dem Büstenzepter nichts gemein. Interessant ist aber, dass einige Glasgewichte des 6./7. Jhs. mit den Büstenbildern von Stadtpräfekten zepterartige Objekte in ihrer linken Hand halten: M. JUNGFLIECH, *Les dénéraux et estampilles byzantins en verre de la collection Foehner*, *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 14 (1932) 236 f. Nr. 5. 8–9; 238 Nr. 11–12 (im Folgenden JUNGFLIECH, *Estampilles*); G. SCHLUMBERGER, *Poids de verre étalons monétiformes d'origin byzantine*, *REG* 8 (1895) 64 f. Nr. 4. 7 (im Folgenden SCHLUMBERGER, *Poids*). Besonders gut ist dies bei Siegeln eines Rogatos erkennbar, der mit dem gleichnamigen Vater der ersten Frau des Kaisers Herakleios identifiziert wird: D. FEISSEL, in: *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Hrsg. R. XAVIER, Paris 1992, 95 Nr. 47 (im Folgenden FEISSEL, in: *Byzance*); D. FEISSEL, *Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle*, *Revue numismatique* 28 (1986) 122 f.; JUNGFLIECH, *Estampilles*, 238 Nr. 11–12; SCHLUMBERGER, *Poids*, 65 Nr. 7. Der Stab ist von einem glockenförmigen Objekt bekrönt, bei dem es sich um eine stilisierte Kaiserbüste handeln könnte. Bisher wurde eine Deutung als militärische Standarte, "main de justice", oder stilisierter *caduceus* in Erwägung gezogen. So JUNGFLIECH, *Estampilles*, 238 Nr. 12. Die mit dem Togakostüm bekleideten Büstenbilder der Stadtpräfekten auf den Gewichten halten zudem in ihrer erhobenen Rechten einen kurzen rollenförmigen Gegenstand, der wohl als *mappa* anzusprechen ist. Während das Bildschema mit der '*mappa*' in der Rechten auf den Glasgewichten geläufig ist (SCHLUMBERGER, *Poids*, Nr. 2–3. 5. 8–11; JUNGFLIECH, *Estampilles*, Nr. 4. 13. 16–17. 19–21, Taf. 1; FEISSEL, in: *Byzance*, 95 Nr. 45–46), erscheinen die 'Zepter' in der Linken nur selten. Demnach scheint es sich nicht um eine für alle Stadtpräfekten verbindliche Amtsinsignie zu handeln. Sollte es sich tatsächlich um Büstenzepter handeln, könnte überlegt werden, ob diese Präfekten nicht zusätzlich auch die Würde eines Ehrenkonsuls bekleideten. Für den Präfekten von Konstantinopel Zemarchos, der auf seinen Gewichten ebenfalls ein Zepter trägt (siehe unten Anm. 112), ist der Titel eines Ehrenkonsuls durch die

Kommen wir zurück auf die eingangs gestellte Frage nach der Identität des dargestellten Mannes. Wer kann im 7. Jh. die konsularischen Insignien tragen? Eigentlich kommen nur die alten konsularischen Ämter des Prokonsul/*ἀνθύπατος* und *consularis/ὑπατικός* in Frage sowie anstelle des eponymen Jahreskonsuls der Rang des Ehrenkonsuls (*exconsul/ἀπὸ ὑπάτων* oder *ὑπατος*)¹⁰⁹. Während die ersten beiden Amtstitel von Provinzstatthaltern sind, bezeichnet die vom Kaiser verliehene Würde eines Ehrenkonsuls im 7. Jh. den höchsten senatorischen Rang und steht in keinem Zusammenhang zum tatsächlich bekleideten Amt¹¹⁰. Zur Lösung dieser Frage können die Darstellungen von Ehrenkonsuln an der Fassade der Ĵvari-Kirche in Mc'xet'a (Mzecht) im heutigen Georgien (626–642) nichts beitragen, da die Stifter in persischer Tracht abgebildet sind¹¹¹. Jedoch zeigen zwei Bronzegewichte des

umlaufenden Inschriften gesichert. Anscheinend wurden Zepter als besondere Auszeichnung zuweilen aber auch vom Kaiser verliehen, wie Anth. Graeca I 96 vermuten lässt.

109. **Zum Ehrenkonsulat allgemein** RE, Bd. IV, 1129 s. v. Consul (B. KÜBLER). Die Würde des unter Kaiser Leo I. (457–474) und Zeno (474–491) geschaffenen Ehrenkonsulats [dazu R. W. MATHIESEN, Leo, Anthemius, Zeno, and Extraordinary Senatorial Status in the Late Fifth Century, *BF* 17 (1991) 209] ist auch nach der Abschaffung des regulären Konsulats durch Justinian I. im Jahr 542 noch lange als Titel hochrangiger byzantinischer Aristokraten nachweisbar: R. GUILLAND, *Recherches sur les Institutions Byzantines* II, Berlin 1967, 44–67 (im Folgenden GUILLAND, *Recherches*); CH. COURTOIS, Exconsul. Observations sur l'histoire du Consulat à l'époque Byzantine, *Byzantion* 19 (1949) 51–58. Erst zum Ende des 8. Jhs. wird der Titel abgewertet. Auch die Ehrenkonsuln empfangen die *ornamenta consulatus*. So GUILLAND, *Recherches*, 44; KOLLWITZ, *Oströmische Plastik*, 85 Anm. 1.

110. **Der Rang des Ehrenkonsuls stand im 7. Jh. und in der ersten Hälfte des 8. Jhs. über dem eines Patricius.** F. WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985, 31 f. 37 (im Folgenden WINKELMANN, *Rang- und Ämterstruktur*). Das Verhältnis der einzelnen Rangklassen zueinander für das ausgehende 7. Jh. macht das ökumenische Konzil von 680/81 deutlich. Dort sind in der Liste der anwesenden Würdenträger an erster Stelle 13 ἀπὸ ὑπάτων genannt. Ebd., 37 f. 63. Erst im 9. Jh. lässt die überragende Rolle des ὑπατος nach und wird nun vorwiegend mit Funktionen verbunden. Ebd., 62. Der Titel ist aber noch bis ins frühe 12. Jh. in Gebrauch.

111. **Die georgischen Inschriften neben den in Relief ausgeführten Stifterbildern** bezeichnen die dargestellten Demetrios und Adrnerse als Konsuln. Zu den Inschriften P. M. MOURADIAN, L'inscription arménienne de l'église de Djvari, *REArm* 5 (1968) 122–130. Zu den Reliefs M. THIERRY – N. THIERRY, La cathédrale de Mrèn et sa décoration, *CahArch* 21 (1971) 63 Abb. 21 und A. PLONTKE-LÜNING, *Frühchristliche Architektur in Kaukasien. Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazakia, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh.* [Österreichische Akademie der

Präefekten von Konstantinopel Zemarchos (565), der gleichzeitig den Titel ἀπὸ ὑπάτων trug, sein Büstenbild im Togakostüm mit *mappa* sowie mit einiger Wahrscheinlichkeit mit einem Büstenzepter¹¹².

Im Thessaloniki des 7. Jhs. kommt theoretisch neben einem Ehrenkonsul nur der Statthalter der Provinz *Macedonia Prima* in Frage, die zumindest bis in justinianische Zeit von einem *consularis* verwaltet wurde¹¹³. Allerdings ist unklar, in welcher Form die Provinzialverwaltung und die alten Titulaturen der Statthalter im 7. Jh. weiterbestanden¹¹⁴. Zudem bestand zwischen einem

Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 359 = Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 13], Wien 2007, 315, Taf. 150, 13–14.

112. *PLRE*, Bd. III, 1416 s. v. Zemarchus 2. S. BENDALL, *Byzantine Weights. An Introduction*, London 1996, 46. 48 Nr. 126–127 sowie ein bisher unpubliziertes Pendant in der Sammlung Christian Schmidt in München (Inv.-Nr. 2230). Die Kenntniss dieser Gewichte verdanke ich dem freundlichen Hinweis von Dr. Christian SCHMIDT. Zum Problem der Deutung des Zepters auf Gewichten von Stadtpräefekten siehe auch oben Anm. 108.

113. *RE*, Bd. IV 1, 1142 s. v. consularis (B. KÜBLER). Siehe auch D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* [BCH Suppl. 8], Athènes 1983, 139 Nr. 146 (im Folgenden FEISSEL, *Recueil des inscriptions*) zur Grabinschrift eines *consularis* aus Thessaloniki (wohl 4./5. Jh.).

114. Es gibt für die nachjustinianische Zeit weder ein direktes Zeugnis für einen Statthalter der Provinz mit der Titulatur *consularis*, noch Anzeichen dafür, dass die alte Provinz im 7. Jh. aufgelöst wurde. Vgl. I. KARAGIANNPOULOS, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)*, Athen 1994, 13 (im Folgenden KARAGIANNPOULOS, *Διοικητικό σύστημα*). Generell ist der Titel eines *consularis* im 7. Jh. auf Siegeln noch bezeugt. Mit der Einführung des Themensystems verschwindet diese Amtsbezeichnung. *ODB*, Bd. I, 526 s. v. Consularis (ὑπατικὸς) (A. KAZHDAN). Erst mit der Einrichtung des Themas Thessaloniki zwischen 796 und 802 ist die frühbyzantinische Verwaltungsstruktur auch im Umland von Thessaloniki vollständig beseitigt und auch das Amt des Präefekten von Thessaloniki, das wohl auf das Amt des alten Prätorianerpräefekten des Illyricum zurückgeht, abgeschafft. Entgegen der älteren Meinung eines Wandels des Amtes des Präefekten des Illyricum zu einem Stadtteparchen plädiert die neuere historische Forschung z. T. dafür, in den durch Siegel des 7./8. Jhs. und einen Brief des Theodor Studites für 797 (*Theodori Studitae Epistulae*, hrsg. und übers. von G. FATOUROS [CFHB 31, 1] Epist. 3, 106 f.) bezeugten Eparchen von Thessaloniki ein Fortleben der alten Prätorianerpräefektur des Illyricum bis zum Ende des 8./Anfang des 9. Jhs. zu sehen. A. STAUROUDOU-ZAPHRAGA, *Τα Θέματα του μακεδονικού χώρου. Το Θέμα Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά* 19 (1998) 165; KARAGIANNPOULOS, *Διοικητικό σύστημα*, 15–20; J. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 195 (nominelle Autorität über weite Teile des ehemaligen Territoriums). Zum Verschwinden der Verwaltungsstrukturen aller Prätorianerpräefektoren bis zur Mitte des 7. Jhs. W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen*

consularis, der zu den *virī clarissimi*/λαμπρότατοι (der untersten Klasse der Senatoren) gehörte, und den Ehrenkonsuln, die *illustri*/ἰλλούστροι waren, ein Rangunterschied¹¹⁵, der wahrscheinlich auch in der Farbigkeit des jeweiligen Kostüms zum Ausdruck kam¹¹⁶.

Wie ist die grün-goldene Farbgebung des Togakostüms des Würdenträgers zu bewerten? Grundsätzlich kam Grün in der Farbhierarchie am byzantinischen Hof eine der höchsten Positionen zu. So unterschrieben die Vertreter unmündiger Kaiser und seit komnenischer Zeit dann die Caesaren mit grüner Tinte¹¹⁷. Die höchsten byzantinischen Hofbeamten trugen zum Teil grüne Kleidungsbestandteile und Insignien¹¹⁸. Das Zeremonienbuch Kaiser Konstantins VII. Prophyrogenetos (913–959) sieht an bestimmten kirchlichen Feiertagen ein grünes Stemma und eine grüne Chlamys für den Kaiser vor¹¹⁹. Zudem überliefert es für den *nobilissimus* (νοβελήσιμος) neben einer roten Tunika eine mit goldenen Rosen verzierte grüne Chlamys mit golde-

zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt 2002, 48–62. Er vertritt für den Eparchen von Thessaloniki die These eines Wandels zu einem Stadtpräfekten.

115. *RE*, Bd. IV 1, 1140 s. v. *consularis* (B. KÜBLER). Der *spectabilis* Flavius Palmatus ist insofern eine Ausnahme, da er zugleich das Amt des *vicarius* der Diözese Asiana bekleidete. ROUECHÉ, *Aphrodisias*, 103 f.

116. Zur ranganzeigenden Funktion von Farbe beim Kostüm von Würdenträgern siehe oben Anm. 71.

117. *RbK*, Bd. II, 527 s. v. Farbsymbolik (K. WESSEL); GUILLAND, *Recherches*, 36. Ich danke Dr. Lars HOFFMANN für diesen freundlichen Hinweis.

118. Im 10 Jh. trug der Vorsitzende des Senats in der Kirche des Heiligen Stephanos eine grün-purpurfarbene Tunika. De cer. I 97 (*Constantini Prophyrogeniti imperatoris de ceremoniis aulae byzantinae*, hrsg. und übers. von J. J. REISKE [CSHB 5], Bonnae 1829, 442). Mitte des 14. Jhs. gehörte nach dem Zeugnis des Pseudo-Kodinos (*Traité des offices*, hrsg. und übers. von J. VERPEAUX, Paris 1966, 134 Z. 5; 135 Z. 28; 153 Z. 6. 9; 320 Z. 16 f.) Grün zu den Farben von Kleidungsstücken und anderen Insignien zur Verdeutlichung der Hierarchie der Hofämter. GUILLAND, *Recherches*, 240 (Protovestiarior, Protosebastos). Zu den Bildzeugnissen von Beamten bzw. Würdenträgern mit grünen bzw. grün-goldenen Gewändern vom 11.–15. Jh. siehe die Beispiele bei PARANI, *Reality of Images*, 329 f. Nr. 27; 333 Nr. 41 (Logothetes tou Genikou); 334 Nr. 46 (Megas Kontostablos); 335 Nr. 54 (Megas Primikerios). Zu grün-purpurfarbenen Tuniken als Reservat kaiserlicher Werkstätten siehe oben Anm. 72.

119. De ceremoniis aulae Byzantinae I 46 (*Constantin VII Porphyrogénète, Le livre de cérémonies*, hrsg. und übers. von A. VOGT, Bd. I-II, Paris 1935–1940; im Folgenden VOGT, *Cérémonies*).

nen *Tablia* als Zeichen seiner Würde¹²⁰. Auf dem berühmten Kaisermosaik in San Vitale trägt der dem Kaiser am nächsten stehende Leibwächter eine grüne Tunika mit goldenen Besätzen (Abb. 17). Es handelt sich sehr wahrscheinlich um einen der beiden Anführer der *candidati*, die als 40 Mann starkes Elitekorps der Leibgarde (*scholae*) die persönliche Leibwache des Kaisers bildeten¹²¹. Für alle *candidati* ist von einer sehr hohen Rangstellung auszugehen¹²². Als ranghöchster *candidatus* gilt dabei der weiter links stehende Leibwächter mit einer rötlichen Tunika mit purpur-goldenen Besätzen, da er durch das kaiserliche Porträt in seinem Torques und durch das Christogramm auf seinem Schild besonders ausgezeichnet ist¹²³. Grüne

120. De cer. II 53 (ed. VOGT): «ἡ χλαμύς ἐστὶν πράσινος ἔχουσα ῥόδα χρυσᾶ καὶ ταβλία χρυσᾶ». Auch für diesen Hinweis bin ich Dr. Lars HOFFMANN zu Dank verpflichtet. Der Titel eines *nobilissimus* bezeichnete nach dem Caesar die höchste Würde und war in der Regel Mitgliedern des Kaiserhauses vorbehalten. Zum *nobilissimus* RE, Bd. XVII 1, 791–800 s. v. *Nobilissimus* (W. ENSSLIN). Ebd., 797 zur Zuweisung der zitierten Stelle im Zeremonienbuch an die Erhebung des Niketas zum *nobilissimus* im Jahre 768. Die Angaben zur Farbigkeit der Gewänder in dem Kapitel sind widersprüchlich. In einem Zusatz am Ende des Kapitels trägt der *nobilissimus* während der Akklamation der Demen eine rote Chlamys. Für das Ende des 9. Jhs. werden im Kletorologion des Philotheos schließlich eine purpurfarbene und mit Gold besetzte Tunika sowie Chlamys und Gürtel als Würdezeichen genannt. N. OIKONOMIDES, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris 1972) 97 Z. 12 mit Anm. 51. Zu den Inhalten und Problemen dieser Stelle siehe auch den Kommentar zum Zeremonienbuch bei VOGT, *Cérémonies* II, 51 f. In Bezug auf die grün-goldenen Gewänder des Würdenträgers auf dem Mosaik ist jedoch entscheidend, dass diese Farbkombination grundsätzlich zur Auszeichnung einer der höchsten Würden im 8. Jh. in Frage kam.

121. Zur Deutung der Leibwache auf dem Mosaik in Ravenna als *candidati* und allgemein zu dieser Elitetruppe der *scholae palatinae* R. I. FRANK, *Scholae Palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire* [Papers and Monographs of the American Academy in Rome 23], Rome 1969, 127–142 (im Folgenden FRANK, *Scholae*). Zu den beiden *primicerii* der *candidati* siehe M. WHITBY, On the Omission of a Ceremony in mid-Sixth Century Constantinople: *Candidati, Curopalatus, Silentarii, Excubitores and Others*, *Historia* 36 (1987) 467 (im Folgenden WHITBY, Ceremony).

122. Über die Rangstellung der *candidati* ist nichts Genaues bekannt. FRANK, *Scholae*, 137 nimmt eine ähnliche Rangstellung mit dem direkt dem Kaiser unterstellten *primicerius notariorum* an, der den Prokonsuln gleichgestellt war. Die hohe Rangstellung der *candidati* wird auch daraus ersichtlich, dass Justinian I. im Jahr 520 unter seinem Onkel Justin I. (518–527) als *vir illustris* von der Position eines *candidatus* zum *magister militum* aufstieg. Dazu B. CROKE, Justinian under Justin: Reconfiguring a Reign, *BZ* 100 (2007) 25.

123. WHITBY, Ceremony, 466 f.; FRANK, *Scholae*, 141.

Tuniken mit goldenen Besätzen sind zudem in weiteren Darstellungen von Leibwächtern bezeugt, wobei ihnen in der Regel wie auf dem Kaisermosaik ein Soldat mit roter Tunika als Pendant auf dem Ehrenplatz zur Rechten des Herrschers entspricht¹²⁴. Die genannten Beispiele legen den Schluss nahe, dass in Bezug auf die Farbsymbolik der Gewänder von Würdenträgern Grün bzw. Grün-gold in der Hierarchie unmittelbar nach Rot bzw. Rot-purpur folgte.

Aus der grün-goldenen Farbe der Gewänder und Schuhe des Mannes auf dem Mosaik der Gründer kann somit auf eine im Vergleich zu einem einfachen Senator sehr hohe Position innerhalb der Hierarchie der Würdenträger geschlossen werden. Der Rang eines *vir clarissimus*, wie er dem *consularis* der *Macedonia Prima* im 6. Jh. zukam, ist deshalb wenig wahrscheinlich. Die Kleidung und die Insignien des Mannes sind somit m. E. eher als Zeichen der Würde eines Ehrenkonsuls zu interpretieren und weniger als die Tracht eines Provinzstatthalters.

124. In der Szene Christi vor Pilatus im Rossano-Codex (fol. 8r) trägt der auf dem Ehrenplatz zur Rechten hinter dem Thron des Pilatus stehende Standartenträger eine rote Tunika und der zur Linken eine grüne. K. WEITZMANN, *Spätantike und frühchristliche Buchmalerei*, München 1977, Abb. 30. Auf zwei Miniaturen der Wiener Genesis trägt der Leibwächter auf dem Ehrenplatz hinter dem Thron König Abimelechs bzw. des Pharaos, die jeweils im Dienstkostüm des Kaisers dargestellt sind, eine rote Tunika mit goldenen Besätzen und sein Pendant eine grüne Tunika ebenfalls mit goldenen Besätzen (fol. 8v und 18v = pag. 16 und 36). Auf einer dritten Miniatur (fol. 18r = pag. 35) wird der Leibwächter auf dem Ehrenplatz durch eine grüne Tunika mit roten Besätzen ausgezeichnet. Sein Pendant dagegen trägt eine grüne Tunika mit goldenen Besätzen. H. GERSTINGER, *Die Wiener Genesis*, Wien 1931, 89 f. 131 f. (die Tunika des Soldaten zur Linken des Pharaos auf fol. 18r wird irrtümlich als blau bezeichnet). Der ranghöchste *candidatus* im Kaisermosaik von San Vitale ist vermutlich deshalb nach links vom Kaiser weggerückt, da die sonst übliche Position zu Seiten bzw. hinter dem Kaiser in diesem Mosaik von anderen Würdenträgern bzw. Bischof Maximian eingenommen werden.

Weitere Beispiele für grüne Gewänder bei spätantiken Amtsträgern: auf dem farbigen Aquarell einer Tafel des Asturius-Diptychons (16. Jh.) tragen der Liktors und der Thekophoros grüne Chlamydes allerdings ohne goldene Besätze. DELBRÜCK, *Consulardiptychen*, 97, Taf. 2. Lyd., mag. III 62 zufolge legte der Prätorianerpräfekt des Ostens, Johannes der Kappadokier, ein grünes (nicht näher spezifiziertes) Gewand an, um seine Unterstützung mit der Zirkuspartei der Grünen zu demonstrieren. Dies wird von Lydos jedoch abfällig kommentiert. Es handelt sich demnach um einen Sonderfall. Zu Johannes dem Kappadokier *PLRE*, Bd. III, 627–635 s. v. Ioannes 11.

Es kann sich bei dem dargestellten Würdenträger also nur dann um den Prätorianerpräfekten des Illyricum handeln, wenn er gleichzeitig die Würde eines Ehrenkonsuls innehatte. Dass die in Thessaloniki residierenden Präfekten diese Würde bekleiden konnten, belegen Bleisiegel des 8. Jhs., auf denen der Amtsbezeichnung der Titel ὑπατος vorangestellt ist¹²⁵. Wenn der am rechten Unterarm erkennbare rot-purpurfarbene Stoffbausch nicht mit dem konsularischen Kostüm des 7. Jhs. zusammenhängt, könnte er vor diesem Hintergrund mit allem Vorbehalt vielleicht als Teil der bei Johannes Lydos (mag. II 13) erwähnten purpurfarbenen Tunika (χιτῶν καταπόρφυρος) der Prätorianerpräfekten interpretiert werden, die zusätzlich zu den höherwertigen konsularischen Würdezeichen auf das spezifische Amt des Mannes verweisen würde¹²⁶. Demnach ist es grundsätzlich möglich, dass es sich bei dem Würdenträger um den in der Mosaikinschrift des nördlichen inneren Seitenschiffs genannten Leo handelt.

Geörgios Belenēs hat den Vorschlag gemacht, mit dem in der Mosaikinschrift genannten Leo könnte Kaiser Leo I. (451–474) oder Papst Leo I. (440–461) gemeint sein¹²⁷. Er sieht in der Formulierung ἐπὶ χρόνων einen zeitlichen Widerspruch zum Präsens in βλέπεις¹²⁸. Seiner Meinung nach wird die Formulierung ἐπὶ χρόνων bzw. ἐπὶ τῶν χρόνων in Inschriften nicht benutzt. Aus einer Reihe von Beispielen dieser Formulierung in Kombination mit Personennamen in mittelalterlichen Texten zieht er den

125. J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I*, Washington 1991, 59 Nr. 18.20: «Νικίτα ὑπάτω βα(σιλικῶ) σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) ἐπάρχῳ Θεσσαλονίκης». Die Inschrift eines weiteren Siegels lautet «Λέοντι ὑπάτω, βασιλικῶ σπαθαρίῳ καὶ ἐπάρχ(ῳ) Θεσσαλον(ίκης)». *PmbZ*, Bd. III, 34 Nr. 4391. Es wird in das 8./9. Jh. datiert. Nach der Einschätzung von Prof. Dr. Jean-Claude CHEYNET (Mitteilung per E-Mail vom 27.02.2008) kann das Siegel in der zweiten Hälfte des 8. Jhs. entstanden sein. Eine Datierung ins 7. Jh. hält er wegen der im Dativ gehaltenen Legende für nahezu ausgeschlossen. Ab der Mitte des 8. Jhs. wird ἀπὸ ὑπάτων zugunsten des einfachen ὑπατος aufgegeben. WINKELMANN, *Rang- und Ämterstruktur*, 37.

126. Nach CJ Nov. LXII 2 aus dem Jahr 537 standen die *viri consulares* in der Rangordnung der Senatoren über den Prätorianerpräfekten. J. HALDON, *The Fate of the Late Roman Senatorial Elite: Extinction or Transformation?*, in: *The Byzantine and Early Islamic Near East VI. Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East*, Hrsg. J. HALDON – L. I. CONRAD [Studies in Late Antiquity and Early Islam 1], Princeton 2004, 190.

127. BELENES, *Σχόλια*, 42.

128. BELENES, *Σχόλια*, 40.

Schluss, dass sich dieser Passus der Inschrift auf ein lange zurückliegendes Ereignis beziehen müsse¹²⁹. Zudem glaubt er, dass die Inschrift einem Chiasmus unterliegt und somit sinngemäß folgendermaßen lauten müßte: “Die Kirche des Demetrios, die zur Zeit des Leo errichtet wurde, siehst du erneuert nach dem Feuer”¹³⁰. Desweiteren zieht Belenēs aus dem Fehlen einer näheren Charakterisierung des Leo den Schluss, dass es sich um eine bekannte historische Person gehandelt haben müsse. So kommt er schließlich auf Kaiser Leo I. (457–474) oder Papst Leo I. (440–461).

Für die Bewertung der Mosaikinschrift sind zwei Fragen von Bedeutung: warum wurde der Name in der Inschrift genannt und was sollte damit bezweckt werden? Grundsätzlich ist in Inschriften das Formular des Schemas ἐπὶ + Name im Genitiv verbreitet. Dies betrifft vor allem auch Bauinschriften, die häufig mit dieser Formel eingeleitet werden¹³¹. In einigen

129. BELENĒS, Σχόλια, 40 mit Anm. 19.

130. BELENĒS, Σχόλια, 41. Übersetzung nach RHOBYS, *Epigramme*, 390.

131. Z. B. Inschrift in der Kuppel der Hagia Sophia in Thessaloniki (885): «[+ Ἐ]πὶ Παύλου τοῦ ἀγιωτάτου[υ ἡμῶν] ἀρχιεπισκόπου ἐγέν[ετο] [σ]ὺν Θ(ε)ῶ τὸ ἔργον τοῦ[το]» SPIESER, *Inventaires*, 160 Nr. 10; Bauinschrift in der Seemauer von Thessaloniki (um 600): «Ἐπὶ τοῦ ἀγιωτ(άτου) ἀρχιεπισκό(που) Εὐσεβίου ἐγέ[νετο] [...]» FEISSEL, *Recueil des inscriptions*, 91 Nr. 91; Dedikationsinschrift gefunden bei der Demetrios-Basilika (6. Jh.): «Ἐπὶ Δημητρίου υἱοῦ Βινδεμίου (?) τοῦ[υ ..] ο [...γέγο]νεν τὸ ἔργον τοῦτω [...]» ebd., 92 Nr. 92; Bauinschrift in Nihde in Kappadokien (vielleicht zw. 366/377): «Ἐπὶ Δομ(ετίου) [M] οδε[σ]του τοῦ[υ] λαμπροτάτου ἐπάρχου τῶν πρετωρίων καὶ τοῦτο ἔργον ἀπὸ [θεμ]ελίων ἐκτίσθ[η]» H. ROTT, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, 379 Nr. 102. Weitere Beispiele bei P. ASEMAKOPOULOU-ATZAKA, *Οἱ δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψημη αρχαιότητα*, in: *Αρχός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο Α΄*, Thessaloniki 1990, 229 f. 232. 244 Abb. 1–4. 36 (im Folgenden ASEMAKOPOULOU-ATZAKA, *Οἱ δωρητές*); BAUMANN, *Stifter*, 277–280. 371 Anhang 12; SEG 39, 519 Nr. 1638. Häufig ist dieses Schema auch auf Kontrollgewichten bzw. Waagen, deren Überwachung zum Aufgabenbereich des Stadtpräfekten von Konstantinopel gehörte. Glasgewicht aus Salona (6. Jh.): «ἐπὶ Συμεώνου ἐπάρχου» SEG 45, Nr. 708; Schnellwaage aus Rumänien (ca. 561): «Ἐπὶ τοῦ μ(ε) γ(αλοπρεπεστάτου) ἐπάρχου (τῆς) πόλεως Γερωντίου» *Inscriptiile Grecești și Latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976, Nr. 247; Gewicht aus Rumänien (ca. 561): «Ἐπὶ Φλ(αουίου) Γερωντί(ου)» ebd. Nr. 302. Siehe dazu auch *PLRE*, Bd. III, 534 s. v. Fl. Gerontius 3; vermutlich in Syrakus gefundenes Glasgewicht (6./7. Jh.): «+ Ἐπὶ Λέοντος ἐπάρχ(ου)» *PLRE*, Bd. III, 770 s. v. Leo 16. Weitere Beispiele bei U. MONNERET DE VILLARD, *Exagia bizantini in vetro*, *Rivista italiana di numismatica e scienze affini* 35 (1922) 97–99.

Fällen werden auch Varianten wie z. B. ἐπὶ τῶν χρόνων oder ἐν τοῖς χρόνοις verwendet¹³². Die Bauinschriften nennen die Amtsträger, die während der Durchführung des Bauvorhabens im Amt waren und die Arbeiten zu genehmigen hatten. Dies sind in der Regel Bischöfe (vor allem bei Kirchen) oder Statthalter¹³³. Die Nennung der Amtsträger hat genehmigenden und indirekt auch datierenden Charakter¹³⁴, da deren Amtszeiten in Chroniken und lokalen Kalendern vermerkt wurden. So sind z. B. in der alexandrinischen Weltchronik die nach den Namen der Konsuln bezeichneten Jahre zusätzlich durch die Nennung des amtierenden *Praefectus augustalis* spezifiziert, und zwar nach dem Schema ἐπὶ + Name im Genitiv¹³⁵. Im Kalender von 354 sind die Listen des *Praefectus urbi* und der Bischöfe von Rom mit den Konsulatsangaben parallelisiert¹³⁶. Bei längeren Bauinschriften ist die Nennung der Amtsträger häufig auch mit konkreten Datierungsangaben

Vgl. auch die bereits bei O. TAFRALI, Sur les réparations faites au VIIe siècle à l'église de Saint-Demetrius de Salonique, *Revue archéologique* 14 (1909) 384 Anm. 5 (im Folgenden TAFRALI, Sur les réparations) angeführte Inschrift auf einem Stoff aus dem 10. Jh.

132. **Bauinschrift eines Brunnens in Herakleia Lynkestis (561):** «[...] καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων Ἰωάννου [vac. vac.] τοῦ ἀγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου ἐπι[σκόπο]υ παρεσχέθη τὸ ὑδροεῖον τῆ πόλει [...]» IG X 2, 2 Nr. 149; Bauinschrift aus Kom Ombo (Ägypten) (6./7. Jh.): «Τουτὸ τὸ τηλικούτων ἀγαθ(ὸν) τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀπαντητηρίου ἐγένετο ἐπὶ τῶν αἰσίω(ν) χρόνων τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) Γαβριηλίου δουκὸς Θηβαίων χώρας καὶ τοῦ [...]» A. BERNARD, *De Thèbes à Syène*, Paris 1989, 148 Nr. 196; Bauinschrift auf einem Mosaikboden der Kirche des Bischofs Sergios in kh. Umm er rasas (Jordanien): «Ἐν τοῖς ἀγαθοῖς χρόνοις τοῦ δεσπότης ἡμῶν τοῦ ἀγιωτάτου κα(ὶ) μακαριω(τάτου) Σεργίου ἡμῶν ἐπισκόπου ἐμψηφώθη τὸ πᾶν ἔργον [...]» BAUMANN, *Stifter*, 90. Zu weiteren Varianten siehe ebd., 371 f. Anhang 12.

133. **Nur in Ausnahmefällen werden Kaiser als genehmigende Instanz bei Kirchenbauten genannt.** BAUMANN, *Stifter*, 280.

134. **Zu mit ἐπὶ + Name im Genitiv eingeleiteten Inschriften** BAUMANN, *Stifter*, 277–280. 285. Auf den datierenden Charakter der Formel ἐπὶ + Name eines Amtsträgers im Genitiv weist auch M. HORSTER, Ehrungen spätantiker Statthalter, *Antiquité Tardive* 6 (1998) Anm. 23 hin. Vgl. TAFRALI, Sur les réparations, 384 f. In Bezug auf bischöfliche Stifter bemerkt AΣΕΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Οι δωρητές, 228, dass der Name meist nur angegeben sei, um zu dokumentieren, dass das Werk zu ihrer Amtszeit ausgeführt wurde.

135. A. BAUER – J. STRZYGOWSKI, *Eine alexandrinische Weltchronik*, Wien 1905, 53 mit Anm. 3. 54. 61. 66. 73 f.

136. *Chronographus anni CCCLIV, X. XIII* [MGH Auct. ant. IX], Hrsg. TH. MOMMSEN, Berolini 1982, 65–69. 73–76); M. R. SALZMAN, *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkely 1990, 41 f. 47–50.

verknüpft (z. B. einer Indiktionsangabe)¹³⁷. Dies ist aber nicht zwingend erforderlich. Das Fehlen einer näheren Charakterisierung von Leos Amt (z. B. Präfekt, Bischof) in der Mosaikinschrift könnte durch das Versmaß oder durch den zur Verfügung stehenden Platz bedingt sein¹³⁸. Eigentlich wäre in diesem Zusammenhang der örtliche Bischof als genehmigende Instanz zu erwarten gewesen (s. o.). Ein Bischof namens Leo ist für Thessaloniki im 7. Jh. aber nicht bezeugt. Die erwähnte Überschrift im Codex Parisinus 1517 (ἐπὶ τῶν χρόνων Λέοντος ἐπάρχου = zur Zeit des Präfekten Leo) aus dem 12. Jh. sollte m. E. nicht grundsätzlich als unglaubwürdig bewertet werden. Dass hier ein Kaiser oder gar ein Papst gemeint sein könnte erscheint mir jedenfalls ausgeschlossen¹³⁹.

Es besteht durchaus die Möglichkeit, dass der auf dem Mosaik dargestellte Würdenträger mit dem erwähnten Leo identisch ist. So bezeugen zwei Siegel des 6./7. Jhs. bzw. des 7. Jhs. Ehrenkonsuln mit diesem Namen ohne Nennung von Ämtern¹⁴⁰. Aus der Mosaikinschrift geht jedoch überhaupt nicht hervor, ob die Nennung Leos ausschließlich genehmigenden bzw. datierenden Charakter hat oder ob er zusätzlich auch finanziell an den Renovierungen beteiligt war bzw. als Stifter fungierte¹⁴¹. Insofern bleibt eine Verbindung des genannten Leo mit dem auf dem Stiftermosaik dargestellten Würdenträger hypothetisch.

Für die Datierung des Stiftermosaiks bietet die darunter befindliche Inschrift, die mit hoher Wahrscheinlichkeit auf die mit der Hilfe des heiligen Demetrios abgewehrte Belagerung der Stadt um 614 zu beziehen ist, einen *terminus post quem*¹⁴². Der in der Inschrift im nördlichen inneren

137. BAUMANN, *Stifter*, 285.

138. Ähnlich versuchte bereits TAFRALI, Sur les réparations, 386 das Fehlen des Zusatzes ἐπάρχου zu erklären. Bei kurzen durch den Namen eines Amtsträgers datierten Inschriften kann die Angabe des Amtes anscheinend gelegentlich wegfallen. So z. B. bei der Inschrift des in Anm. 131 angeführten Gewichts aus Rumänien. Auch bei dem zur Statue des Stephanos gehörigen Epigramm ist sein Amt nicht genannt. FOSS, *Stephanus*, 200.

139. Ablehnend zur These von BELENES auch RHOBY, *Epigramme*, 390.

140. PLRE, Bd. III, 770 f. s. v. Leo 14 (Mitte 6.–Mitte 7. Jh.) und s. v. Leo 20 (7. Jh.).

141. Vgl. MENTZOS, Νάος, 242. Zu diesem Problem bei Inschriften im Heiligen Land vgl. BAUMANN, *Stifter*, 296 f.

142. Zum Wunder LEMERLE, *Miracles I*, 169–179 § 179–194. Zum Datum um 614, LEMERLE, *Miracles II*, 91. Zu den Belagerungen von Thessaloniki durch die Awaren siehe TH. KORRES, Some Remarks on the First Major Attempts of the Avaroslavs to Capture Thessaloniki (597

Seitenschiff erwähnte Brand der Basilika wird um 620/30 datiert und bildet für die Mosaiken der jüngeren Phase einen weiteren ungefähren *terminus post quem*. Aus stilistischen Erwägungen wurde das Panel von E. KITZINGER und anderen um die Mitte des 7. Jhs. eingeordnet¹⁴³. Die angesprochenen Bezüge des Porträts des Würdenträgers zum Münzporträt des Kaisers

and 614), *Βυζαντινά* 19 (1998) 171–185; LEMERLE, *Miracles* II, 85–103. BELENES, *Σχόλια*, 37 f. Abb. 2 hat gezeigt, dass es in der Inschrift nicht στόλω(v) heißen kann, sondern στόλω. Ihm folgt W. HÖRANER, Zur Textkritik inschriftlich überlieferter Epigramme, in: *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.–2. Dezember 2006)*, Hrsg. W. HÖRANER – A. RHOPY [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 371 = Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 14], Wien 2008, 30. Einen kleinen Strich neben dem Omega deutet BELENES dabei als Iota (adscriptum). Gegen die Ergänzung des Iota adscriptum spricht sich RHOPY, *Epigramme*, 387 Anm. 45 aus, der aber auch στόλω annimmt (vgl. auch ebd. Anm. 49). Damit ist m. E. die ältere Ergänzung zum Genitiv Plural hinfällig und die Bedeutung des Begriffs στόλος als „Heer“ bzw. „Heere“ unwahrscheinlich. ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, Βάραρον, 1057 f. hatte auf dieser Grundlage vermutet, die Inschrift bezöge sich auf alle vier Belagerungen der Stadt durch die Awaren und Slawen im späten 6. und frühen 7. Jh. Ein Bezug der Inschrift auf Belagerungen im späteren 7. Jh. wird von ΜΕΝΤΖΟΣ, Ναός, 242–245, J. C. ANDERSON, A Note on the Sanctuary Mosaics of St. Demetrius, Thessalonike, *CahArch* 47 (1999) 55 und SPECK, De Miraculis, 371–376 angenommen (sie folgen dabei z. T. der Argumentation von ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, Βάραρον). Dies ist jedoch m. E. wenig überzeugend, da nur beim erwähnten Wunder eine massive Attacke von See durch das Eingreifen des heiligen Demetrios abgewehrt wird. Zudem zerstreut ein Unwetter die Flotte der Barbaren (LEMERLE, *Miracles* I, 177 f. § 185–190). Dieses Ereignis wurde sogar in einer (wohl monumentalen) Darstellung festgehalten (möglicherweise an der Außenwand der Demetrios-Basilika). Dazu ΜΡΑΚΙΡΤΖΕΣ, *Δημητρίου Θαύματα*, 406 f. Anm. 1 zu § 194; LEMERLE, *Miracles* I, 174. 179 § 194. Ansonsten ist nur eine weitere Belagerung von See im vierten Wunder der zweiten Wundersammlung bezeugt. Zur Datierung der Ereignisse ins Jahr 676/77 LEMERLE, *Miracles* II, 131 f. In der Schilderung wird eine Attacke zur See aber eher beiläufig in Verbindung mit der Bestürmung der Landmauern erwähnt (LEMERLE, *Miracles* I, 203 f. 214–217 § 255. 257–258. 262). Der heilige Demetrios beendet diese Belagerung, indem er den Baumeister eines Belagerungsturms mit Irrsinn schlägt (LEMERLE, *Miracles* I, 206. 219 f. § 275–276).

143. KITZINGER, *Byzantine Art*, 28 hat auf gewisse Gemeinsamkeiten des Figurenstils der Mosaiken der zweiten Phase (d. h. der Pfeilermosaik) mit den Figuren im Mosaikschmuck der Kapelle des heiligen Venantius am Lateranbaptisterium in Rom hingewiesen, die unter dem griechischen Papst Theodoros (642–649) angefertigt wurden. So auch GKIOLES, *Μνημειακή Ζωγραφική*, 115; E. KITZINGER, *Byzantinische Kunst im Werden. Stilentwicklung in der Mittelmeerkunst vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*, Köln 1984, 214, Farbtaf. 8; WILPERT – SCHUMACHER, *Mosaiken*, 332, Taf. 110.

Konstans II. um 650, wie die Anlage der Frisur, die Geheimratsecken und die Bartform stützen eine solche Einschätzung. Jedenfalls gibt es zu den Münzbildern der Nachfolger Konstans II. kaum Gemeinsamkeiten. Die Haare der Kaiser werden ab Konstantin IV. (668–685) zunehmend länger und welliger und die Bärte kürzer¹⁴⁴. Die Tatsache, dass das Zepter des Würdenträgers nur eine Büste zeigt, bietet ein Indiz, um die Entstehungszeit näher einzugrenzen. Grundsätzlich wären Büsten aller regierenden Augusti auf der Zepterbekrönung zu erwarten gewesen¹⁴⁵. Kaiser Herakleios regierte seit 613 gemeinsam mit seinem Sohn Konstantinos III. als Co-Augustus, erhob 616 seine Frau Martina zur Augusta und schließlich noch 638 seinen Sohn Heraklonas¹⁴⁶. Es wären also in der Zeit nach 620 drei bis vier Büsten als Zepterbekrönung zu erwarten gewesen. Die Regierungszeit des Kaisers Herakleios kann demnach als Entstehungszeitraum für das Mosaik der Gründer ausgeschlossen werden. Kaiser Konstans II. wiederum regierte von 641–654 als Alleinherrscher, und daher dürfte das Mosaik m. E. am ehesten in dieser ersten Hälfte seiner Regierungszeit geschaffen worden sein.

Zusammenfassend lässt sich also folgendes sagen: Aufgrund der im 7. Jh. geläufigen Porträtcharakteristika und des ‘Rechtecknimbus’ ist es nahezu ausgeschlossen, dass es sich bei der Darstellung des Würdenträgers um die Rezeption eines älteren Bildes des in den Passiones des heiligen Demetrios erwähnten Prätorianerpräfekten Leontios handelt, der die Demetrios-Basilika errichten ließ. Alle Anhaltspunkte sprechen dafür, dass es sich um einen zeitgenössischen Magistrat der Jahre um 620/30 bis um die Mitte des 7. Jhs. handelt. Eine Eingrenzung der Datierung auf die Jahre

144. Nur bei einigen frühen Münzbildern Justinians II. (685–695) und des Leontios (695–698) gibt es eine Anlehnung an die Frisurtypen Konstans II. DOC II 1, 93 f.

145. Auf den westlichen Diptychen des 5. Jhs. entspricht die Anzahl der Büsten stets der Zahl der zwei regierenden Augusti. Als einzige Ausnahme ist das Diptychon der Asturios zu nennen, das vielleicht aufgrund eines Fehlers des Schnitzers einmal zwei und einmal drei Büsten zeigt (OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 26; VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten*, 30 f. Nr. 3). Das nur durch nordafrikanische Keramik nachweisbare Diptychon des Anicius Auchenius Bassus zeigt drei Büsten auf dem Zepter, weil es 408 entstanden ist, als neben Honorius und Arcadius auch Theodosius II. bereits als Augustus amtierte (VAN DEN HOEK, Peter, 203 Abb. 16–17. 19). Auf den östlichen Diptychen des Anastasios von 517 sind drei Büsten auf dem Zepter vorhanden. Hier sind wohl neben dem Kaiser die konsularischen Familienmitglieder des Anastasios dargestellt. Dazu OLOVSDOTTER, *Consular Image*, 74 f.

146. Dazu DOC II 1, 216.

641–654 wird durch die einzelne Kaiserbüste auf dem Zepter nahegelegt. Dem Würdenträger kommt der Status eines *κτίστης* zu, weil er sich maßgeblich an den Kosten der Instandsetzung der Kirche beteiligte. Die gemeinsame bildliche Darstellung von Bischof, Diakon und zivilem Würdenträger im Kontext eines Stifterbildes entspricht dem Formular frühbyzantinischer Stifterinschriften im Heiligen Land, wo neben dem zuständigen Bischof und dem Verantwortlichen für die Bauaufsicht (in diesem Fall der Diakon) häufig auch der oder die Stifter genannt werden¹⁴⁷.

Tracht und Insignien des Würdenträgers orientieren sich im Wesentlichen an den Darstellungen der *virī consulares* des 5. und 6. Jhs. Aufgrund einiger Abweichungen zum Togakostüm des 5. und 6. Jhs. handelt es sich anscheinend um eine Weiterentwicklung des 7. Jhs. Das Togakostüm weist den Würdenträger als Angehörigen des Senats aus. Die Farbigkeit seiner Kleidung und die *mappa* sowie das Büstenzepter sind im Kontext des 7. Jhs. am ehesten als Rangzeichen der höchsten senatorischen Würde eines Ehrenkonsuls (*ἀπὸ ὑπάτων* oder *ὑπατος*) aufzufassen. Es ist möglich, dass der Mann außerdem auch das Amt des Prätorianerpräfekten des Illyricum bzw. des Präfekten von Thessaloniki bekleidete. Die Nennung des Leo in der Mosaikinschrift im inneren nördlichen Seitenschiff ist einer gängigen epigraphischen Formel geschuldet und hat genehmigenden und indirekt datierenden Charakter für die Renovierungsarbeiten. Es wird sich bei diesem Leo nicht wie häufig angenommen um einen Kaiser oder gar einen Papst handeln, sondern um einen zeitgenössischen Amtsträger, der der Überschrift im Codex Parisinus 1517 aus dem 12. Jh. zufolge Präfekt gewesen ist. Eine

147. BAUMANN, *Stifter*, 277–279. 289–312. Außerdem ist anzunehmen, dass die beiden Kinder im zivilen Dienstkostüm zuseiten des heiligen Georgios im Mosaik am nördlichen Bempfeiler (Abb. 15–16) die Kinder eines der *κτίσται* sind (m. E. am ehesten des Würdenträgers). Zur möglichen Vaterschaft eines der Stifter HENNESSY, *Images*, 89–91, Taf. 6; Ders., *Iconic Images of Children in the Church of St Demetrios, Thessaloniki*, in: *Icon and Word. The Power of Images in Byzantium. Studies Presented to Robin Cormack*, Hrsg. A. EASTMOND – L. JAMES, Aldershot 2003, 164 f. Abb. 11.6. Zu Beispielen von Stifterbildern mit Kindern siehe HENNESSY, *Images*, 104–109. In Stifterinschriften werden gelegentlich Familienangehörige bzw. Kinder der Stifter mit genannt. CAILLET, *Évergétisme*, 447 f. Die These von VELÉNIS, *Ταυτίσεις*, 308, es handle sich bei den Kindern um die beiden ältesten Söhne des Kaisers Herkleios halte ich aufgrund der oben dargelegten Anhaltspunkte für die Datierung und fehlender kaiserlicher Insignien für abwegig.

Identität dieses Leo mit dem auf dem Mosaik dargestellten Würdenträger ist grundsätzlich möglich, muss aber hypothetisch bleiben.

Nachtrag: Das Buch von A. Mentzos, *Τα ψηφιδωτά της ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα μ.Χ.* (Thessaloniki 2010) konnte nicht berücksichtigt werden, da es zeitgleich zum Einreichen der Druckfassung des Beitrags zur Veröffentlichung in *Byzantina Symmeikta* im Dezember 2010 gedruckt wurde und im März 2011 im Handel noch nicht erhältlich war.

Abb. 1: Stiftermosaik an der Nordseite des südlichen Bemapfeilers
[E. Kourkoutidou-Nikolaïdou - A. Tourta, Spaziergänge durch das Byzantinische
Thessaloniki (Athen: Editionen KAPON 1997) Abb. 191].

Abb. 2: Mosaik an der Ostseite des südlichen Bemapfeilers
[E. Kourkoutidou-Nikolaïdou – A. Tourta, Spaziergänge durch das Byzantinische
Thessaloniki (Athen: Editionen KAPON 1997) Abb. 194].

Abb. 3: Details des Mosaiks an der Westseite des südlichen Bempfeilers [Foto B. Fourlas].

Abb. 4: Medaillonbilder und Inschrift im nördlichen inneren Seitenschiff
 [Ch. Diehl – M. Le Tourneau, Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique,
 Monuments et mémoires. Fondation E. Piot (1910) Taf. 20, 1
 (© Academié des Inscriptions et Belles-Lettres)].

Abb. 5: Florenz, Bargallo. Elfenbeintafel des Konsuls Basilius [R. Delbrück, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin 1929, Taf. 6].

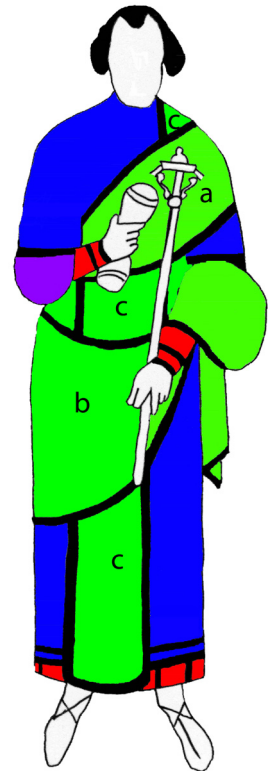

Abb. 6: Umzeichnung der einzelnen Gewänder des zivilen Würdenträgers in Abb. 1 [Zeichnung B. Fourlas].

Abb. 7: Selçuk, Museum. Statuentorso eines Togatus [J. Kollwitz, Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit, Berlin 1941, Taf. 24, 1].

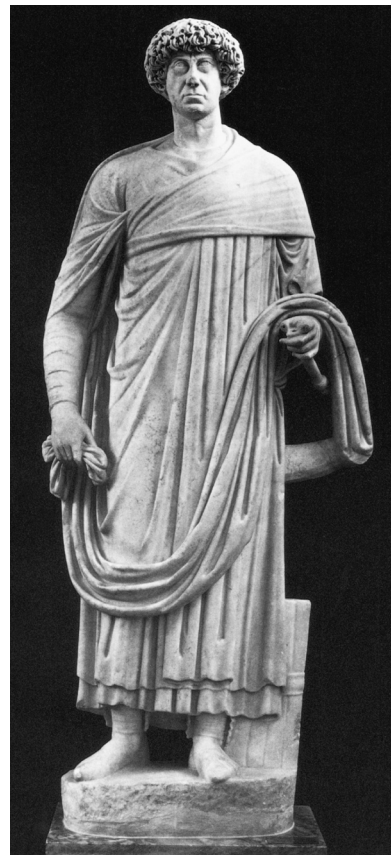

Abb. 8: Geyre, Museum. Statue des Flavius Palmatus [R. R. R. Smith, Late Antique Portraits in a Public Context, JRS 89 (1999) Taf. 3 (© NYU Excavations at Aphrodisias)].

Abb. 9: Rom, S. Agnese. Detail der
Titelheiligen im Apsismosaik (625-638)
[Foto N. C. Pomp].

Abb. 10: Argos, Archäologisches Museum.
Bodenmosaik mit Monatsbild des Januar aus einer
Villa in Argos (erste H. 6. Jh.)
[Foto B. Fourlas].

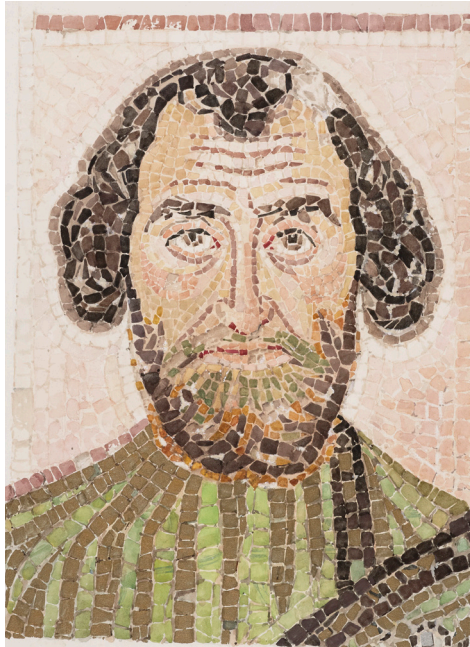

Abb. 11: Aquarellzeichnung des Kopfes des zivilen Würdenträgers in Abb. 1 von W. S. George [Archive of the British School at Athens, Byzantine Research Fund (© British School at Athens)].

Abb. 12: Rom, Lateranskirche. Detail der Mosaiken der Venantiuskapelle (642-649). Kopf des Heiligen Antiochianus [Foto Th. Kaffenberger].

Abb. 13: Erlangen, Universitätsbibliothek. Solidus des Herakleios und Konstantins III. (613-616) [M. Boss - L. Hofmann, *Die Münzen des Byzantinischen Reiches in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg*, Erlangen 2007, 85].

Abb. 14: Erlangen, Universitätsbibliothek. Solidus Konstans II. (649/50) [Ebd., 94].

Abb. 15: Detail des Mosaiks an der Westseite des nördlichen Bemapeilers [Foto B. Fourlas].

Abb. 16: Detail des Mosaiks an der Westseite des nördlichen Bemapeilers [Foto B. Fourlas].

Abb. 17: Ravenna, S. Vitale. Detail des Kaisermosaiks [Foto K. T. Weber].

ΚΤΙΣΤΑΣ ΘΕΩΡΕΙΣ. WHO IS THE CIVIL DIGNITARY ON THE MOSAIC OF THE
DONORS IN THE CHURCH OF ST DEMETRIOS IN THESSALONIKI?

This paper focuses on the analysis of the insignia, the portrait and the so-called square nimbus in order to clarify the identity of the anonymous civil dignitary depicted in the famous 7th century mosaic of the donors in the church of St Demetrios in Thessaloniki. It is argued that he is not (as often supposed) the founder of the church, the praetorian prefect of Illyricum Leontios, but rather a contemporary donor of the mid-7th century who contributed to the rebuilding of the church after a fire damaged the building about 620/30. His garment and his insignia do not fit to those of a praetorian prefect but most likely represent the highest senatorial dignity in the 7th century, namely that of an honorary consul (ἀπὸ ὑπάτων or ὕπατος). This does not exclude the possibility that he did hold the office of the prefect of eastern Illyricum (respectively of Thessaloniki) as well. The mentioning of the name Leo in the mosaic inscription pertaining to the rebuilding after the fire follows a common epigraphic habit in building inscriptions that refers to the authority responsible to approve the execution of the project. This Leo is often assumed to be the same person as the civil dignitary. Although this conclusion is generally possible it has to remain hypothetical.

JOHANNES PREISER-KAPPELLER – EKATERINI MITSIOU

HIERARCHIES AND FRACTALS: ECCLESIASTICAL REVENUES AS INDICATOR
FOR THE DISTRIBUTION OF RELATIVE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC
POTENTIAL WITHIN THE CITIES AND REGIONS OF THE LATE BYZANTINE
EMPIRE IN THE EARLY 14TH CENTURY¹

Introduction

Prior research regards the time from the 11th century onwards as a period of general decline for the Byzantine Empire, culminating in the conquests of Constantinople in 1204 and 1453. However, studies in recent decades have made clear that the demographic and economic growth which began in the 9th century (after a period of economic, demographic and urban contraction from the 6th century onwards²), continued until the second half of the 13th century, especially in the regions of South-eastern Europe and Western Asia Minor³. In comparison to its provinces, the economic supremacy and the power of the imperial centre of Constantinople decreased⁴. At the same time, the enlarged economic potential of the periphery made it possible for the Byzantine elite to establish new power bases after the fall of Constantinople to crusaders in 1204 (Nicaea in Western Asia Minor, Epiros in Western Greece, Trabzon in North-eastern Asia Minor). From there the re-conquest

1. This study was undertaken as part of the Project “Patriarch Antonios IV. von Konstantinopel, 2. Amtsperiode” which is financed by the Austrian Science Fund (FWF; project P22269); project director is Prof. Otto Kresten (Vienna).

2. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 38-49.

3. HARVEY, *Economic expansion*. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 90-170.

4. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 130-132.

of the capital succeeded in 1261. But despite the expulsion of “Latin” rule from Constantinople, the establishment of “Frankish” feudal states and colonies, such as the Italian city states of Venice and Genoa in the “Romania”, became a permanent fact. (Other colonies included those in Crete and other islands of the Aegean, and ports at the coasts of Greece, Asia Minor and the Black Sea). The latter phenomenon implied for Byzantium that the Empire was relocated from the centre of its own economic sphere to the periphery of a late medieval “World-system” dominated by the northern Italian trade centres. However, the presence of Venetian, Genoese and other Western merchants, not only in their overseas territories but also in all important seaports and cities which remained within the Byzantine sphere of power (partly since the late 11th century), brought further economic incentives for these regions. In the process, the distribution of economic potential within these provinces once more changed according to the interests of the Western merchants⁵. The relevance of formerly medium or minor urban settlements in the European provinces increased similarly for the Byzantine Empire, as it lost most of its territories in Western Asia Minor to various Turkish Emirates, among them the Ottomans, during the late 13th and early 14th centuries. Byzantium became a regional power in South-eastern Europe, with its most important provinces in Thrace, Macedonia and parts of the Peloponnese (all-together still more than 100,000 km², but certainly on a smaller scale than in previous centuries⁶). These areas were also affected by invasions, such as the raids of the Catalan Company, which devastated the Thracian and Macedonian regions in the years 1305 to 1309, and menaced by neighbouring Bulgaria and Serbia; they hence became the theatre of the Byzantine civil wars of the 1320s. At the same time, a certain demographic and economic contraction had already taken place. This, we can presume, was not only because of these external factors, but also partly due to the limits of the use of marginal land⁷. However, in the decades before a second

5. KAZHDAN, *The Italian*, 5-6, 20-21. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 138-146, 168, 201.

6. Cf. also LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 167-168, on the “small-scale” economy of Late Byzantium.

7. LAIOU-THOMADAKIS, *Peasant Society*, 226, 254, 261. LAIOU, *The Agrarian*, 314-317. LEFORT, *Société rurale*, 167-200 (on the example of the village of Radolibos), and 229-247 (on the demographic developments in eastern Macedonia). LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 169-170, 181-182. PAMUK, *Black Death*, 293.

wave of civil wars (which began in 1341), the Black Death⁸ and the permanent establishment of Ottoman Power in Europe (1352) destroyed all hope, a consolidation of Byzantine power in the southern Balkans still seemed possible. Focusing on this period in the early 14th century, our paper aims at illuminating the character of urban hierarchies and the relative regional distribution of demographic and economic potential in the territories then still under Byzantium's control. For this purpose, we will make use of original Byzantine sources on ecclesiastical administration and revenues, demonstrate their significance for our research question and, finally, analyse them with the help of two classical models of economic geography.

1. Ecclesiastical wealth in Byzantium

As it was in medieval Western Europe, the share of the church in the "national" wealth of Byzantium was significant. Its possessions included real estate in the countryside as well as in urban communities, ranging from single households and buildings to whole villages, whose *paroikoi* (dependent peasants) would pay their rent and tax to their ecclesiastical overlord⁹. Our documentation is especially rich for the great monasteries such as those on Mount Athos. The Megiste Laura, for instance, in 1321, was the owner of 185,000 *modioi*¹⁰ (c. 18,500 hectares) in Macedonia and on the island of Lemnos¹¹. While most bishoprics could not compete with this amount of property¹², very rich metropolitan sees did exist: according

8. KAZHDAN, *The Italian*, 21-22. Cf. also PAMUK, *Black Death*, for some of the long-term consequences of the 14th century plague epidemic, also for the regions of the Byzantine and Ottoman Empires.

9. HERMAN, *Abgabenwesen*, 435. On the status of the *paroikoi*, which became very common since the 10th century, cf. *ODB*, v. 3, entry *Paroikos*, 1589-1590 (M. C. BARTUSIS).

10. The terminus *modios* denotes several square measures (ranging from 888,73 to 1279,78 sq. m.) as well as measures of capacity (ranging from 11,389 to 17,084 liters, the latter figure for the most important *thalassios modios*) in Byzantium, cf. SCHILBACH, *Metrologie*, 59-67, 95-109. *ODB*, v. 3, entry *Modios*, 1388 (E. SCHILBACH – A. KAZHDAN), 1388. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 817.

11. LAIOU, *The Agrarian*, 350. SMYRLIS, *La fortune*, 55. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 173-174.

12. Since the Council of Chalcedon 451, every bishop had to entrust an *oikonomos* with the administration of the property of his bishopric. These *oikonomoi* can also be found in the Palaiologan period in metropolitan as well as in suffragan bishoprics, cf. DARROUZÈS,

to a charter from the year 1301, the possessions of the metropolitan of Monembasia in the Peloponnese included eight villages, two monasteries inclusive of property, houses in the city of Monembasia itself as well as manors, watermills and vineyards in 14 other villages in the surrounding area. The church of Monembasia also had the right to buy the harvest of kermes (*prinokokkion*), which were used as dyestuff, from various villages¹³. The metropolis of Ioannina in north-western Greece (Epiros) owned 9 and a half villages, farms, watermills and fishponds in more than 10 localities. It had the right to exact toll dues from several groups of *Vlachoi* (pastoral people, who spoke a Romanic language¹⁴), as well as Jews and, as we know from an imperial privilege dated June 1321¹⁵, it was entitled to hold a market. More modest were the possessions of suffragan bishoprics such as Stagoi in Thessaly (Metropolis of Larissa), which were enumerated in a chrysobull of Emperor Andronicus III of March 1336. They included the bigger part of the land and the revenues of the village of Kulbentzion (a part of the landed property there was estimated to be 1,000 *modioi*) as well as significant property in the village Palaiokastron, including gardens and watermills, as well as three monasteries¹⁶.

Besides the income from immovable property, the bishop had the right to collect various levies from the laity, clerics and monks, which had been made mandatory in the 10th and 11th centuries. Such duties (*kanonika*) included tolls in cash as well as in kind, depending on the population of a village. Charges were also levied for obtaining the necessary marriage license and obligatory gifts on special holidays¹⁷. In addition to the *kanonikon* that

Ἐμφύλια, 101-103, 303-309. KRAUS, *Kleriker*, 203-260. PREISER-KAPELLER, *Episkopat*, XXXVII-XXXVIII. See also LEFORT, *Société rurale*, 315-342, and SMYRLIS, *La fortune*, 209-238, for information on the accounting in ecclesiastical institutions.

13. MM, v. 5, 161-165. DÖLGER, *Regesten*, no 2236. LAIOU, *The Agrarian*, 323.

14. Cf. also LAIOU, *The Agrarian*, 325-326, on animal husbandry in Epiros.

15. MM, v. 5, 84-87. DÖLGER, *Regesten*, no 2460; at the same time also the city of Ioannina itself received extensive privileges, cf. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 197.

16. MM, v. 5, 270-273. DÖLGER, *Regesten*, no 2825.

17. HERMAN, *Abgabenwesen*, 436-444, 460-462, 465-468, also on the sources for these tolls. According to a law of Emperor Alexios I Komnenos (September 1100, cf. RALLES – POTLES, v. 5, 280-281. DÖLGER, *Regesten*, no 1214b) from a village with 30 households for instance, the bishop should receive one hyperpyron, two silver coins, one ram, six *modioi* of barley, six *metra* of vine, six *modioi* of wheat flour and 30 chickens as *kanonikon* per annum.

was collected by the bishop from the priests of his diocese, members of the clergy had to pay certain dues on the occasion of their consecration by the bishop, despite several prohibitions on this matter¹⁸. A final, non-negotiable source of revenue was the annual *kanonikon* or *kaniskion* (in cash and in kind) from the monasteries which were under the jurisdiction of the bishop. Numerous conflicts over these rights, especially between local bishops and those monasteries which tried to evade the bishop's authority by subordinating themselves directly to the (more remote) Patriarch in Constantinople¹⁹, clearly demonstrate the relevance of these dues.

It is evident that, by means of these properties and tolls, the Byzantine ecclesiastical administration theoretically took a share of the economic output of almost the entire population of a bishopric, not only of those *paroikoi* living in the villages of the bishop. Thus, the size and amount of ecclesiastical property and income should allow for some conclusions on the economic potential of a certain region. This observation has already been made in many studies for the medieval West²⁰.

2. The dimension of ecclesiastical wealth and the contribution list of 1324

In contrast to Western Europe, we very seldom obtain concrete figures on the amount of ecclesiastical revenue from the byzantine sources. One has also to keep in mind that monasteries and bishoprics received revenues

The same law prescribes, that for marriages, the bridegroom was required to give one hyperpyron to the bishop, the bride a piece of drapery of 12 cubits length.

18. HERMAN, *Abgabenwesen*, 445-460. According to the law of Emperor Alexios I mentioned in note 17, an *anagnostes* (lector) was required to pay one hyperpyron for his ordination, a deacon or a priest three hyperpyra. This provision we also find in a regulation of Patriarch Nikolaos III Grammatikos (1086 or 1101. Cf. RALLES – POTLES, v. 5, 60. GRUMEL, *Regestes*, no 970), in which it is also prescribed that every priest should pay one hyperpyron per year to his bishop.

19. HERMAN, *Abgabenwesen*, 447-457. We do not possess a general regulation for the amount of the *kanonikon* of a monastery. In the *typos* of Emperor Michael VIII Palaiologos for the Monastery of Hagios Michael on Mount Auxentios (1261/1281) for instance, the annual *kaniskion* to the metropolitan of Chalkedon accounts for a value of three hyperpyra, in addition to three pounds of wax (cf. *Typika*, v. 3, 1218 [no 37]. DÖLGER, *Regesten*, no 2065).

20. See for instance, CAMPBELL, *Benchmarking*. See also EPSTEIN, *An Economic*, 37-38.

in cash as well as in kind²¹, as is illustrated in some regulations from the imperial charter for the church of Ioannina. As mentioned above, the Metropolis had the right to hold a market; half of the revenues from this market belonged to the metropolitan, while the other half to the clergy of the metropolis. The clergy also received annually 300 *modioi* (ca. 5,125 liters) of grain (*sitokrithon*), one barrel of wine and 50 hyperpyra²² from the revenues of the church²³.

From the late 13th and early 14th century, we have information on the annual revenues (*posotes*) of entire villages in various regions. However, these figures vary between 77.5 hyperpyra, 104 hyperpyra, 109 hyperpyra and 202 hyperpyra, 215 hyperpyra or 240 hyperpyra²⁴. A normal soldier at this time would receive a *pronoia* (a grant of a certain amount of tax revenues for his military service) with a *posotes* of 24 or 36 hyperpyra, a cavalryman of the great *allagion* of Thessalonike of 70-80 hyperpyra²⁵. Statistical evaluations of Byzantine charters, especially from the area of Macedonia, permit us to draw the conclusion that in the early 14th century the tax a *paroikos* paid to the landlord was usually estimated at one hyperpyron per 50 *modioi* of average quality cropland. This would be an average size for one household and theoretically represents 1/24 of the value of the land and c. 20 % of the total revenue²⁶. For the landlord, of course, there existed the possibility of

21. Cf. SMYRLIS, *La fortune*, 219-227, on «la commercialisation du surplus».

22. The Late Byzantine standard gold coin (hyperpyron, 4,55g) equalled at this time still the Italian ducat and florin. After 1350, one gold ducat equalled two hyperpyra, cf. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 816-817.

23. MM, v. 5, 84-87. DÖLGER, *Regesten*, no 2460. An insight into the praxis of the provision of clergymen from the property of a metropolitan see provides the accounting records of a functionary of the church of Thessalonike from the period of metropolitan Symeon (1416-1429). He received various sums every month (two, three, five or six hyperpyra) from the income and rents of various realties of the metropolis, cf. KUGEAS, *Notizbuch*, 143-163, esp. 156-159 for an analysis.

24. DÖLGER, *Regesten*, nos 2023 (December 1279), 2392 (September 1317), 2357 (1315), 2357 (1315), 2208 (June 1298). Cf. also LAIOU-THOMADAKIS, *Peasant Society*, 65. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 821.

25. DÖLGER, *Regesten*, nos 1994 (1272), 2394 (1317). BARTUSIS, *Army*, 157-190. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 862. OIKONOMIDES, *The Role*, 1045. Cf. also *ODB*, v. 3, entry *Pronoia*, 1734 (M. C. BARTUSIS).

26. LAIOU-THOMADAKIS, *Peasant Society*, 159, 176-180, 256-257, 265. LEFORT, *Société rurale*, 25-62. LAIOU, *The Agrarian*, 329-333, 341-345. OIKONOMIDES, *The Role*, 1004, 1033-1034. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 107, 178.

a higher yield through other arrangements like sharecropping and other forms of cultivation²⁷, which involved the division of output between him and the *paroikoi*. A vineyard of 15-20 *modioi* could therefore bring in as much as 200 *modioi* of wheat-growing land; its tax was calculated with one hyperpyron per 4-6 *modioi*. As Mark C. Bartusis has stated, “the true economic value of a *pronoia* grant exceeded its official *posotes* by a factor of at least two or three”²⁸.

These figures may give us an impression of the possible size of income from landed property, but even from our most detailed documents on the wealth of a bishopric (already mentioned above) we learn almost nothing about the *posotes*, the population or the amount of land of the villages which belonged to the church. Did the eight villages of the metropolitan of Monembasia bring in 400, 800 or 1,600 hyperpyra? The bishop of Stagoi's 1,000 *modioi* in the village of Kulbentzion could have yielded 20 hyperpyra per annum, twice that sum or even far less (if the land was of poor quality or not wholly cultivated).

For the early 14th century at least, we have some figures on the amount of income a bishop could obtain from a suffragan bishopric. In 1305, metropolitan Nikephoros Moschopoulos of Crete (where he could not reside because of the Venetian occupation of the island) was assigned an annuity of 200 hyperpyra out of the revenue of an unnamed vacant suffragan bishopric of the metropolis of Monembasia. The annuity served as compensation for the loss of payments Nikephoros had once received from the revenues of the vacant metropolis of Methymna (on the island of Lesbos). These revenues had been re-allocated to the Metropolitan of Sardeis. Presumably these revenues could not have exceeded those from Nikephoros' new source of income, otherwise he would not have accepted this arrangement²⁹. The deposed metropolitan of Philippoi (in Macedonia) in 1339 was granted a payment of 100 hyperpyra per year from the revenues of the vacant bishoprics of Ioannitza and of Hyperpyrakion, both suffragans of the metropolis of Philippupolis (modern-day Plovdiv in Bulgaria), by the

27. LAIOU, *The Agrarian*, 349-350. OIKONOMIDES, *The Role*, 1003, 1046.

28. BARTUSIS, *Army*, 172-173. MORRISSON - CHEYNET, *Prices*, 836, 839. OIKONOMIDES, *The Role*, 1034.

29. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Μοσχόπουλος*, 215-223, esp. 217-219. LAURENT, *Regestes*, nos 1625, 1627.

synod in Constantinople³⁰. These sums assumedly represent that share of the bishoprics revenues of which a holder of the see could dispose after all necessary expenses for the clergy, the buildings, the liturgy, et cetera had been covered. They also give an impression of the amount considered sufficient for the sustainment of a metropolitan: 200 hyperpyra, for instance, approximately three times the *pronoia* of a heavy cavalryman of the Byzantine Army (see above).

For the Western church in the 14th century, a very important source for assessing the economic potential of dioceses and monasteries are the records (*libri obligationum*) on the various dues which all bishops and abbots had to pay once on the occasion of their recognition by the papacy in Rome, or Avignon³¹. The dues to be paid in each location, *servitium commune* and *servitia minuta* respectively, amounted to one third of the annual revenues if these were above 100 florins.

In the Byzantine church, bishops usually did not have to pay such dues to their metropolitans (or the metropolitans and archbishops to the Patriarchate)³². However, this changed in the early 14th century when the Patriarchate attempted to compensate for losses in revenues caused by the Turkish expansion in Asia Minor and by the devastations in the European provinces at the hands of the Catalans. Patriarch Niphon, the former metropolitan of Kyzikos, was the first who did this by directing revenues from metropolitans and archbishoprics to the Patriarchate. In 1310, Niphon had the synod granting him the revenues of his former eparchy of Kyzikos (which was actually one of the richest, as we will see), the archbishopric of Proikonnesos and the metropolis of Traianupolis with its suffragan bishopric Makre and the nearby monastery of Bera. In addition to these he was later granted revenues from the vacant metropolitan sees and archbishoprics of Thessalonike (the second largest city in the Empire), Berroia (in Macedonia), Maroneia, Philippupolis, Rhusion, Selymbria, Derkos (all five in Thrace) and the island of Lemnos. Our source does not give a sum for the revenues from this considerable number of churches, but Niphon obviously

30. *Register* II, no 121. DARROUZÈS, *Regestes*, no 2190.

31. HOBERG, *Taxae*, esp. x-xv. RENOARD, *Les relations*, 20-31. GUILLEMAIN, *Der Aufbau*, 53-62.

32. HERMAN, *Abgabenwesen*, 438.

exaggerated his zeal to balance the Patriarchate's budget. Opposition in the synod grew, and in 1314 he was deposed³³. But in July 1315, the synod once more had to assign two thirds of the revenues from the still vacant metropolis of Kyzikos to the new, more modest Patriarch John XIII Glykys for his lifetime. In addition, the Patriarch received the income of the vacant archbishopric of Proikonnesos, of the metropolis Philippupolis and of the metropolis Traianupolis and its bishoprics. Again, the document does not provide any information on the amount of these payments³⁴. However, to permanently deprive certain bishoprics of a genuine bishop for the benefit of the Patriarch's treasury was problematic from the point of view of canon law. Thus in September 1324, after John Glykys' death in 1319 and following the short term of office of Gerasimos I (1320-1321) and a two year vacancy on account of the first war between Emperor Andronicus II and his grandson Andronicus III, the synod decided on a more durable solution for the benefit of the new Patriarch Isaiah and his future successors. Because of the state of emergency in the Patriarchate, the members of the synod decreed that "those metropoles and archbishoprics, which are prosperous (*euporousai*) and capable" should each henceforth pay a fixed sum every year to the Patriarchate until its own revenues would become sufficient again³⁵. The document, which was copied into the Register of the Patriarchate of Constantinople, includes a list of the annual contributions of 33 metropoles and archbishoprics which were considered "capable" of supporting the Great Church; the total amount is 3208 hyperpyra (see table 1)³⁶:

33. Choumnos, *Ἐλεγχος*, 278-282. DARROUZÈS, *Regestes*, nos 2010, 2011. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, LXIX-LXX.

34. *Register* I, no 4, l. 24-38. DARROUZÈS, *Regestes*, no 2032.

35. *Register* I, no 88, ll. 24-40. DARROUZÈS, *Regestes*, no 2119.

36. *Register* I, no 88, ll. 39-73. In the Greek text, the churches are of course listed according to their hierarchical rank, whereas here they are listed according to the amount of their payment.

Table 1: Contributing bishoprics from the list of September 1324, ranked according to their payment

Metropolis (M) or archbishopric (A)	Annual contribution to the Patriarchate in hyperpyra
Monembasia (Peloponnese) M	800
Herakleia and its suffragan bishoprics (Thrace) M	200
Kyzikos (Hellespont) M	200
Thessalonike (Macedonia) M	200
Serrhai (Macedonia) M	150
Philippupolis (Thrace) M	150
Adrianopel (Thrace) M	100
Ainos (Thrace) M	100
Berroia (Macedonia) M	100
Bizye (Thrace) A	100
Didymoteichon (Thrace) M	100
Mitylene (Lesbos) M	100
Philippi (Macedonia) M	100
Proikonnesos (Sea of Marmara) A	72
Traianupolis and its suffragan bishoprics (Thrace) M	70
Lacedaimon (Peloponnese) M	60
Brysis (Thrace) M	50
Ganos (Thrace) A	50
Lemnos (Northern Aegean) A	50
Medeia (Thrace) A	50
Methymna (Lesbos) M	50
Palaiai Patrai (Peloponnese) M	40
Madyta (Thrace) M	36
Maroneia (Thrace) A	36
Melenikon ((Macedonia) M	36
Rhosion (Thrace) M	36
Xantheia (Thrace) A	36
Arkadiupolis (Thrace) (A in list, actually M)	24
Derkos (Thrace) A	24
Drama (Macedonia) A	24
Garella (Thrace) A	24
Lopadion (Hellespont) A	24
Kypsela (Thrace) A	16

This time, the members of the synod entitled the Patriarch to lay claim on a share of the revenues of churches which were not vacant; these churches also had to supply their own bishop with sufficient income³⁷. Unfortunately, the signatures of those present in the synod were not copied into the Register. However, we do have an attendance list for a synodal session from September 19th 1324³⁸. Among the names included in this list, we are likely to see those of the participants in the session who decided on the contributions to the Patriarchate: the metropolitans Athanasios of Kyzikos, Gregorios of Sardeis, Maximos of Nikomedeia, Theodulos of Chalkedon (*proedros* - administrator - of Maroneia), Ignatios of Adrianupolis, Theodosios of Melitene, Ioannikios of Pontoherakleia, Nikolaos of Prusa, Konstantinos of Pegai and Parion (*proedros* of Ganos), Gregorios of Antiocheia in Pisidia, Gregorios of Dyrhachion (*proedros* of Selymbria), Malachias of Methymna and Archbishop Lukas of Derkos. To these we can add Dionysios of Mitylene, whose case was discussed in this session on September 19th. Thence, at least seven of those bishops affected by the new financial arrangements participated in its formation. Two of them, Theodulos of Chalkedon and Konstantinos of Pegai and Parion, whose churches had been damaged by the Turks, had already themselves received the right to administrate a church in the European parts of the Empire and to live from its revenues. As a result of the new financial arrangements they were required to share these revenues with the Patriarchate.

3. The bishoprics in the contribution list of 1324 and their economic relevance

The information we find in the Register of the Patriarchate leads us to enquire as to what further significance the numbers from the 1324 list might have for our research. First we must ask what quota of the total revenues of a bishopric these figures represent. Unfortunately, the document does not give any information concerning this matter. Similarly, we do not possess any figures for the total income of one of the churches on the list from this time. Thus, we have to look for other sources which can set these figures in a wider context.

37. Some of the bishoprics from the list may have been vacant at this time, but most of them were not, cf. the relevant entries in PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*.

38. *Register* I, no 79, ll. 4-14. DARROUZES, *Regestes*, no 2117.

As mentioned above, the *servitia* of the Latin Church amounted to one third of the annual revenues of a bishopric. In the *libri obligationum* of the 14th century, we also find figures for Latin bishoprics, which had replaced Byzantine eparchies in Greece after 1204, as follows: the bishopric of Argos (Peloponnese) in 1311, 1325 and 1334 had to pay 100 florins to the Holy See (thus, its annual revenue was estimated at c. 300 florins); the bishop of the island of Kephallenia paid 100 florins in 1354; the archbishops of Kerkyra 300 florins in 1330, 1349 and 1350; the archbishops of Corinth the sum of 800 florins in 1307 and 1311; the archbishops of Crete 500 florins in 1334 and 1342; the archbishops of Dyrrachion 50 florins in 1344; the bishops of Methone (Peloponnese) 600 florins in 1311, 1322 and 1333; the archbishops of Nicosia on Cyprus, the richest Latin bishopric in the Eastern Mediterranean, 5,000 florins in 1312, 1333 and 1342; the archbishops of Patras (Palaiai Patrai on the Peloponnese) 1,000 florins in 1307, 1317 and 1337 (whereas his Byzantine counterpart, who resided in the small part of the diocese which had been re-occupied by the Byzantines, in 1324 could provide only 40 hyperpyra for the Patriarchate); and the archbishops of Thebes 500 florins in 1326, 1342 and 1351³⁹. These figures are comparable, in order of magnitude, to those at the top of the Byzantine list of 1324; but while the *servitium commune* was demanded on the occasion of the ordination of a new bishop every few years, the contribution to the Patriarchate was to be paid on an annual basis. Thus, one third of the annual revenues may be too high a basis of calculation for our figures. In order to decide if these figures give a trustworthy impression of the distribution of ecclesiastical income within the bishoprics, we have to look for further information on the economic potential of the churches on the list, region by region.

Peloponnese

It is surprising that instead of the second largest city of the Empire, Thessalonike, we find Monembasia in the Peloponnese at the top of the list of contributors to the Patriarchate. Also astonishing, but to a lesser degree, is the amount of Monembasia's payment obligation. As we have seen, the metropolitan was a rich landowner. Since the recapture of the city from the Latins in 1262, the see had become the most important ecclesiastical centre of the Byzantine dominion in the Peloponnese. The territory of the

39. HOBERG, *Taxae*, 13, 34, 42, 44, 48, 82, 86, 94, 374.

neighbouring older metropolitan sees of Lacedaimon and Palaiai Patrai, on the other hand, remained to various degrees under Latin occupation, which is reflected in their comparatively smaller contributions to the Patriarchate (60 and 40 hyperpyra)⁴⁰. At the same time, Monembasia became one of the most important trading centres of the Empire: its merchants were active in the entire Aegean and beyond despite the overwhelming commercial power of the Venetians⁴¹. In 1319, for instance, the value of the material damage to one ship from a Monembasia and its cargo was estimated at 2,200 hyperpyra. For another ship the estimate was 800 hyperpyra. These figures illustrate the relative wealth of merchants from the city in the 13th and 14th centuries, whose metropolitan obviously had his share of the economic potential of his bishopric⁴². As we have seen, the revenues of the neighbouring Latin archbishoprics of Patras and Corinth were of the order of magnitude of 3,000 and 2,400 florins. The income of the bishop of the important Venetian port of Methone (nominally a suffragan of Monembasia) was estimated at 1,800 florins; and in 1305, an unnamed vacant suffragan bishopric of the metropolis of Monembasia provided an annuity of 200 hyperpyra for the metropolitan of Crete (see above). Consequently, 800 hyperpyra (or c. 24.9 percent of the total sum) could very well reflect the wealth of the metropolis of Monembasia and its city, which had not been damaged by the Catalans or the civil war of 1321/1322.

Macedonia

The same cannot be said with regard to Thessalonike in Macedonia (ecclesiastical eparchy of Macedonia I, ca. 35,000 km²)⁴³, whose hinterland suffered from the Catalan Company as well as from the internal troubles of the 1320s. Similarly, “Thessalonike’s role in long-distance traffic began to decline as early as the second half of the thirteenth century”, and it was “relegated to a secondary role within the framework of trans-Mediterranean

40. KISLINGER, *Regionalgeschichte*, 66-72. PREISER-KAPELLER, *Episkopat*, 286-297, with further literature.

41. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 209-210. Cf. also H. KALLIGAS, *Monemvasia: A Byzantine City State*, New York 2009.

42. DÖLGER, *Regesten*, no 2423. KALLIGAS, *Monemvasia*, 885-886. MATSCHKE, *Commerce*, 786-787.

43. KODER, *Urban Character*, 183.

traffic”⁴⁴. Accordingly, the wealth of the second city of the Empire and its metropolis may have decreased compared to earlier times, for which we possess some references to the prosperity of the church of Thessalonike. In the 11th century, Metropolitan Theophanes of Thessalonike, for instance, was allegedly able to accumulate the huge amount of 3,300 *litrai* (= 237,600 hyperpyra) in more than ten years of office (c. 1027–1038)⁴⁵. After their conquest of the city in 1185, the Normans demanded 4,000 Hyperpyra as ransom for the metropolitan of Thessalonike on the pretext that his metropolis had an income of 100 *kentenaria* (= 72,000 hyperpyra)⁴⁶. All these figures may have been exaggerated, but they indicate an order of magnitude of revenues comparable to that of the wealthiest dioceses in the West such as Rouen in France or Winchester in England (36,000 florins per year each)⁴⁷. The turbulence of the late 12th and of the 13th century definitely reduced this wealth. However, to assume that the income of Thessalonike’s metropolis had shrunk so dramatically that it resulted in a contribution of only one quarter of that of Monembasia (almost equal to that of significantly less populated neighbouring metropolitan sees such as Serrhai) seems implausible. The relatively modest contribution may in fact reflect the importance of the city and its bishops who, especially in the 14th century, on several occasions demonstrated their willingness to fight for a special position within the framework of the Byzantine Church, even by claiming quasi-patriarchal titles⁴⁸. Accordingly, the metropolitan of Thessalonike could have negotiated a kind of “UK rebate” on the contribution to the Patriarchate.

The ranking of Serrhai metropolis appears more to scale (150 hyperpyra). Since the end of the 10th century, Serrhai was one of the more important cities of the Empire and even served as the temporary seat of royal power after its conquest by the Serbians in 1345. Ottoman tax registers from the year 1478/1479 inform us that at this time Serrhai had around 5000 inhabitants and that the revenues of the metropolis amounted to 5,435 *aspra* (c. 120.7 florins). Serrhai’s population was probably somewhat

44. JACOBY, *Foreigners*, 98-105. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 206-207.

45. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 869 (with sources).

46. MORRISSON – CHEYNET, *Prices*, 846 (with sources).

47. HOBERG, *Taxae*, 103, 133.

48. Cf. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 440-442, with further literature.

higher in the earlier 14th century, but the indicated sum of money certainly represents only a fraction of the metropolis' wealth before the calamitous events of the 14th century and the Ottoman conquest. Comparison with the amount of contribution in 1324 also demonstrates this⁴⁹. The neighbouring city of Zichnai was still a suffragan of Serrhai in 1324. It later became a metropolis itself and in 1479 had c. 2,500 inhabitants, with a total tax yield of 69,966 aspra (1,554.8 florins). The church of Zichnai, on the other hand, had revenues of only 1870 aspra (41.55 florins)⁵⁰.

Berroia, in Southwestern Macedonia, had been promoted to metropolis c. 30 years before the list of 1324. In c. 1309 the Catalans advanced as far as Berroia, but could not conquer the city. As we have seen, Berroia was among the bishoprics whose revenues were claimed by Patriarch Niphon, and the sum of 100 hyperpyra indicates that Berroia was one of the better-off churches⁵¹.

Much older than Berroia was the metropolis of Philippoi in Eastern Macedonia, which also contributed 100 hyperpyra. Philippoi's revenues were still sufficient to contribute to the Patriarchate, but its loss in rank in the *Notitiae Episcopatum*, the Byzantine lists of the ranking of bishoprics in the 14th century, indicates that the church was in decline in this period. Its rank and function were taken over by its former suffragan Christupolis. Interestingly, despite its climb to the rank of archbishopric (c. 1260) and metropolis (c. 1310) Christupolis is not among the contributors in 1324⁵².

A relatively young metropolis (since c. 1274) was Melenikon (modern-day Melnik in south-western Bulgaria), whose contribution of 36 hyperpyra indicates a different scale of wealth than those of the Macedonian churches we have hitherto examined⁵³. The same holds true for Drama, archbishopric since c. 1315 (and metropolis after 1341) and also in the eparchy of Philippoi, with its payment of 24 hyperpyra. The Ottoman tax register from 1478/1479

49. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 401-402. NASTUREL – BELDICEANU, *Les églises*, 272, 283-284 (also on the exchange ratio of aspra and florin at this period). HARVEY, *Economic expansion*, 199. LAIOU – MORRISON, *Byzantine Economy*, 198-199.

50. NASTUREL – BELDICEANU, *Les églises*, 273, 284-285. HARVEY, *Economic Expansion*, 199. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 487.

51. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 59-60.

52. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 87-88, 356-357.

53. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 258. POPOVIĆ, *Zur Topographie*, 107-119; IDEM, *Melnik*.

informs us that, at this time, Drama had around 1300 inhabitants with a total tax yield of 41,462 aspra (c. 921.4 florins); the income of the church amounted to 1,500 aspra (= 33.33 florins)⁵⁴. As this Ottoman tax document reveals, in 1478/1479 Drama had a fourth of the population of Serrhai and its church had about a fourth of the revenues of the larger metropolis; the contributions in our list of 1324 suggests that the ratio between revenues was 6:25 (24 to 150 hyperpyra). Altogether these comparison figures suggest that the contributions in the list of 1324 reflect differences in the revenues of the bishoprics.

In total, the bishoprics of Macedonia, one of the core regions of the Empire at this time, contributed 610 hyperpyra to the Patriarchate. When compared with the payment from Monembasia, this figure seems humble, but it may also suggest a reduced contribution of the church of Thessalonike.

Thrace

The other core Byzantine region, Thrace⁵⁵, is represented with more than half of all contributors on the list of 1324 (18 metropolises and archbishoprics) with a total amount of 1202 hyperpyra. This reflects the high density of metropolitan and archiepiscopal sees in this region which would further increase in the course of the 14th century, as the empire more or less shrank up to Thrace. There existed four eparchies: Europe (with the metropolis of Herakleia, c. 16,000 km²); Rhodope (Traianupolis, c. 12,000 km²); Haimimontos (Adrianupolis, c. 20,000 km²); and Thrace (Philippupolis, c. 28,000 km²). These four eparchies originally covered an area of c. 76,000 km², but large parts in the north were at this time under Bulgarian rule⁵⁶.

In 1324, the church of Herakleia still administered around one half of the territory of the eparchy of Europe; among its suffragans was the important seaport of Rhaidestos (two decades later itself upgraded to metropolis). This is reflected in its contribution of 200 hyperpyra to the Patriarchate (this sum came from the metropolis as well as from [all] its suffragans, as the

54. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 98. NASTUREL – BELDICEANU, *Les églises*, 271, 282-283.

55. Cf. also LAIOU, *The Agrarian*, 326-328, on the importance of Thrace and Macedonia for the Empire.

56. SOUSTAL, *Thrakien*, 53. KÜLZER, *Ostthrakien*, 64.

document from the Register points out)⁵⁷. Herakleia proper may not have been able to contribute significantly more than neighbouring bishoprics without suffragans such as Bizye or Ainos (100 hyperpyra each), but this is guesswork. The same holds true for Traianupolis, whose payment of 70 hyperpyra is not spectacular, but was as well augmented by payments from its suffragans. In the document on the support for Patriarch John Glykys in 1315, we also see mention of the revenues of the metropolis Traianupolis and its bishoprics (see above). Even more specifically, the sources on Patriarch Niphon inform us that this financially efficient Patriarch claimed the revenues of the metropolis of Traianupolis as well as those of its suffragan bishopric Makre and the monastery of Bera near to the metropolitan see (see above, sect. III). Thus, we do not know if the contribution of Traianupolis was provided by all its suffragans (at this time five) or only by Makre, whose economic basis was at least sufficient enough to have it upgraded to metropolis after 1341⁵⁸.

The highest contribution within the eparchy of Rhodope comes from the metropolis of Ainos (100 hyperpyra), which the Catalans had laid siege to in 1307 without success. The wealth of Ainos, based partly on salt production and fishing, is well documented until Ottoman times. Since c. 1384 it even constituted an autonomous lordship under the Genoese family of Gattilusi; it was “surely representative of the medium-sized port city”, as Klaus-Peter Matschke has stated⁵⁹. The payments from the archbishoprics of Maroneia and Xantheia are significantly smaller at 36 hyperpyra each. The port of Maroneia had been plundered by the Catalans in 1307, and other sources from the 14th century indicate that the revenues of its church were not very high. However, in 1310/1313 revenues from Maroneia were granted to Patriarch Niphon⁶⁰. A similar picture is received for Xantheia (modern-day Xanthe in Greece), which had been promoted to the rank of archbishopric before 1310. The Catalans devastated the hinterland of the city in 1307. Information on the number of the clergy indicates a moderate level

57. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 140-141. Cf. also MATSCHKE, *Commerce*, 468, and LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 135, on the importance of Rhaidestos.

58. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 252, 461-464.

59. SOUSTAL, *Thrakien*, 170-171. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 12-13. MATSCHKE, *Commerce*, 468.

60. SOUSTAL, *Thrakien*, 350-351. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 253.

of ecclesiastical revenues⁶¹. In 1305, the Catalans ravaged around the city of Kypsela. The lowest recorded contribution was provided by this ancient archbishopric. That its revenues were small even before this time is also evidenced by the fact that in 1285 Kypsela was temporarily united with the neighbouring metropolis of Rhusion (contribution of 36 hyperpyra) in order to provide sufficient income for one hierarch; and in 1330 the metropolitan of Melitene (modern-day Eski Malatya in South-eastern Turkey, where he had found no sufficient life-basis any more) received the administration of Kypsela only in addition to that of Ainos⁶².

We have also found considerable differences between the contributions from the rest of the bishoprics in the eparchy of Europe. 100 hyperpyra were provided by Bizye, the highest-ranking archbishopric of the Patriarchate and an important military, as well as administrative centre, since the later 13th century. Although the city and its environs had become a theatre of war in 1307, 1313 and 1322, after 1341 Bizye became metropolis⁶³. The significant seaports of Ganos (important for the trade of grain and plundered by the Catalans in 1306) and Medeia, both upgraded to archbishoprics a few years before 1324, contributed 50 hyperpyra each. Both cities later became metropolitan sees⁶⁴. Two cities, which had been promoted to metropolis already in the 11th century, made notably lower contributions. Madytos (a seaport in the south of the Gallipoli-peninsular, occupied by the Catalans in 1305) and Rhusion contributed 36 hyperpyra each. However, Rhusion (which had been combined with Kypsela in 1285, as we have seen) was another one of the churches whose revenues Patriarch Niphon had claimed in 1310/1313⁶⁵. This is also the case with the archbishopric of Derkos near Constantinople, which contributed 24 hyperpyra. The archbishopric of Garella (near Rhusion and Kypsela) and the metropolis of Arkadiupolis in the upcountry (which the document from 1324 erroneously listed as archbishopric) likewise contributed 24 hyperpyra. Thus, Arkadiupolis provides the smallest contribution of all metropolitan sees. As we know from other sources, great parts of the city

61. SOUSTAL, *Thrakien*, 501-502. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 482.

62. SOUSTAL, *Thrakien*, 330-311. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 210-211.

63. KÜLZER, *Ostthrakien*, 149, 290-292. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 67.

64. KÜLZER, *Ostthrakien*, 371-372, 520. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 127, 255. MATSCHKE, *Commerce*, 468.

65. KÜLZER, *Ostthrakien*, 502, 621. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 250, 386.

laid in ruins at this time. In 1317 as well as in 1329, the administration of Arkadiupolis was combined with that of the neighbouring archbishopric of Mesene (to provide sufficient income at least for one bishop), and after 1347 we do not find any metropolitans of Arkadiupolis in our sources⁶⁶.

If even those bishoprics that were barely self-sustaining had to contribute, then we may as well be surprised to find some better-off sees from Europe absent from the list of 1324; for example, the metropolitans of Aproi and Selymbria (whose revenues Niphon had claimed for the Patriarchate in 1310/1313) and the archbishopric of Mesene (which, as we have seen, was temporary combined with Arkadiupolis). In 1324, Aproi had a prominent metropolitan, Joseph, who was very active in the capital and was a favourite of emperors Andronicus II and III⁶⁷. This may indicate that the level of revenue of his church, which had been heavily devastated by the Catalans and had lost a significant share of its population, was not very inviting for residence. The absence from the list of 1324 could equally indicate that metropolitan Joseph was able to obtain an exemption from contributing to the Patriarchate because of his relations to the emperors. The absence of the important seaport of Selymbria (a metropolis since c. 1167) from our list is harder to explain. Although it had also been conquered by the Catalans in 1305 and in 1322 it was besieged during the first civil war of the Andronici, Selymbria remained a significant city, which later even served as imperial residence. In 1310/1313, Niphon had made use of the metropolitan's revenue. Since 1316, metropolitan Gregorios of Dyrrhachion, who could not reside in his city, administered Selymbria as *proedros*. Other *proedroi*, who like Gregorios, were even present in the synod in September 1324, were obligated to share their income with the Patriarch (see above)⁶⁸.

Only three metropolitan sees from the eparchy of Haimimontos are listed in the document of September 1324. The original metropolis of the entire province, Adrianupolis, remained one of the most important towns of the Empire until its Ottoman conquest in the 1360s and served as residence for Emperor Andronicus III, John VI Kantakuzenos and the Ottoman Sultans. The contribution of its metropolis (100 hyperpyra) is

66. KÜLZER, *Ostthrakien*, 265, 330-331, 377-378. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 47, 90, 133.

67. KÜLZER, *Ostthrakien*, 256-257, 530-531. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 44-45, 268.

68. KÜLZER, *Ostthrakien*, 636-637. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 398-399.

surprisingly not very high⁶⁹. The same holds true for Didymoteichon (100 hyperpyra), which had become metropolis in c. 1260. While Didymoteichon was also one of the most important imperial bases in the first half of the 14th century, a document from the Register dated June 1324 indicates a certain impoverishment of some of the metropolitan's clergy⁷⁰. As recently as December 1323, archbishop Gerasimos of Brysis had been promoted to metropolitan; his church contributed 50 hyperpyra to the Patriarchate. As we know from the description of metropolitan Matthaïos of Ephesos, who administered the bishopric from 1332 to c. 1337, Brysis represented the "type of the small country town, (...) that lived above all from agriculture and livestock breeding, but that also had a variety of artisans and merchants" (as Klaus-Peter Matschke has stated)⁷¹. Absent from our list for Haimimontos are the archbishoprics of Karabizye and of Nike. For both of these cities we have very little information and no documentation for an archbishop in Palaiologan times. Also absent are the archbishoprics of Mesembria and of Anchialos. The latter two were very important Black Sea-ports, also for Italian merchants; but both were presumably at this time under Bulgarian control⁷².

The eparchy of Thrace is represented by its single metropolitan see, Philippupolis (in 1341, its suffragan see of Lititza was promoted to metropolis) with a payment of 150 hyperpyra. Only a short time before, the city had been recaptured after a Bulgarian occupation in 1322-1323. The revenues of Philippupolis were not insignificant. They had been granted to Patriarch Niphon as well as to John XIII Glykys (see above). In the above-mentioned document we find additional information on the income of bishoprics in this eparchy. We can find evidence for the granting of an annuity of 100 hyperpyra for the deposed metropolitan of Philippi. The annuity issued from the revenues of the vacant suffragans of Ioannitza and Hyperpyrakion (or Perperakion) in 1339, which seems coherent with

69. SOUSTAL, *Thrakien*, 162-165. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 4-5.

70. *Register* I, no 75. SOUSTAL, *Thrakien*, 240-242. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 93-95.

71. SOUSTAL, *Thrakien*, 290-292. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 70-71. MATSCHKE, *Commerce*, 469.

72. SOUSTAL, *Thrakien*, 175-176, 299, 355-357, 374-375. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 31, 178, 265, 323.

the level of contribution from the metropolis proper⁷³. As in the case of Macedonia, our information on many bishoprics in Thrace corresponds with their relative ranking within the list of contributors.

Asia Minor

Kyzikos is the only metropolitan see from Asia Minor on the list of 1324. In contrast to neighbouring churches such as Nicaea or Nicomedia, this important city and imperial base in the province of Hellespont had obviously been able to preserve a significant amount of income in the face of Turkish expansion. This is also illustrated by the allocation of its revenues to the Patriarchate in the times of Niphon and John Glykys. In 1328, Kyzikos could still serve as basis for Emperor Andronicus III; but after its conquest by the Turks in 1335, the relative prosperity of the church of Kyzikos came to an end. Its metropolitan Athanasios was granted first the administration of Brysis and then of Ganos in order to provide sufficient revenue for him⁷⁴. Lopadion, a former suffragan of Kyzikos, had been promoted to archbishopric in the 12th century and had been united with another suffragan, Melitupolis, between 1204 and 1261. Like its former metropolis, the church could still provide sufficient revenue to nourish a bishop, but the more humble contribution of 24 hyperpyra indicates a significantly lower level of income. In 1327, Lopadion was conquered by the Ottomans. Its last archbishop Hierotheos then had to reside in Garella in Thrace, which provided the same amount of contribution to the Patriarchate⁷⁵. The absence of other bishoprics from the area of Western Asia Minor, which in the 13th century had certainly been able to compete with the wealthiest churches in the European parts of the Empire, is not a big surprise. Although metropolitans such as Chalcedon or Nicomedia were not conquered until some years later, their bishops already had to reside in Constantinople most of the time or were dependent on the revenues of churches whose administration they had been granted (as we have seen above).

73. SOUSTAL, *Thrakien*, 336, 401-402. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 247, 362-363. *Register II*, no 121, ll. 13-15. DARROUZÈS, *Regestes*, no 2190.

74. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 212-213. Cf. also BELKE, *Bithynien*.

75. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 248-249. Cf. also BELKE, *Bithynien*.

The Islands

The occupation of many islands in the Aegean by Venetian or Genoese overlords is also illustrated in our list from 1324. The list only registers four bishoprics from islands then still under Byzantine control as contributors: the metropolitan sees of Mitylene (100 hyperpyra) and Methymna (50 hyperpyra) on the island of Lesbos (1,630 km²); and the archbishoprics of Lemnos (in the Northern Aegean, 50 hyperpyra) and Proikonnesos (in the Sea of Marmara, 72 hyperpyra). These churches seem relatively well-off in comparison with many bishoprics on the mainland. Methymna had also been a source of revenue (probably around 200 hyperpyra, cf. above fn. 29) for the metropolitans of Crete and Sardeis, as we have seen above (accordingly, 50 hyperpyra could represent ca. 25 % of the disposable income of the metropolis, but this is again guesswork). Two charters from the register of the Patriarchate (created at the time of our list) also name a significant number of monasteries from which the metropolitans of Mitylene and of Methymna were entitled to receive *kanonika*. For the 15th century, various sources estimate the population of the island to have been 20,000⁷⁶.

On the fruitful and densely populated island of Lemnos (476 km²), not only the archbishop, who administered the neighbouring island of Imbros, was able to find sufficient income. The great monasteries of Mount Athos (the Megiste Laura, for instance) owned a significant amount of property (more than 36 dependencies) on the island as well as the Patriarchate itself. As an entry in the Register from the year 1321 informs us, the Patriarchate, in addition, possessed the rights for 27 churches and monasteries (with their *kanonika*) and two villages on Lemnos. For the year 1470, a population of 6,000 is mentioned in a source⁷⁷.

The island-archbishopric of Proikonnesos had equally been a source of revenue for Patriarch Niphon as well as for John XIII Glykys. Its contribution of 72 hyperpyra is the second largest of all archbishoprics on the list⁷⁸. That the island bishoprics in general were relatively prosperous may also illustrate a later document from the patriarchal register regarding the island

76. Register I, no 80 (September 1324), and no 106 (April 1331). KODER, *Aigaion Pelagos*, 116, 209-213, 228-234. PREISER-KAPELLER, *Episkopat*, 269-270, 275-276.

77. Register I, no 63. KODER, *Aigaion Pelagos*, 115, 205-209. PREISER-KAPELLER, *Episkopat*, 241-242.

78. PREISER-KAPELLER, *Episkopat*, 368-369. Cf. also BELKE, *Bithynien*.

of Chios (842 km²). This island (which was especially profitable due to its mastix-cultivation) fell under Genoese control between 1304–1329 and again in 1346. In 1365 the Genoese agreed with the Patriarchate on an annual payment of 150 hyperpyra (at this time c. 75 florins) as compensation for the rights of the Orthodox Church on Chios. At the same time, the Latin bishop established on Chios had to pay a *servitium commune* of 200 florins to the Papacy⁷⁹.

Missing Churches

As we have seen in various eparchies, not all bishoprics of which we know were under Byzantine control around 1324 are present in the list. The metropolis of Ioannina in Epiros, for instance, was already mentioned as a church with significant property; the city had been occupied by the troops of Emperor Andronicus II in 1318 and promoted to metropolis around the same time. However, the Byzantine hold on Ioannina remained uncertain until 1336, which may explain why the metropolis was not included in the list of contributors⁸⁰. The same holds true for the metropolis of Larissa in Thessaly (whose suffragan of Stagoi was mentioned above). In August 1318 the synod had allowed metropolitan Kyprianos to reside in his suffragan bishopric of Charmaina, since the political turbulences in the region did not permit him to stay in his city⁸¹. Apparently, only those churches under firm Byzantine control that could be expected to provide a yearly payment were included as contributors in the list.

4. The unequal distribution of contributions in the list of 1324

The list of contributors reflects the level of political control of Byzantium in its remaining territories. The relative scale of contributions seems coherent with other information regarding the income, economic potential and importance of many of the registered bishoprics. Many uncertainties arise, since the number of figures for comparison is small, or pertains to another church (the Latin toll lists) or to a period 150 years later

79. MM, v. II, 90-91 (mentioned in a patriarchal letter from the year 1387). DARROUZÈS, *Regestes*, nos 2473, 2810. KODER, *Aigaion Pelagos*, 144-148. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 80-82. HOBERG, *Taxae*, 35.

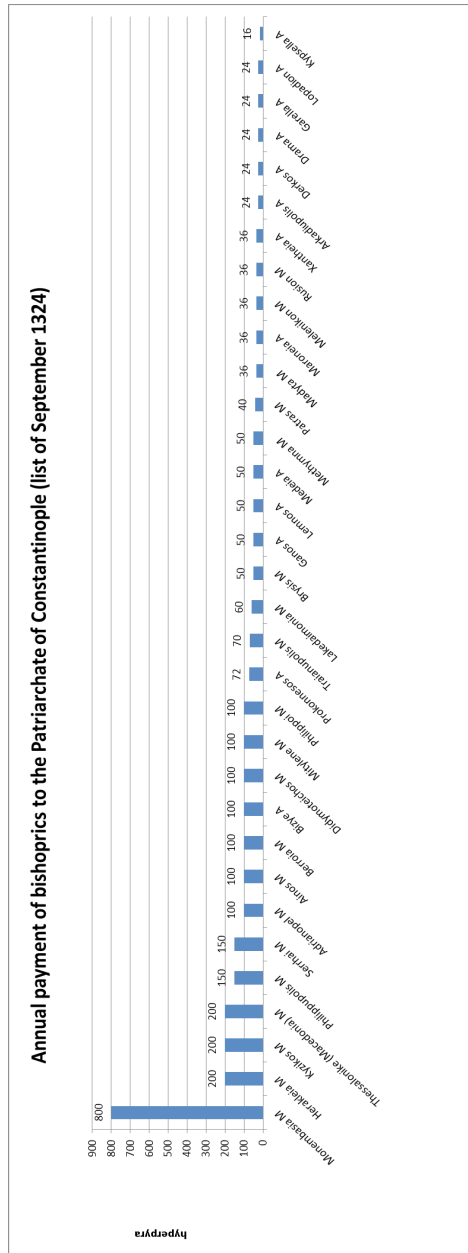
80. SOUSTAL, *Thrakien*, 165-167. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 165.

81. *Register I*, no 54. PREISER-KAPPELLER, *Episkopat*, 231.

(the Ottoman tax registers). It raises the question of whether or not there is any relation between the size of contribution and the economic potential of a bishopric's city and territory. On the one hand we have a rich city with a rich metropolis and a high payment (Monembasia) and on the other hand we have a still relatively rich city with a rich bishopric and a relatively small contribution (Thessalonike). One can therefore presume that, in our list, we could encounter relatively well-off cities with a relatively poor bishopric, whose share in the landed property and economic activity of its eparchy was modest. Likewise, we could encounter relatively poor cities with a relatively well-off bishopric, whose economic influence in the region was above average. The possibility of a "rebate" for Thessalonike also raises the question of whether every bishopric had to contribute the same share of its revenues. The assignation of payments to the various churches could well have been carried out in an arbitrary way.

However, our sources (few as they may be) suggest that the Patriarchate and the synod were well aware of the amount of revenues that could be expected from every metropolis and archbishopric. They obviously knew how much money Traianupolis, its suffragan Makre and the monastery of Bera could bring in and what amount of income two thirds of Kyzikos' revenues represented. Unfortunately, these figures were not integrated in the preserved documents. Therefore we are not able to estimate, on average, what percentage of these revenues the contributions in the list of September 1324 stand for. We do, however, observe that they represent an order of magnitude of ecclesiastical revenues which seems realistic in comparison with the other figures we have. At the same time, the relative proportion of contribution is in congruence with the economic status of the various towns, as far as we are able to reconstruct it from other sources (see above). Therefore, since the distribution among the churches is definitely not arbitrary, we can also hypothesise that the ratios between the contributions reflect the relative wealth of a bishopric. Our ranking of bishoprics according to the size of their payment clearly demonstrates this (see figure 1).

Figure 1: Annual payment of bishoprics to the Patriarchate of Constantinople according to the list of September 1324

The contributions were arranged in groups, and bishoprics of comparable income were prescribed the same amount of payment. We also detect a certain relationship between the contribution of one rank class and the following. Leaving aside the exceptional contribution of Monembasia and the two other churches from the Peloponnese (which could dispose only of a fraction of their territory) we can identify the following scales of payment:

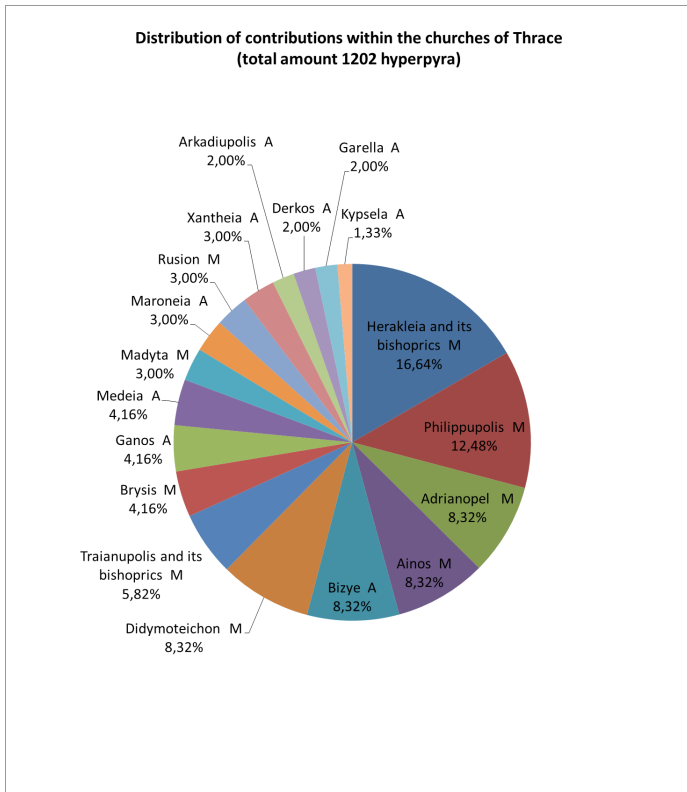
- 200
- (x 0.75) = 150
- (x 0.66) = 100
- (x 0.7) = 70 (72 Proikonnesos)
- (x 0.71) = 50
- (x 0.72) = 36
- (x 0.66) = 24
- (x 0.66) = 16

The ratio between one class of contributions and the one above varies between 0.66 (two thirds) and 0.75 (three fourths) (with an arithmetic mean of 0.694). Accordingly, the amount of the contribution of a bishopric is related to its ranking within the totality of churches, which in turn results from an estimate on its revenues and from its grouping with bishoprics of a comparable income level. This is a strong indication that the contributions in the list of 1324 actually reflect the relative wealth of the recorded bishoprics in a realistic way. It also indicates that the distribution of income levels within the metropolises and archbishoprics reflects the relatively high amount of diversity we encounter in the list. Once again, excluding Monembasia and the Peloponnese, the arithmetic mean of all 30 contributions ranging from 200 to 16 hyperpyra is 76.9 hyperpyra (with a total amount of 2,308 hyperpyra and a standard deviation of 55.6). The smallest contribution (16 hyperpyra) represents 8 % of the amount in the highest rank class (200 hyperpyra).

In addition to the totality of samples, it also seems useful to look at a coherent territorial circumscription within the totality of our list. We will therefore examine the bishoprics in Thrace, which have a total contribution of 1202 hyperpyra and an arithmetic mean of 66.8 hyperpyra (standard deviation 49.487). These bishoprics also represent more than 50 percent of

all churches from our list (a total of 18). A depiction of the distribution of percentages of this total amount within the churches of Thrace illustrates very well that this diversity of income is also valid for this smaller sample (see figure 2).

Figure 2: Distribution of contributions to the Patriarchate of Constantinople within the churches of Thrace according to the list of September 1324

Thus, we can observe the obvious clustering of churches of comparable revenues in the same class of contribution. This phenomenon leads us to the idea that these contributions reflect the general distribution of economic (and demographic) potential in the bishoprics' areas. This is supported by the fact that the connection of a variate with the rank of an element within the totality is a well-observed phenomenon in the field of economics and economic geography.

5. The central place-theory of Walter Christaller and the contribution list of 1324

The clustering of quantitative characteristics of settlements of comparable size and their respective hinterlands in hierarchic rank-classes leads us to the classic model of the distribution of central places developed by Walter Christaller (1893-1969). This model came about as a result of the analysis of central places in Southern Germany in the 1930s. The concept was then refined in the following decades and is, despite frequent criticism, still one of the basic models for economic geography and “New Economic Geography”⁸². Christaller’s model has also been used for historic studies; in the field of Byzantine studies it was introduced by Johannes Koder in the 1980s⁸³.

Walter Christaller established a hierarchy of central places, where larger settlements would offer a greater variety of services (economic, administrative, and in our case also ecclesiastical) and goods and thus also supply and occupy a larger market territory. He constructed an idealised hexagonal network, at whose intersections the central settlements would sit, surrounded by a number of settlements of smaller size, which would have their own (smaller) hinterland and a number of dependent lower-ranking settlements, et cetera. With k , Christaller defined the sum of a settlement in one rank class and the number of dependent settlements in the rank class below. Furthermore, $1/k$ defines the ratio between the average population number of a settlement in a rank class and the average settlement in the rank class above. The distance (d) between adjacent central places at a given level is $k^{1/2}$ times that at the immediate lower level⁸⁴. One advantage of Christaller’s model is that its calculations not only include the central places but also their hinterlands. As we have seen, it is most probable that our figures from

82. Cf. FUJITA – KRUGMAN – VENABLES, *Spatial Economy*, 26-27. For a mathematical criticism of Christaller, cf. G. NICOLAS, The so-called “Christallerian Model”, January 2009. [www document], URL http://cyberato.pu-pm.univ-fcomte.fr/forums/files/WC_so_called_model_dbf0e.pdf (accessed on January 20th 2010).

83. KODER, Urban Character. IDEM, Land Use. Cf. also MITSIOU, Versorgungsmodelle. BINTLIFE, Market, 212-216, and most recently the studies of POPOVIĆ, Siedlungsstrukturen. IDEM, Melnik. IDEM, Flußtal.

84. RITTER, *Allgemeine*, 199-203. SCHÄTZL, *Wirtschaftsgeographie*, 72-84. BATTY – LONGLEY, *Fractal Cities*, 335-336.

1324 do not merely represent the income from the bishop's city, but also from its environs (property in and tolls from the villages around the city, et cetera). As a matter of fact, no medieval city can be understood without its hinterland, upon which it was dependent for necessary agrarian surplus, as well as other items such as firewood for provisioning the population and urban craft. Similarly, for its hinterland, the city fulfilled several market, administrative and (in our case) ecclesiastical functions; "evidently, city production embodied land"⁸⁵.

Christaller established three principles: marketing principle, transportation principle and administrative principle. To each of these are assigned corresponding integer values for k of 3, 4 and 7. Thus $k = 3$, for instance, produces a series of 1 - 3 - 9 - 27 - 81 - 243 for the number of market areas and 1 - 2 - 6 - 18 - 54 - 162 for the number of central places in the succeeding rank-classes. The average population size of a settlement in a rank-class would be $1/3$ (0.33) of the average settlement in the rank-class above (since its market area would equal one third of the size of the market area of the higher ranking class; 100,000 - 33,000 - 11,000 - 3,700 - 1,200 - 400, for instance). The distance (d) between adjacent central places at a level would be $\sqrt[3]{3}$ -times that at the immediate lower level (40.5 km - 23.4 km - 13.5 km - 7.8 km, for instance). Yanguang Chen and Yixing Zhou have established the following formula for the calculation for the number of central places (N) at each rank (m) beginning with the second rank⁸⁶:

$$N_{(m)} = (k-1)k^{m-2}(1)$$

Johannes Koder used a k -value of 3 for his analysis of the distribution of cities in the early Byzantine Period. At the same time he integrated the studies of George William Skinner on central places in China into his study, thus establishing a hierarchy with three ranks: Central Market Town, Intermediate Market Town and Standard Market Town. Dependent on

85. KODER, Urban Character, 159-161. IDEM, Land Use, 161-168 (also on von Thünen's location theory). HARVEY, *Economic expansion*, 199-243. VAN DER WOUDE - DE VRIES - HAYAMI, The hierarchies, 5-214. MATSCHKE, Commerce, 479. BINTLIFF, Market. MITSIOU, Versorgungsmodelle. EPSTEIN, *An Economic*, 101-102. DITTMAR, Cities, 10-13, also for the citation.

86. CHEN - ZHOU, Reinterpreting, 346-347.

population density, Skinner calculated average distances (d) between central places in the various ranks and average maximum ways (w) to the next centre of a specific rank-class, which were sufficient for the provision of a territory with market places. Koder adapted his calculations for the Byzantine case and combined them with sources on the distribution of cities in the various provinces of the early Byzantine Empire. He paid particular attention to the *Synekdemos* of Hierokles, from the sixth century, and proposed the *Notitiae Episcopatum* as a further source. He assumed that all cities mentioned in these lists would have served as central places for their hinterlands. Koder then divided the territory of a province with the number of cities from the sources and thus calculated the average hinterland area (A) for each central place. Since Christaller's model proposed a hexagonal form for these market areas, Koder could also calculate the average w-values and d-values for each province (and thus the density of central places) using the following equation:⁸⁷

$$w = \sqrt{(A/3\sin 60^\circ)} \quad (2)$$

and

$$d = w\sqrt{3} \quad (3)$$

With regard to the sixth century provinces of Thrace, these calculations showed, as expected, a relatively high density of central places for Europe and Rhodope. The larger and less urbanised provinces of Thrake and Haimimontos, however, had significantly higher values for w and d and thus a lower density of central places⁸⁸.

So how can we connect this model with our contribution list? As we have seen, the ratios for contribution size between the payment classes in the list of 1324 do not produce numbers which we would expect for classical Christaller distributions (0.33, 0.25 or 0.14 for k = 3, 4 or 7). Instead, we have values between 0.75 (this would be a k-value of 1.33) and 0.66 (k = 1.5) with an arithmetic mean of 0.694 (k = 1.44 or $\approx \sqrt{2}$). At the same time, we observe eight rank-classes of payment, not three rank-classes. As Koder himself has stated, as well as many other geographers, economists and

87. KODER, *Urban Character*, 161-173, 180-185. IDEM, *Land Use*, 169-181. MITSIOU, *Versorgungsmodelle*. Cf. also BINTLIFF, *Market*, 216-217.

88. KODER, *Urban Character*, 182-184.

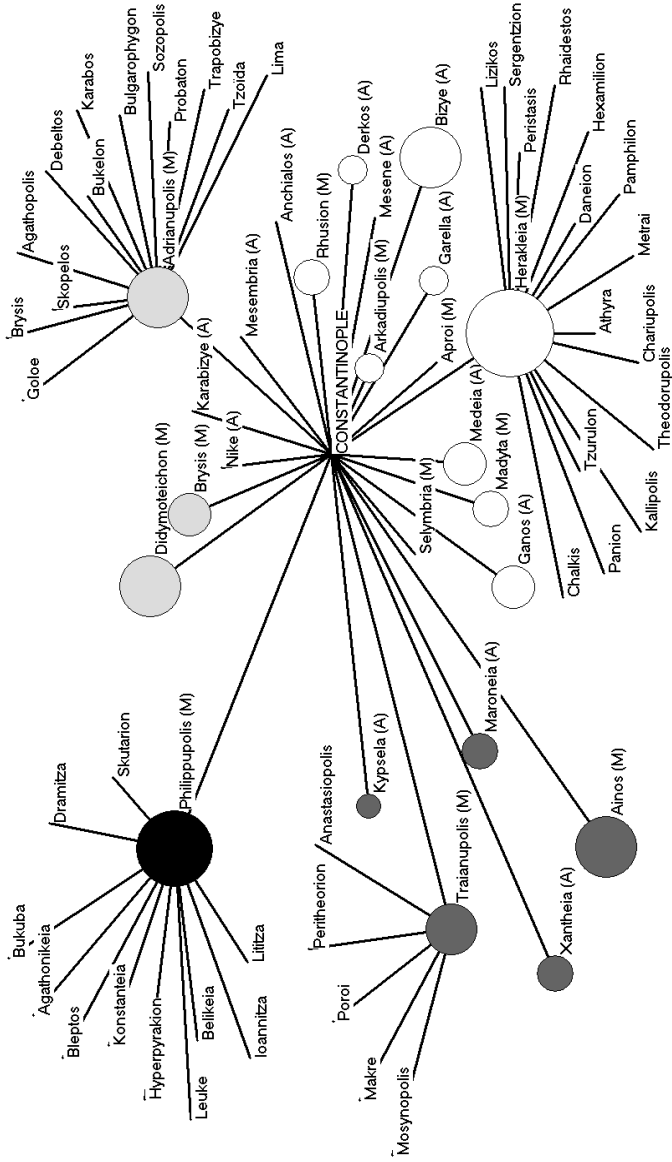
historians, Christaller's model "may be distorted in dependence of the real shape of the landscape" and of many other factors. Chen and Zhou observed that even the hierarchies of central places which Christaller himself had determined in Southern Germany did not produce integer values of k but equally show a fractal dimension ($k = 2.59$ for the Munich hierarchy for instance)⁸⁹. But in our case, the model breaks down if we insert $k \approx \sqrt{2}$ in the above-mentioned formula (1) and calculate the number of settlements in the different rank-classes. The size of succeeding settlements indicated by the ratio of contributions is too large to integrate them into one rank-system of central places. For instance, we receive values smaller than 1 for the number of central places in rank-classes two to four, while our list registers four churches for the third contribution class in Thrace⁹⁰. Rather, we have to presume that churches of different contribution classes belong to the same rank of central places, as Koder's studies have already indicated. Settlements in different payment classes could nevertheless have possessed the characteristics of a Central Market Town for their respective hinterland. But did all churches mentioned in the list belong to the same rank of central places? That the ecclesiastical hierarchy obviously assigned churches of very different economic potential to the same hierarchical level of metropolitan see or archbishopric figure may illustrate figure 3. In this illustrated network⁹¹ of the bishoprics of the Thracian eparchies (Europe: white, Rhodope: dark grey, Haimimontos: light grey, Thrake: black), all metropolitans and archbishoprics are directly connected with the Patriarchate (Constantinople) and all suffragans are connected with their metropolis. For the churches which can be found on the contribution list, the amount of their payment is indicated with circles of corresponding size.

89. CHEN – ZHOU, *Reinterpreting*, 350-353.

90. James W. Fonseca indeed tried to modify the $k = 3$ hierarchy by a systematic bias of 1.85 in order to generate a $k = 1.618$ hierarchy which would converge to the rank-size-distribution of cities he had observed for the USA, but since he misinterpreted the $k = 3$ distribution for the number of market areas as a distribution for the number of settlements in the succeeding rank classes, his $k = 1.618$ hierarchy breaks down in a similar way if we insert this value of k in the formula of Chen and Zhou (this produces for rank 2 to 4 the settlement distribution: 0.681 - 1.14 - 1.92), cf. FONSECA, *Urban*, 49-52.

91. For possibilities on a further connection between central place theory, rank-size rule (see below) and network analysis, cf. RUFFINI, *New Approaches*.

Figure 3: Network of bishoprics in Thrace in Byzantium indicating their relative contribution amount (visualisation with the software PAJEK)

We may at least identify possible thresholds for different rank-classes. If we presume, for instance, a $k = 3$ -system, as Koder did, we expect that the quantitative properties of the settlements of one ranks class equal one third of that of the class immediately above. As can be seen in table 2, the according distribution of contribution figures shows various possibilities for assigning elements from our list to very similar figures for the sequences of central place rank-classes if we insert the figures for our churches for the first rank. The same holds true for $k = 7$ and especially for $k = 4$ and $k = 2$ (which is not a classical Christaller-value of k), since the two latter are multiples of $\sqrt{2}$. This, as we have seen, is approximately the theoretical k -value for the arithmetic mean of the ratios between our payment classes (see tables 3-5).

Tables 2-5: Theoretical distributions of contribution amounts according to the model of central places with various values of k

$k = 3$									number of settlements
1 st rank	200	150	100	70	50	36	24	16	1
2 nd rank	66.7	50	33.3	23.3	16.7	12	8	5.3	2
3 rd rank	22.2	16.7	11.1	7.8	5.6	4	2.7	1.8	6
4 th rank	7.4	5.6	3.7	2.6	1.9	1.3	0.9	0.6	18

$k = 4$									number of settlements
1 st rank	200	150	100	70	50	36	24	16	1
2 nd rank	50	37.5	25	17.5	12.5	9	6	4	3
3 rd rank	12.5	9.4	6.25	4.4	3.1	2.3	1.5	1	12
4 th rank	3.1	2.3	1.6	1.1	0.8	0.6	0.4	0.25	48

$k = 7$									number of settlements
1 st rank	200	150	100	70	50	36	24	16	1
2 nd rank	28.6	21.4	14.3	10	7.1	5.1	3.4	2.3	6
3 rd rank	4.1	3.1	2	1.4	1	0.7	0.5	0.3	42
4 th rank	0.6	0.4	0.3	0.2	0.15	0.1	0.07	0.05	294

k = 2									number of settlements
1 st rank	200	150	100	70	50	36	24	16	1
2 nd rank	100	75	50	35	25	18	12	8	1
3 rd rank	50	37.5	25	17.5	12.5	9	6	4	2
4 th rank	25	18.8	12.5	8.8	6.3	4.5	3	2	4

As our figures fit in various distributions, one could now try to regroup adjacent settlements (also across the borders of ecclesiastical eparchies, since they were not valid for the civil administration any more) into central place-hierarchies. Still, all bishoprics in the list could also belong to the same rank of central places. Thus, we should look how many central places of equal rank are necessary to cover the territory of an eparchy. Using the *Notitiae episcopatum* as well as other sources, we can at least sum up the number of metropolitan sees, archbishoprics and suffragans for each eparchy. For Rhodope, we can identify 10 bishoprics, for Europe 28 (including Constantinople). Although some of these bishoprics cannot be located with security, we have evidence that they were all still functional in our period. With the method used by Johannes Koder (equations 2 and 3), we then calculate the average area (A) of city territory and the w- and d-values for the average distances between central places of highest rank. For Rhodope, we receive $A = 1,174 \text{ km}^2$, thus $w = 21.26 \text{ km}$ and $d = 36.82 \text{ km}$. For Europe, $A = 569.3 \text{ km}^2$, thus $w = 14.8 \text{ km}$ and $d = 25.63 \text{ km}$. At the same time Skinner and Koder, as mentioned above, have calculated average values for w and d for various population densities, sufficient for the provision of a territory with central places. If we presume a population density of 20 per km^2 , which according to Koder seems possible for the areas of Europe and Rhodope in the Late Byzantine period, the values for w and d are 23.4 and 40.5 respectively⁹². Using the equation (2) from above (with $k = 3$), the corresponding average city territory A equals $1,422.56 \text{ km}^2$ for a Central Market Town (1st rank), 474.2 km^2 for an Intermediate Market Town (2nd rank) and 158 km^2 for a Standard Market Town (3rd rank). Dividing the territories of Rhodope and Europe with these A-values, we detect that circa eight Central Market Towns (and 16 and 48 central places of the 2nd and 3rd rank respectively) were necessary to cover the whole of Rhodope while

92. KODER, *Urban Character*, 180-182. IDEM, *Land Use*, 174. IDEM, *Der Lebensraum*, 150-154 (for estimations of the population density).

circa 11 Central Market Towns (22 and 66 central places of 2nd and 3rd rank) were necessary for the entire province of Europe. Comparing these figures with our calculations for the actual number of bishoprics (= possible central places) in these two eparchies, it becomes evident that the margin for the postulation of rank distinctions between the central places in Rhodope (8 vs. 10) is small. In contrast, in the higher urbanised eparchy of Europe (11 vs. 28) it seems very probable that we can assign the possible central places (= bishoprics) to different ranks.

Thus, the churches from our list for Europe could belong to different central place ranks, and the differences between their contributions could be connected to Christaller's distribution of quantitative characteristics within the urban hierarchy. For the relatively highly urbanized territory of the Empire of Nicaea in Western Asia Minor in the 13th century, for instance, Ekaterini Mitsiou assumed that metropolitan sees and archbishoprics belonged to the category of Central Market Town while the suffragan bishopric (in most cases) belonged to that of Standard Market Town. The latter of these showed high conformities with Christaller's model as modified by Koder. Still, there also existed suffragans which we can assume served as higher ranking central places⁹³. Thus, the ecclesiastical rank of a settlement is not an absolutely secure indicator for its central place characteristics. At the same time, while there does exist a correlation in at least some cases, it is not certain that a promotion of a settlement within the church hierarchy has to be connected with an increase in its economic relevance as central place. This also becomes evident if we execute as standard OLS-regression of the 33 contributions from the list of 1324 on the ecclesiastical ranking within the totality (on a logarithmic scale; see fig. 4). When we do this, we receive a regression coefficient of -0.726, but as the value for the coefficient of determination R^2 (= 0.56) indicates, the correlation between ecclesiastical rank and the amount of contribution is not very strong (0.56 means that the differences in the hierarchical ranking can only explain 56 percent of the variations in the contributions). The outcome is similar if we remove the exceptionally high contribution of Monembasia from the list (fig. 5); the regression produces a coefficient of -0.667 and a value for R^2 of 0.65.

93. MITSIU, Versorgungsmodelle.

The parallels between the distribution of contributions from the list of September 1324 and distributions of quantitative characteristics of settlements according to Christaller may serve as indicator that these figures, at least partly, reflect the distribution of economic and demographic potential within a well-established model for an settlement system. Yet we cannot consider these similarities to be significant enough that we can assume that our list really delivers insight into a urban hierarchy of the Late Byzantine Empire at its various levels with security. To our advantage, there exists another model for the distribution of settlements, which also has strong empirical foundations.

6. “Zipf’s law” and the power law-distribution of the contributions in the list of 1324

This model of the distribution of settlements, which is almost as old as Christaller’s central places model, is the rank-size rule or the so-called “Zipf’s law” (named after George Kingsley Zipf, 1902-1950)⁹⁴. According to this model, the distribution of population within the cities of a region follows a power-law. In the classical Zipf-distribution, the second largest city would have one half of the population of the largest city, the third largest city one third of the population of the largest city, et cetera. This can be expressed with the formula:

$$P_{(r)} = P_{(1)} / r^Z \quad (4)$$

where $P_{(r)}$ is the population of the city of the r-ranked city within the totality of the sample, $P_{(1)}$ the population of the largest city, r the rank of the city (1, 2, 3, ...) and Z is a constant in the order of magnitude of 1 (in the “classical” Zipf-distribution $Z = 1$). Conventional is a logarithmic depiction of the rank-size distribution, thus we get the formula⁹⁵:

94. Cf. G. K. ZIPF, *Human Behavior and the Principle of Least Effort. An Introduction to Human Ecology*, Cambridge, Mass., 1949.

95. Cf. FASSMANN, *City-size*, 4-5. DE VRIES, *Urbanization*, 85-87. LAXTON – CAVANAGH, *The Rank-Size*, 329-332. FALCONER – SAVAGE, *Heartlands*, 38-40. SMITH, *Types*, 20-22. FUJITA – KRUGMAN – VENABLES, *Spatial Economy*, 215-219. KUNINAKA – MATSUSHITA, *Why does*. DRENNAN – PETERSON, *Comparing*, 533-534. NEWMAN, *Power laws*, 1-2. CLAUSET – ROHILLA SHALIZI – NEWMAN, *Power-law*, 1-2. CAVANAGH, *Settlement structure*, 409-413.

$$\ln P_{(r)} = \log P_{(1)} - Z \log r \quad (5)$$

and

$$Z = (\log P_{(1)} - \log P_{(r)}) / \log r \quad (6)$$

On a double-logarithmic graph, the values of the Zipfian power law-distribution tend to group along a diagonal (see the examples below). This rank-size rule has been empirically studied in many regions throughout the globe for various time periods. Many cases satisfy Zipf's law very closely with values for Z around 1 (or to express a more simple way: "Zipf's Law is, in fact, empirical"), whereas in other cases rank-size distributions of populations of cities obey power-law behaviour, but have a different power exponent Z (values between 0.8 and 1.2 have been proposed as acceptable exponent for a distribution to be still considered "classic Zipfian")⁹⁶. A commonly accepted explanation for this phenomenon is still lacking. It most probably results from the complex interactions within the network of settlements and their hinterland which produce an uneven distribution of demographic and economic potential and a hierarchy of cities⁹⁷.

In most studies population figures were analysed with regard to Zipf's law, but for historical periods where we do not possess such data, other comparable quantities have been used. R. R. Laxton and W. G. Cavanagh, for instance, analysed settlement sizes for the area of the "Laconian Survey" on the Peloponnese (near ancient Sparta). This study is of particular interest for us, since it includes a survey of the settlement sizes in this area for the Middle and Late Byzantine period (c. AD 900-1500). For this time, in contrast to earlier periods, a value of the constant $Z \approx 1$ and a power law distribution of settlement sizes were found. Laxton and Cavanagh also present one concept, equally relevant for our sample, known as "primate distribution". The concept comes from earlier studies for the modification of the classical Zipf-distribution, where, on the basis of the classic rank-size

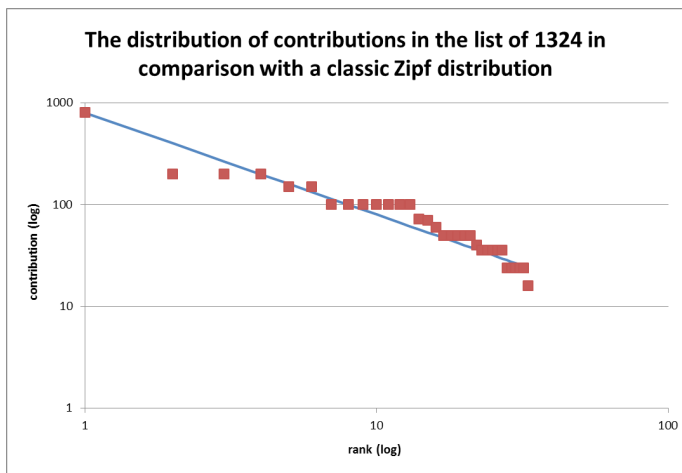
96. LAXTON – CAVANAGH, The Rank-Size, 332, for the citation. DE VRIES, *Urbanization*, 51-54. RITTER, *Allgemeine*, 217-218. PUMAIN, *Scaling*. KUNINAKA – MATSUSHITA, Why does. D. R. WHITE – N. KEJŽAR – C. TALLIS, Generative Historical Model of City Size Hierarchies: 430 BCE-2005, [www-Document] URL http://eclectic.ss.uci.edu/~drwhite/pub/paper_7_6city.pdf (with some modifications of the Zipfian distribution; accessed on September 8th 2009). DITTMAR, *Cities*, 2-7. GIESEN – SUEDEKUM, Zipf's Law. NEWMAN, Power laws, 7-8. EPSTEIN, *Freedom*, 96-101.

97. Cf. FUJITA – KRUGMAN – VENABLES, *Spatial Economy*, 215-219.

distribution, the first-ranking settlement is larger than one would expect in comparison with the other settlements. The opposite of this would be “convex distribution”⁹⁸. As already mentioned, for the Byzantine period in the Laconia survey area, $Z \approx 1$. For the Ancient Greek and Roman periods, the values of Z were all about 1.4, which indicates a higher inequality of the population distribution within the settlement system in this region⁹⁹.

In order to calculate a theoretical Zipfian distribution for our churches, we used our comparable quantities (the contribution figures) and inserted the value of 800, as contribution of the largest element of our sample, into the formula. In figure 6, we compare this Zipf-distribution (with $Z = 1$) with the actual distribution of payments in 1324 on a double-logarithmic scale.

Figure 6: The distribution of contributions in the list of 1324 in comparison with a classic Zipf distribution ($Z = 1$) (on double-logarithmic scale)

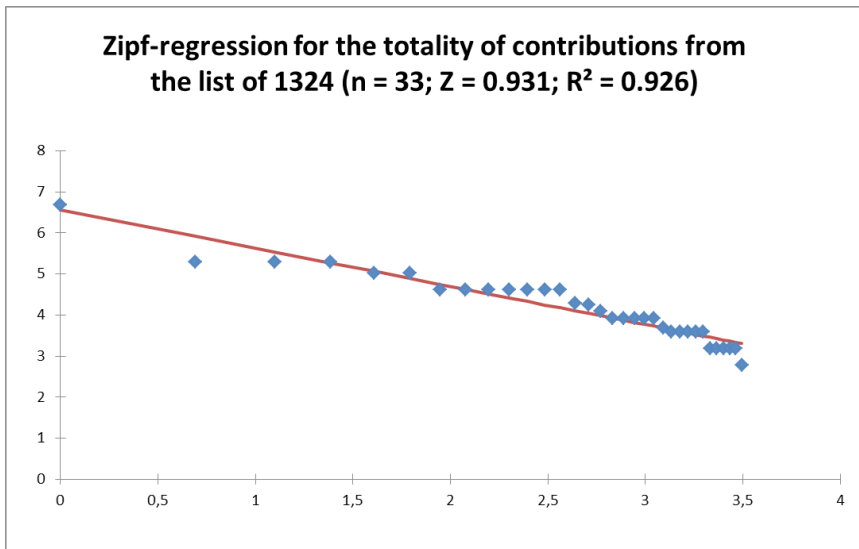

98. LAXTON – CAVANAGH, *The Rank-Size*, 332-339. Cf. also FONSECA, *Urban*, 23, 37-42 (also for an attempt to include the phenomenon of the primate city in a classical rank-size distribution). FASSMANN, *City-size*, 5-7. DE VRIES, *Urbanization*, 89-90. SMITH, *Types*, 22-24. RITTER, *Allgemeine*, 219-220. FALCONER – SAVAGE, *Heartlands*, 40-41. BATTY – LONGLEY, *Fractal Cities*, 47. DRENNAN – PETERSON, *Comparing*, 533-534. For the use of settlement sizes, cf. also A. MARZANO, *Rank-size analysis and the cities of Roman Spain and Britain: some preliminary considerations*, [www-document] URL http://oxrep.classics.ox.ac.uk/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=31&Itemid=35 (accessed on 8 September 2009). For an analysis of a rank-size distribution in Byzantine Egypt, see RUFFINI, *New Approaches*. For the use of other comparable quantities, cf. also CAVANAGH, *Settlement structure*, 409-413.

99. LAXTON – CAVANAGH, *The Rank-Size*, 350.

As one would have expected, the actual distribution differs from a “pure” Zipf-distribution. In comparison with the values calculated with the Zipf-formula, many of our figures are too high. At the same time, the number of bishoprics of equal contribution is too big. But a standard OLS-regression for this distribution (see figure 7)¹⁰⁰ on log-scale produces a value for the Zipf-coefficient $Z = 0.93$, which is well within the interval for Z considered compatible with Zipf’s law. At the same time, Zipf’s model fits very well with our data (coefficient of determination $R^2 = 0.926$, which means that the Zipf-model can explain more than 92 percent of the variations of the values in the contribution list of 1324). On a double-logarithmic graph, the values from the list group along a diagonal in the typical form of a power law distribution (see figure 7).

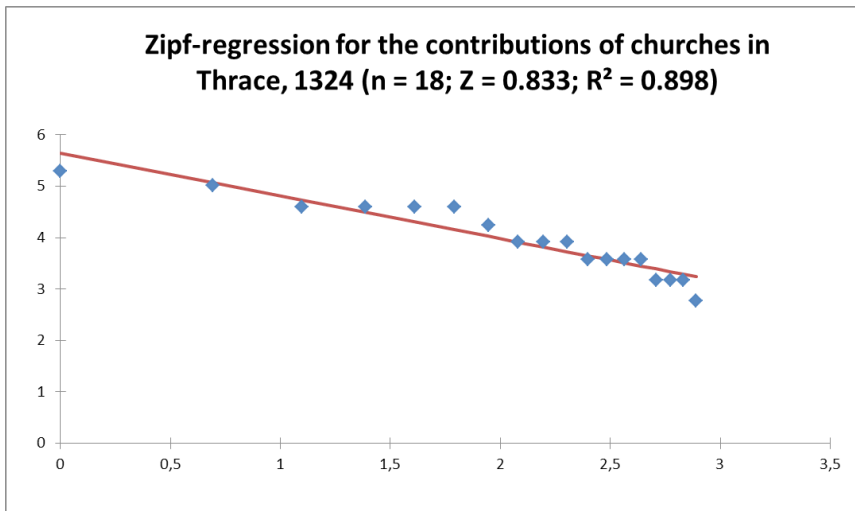
Figure 7: Zipf-regression for the totality of contributions from the list of 1324

We observe a greater divergence from Zipf’s distribution in the case of the 18 contributions from the churches of Thrace. However, the regression (fig. 8) produces a values for Z of 0.833 and the model again fits relatively well ($R^2 = 0.898$).

100. On this method, cf. FASSMANN, City-size, 11-13. DE VRIES, *Urbanization*, 87. For a discussion of the shortcomings of this regression method for the Zipf-distribution, especially for small samples, cf. FALCONER – SAVAGE, *Heartlands*, 41-44. DITTMAR, *Cities*, 8-10. NEWMAN, *Power laws*, 3-5. CLAUSET – ROHILLA SHALIZI – NEWMAN, *Power-law*, 4-7.

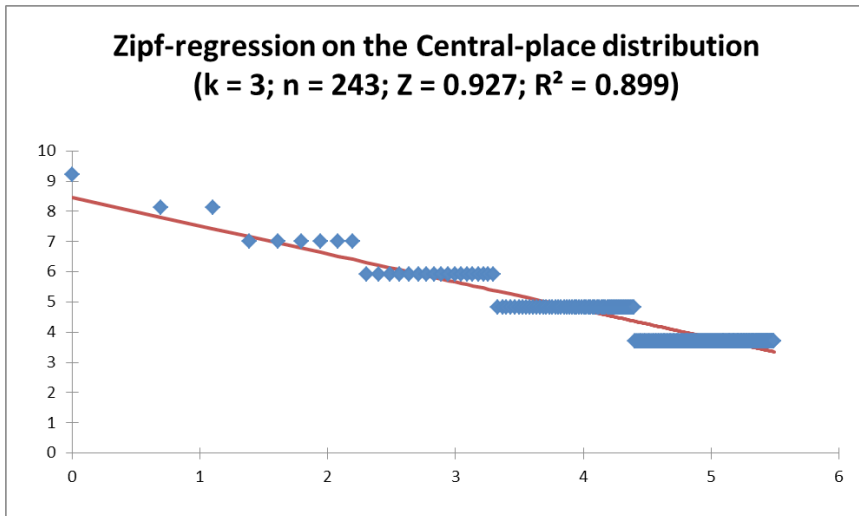
Figure 8: Zipf-regression for the contributions of churches in Thrace from the list of 1324

For our distributions of contributions, the discrepancies to classic Zipf are a logical consequence of the nature of our source, which did not register the contributions as a ratio of the distinct actual income of the bishopric but arranged churches of comparable wealth in the same payment-class. We can observe a similar phenomenon if we compare a distribution of settlement sizes according to Christaller's model of central places (with $k = 3$) with a classic Zipf-distribution. An OLS-regression on this distribution produces $Z = 0.927$ (relatively near to the value of Z for the totality of the contributions of 1324), with $R^2 = 0.899$, and the typical grouping of values along a diagonal in a double-logarithmic graph (fig. 9)¹⁰¹.

101. Cf. also BINTLIFF, *Catastrophe*, 420-422, esp. fig. 6 on 421.

Figure 9: Zipf-regression on the distribution of settlement sizes according to the Central-Place model ($k = 3$; highest ranking central place = 10,000)

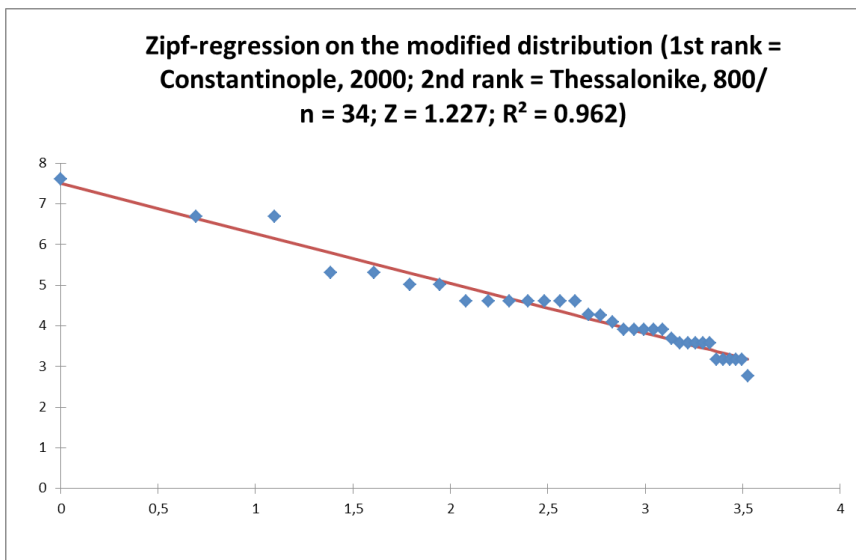

The values of R^2 indicate that Zipf's model can explain the distribution of contributions in the list of 1324 to a very high degree. This is an important argument for our hypothesis that these contributions reflect the relative wealth of the bishoprics and settlements with their hinterland on the list, since they follow the same pattern which has been identified for so many historical and contemporary settlement hierarchies.

However, Constantinople, the highest-ranking settlement in the Empire, as well as in Thrace, is definitely missing in our calculations. If Constantinople would fit into the classical Zipfian model, for instance the model for Thrace, we could simply extrapolate a figure for it from the figures for the lower ranking settlements – twice the figures of the second-ranking settlement (presumably the first-ranking in our list) or thrice the figure of the third-ranking settlement. However, as we know from our sources (despite the absence of actual figures), the Byzantine capital would feature a significantly higher multiple than two or three in relation to other Thracian settlements. We can presume that a Zipfian distribution which includes Constantinople will produce a “primate distribution”, where (as mentioned above) the biggest settlement is far larger in comparison than expected. In order to attempt to integrate Constantinople into our distribution, we must modify it so that we assume that the appropriate contribution for Thessalonike should be at

least as high as that for Monembasia (800 hyperpyra). Furthermore, we may assume that if Thessalonike = 800, the value for Constantinople could be 2.5 times higher (= 2000; according to population estimates for the two cities for our period)¹⁰². A regression on this modified distribution produces $Z = 1.227$ (with $R^2 = 0.962$; fig. 10): its “primate” character is obvious, but the distribution still shows the characteristics of the Zipfian power law pattern.

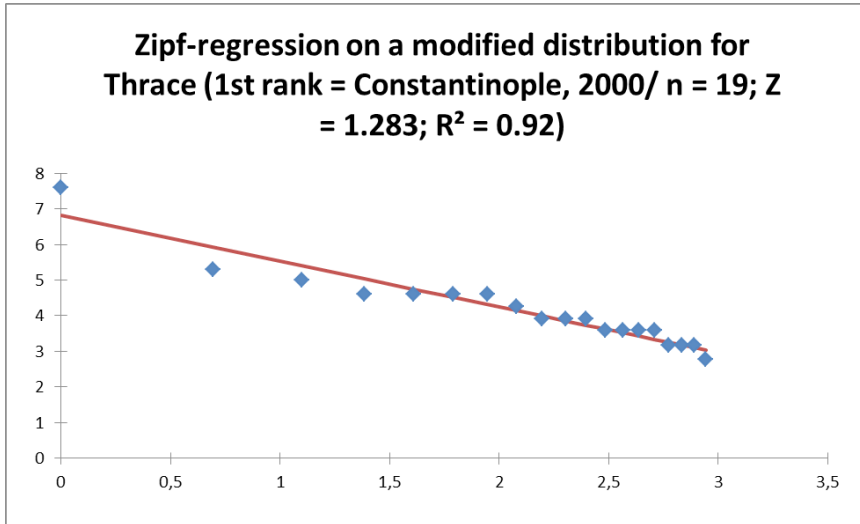
Figure 10: Zipf-regression on a modified distribution of contributions (1st rank = Constantinople, 2000; 2nd rank = Thessalonike, 800) from fig. 16

In addition, for our Thrace-sample we may insert Constantinople = 2000 on the first position and the 18 figures for the Thracian churches from our list. On log-scale, the regression produces $Z = 1.283$ ($R^2 = 0.92$). This diagram (fig. 11) also shows, as we have expected, a typical “primate distribution”; the largest settlement is far larger in comparison than the other elements of the urban system. Yet again we see the typical Zipfian power law pattern in the graph.

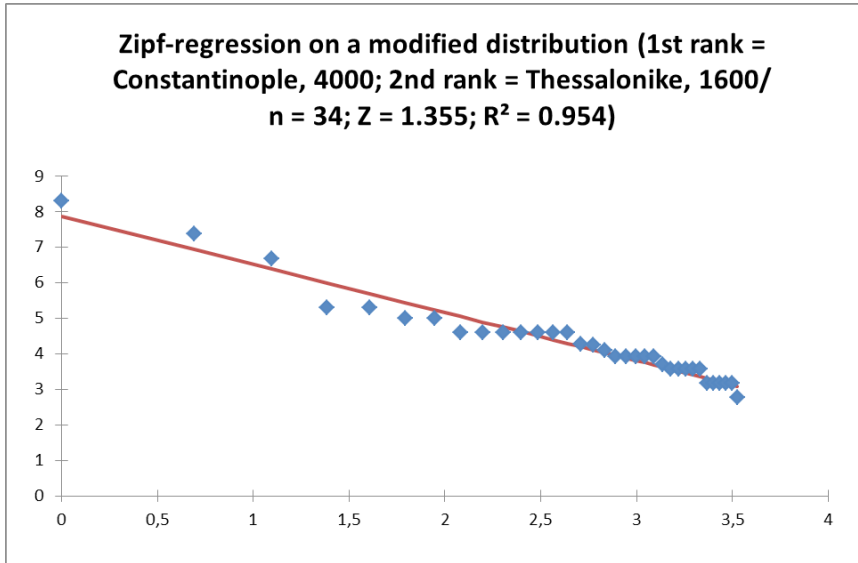
102. The estimates are 20,000 inhabitants for Monembasia, 40,000 inhabitants for Thessalonike, 100,000 for Constantinople, cf. MATSCHKE, *Urban Economy*, 465. LAIOU - MORRISON, *Byzantine Economy*, 131, 196.

Figure 11: Zipf-regression on the modified distribution of contributions from the churches of Thrace (1st rank = Constantinople, 2000)

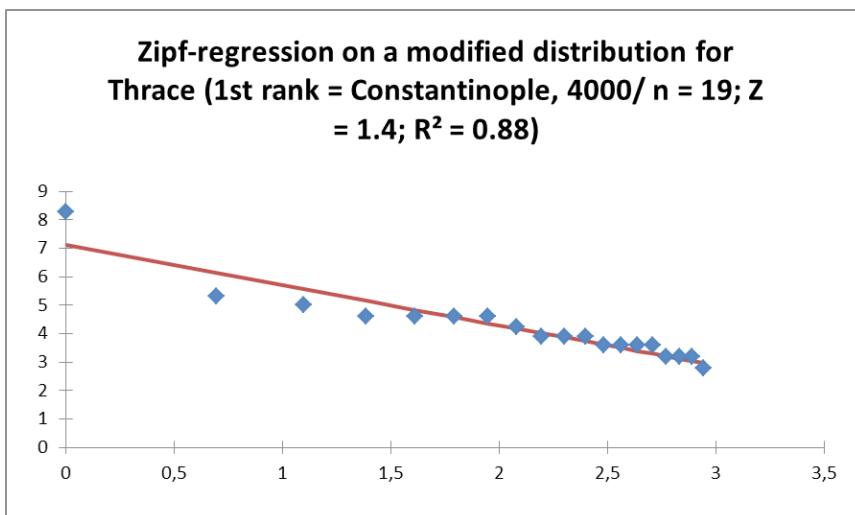
As we have expected, an entry of estimates for Constantinople and a modification of the contribution of Thessalonike produces primate distributions for the totality of the list of 1324 and especially for the Thracian sample. But even with these modifications, the Zipf-model fits very well with the distribution of contributions. The same holds true if, based on the assumption that Thessalonike could have contributed double the amount of Monembasia (according to the higher estimates for its population, see fn. 102), we insert Thessalonike = 1,600 and Constantinople = 4,000 into our list. The distribution of all contributions becomes even more primate: the regression produces $Z = 1.355$ (with $R^2 = 0.954$; fig. 12) and again the familiar diagonal pattern.

Figure 12: Zipf-regression on the modified distribution a modified distribution of contributions (1st rank = Constantinople, 4000; 2nd rank = Thessalonike, 1600) (on a double-logarithmic scale)

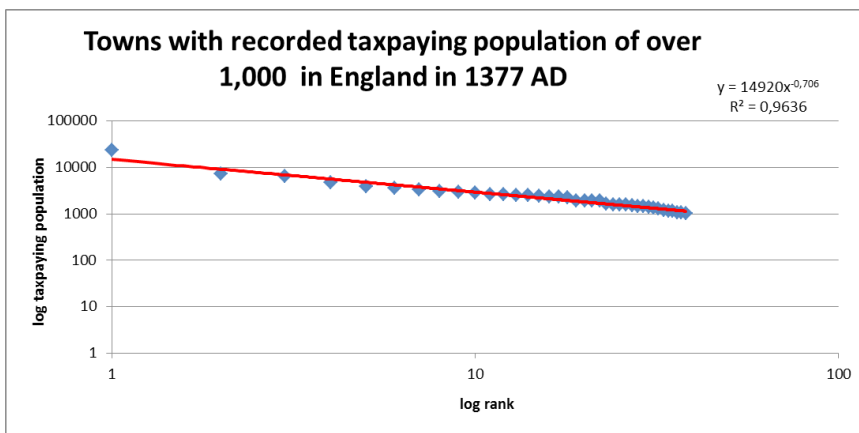
Of course, the same phenomenon occurs with regard to the Thracian sample if we insert Constantinople = 4000: the regression produces $Z = 1.4$ (with $R^2 = 0.88$; fig. 13).

Fig. 13: Zipf-regression on the modified distribution of contributions from the churches of Thrace (1st rank = Constantinople, 4000)

Thus, the use of our figures from the contribution list of September 1324 as a basis for a Zipf-regression clearly demonstrates the conformity of the distribution of contributions on provincial as well as supra-regional level, with distributions generally connected with settlement hierarchies, even despite the distorting effect of the formation of payment classes in our list. As further calculations indicate, the fractal values for the Zipfian coefficient (Z) found in our samples are also comparable to settlement distributions from other regions of Late Medieval Europe, both for a region with near-classical Zipf-distribution (Sicily, 1277¹⁰³, $Z = 0.964$; $R^2 = 0.984$) and for a region with a primate city (area of Florence, on the basis of the famous *catasto* of 1427¹⁰⁴; $Z = 1.0736$; $R^2 = 0.869$). We find a more equal distribution (with $Z = 0.706$; $R^2 = 0.9636$) for the number of taxpayers in towns (with a recorded taxpaying population of over 1,000) in England in 1377 (fig. 14)¹⁰⁵.

Fig. 14: Zipf-regression on the recorded taxpaying population in towns in England in 1377

Of particular interest, of course, is a comparison of the unmodified and modified distributions for the list of 1324 with distributions for former Byzantine territories. We executed a Zipf-regression for the European and

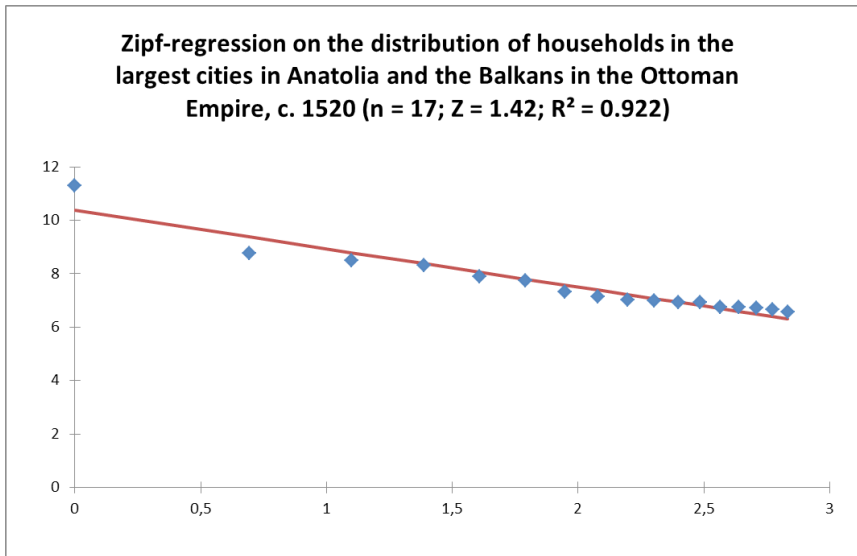
103. For the data, cf. EPSTEIN, *An island*, 71, and IDEM, *Freedom*, 97.

104. For the figures used, cf. HERLIHY, *Tuscans*, 58. Cf. also EPSTEIN, *Freedom*, 98-100.

105. On the basis of data from G. HARRISS, *Shaping the Nation. England 1360-1461* (The New Oxford History of England), Oxford 2005, 274.

Anatolian part of the Ottoman Empire using the numbers of taxed hearths for the 17 largest cities including Constantinople/Istanbul for the year 1520. At this time the cities had between 320,000 and 400,000 inhabitants, we used the lower estimate. The regression produced $Z = 1.42$ ($R^2 = 0.922$; figure 15)¹⁰⁶.

Figure 15: Zipf-regression on the distribution of households in the 17 largest cities in Anatolia and the Balkans in the Ottoman Empire, c. 1520 (on double-logarithmic scale)

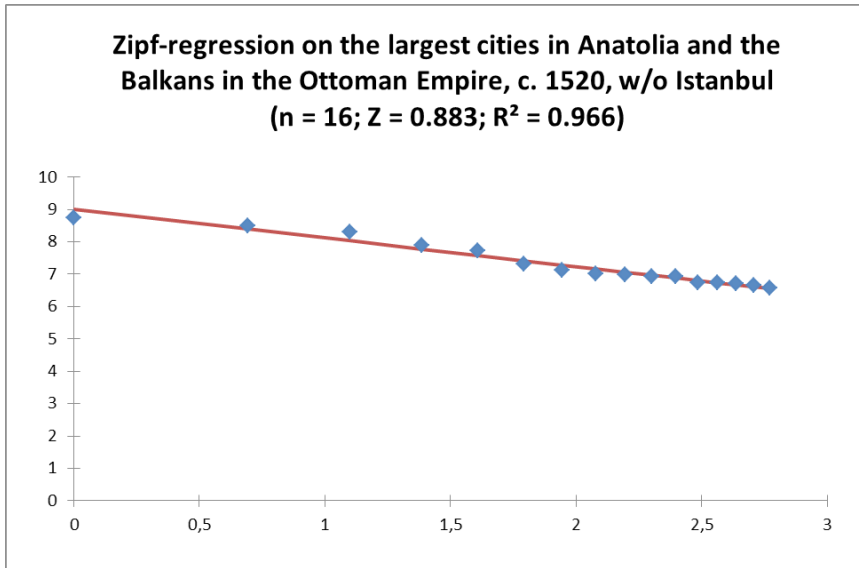

This Zipfian coefficient is above the values of Z we have observed for most of our unmodified and modified Late Byzantine samples. However, it is very near to the highly primate distribution- Z , which we obtained for our hypothetical regression using Constantinople = 4000 and the values for the Thracian churches (see above, fig. 13). In order to receive results comparable with our unmodified distributions, we removed Constantinople from the

106. Correlation coefficient = 0.95, coefficient of determination = 0.91, standard error = 0.431. For the figures used cf. İNALCIK, *An economic*, 257 (included in the sample are Istanbul, Bursa, Adrianople, Angora, Thessalonike, Athens, Tokat, Konya, Sivas, Nicopolis, Serrhai, Sarajevo, Monastir, Skopje, Sofia, Trikkala, and Larissa). For the estimates on the population of Istanbul, cf. F. BRAUDEL, *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II.*, v. I, Frankfurt am Main 1998, 511.

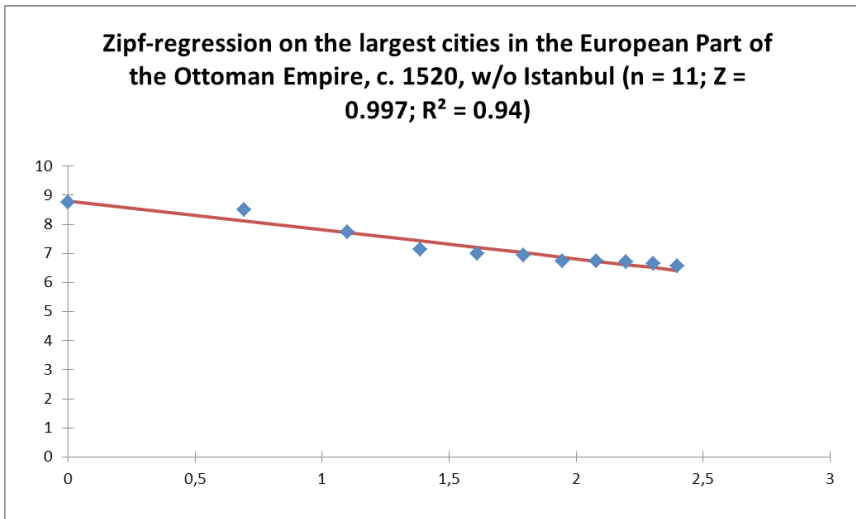
Ottoman distribution of 1520. The Zipf-regression then produced a value of $Z = 0.883$ (with $R^2 = 0.966$; fig. 16), which is very near to the results of our regressions on the unmodified contribution list of 1324.

Figure 16: Zipf-regression on the largest cities in Anatolia and the Balkans in the Ottoman Empire, c. 1520, without Istanbul

Finally, we compared only the 11 largest cities in the European part of the Ottoman Empire with each other, again without Istanbul, and executed a Zipf-regression on this distribution (fig. 17). We received a value of $Z = 0.997$ ($R^2 = 0.94$), an almost perfect classic Zipf-distribution and again very near to the results of our regressions on the unmodified distributions of contributions from the list of September 1324. Thus, the distribution of contributions of 1324 corresponds very well with the distribution of settlement sizes in former Byzantine territories from a later period, for which we possess more reliable data on the population of cities.

Figure 17: Zipf-regression on the 11 largest cities in the European part of the Ottoman Empire, c. 1520, without Istanbul

7. Conclusion: two models for the relative distribution of demographic and economic potential in the Byzantine Empire around the year 1324

The integration of the contributions from the list of September 1324 into the Christaller-distribution demonstrates that these figures can be partly connected with a well-established model for the analysis of the hierarchy of settlements and their hinterlands in a region. The implementation of Zipf-regressions illustrates that the distribution of our figures shows the same pattern as other quantities which have been used for the formation of a settlement rank-size hierarchy (population figures, settlement sizes, etc.). Of course, the relatively small size of our sample may limit the explanatory value of these results, but the examples in the study of Drennan and Peterson show that, although sample size very much matters, even smaller samples can be used to reconstruct a hierarchy of settlements¹⁰⁷.

The implementation of the two models affirms our hypothesis that ecclesiastical wealth also reflected the general economic and demographic potential of a city and its hinterland, since its distribution shows a high

107. CLAUSET - ROHILLA SHALIZI - NEWMAN, *Power-law*, 8. DRENNAN - PETERSON, *Comparing*, esp. 548. See also EPSTEIN, *Freedom*, 96-101, for the usage of even smaller samples for medieval Italy.

similarity with those patterns which are characteristic for settlement systems. These patterns have been empirically proved for many regions and for various time-periods, also for neighbouring late medieval Mediterranean regions and for middle and late Byzantine Laconia. The fractal dimension for the Zipfian coefficients we have observed are equally indicators for the connection between the figures from the contribution list of September 1324 and the distribution of economic and demographic potential among the regions of Late Byzantium, since the fractal quality of settlements systems in relative numbers, hierarchical composition and spatial extension has been established as a well observed fact in the last decades¹⁰⁸.

It is not so much the concrete figures that make the list of 1324 valuable for us, since we lack comparative figures to say more about the context of the list's content other than that the figures for the contributions of the churches match the order of magnitude of ecclesiastical income we find in other sources. What makes the document so valuable is the distribution and relative ratio it reveals. If we consider the distribution as representative for the demographic and economic potential of the bishop's city and its hinterland (as also our examination of other sources suggests, see above), it is in turn a strong indicator (besides the evidence from the Laconia survey) that the settlement hierarchies in the provinces of the Late Byzantine Empire followed the patterns which have been observed in other regions of medieval Europe (and further regions throughout history). This equally implies that we have to reckon with a distribution of settlement sizes and economic potential which shows a few larger settlements at the top levels and a long tail of medium and minor sized settlements of comparable size, as is illustrated by every power law graph or Christaller-distribution (which also can be connected with these power law patterns, as has been shown in various studies in the last years, see also above fig. 9¹⁰⁹).

The complete Ottoman distribution from 1520 may give us an impression of the character of Byzantium's urban hierarchy in those periods of its history when Constantinople's position within the Empire was as superior in

108. Cf. FONSECA, *Urban*, 13. BATTY – LONGLEY, *Fractal Cities*, 47-55, 336-368. CHEN – ZHOU, *The Rank-Size*. CAVANAGH, *Settlement structure*, 409-413.

109. DE VRIES, *Urbanization*, 88. FONSECA, *Urban*, 44-56. BATTY – LONGLEY, *Fractal Cities*, 51-55

economic and demographic matters as it was within the Ottoman Empire, whose Sultans reconstructed Constantinople's former glory and size. Our modifications and the comparison with the Ottoman distribution make clear how much the settlement hierarchy was influenced by the superior position of an imperial city such as Constantinople in Byzantine as well as Ottoman periods. The position of Constantinople was sustained by Emperors and Sultans with measures such as the constriction of foreign merchants to the capital or resettlements (as under Mehmed II after the conquest 1453)¹¹⁰.

The Zipf-distribution is also sometimes regarded as an indicator for the "balance" of urban systems¹¹¹. More critical in this respect is Jan de Vries who wrote: "The rank-size distribution is a blunt instrument with which to evaluate the process of growth and change in urban systems. The danger is great that these beguiling arrays will not simply be misinterpreted but also overinterpreted. (...) The adequacy of an urban system cannot be judged on the basis of an abstract standard or ideal"¹¹². Accordingly, recent studies often interpret the Zipfian model (with $Z \approx 1$) less as an "ideal" distribution of settlement sizes than as an indicator for settlement hierarchies and as an instrument of comparison for different settlement distributions, as we have done above¹¹³.

We could therefore propose our modified contribution lists (with Constantinople = 2000 and Thessalonike = 800 ["Model I"] and with Constantinople = 4000 and Thessalonike = 1600 ["Model II"], see fig. 10 and 12) as models for the relative distribution of demographic and economic potential within the settlements of the Byzantine Empire and their hinterland around 1324. For their visualisations we have once again chosen

110. OIKONOMIDES, The Role. LAIOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*, 49-61. BINTLIFF, *Catastrophe*, 434. Cf. also FASSMANN, *City-size*, 18-21. SMITH, *Types*, 37-38, for this phenomenon in other regions and periods.

111. FASSMANN, *City-size*, 8-9 (on various interpretations of the rank-size rule). DE VRIES, *Urbanization*, 82-88. VAN DER WOUDE – DE VRIES – HAYAMI, *The hierarchies*, 2-3. SMITH, *Types*, 24-26. DITTMAR, *Cities*, 7, 30-31. GIESEN – SUEDEKUM, *Zipf's Law*, 2-5. NEWMAN, *Power laws*, 16-19, 21-24.

112. DE VRIES, *Urbanization*, 93.

113. Cf. DRENNAN – PETERSON, *Comparing*.

Figure 18: Visualisation of the first modified contribution list from September 1324 (Constantinople = 2000, Thessalonike = 800) as a model for the relative distribution of demographic and economic potential in the Byzantine Empire at this time ("Model I"; visualisation with the software PAJEK)

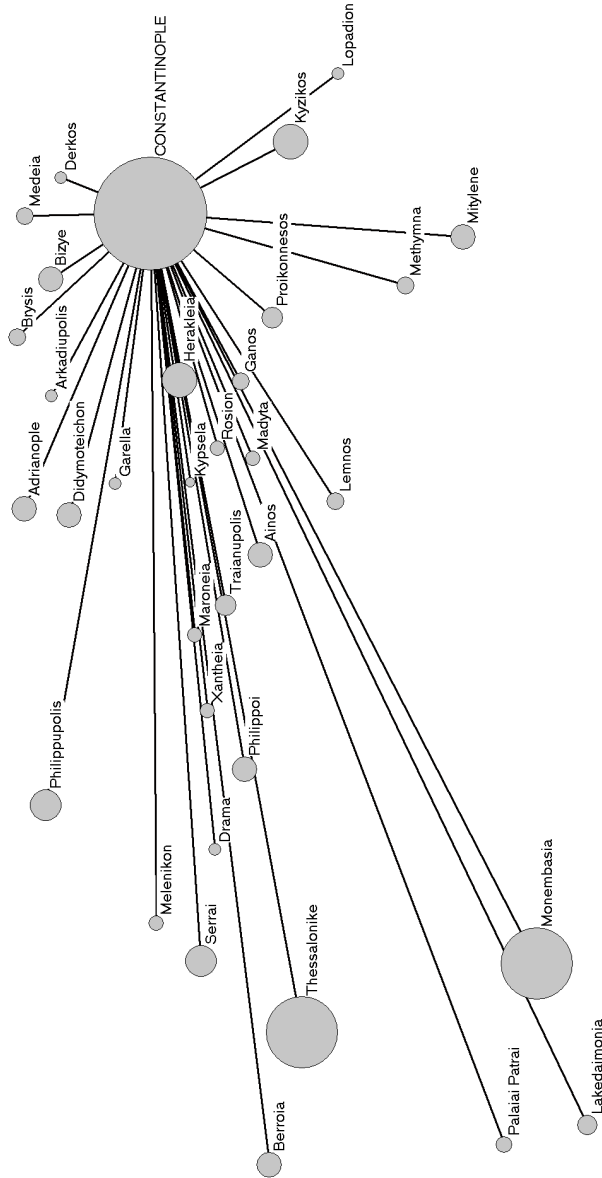
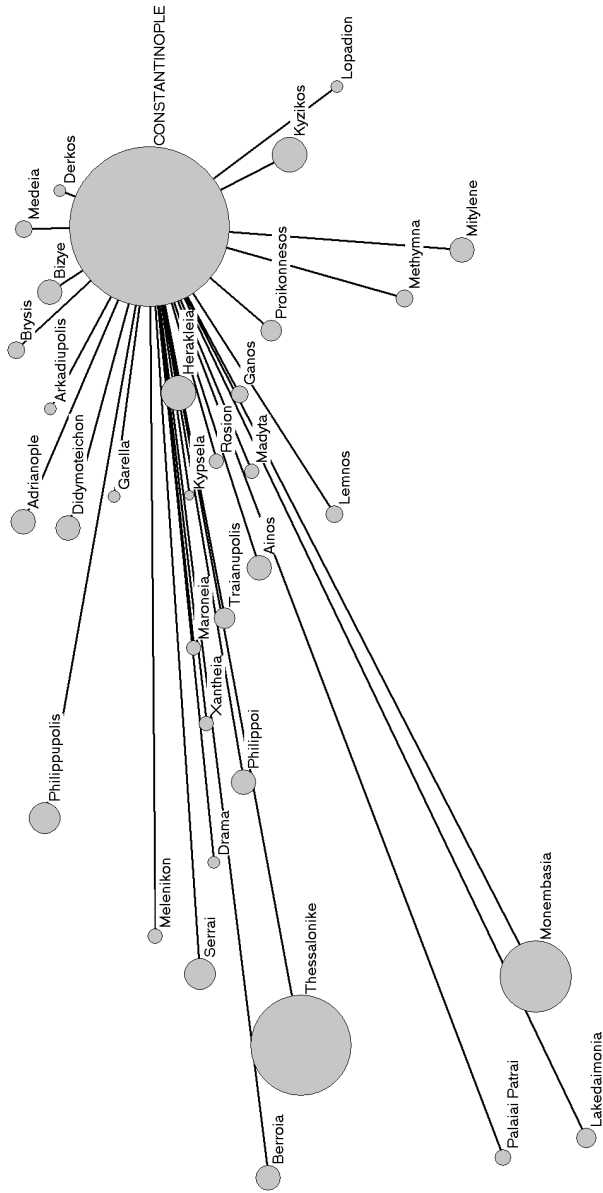

Figure 19: Visualisation of the second modified contribution list from September 1324 (Constantinople = 4000, Thessalonike = 1600) as a model for the relative distribution of demographic and economic potential in the Byzantine Empire at this time ("Model II"; visualisation with the software PAJEK)

the form of a network, in which all contributing churches are connected to Constantinople and the amount of their payment is indicated with circles of corresponding size (fig. 18 [“Model I”] and 19 [“Model II”]).

If we now try to combine our calculations for the models according to Christaller and Zipf, we use our estimate for the entire territory of the Byzantine Empire around 1320 (c. 100,000 km²) and divide it by our value $A = 1,422.56$ km² for a Central Market Town (for a population density of 20 per km²). Accordingly, we would need 70.3 Central Market Towns to cover the entire territory of the Empire. If we now fill in the population estimate of 100,000 for the largest city (Constantinople, see above fn. 102) in Zipf’s model and calculate with our value for $Z = 1.227$ (Model I) or 1.355 (Model II) (from the modified distributions in fig. 10 and 12), we receive a population distribution for the first 70 settlements ranging from 100,000 for Constantinople to 1,164 (I) or 1,054 (II) for the 70th settlement (fig. 20 and 21). Settlements 41 to 70 (I)/37 to 70 (II) are below 2,000 inhabitants, settlements 27 to 40 (I)/25 to 36 (II) below 3,000 inhabitants, settlements 17 to 26 (I)/ 15 to 24 (II) below 5,000 inhabitants and settlements 9 to 16 (I)/ 8 to 14 (II) below 10,000 inhabitants. Thus, the two models produce a majority of medium and small-sized cities within the order of magnitude we would have expected on the basis of our sources and later population figures from Ottoman times (see above, section IV, esp. Macedonia). The totality of urban population for these 70 settlements in Model I is 412,375, and 382,866 in Model II. If we compare this figure with estimates for the total population of the Empire at this period (2 to 3 million, if we assume a population density of 20 to 30 per km²)¹¹⁴, it would be near the upper border of the estimated range for urbanisation in pre-modern agrarian societies (10 to 25%)¹¹⁵. Both models for the distribution of demographic and economic potential in the Late Byzantine Empire demonstrate their compatibility with our historical evidence for Byzantium and neighbouring regions, as well as with recent hypotheses on the “small scale” character of the Byzantine economy in this

114. Cf. LAIOU, *Human Resources*, 50-51.

115. DE VRIES, *Urbanization*, 91-92, also for a similar model. BANG, *Roman Bazaar*, 85-89. If we calculate with a population for Constantinople of only 50,000, we would of course receive a total urban population only around half that size (near the lower border of the estimated urbanisation range), with 75,000 around three quarters that size.

time (see above, fn. 6). Further studies and refinement of the models is of course necessary, but we consider them a useful starting point for some new kind of research into Byzantium’s economy and society.

Figure 20: Model distribution of population for the first 70 settlements (first rank = Constantinople; $Z = 1.227$) in comparison with a classic Zipf distribution (“Model I”)

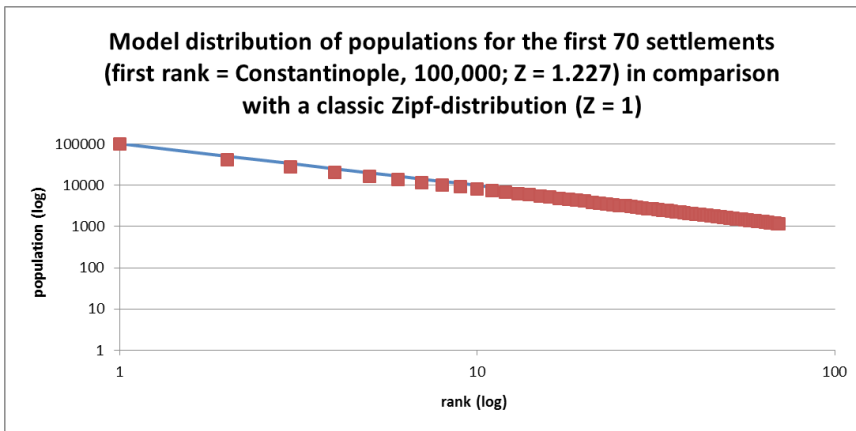
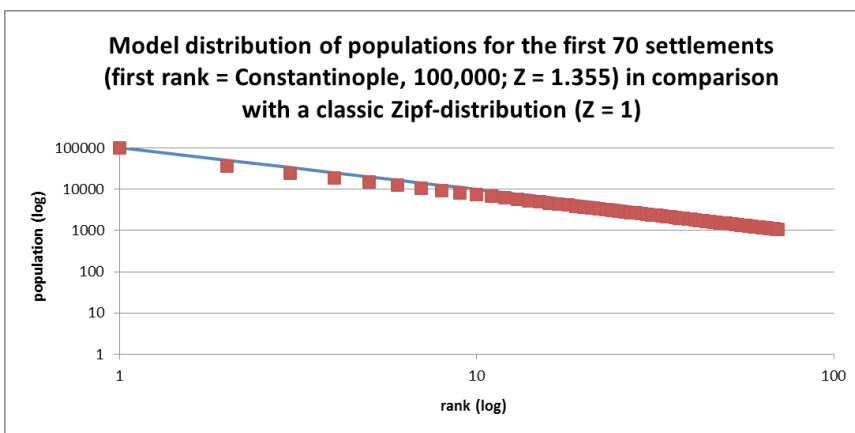

Figure 21: Model distribution of population for the first 70 settlements (first rank = Constantinople; $Z = 1.355$) in comparison with a classic Zipf distribution (“Model II”)

The analysis of the list of contributions to the Patriarchate of Constantinople from September 1324, a source so far somewhat neglected for the research on Byzantium's economy, may shed new light on the underlying correlations and dynamics of this Empire on the eve of its definite decline. To cite Alexander Kazhdan: "The Byzantinist nibbles his food from dispersed and isolated texts, sometimes documentary, sometimes narrative, often from Italian informants, and is doomed, by the character of his sources, to restrain from asking the questions that are natural for Italian counterparts" (of Byzantine cities)¹¹⁶. It is all the more important to analyse the existing evidence with every possible methodological instrument to receive as much insight into the structures and patterns of Byzantium's economy as possible.

116. KAZHDAN, *The Italian*, 3.

BIBLIOGRAPHY

BAKIRTZIS, The Urban Continuity: CH. BAKIRTZIS, The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2003), 35-64.

BANG, *Roman Bazaar*: P. F. BANG, *The Roman Bazaar. A comparative study of trade and markets in a tributary empire* [Cambridge Classical Studies], Cambridge 2008.

BARKER, Thessalonike: J. W. BARKER, Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses, *DOP* 57 (2003), 5-33.

BARTUSIS, *Army*: M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.

BATTY – LONGLEY, *Fractal Cities*: M. BATTY – P. LONGLEY, *Fractal Cities. A Geometry of Form and Function*, London- San Diego 1994.

BELKE, *Bithynien*: K. BELKE, *Bithynien und Hellēspont* [TIB 13], Wien (forthcoming).

BINTLIFF, *Catastrophe*: J. BINTLIFF, *Catastrophe, chaos and complexity: the death, decay and rebirth of towns from antiquity to today*, in: *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 6, 1996: Naturkatastrophen in der antiken Welt*, ed. E. OLSHAUSEN – H. SONNABEND, [Geographica Historica 10], Stuttgart 1998, 417-438.

BINTLIFF, *Market*: J. BINTLIFF, *Going to Market in Antiquity*, in: *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 7, 1999: Zu Wasser und zu Land. Verkehrswege in der Antiken Welt*, ed. E. OLSHAUSEN – H. SONNABEND [Geographica Historica 17], Stuttgart 2002, 209-250.

BOISSONADE, *Anecdota Graeca*: J. FR. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, v. V, Paris 1833.

CAMPBELL, *Benchmarking*: B. M. S. CAMPBELL, *Benchmarking Medieval Economic Development: England, Wales, Scotland, and Ireland, c.1290*, *Economic History Review* 61/4 (2008), 896-945.

CAVANAGH, *Settlement structure*: W. CAVANAGH, *Settlement structure in Laconia and Attica at the end of the Archaic Period: the fractal dimension*, *American Journal of Archaeology* 113 (2009), 405-421.

CHEN – ZHOU, *Reinterpreting*: Y. CHEN – Y. ZHOU, *Reinterpreting central place networks using ideas from fractals and self-organized criticality*, *Environment and*

Planning B: Planning and Design 33 (2006), 345-364.

CHEN – ZHOU, The Rank-Size: Y. CHEN – Y. ZHOU, The Rank-Size Rule and fractal hierarchies of cities: mathematical models and empirical analyses, *Environment and Planning B: Planning and Design* 30 (2003), 799-818.

Choumnos, Ἐλεγχος Νικηφόρου τοῦ Χοῦμνου Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεύσαντος Νίφωνος, ed. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, 255-283.

CLAUSET – ROHILLA SHALIZI – NEWMAN, Power-law: A. CLAUSET – C. ROHILLA SHALIZI – M. E. J. NEWMAN, Power-law distributions in empirical data [www document]. URL http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/0706/0706.1062v2.pdf (accessed on 8 September 2009).

DARROUZÈS, Ὁφφίγια: J. DARROUZÈS, *Recherche sur les Ὁφφίγια de l'église byzantine* [AOC 11], Paris 1970.

DARROUZÈS, *Regestes*: J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*. I/5: *Les registes de 1310 à 1376*. I/6: *Les registes de 1377 à 1410*. I/7: *Les registes de 1410 à 1453*, Paris 1977-1991.

DE VRIES, *Urbanization*: J. DE VRIES, *European Urbanization, 1500-1800*, London 1984.

DE VRIES, Problems: J. DE VRIES, Problems in Measurement, description, and analysis of historical urbanisation, in: *Urbanization in history: a process of dynamic interactions*, ed. A. VAN DER WOUDE – J. DE VRIES – J. A. HAYAMI, Oxford-New York 1990, 43-60.

DITTMAR, Cities: J. DITTMAR, Cities, Institutions, and Growth: The emergence of Zipf's law [www document], URL http://emlab.berkeley.edu/users/webfac/cromer/e211_sp08/dittmar.pdf [accessed on 8 September 2009].

DÖLGER, *Regesten*: F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, I-V, München ²1977.

DRENNAN – PETERSON, Comparing: R. D. DRENNAN – Ch. E. PETERSON, Comparing archaeological settlement systems with rank-size graphs: a measure of shape and statistical confidence, *Journal of Archaeological Science* 31 (2004), 533-549.

EHB: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, ed. A. E. Laiou et al., v. 1-3, Washington, D. C., 2002.

EPSTEIN, *An Economic*: ST. R. EPSTEIN, *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500*, Cambridge-New York 2009.

EPSTEIN, *An Island*: ST. R. EPSTEIN, *An Island for itself. Economic development and social change in late Medieval Sicily*, Cambridge-New York 1992.

EPSTEIN, *Freedom*: ST. R. EPSTEIN, *Freedom and Growth. The rise of states and*

markets in Europe, 1300-1750 [Routledge Explorations in Economic History 17], London-New York 2000.

FALCONER – SAVAGE, Heartlands: ST. A. FALCONER – ST. H. SAVAGE, Heartlands and hinterlands: alternative trajectories of early urbanization in Mesopotamia and the Southern Levant, *American Antiquity* 60/1 (1995), 37-58.

FASSMANN, City-size: H. FASSMANN, City-size distribution in the Austrian-Hungarian Monarchy 1857-1910: a rank-size approach. [www document], URL http://hsr-trans.zhsf.uni-koeln.de/hsrretro/docs/artikel/hsr/hsr1986_133.pdf (accessed on 8 September 2009).

FONSECA, Urban: J. W. FONSECA, *Urban Rank-Size Hierarchy: A Mathematical Interpretation*, Ann Arbor (Michigan) 1988.

FUJITA – KRUGMAN – VENABLES, *Spatial Economy*: M. FUJITA – P. KRUGMAN – A. J. VENABLES, *The Spatial Economy. Cities, Regions, and International Trade*, Cambridge, Mass.- London 2001.

GIESEN – SUEDEKUM, Zipf's Law: K. GIESEN – J. SUEDEKUM, Zipf's Law for Cities in the Region and the Country, *Institute for the Study of Labor Discussion Papers* No. 3928 (January 2009).

GRUMEL, Regestes: V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. I. *Les actes des patriarches*. Fasc. 2-3. *Les registres de 715 à 1206*. Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès, Paris 1989.

GUILLEMMAIN, Der Aufbau: B. GUILLEMMAIN, Der Aufbau und die Institutionen der römischen Kirche, in: *Die Geschichte des Christentums*, v. 6: *Die Zeit der Zerreißproben (1274-1449)*, ed. M. M. DU JOURDIN – A. VAUCHEZ – B. SCHIMMELPFENNIG, Freiburg 1991, 17-74.

HARVEY, *Economic expansion*: A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.

HATCHER – BAILEY, *Modelling*: J. HATCHER – M. BAILEY, *Modelling the Middle Ages. The History and Theory of England's Economic Development*, Oxford-New York 2001.

HERLIHY, *Tuscans*: D. HERLIHY, *Tuscans and Their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, New Haven - London 1985.

HERMAN, Das bischöfliche: E. HERMAN, Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, *OCP* 5 (1959), 434-513.

HOBERG, *Taxae*: H. HOBERG, *Taxae pro communibus servitiis ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis* [Studi e Testi 144],

City of Vatican 1949.

İNALCIK, *An economic*: H. İNALCIK, *An economic and social history of the Ottoman Empire*, Vol. I: 1300-1600, Cambridge 1994.

JACOBY, *Foreigners*: D. JACOBY, *Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike*, ca. 1150-ca. 1450, *DOP* 57 (2003), 85-132.

KALLIGAS, *Monemvasia*: H. KALLIGAS, *Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries*, in: *EHB*, v. 2, 879-897.

KAZHDAN, *The Italian*: A. P. KAZHDAN, *The Italian and Late Byzantine city*, *DOP* 49 (1994), 1-22.

KISLINGER, *Regionalgeschichte*: E. KISLINGER, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monemvasia und das sizilianische Demena. Eine historisch-topographische Studie* [VTIB 8], Wien 2001.

KODER, *Aigaion Pelagos*: J. KODER, *Aigaion Pelagos (die nördliche Ägäis)* [TIB 10], Wien 1998.

KODER, *Der Lebensraum*: J. KODER, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 1], (Reprint with bibliographic additions) Wien 2001.

KODER, *Land Use*: J. KODER, *Land Use and Settlement: theoretical Approaches*, in: *General Issues in the Study of Medieval Logistics. Sources, Problems and Methodologies*, ed. J. HALDON, Leiden-Boston 2006, 159-183.

KODER, *Urban Character*: J. KODER, *The Urban Character of the Early Byzantine Empire. Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic*, in: *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle, N.Y., 1986, 155-187.

KRAUS, *Kleriker*: CH. R. KRAUS, *Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester 1261-1453* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 9], Wiesbaden 2007.

KUGEAS, *Notizbuch*: S. KUGEAS, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike*, *BZ* 23 (1914-1919), 143-163.

KÜLZER, *Ostthrakien*: A. KÜLZER, *Ostthrakien (Europe)* [TIB 12], Wien 2008.

KUNINAKA – MATSUSHITA, *Why does*: H. KUNINAKA – M. MATSUSHITA, *Why does Zipf's Law break down in Rank-Size Distributions of Cities* [www document], URL http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/0802/0802.2810v3.pdf (accessed on 1 September 2009).

LAIUO, *The Agrarian*: A. E. LAIOU, *The Agrarian Economy, Thirteenth-*

Fifteenth Centuries, in: *EHB*, v. 1, 311-375.

LAIYOU, Human Resources: A. E. LAIYOU, The Human Resources, in: *EHB*, v. 1, 47-55.

LAIYOU-THOMADAKIS, *Peasant Society*: A. E. LAIYOU-THOMADAKIS, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton- New Jersey 1977.

LAIYOU – MORRISSON, *Byzantine Economy*: A. E. LAIYOU – C. MORRISSON, *The Byzantine Economy* [Cambridge Medieval Textbooks], Cambridge 2007.

LAURENT, *Regestes*: V. LAURENT, V. Laurent, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, v. I, *Les actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

LAXTON – CAVANAGH, The Rank-Size: R. R. LAXTON – W. G. CAVANAGH, The Rank-Size Dimension and the History of Site Structure from Survey Data, *Journal of Quantitative Anthropology* 5 (1995), 327-358.

LEFORT, *Société rurale*: J. LEFORT, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* [Bilans de recherche 1], Paris 2006.

MATSCHKE, Commerce: KL-P. MATSCHKE, Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Century, in: *EHB*, v. 2, 771-806.

MATSCHKE, Urban Economy: KL-P. MATSCHKE, The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, in: *EHB*, v. 2, 463-495.

E. MITSIOU, Versorgungsmodelle im Nikäischen Kaiserreich, in: *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*. Akten des gleichnamigen Internationalen Symposiums Wien, 19.-22. Oktober 2005, ed. E. KISLINGER – J. KODER – A. KÜLZER [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 18], Wien 2010, 223-240.

MORRISSON – CHEYNET, Prices: C. MORRISSON – J.-CL. CHEYNET, Prices and Wages in the Byzantine World, in: *EHB*, v. 2, 815-878.

NASTUREL – BELDICEANU, Les églises: P. Ș. NASTUREL – N. BELDICEANU, Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles, *JÖB* 27 (1978), 269-285.

NEWMAN, Power laws: M. E. J. NEWMAN, Power laws, Pareto distributions and Zipf's law [www document], URL http://arxiv.org/PS_cache/cond-mat/pdf/0412/0412004v3.pdf (accessed on 8 September 2009).

OIKONOMIDES, The Role: N. OIKONOMIDES, The Role of the Byzantine State in the Economy, in: *EHB*, v. 3, 973-1058.

PAMUK, Black Death: Ș. PAMUK, The Black Death and the origins of the 'Great

Divergence' across Europe, 1300-1600, *European Review of Economic History* 11 (2007), 289-317.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, Μοσχόπουλος: A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *BZ* 12 (1903), 215-223.

POPOVIĆ, Das Flußtal: M. ST. POPOVIĆ, Das Flußtal der Kriva Lakavica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259-1600): Das Verhältnis des Ortes Konče zum Siedlungsnetz der Städte Štip und Strumica, *REB* 69 (2011) (in print).

POPOVIĆ, Melnik: M. ST. POPOVIĆ, Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit, *ZRVI* 47 (2010), 247-276.

POPOVIĆ, Siedlungsstrukturen: M. ST. POPOVIĆ, Siedlungsstrukturen im Wandel: Das Tal der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259-1600), *SüdostF* 68 (2009), 1-62.

POPOVIĆ, Zur Topographie: M. ST. POPOVIĆ, Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik, *JÖB* 58 (2008), 107-119.

PREISER-KAPELLER, *Episkopat*: J. PREISER-KAPELLER, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropolen und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken 2008.

PUMAIN, Scaling: D. PUMAIN, Scaling laws and urban systems [www document], URL <http://www.santafe.edu/research/publications/workingpapers/04-02-002.pdf> (accessed on 8 September 2009).

Register I: H. HUNGER – O. KRESTEN et al., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, v. I [CFHB 19/1], Wien 1981.

Register II: H. HUNGER – O. KRESTEN et al., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, v. II [CFHB 19/2], Wien 1995.

RENOUARD, *Les relations*: Y. RENOUARD, *Les relations des Papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, Paris 1941.

RITTER, *Allgemeine*: W. RITTER, *Allgemeine Wirtschaftsgeographie. Eine systemtheoretisch orientierte Einführung*, München-Wien ³1998.

RUFFINI, New Approaches: G. RUFFINI, New Approaches to Oxyrhynchite Topography [www document], URL <http://www.grr9.net/SNBE/24thInternational.pdf> (accessed on 8 September 2009).

SCHÄTZL, *Wirtschaftsgeographie*: L. SCHÄTZL, *Wirtschaftsgeographie 1: Theorie*, Paderborn- München ⁹2003.

SCHILBACH, *Metrologie*: E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie* [Byzantinisches Handbuch 4], München- 1970.

SMITH, Types: C. A. SMITH, Types of city-size distribution: a comparative

analysis, in: *Urbanization in history: a process of dynamic interactions*, ed. A. VAN DER WOUDE – J. DE VRIES – A. HAYAMI, Oxford-New York 1990, 20-42.

SMYRLIS, *La fortune*: K. SMYRLIS, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIe siècle)* [Collège des France - CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 21] Paris 2006.

SOUSTAL, *Thrakien*: P. SOUSTAL, *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)* [TIB 6], Wien 1991.

Typika: ed. J. THOMAS – A. CONSTANTINIDIS HERO, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments* [DOS 35], v. 1-5, Washington, D. C. 2000.

VAN DER WOUDE – DE VRIES – HAYAMI, *The hierarchies*: A. VAN DER WOUDE – J. DE VRIES – A. HAYAMI, *The hierarchies, provisioning, and demographic patterns of cities*, in: *Urbanization in history: a process of dynamic interactions*, ed. A. VAN DER WOUDE – J. DE VRIES – A. HAYAMI, Oxford-New York 1990, 1-19.

HIERARCHIES AND FRACTALS: ECCLESIASTICAL REVENUES AS INDICATOR FOR THE
DISTRIBUTION OF RELATIVE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC POTENTIAL WITHIN
THE CITIES AND REGIONS OF THE LATE BYZANTINE EMPIRE IN THE EARLY 14TH
CENTURY

Until now the source material has made it impossible to reconstruct the distribution of economic power and population within the Late Byzantine Empire on a large scale. Our new analysis of a list of financial contributions from 1324, which includes those from 33 bishoprics and the Patriarchate of Constantinople, connects this data with the economic performance of the respective town and its hinterland; we demonstrate that the distribution of contributions shows characteristics which are typical for settlement hierarchies and therefore can be used to create the first models for the relative distribution of demographic and economic potential in the Byzantine Empire at this time.

ANDREAS RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken* [Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Band 1. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 374. Band / [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XV], Wien 2009, σελ. 436 + 115 πίνακες (ISBN 978-3-7001-6106-6).

The book under review is part of a larger project initiated by Prof. Wolfram Hörandner in the year 2004/2005 with the aim to gather and publish in critical editions (with translation and commentary) the ca. one thousand and two hundred Byzantine epigrams that have been inscribed on religious works of art – frescoes, mosaics, icons, but also on luxury objects and miniatures. The chronological limits have been placed between 600 and 1500. Verse inscriptions on seals have been excluded from the plan, but they are occasionally drawn in the discussion when necessary.

In the introductory part examined are first matters of terminology: the word epigram strictly speaking signifies an inscribed text and can either refer to a literary text or to a verse inscription on an object. Discussed are also the metrical forms used in antiquity, the change of meter from quantitative to accentual and the transition from the elegiac distich and the dactylic hexameter to twelve syllables, which became eventually the norm in Byzantine poetry. Pagan themes were in fashion until the Justinianic age, but later disappeared altogether as Gregory of Nazianzus and Gregorios Pisides become models for aspiring poets. The number of inscribed epigrams on works of art is relatively small although they are documented quite early. But this again is to be expected considering the destruction of buildings and the changes in the fortunes of people and institutions. At any rate, this area of research in the last two decades has opened new perspectives

thanks to important contributions made in both art history and philology (W. Hörandner, H. Maguire, A.-M. Talbot, I. Vassis, M.D. Lauxtermann).

Verse inscriptions are classified in three categories: i) standardized verses inscribed on various objects, ii) attributed to certain authors or literary collections and iii) specifically designed to be inscribed on an object and as such claim some originality.

In the first case, the standardized verses are transmitted anonymously and as a rule they cannot be dated with certainty. Such verse inscriptions we encounter in church interiors, inscribed for instance, on liturgical scrolls, but also on gospel miniatures or icons. They are to be found with major or minor textual changes on various objects and some of them were copied and preserved by Dionysios of Phurna. As for the second category, there is a good number of epigrams that can be attributed to certain authors, in this case Manuel Philes and Christophoros Mitylenaios. The third category comprises of dedicatory verses which show some originality since they were commissioned for a special occasion and in which the donor usually expresses his gratitude to God and the saints and prays for his salvation.

From the material gathered here we conclude that the greater number of epigrams surviving to this day refer to religious objects and only a few to profane (rings, cups, swords and the like). This does not mean that secular themes were not in vogue. There were worldly epigrams in fact inscribed on frescoes and on mosaics in the imperial palace, in the precincts of the Pantokrator monastery in Constantinople, also on the city walls, as Theodosios Zygomalas wrote to Martin Crusius (Nr. 214), even on private houses and government buildings, but there is nothing of this kind that survives to this day. But for that matter inscribed verses surviving on frescoes and mosaics are mainly dated from the middle Byzantine period onwards and significantly only three inscriptions on frescoes have been rescued from destruction in the imperial city (nos. 213-216). On the other hand, there still exist eight epigrams on mosaics, six preserved in Hagia Sophia (nos. M. 9-14), one in the monastery of Chora (nr. M8) and one in the Theotokos Pammakaristos (nr. M. 15). The material is arranged geographically in German alphabetical order as following:

Epigrams inscribed on Frescoes

Albania (nr. 1)

Bulgaria (nos. 2-5)

Former Yugoslav Republic of Macedonia (nos. 6-61)
 Greece (nos. 62-185)
 Italy (nos. 186-188)
 Serbia (nos. 189-190)
 Turkey (nos. 191-219)
 Cyprus (nos. 220-260)

Epigrams inscribed on Mosaics

Greece (nos. M1-4)
 Italy (nr. 5)
 Jordan (nos. M6-7)
 Turkey (nos. M8-18)

The epigrams we are dealing with are more or less known from previous studies and collections, but about twenty-one are edited for the first time here: nos. 6-8, 15, 18, 26-33, 61 from the Former Yugoslav Republic of Macedonia; nos. 89, 91, 120, 146 from Greece; nos. 253, 255 from Cyprus and nr. 4 from Bulgaria. It should be mentioned, of course, that a good number had been rendered in the past with mistakes and omissions in their transcription and this fact alone justifies a new critical edition. Their tenor in the main is classic, but this again depends, as it seems, on the social status or the schooling of the patron. Yet, in some instances we have the intrusion of demotic forms into the text (*βάφτισμα, ἄνθετο, πρόσθετο, ἀγάπησεν*). There is a direct link, of course, between the text and the picture, but mistakes occasionally occur – the artist assigning the wrong verses to an icon. Be that as it may, each entry in this edition comprises the following information: Description and date of the monument where the epigram is located, writing style and orthography, the critical edition of the text, provided with an apparatus fontium, apparatus criticus, translation and commentary.

Among the sources, figure distinctly Christophoros Mitylenaios (nos. 2, 34-44, 46-47, 49-50 53-55, 57-60, 115-117, 138, 225, 255) and surprisingly two epigrams of Michael Psellos (nos. 10, 62), with some echoes from Mauropous (nos. 25,1-2. 194,1-2, 3-5), Geometres (nos. 5,17-18. 24, 16. 137,1) and Philes (nos. 113,1-2. 180,1-2. 215,1-2, 9-10). Stray items or better said stock phrases have also found their way in the verses such as *ὀλβιόδομος*

ἀναξ (M14,2) and γῆν τὴν παντοθρέπειρα (nr. 242,3, which can be traced in the verse chronicle of Manasses (Lampsidis, 2, 30). Certain inscriptions occur with variations in more than one work (cf. nos., 3, 21, 29) and when this happens the text can be established with greater certainty. In such a case, very practical proves the painter's manual of Dionysios of Phurna (nos. 6-8, 25-28, 73, 125, 179-180). The patrons cover a wide spectrum – men of the cloth, the military, the officialdom and the ruling class, all in search of forgiveness and hoping through their piety to gain eternal life. Some in their petition include the name of their spouse (nos. 70,7. 127,9. 135,6. 175,8). The names of a certain Βαρυβίλης (nr. 97,4), of the soldier Φατιμήρις (24,7) and Στρατηγούλης (nr. 186,1) stand out as rather unusual and under the *curiosa* may come also the little known saint Menandros (nr. 52).

Considering the depth and scope of this fine work, there is nothing that can be said of substance by way of criticism. But one or two points can be still raised. In the epigram nr. 111,1-4, the emperor Michael offers his crown of power to the Theotokos, because she had offered it to him in the first place, and prays accordingly for a long life free of sickness. The emperor is identified with Michael IX Palaiologos, and there is probably nothing wrong with this supposition. Yet, this verse inscription brings to mind Michael IV the Paphlagonian, whose rise to power was unlawful and therefore he had every reason to make it acceptable before God. Michael IV also spent considerable time in Thessalonike praying in the church of Saint Demetrios to be delivered from his epilepsy (Skylitzes, Thurn, 408,51-53). And finally, the reading δόξασθαι (nr. 224,11), taken to be derived from δοξάζομαι (= Du nämlich hast als einzige das Lob der Diener), could be perhaps replaced with δέξασθαι, in the sense of forgiveness and acceptance, if not δύνασθαι: *μόνη γὰρ ἔχεις τὸ δέξασθαι* or *δύνασθαι, παρθένε,/ οἰκετῶν ... παρασχεῖν [τὴν σωτηρίαν?]* (224,11-13).

APOSTOLOS KARPOZIOS,
University of Ioannina

R. GOUNELLE, *Les recensions byzantines de l'Évangile de Nicodème* [Corpus Christianorum. Series apocryphorum, Instrumenta 3], Turnhout, Brepols 2008, 332 σσ. (ISBN 978-2-503-52813-7).

Ἡ ἀρχική μορφή τοῦ νεοδιαθητικοῦ ἀποκρύφου *Acta Pilati* [στὸ ἐξῆς: *Πράξεις τοῦ Πιλάτου*], τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου*, συντάχθηκε στὰ ἑλληνικὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., καὶ ἔκτοτε τὸ κείμενο («ἑλληνικὴ παραλλαγή Α», ὅπως εἶναι γνωστὴ στὴν βιβλιογραφία) γνώρισε εὐρύτατη διάδοση εἴτε μὲ ἐπανειλημμένες ἀντιγραφές τοῦ πρωτοτύπου, εἴτε μὲ μεταφράσεις στὰ λατινικά, τὰ κοπτικά, τὰ συριακά, τὰ ἀραμαϊκά, τὰ ἀρμενικά, τὰ γεωργιανὰ. Ὁ τίτλος *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου* χρησιμοποιεῖται περίπου ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς καὶ προσδιορίζει κυρίως τὴν ἐπαυξημένη μορφή τοῦ κειμένου, στὴν ὁποία, στὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῶν *Πράξεων τοῦ Πιλάτου* (ποὺ ἐξιστοροῦν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν δίκη, τὸν σταυρικὸ θάνατο, τὴν ταφή, τὴν Ἀνάσταση καὶ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου) ἔχει προστεθεῖ καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὴν Κάθοδό Του στὸν Ἄδη. Ἀρκετὲς εἶναι οἱ βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐπεξεργασίες τῆς νεώτερης αὐτῆς παραλλαγῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ λατινικὲς ἐκδοχές της (οἱ τελευταῖες διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες, γνωστὲς ὡς «λατινικὴ παραλλαγή Α» [ἢ πιὸ διαδεδομένη] καὶ «λατινικὴ παραλλαγή Β» ἀντιστοίχως, οἱ ὁποῖες συνετέλεσαν στὴν διάδοση τοῦ κειμένου στὴν Δύση μέσω περαιτέρω ἀντιγραφῶν, διασκευῶν καὶ μεταφράσεων σὲ νεώτερες λατινογενεῖς γλώσσες).

Πλουσιότατη, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ περίπλοκη εἶναι λοιπὸν ἡ παράδοση τοῦ κειμένου καὶ πάρα πολλὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη του. Δυσχερέστατη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση καὶ ἡ ἔξακριβωση τῶν ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν, καθὼς τίς

περισσότερες φορές δὲν ὑπάρχουν προκαταρκτικὲς μελέτες, οὔτε καὶ σύγχρονες ἐκδόσεις τους.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν βυζαντινὴ παραλλαγή, προσιτὴ ἕως τώρα μόνο στὴν παλαιὰ ἔκδοση τοῦ C. von Tischendorf¹. Εἶναι λοιπὸν ἰδιαίτερος εὐπρόσδεκτο τὸ βιβλίον τοῦ R. Gounelle, ὁ ὁποῖος, μετὰ ἀπὸ σειρὰ συναφῶν ἐργασιῶν², ἐξετάζει ἀναλυτικότερα ἀκριβῶς τὴν συγκεκριμένη παραλλαγή, ἣ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλληνικὴ παραλλαγή Β» στὴν προαναφερθεῖσα ἔκδοση τοῦ Tischendorf· ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ ὅμως τὸ σύμβολο M (*recension grecque Médiévale*) στὴν παρούσα ἔκδοση, πρὸς ἀποφυγὴν σύγχυσης μὲ τὴν λατινικὴ παραλλαγή Β.

Ἡ βυζαντινὴ παραλλαγή λοιπὸν (στὸ ἐξῆς: «παραλλαγή Μ») καὶ οἱ διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες της ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ μὲ βάση ὅλα τὰ χειρόγραφα καὶ μὲ τίς σύγχρονες μεθόδους τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας. Ἐκτενέστατη εἰσαγωγή 170 σελίδων συνοδεύει τὴν ἔκδοση καὶ παρουσιάζει- ἢ καλύτερα ἐπανατοποθετεῖ- ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἔργο.

Προτάσσονται ἡ βιβλιογραφία καὶ οἱ βραχυγραφίες (σσ. 13-17) καὶ τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 19-29) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀνασκόπηση τῆς παλαιότερης ἔρευνας. Ἀπὸ πολὺ νωρὸς ἡ ἐλληνικὴ παραλλαγή Μ εἶχε προκαλέσει «διάλογο» μεταξὺ δύο γνωστότατων καὶ σημαντικῶν μελετητῶν τῆς βιβλικῆς καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας: τοῦ J. Rendel Harris (ὁ ὁποῖος εἶχε προσπαθήσει νὰ δεῖξει ὅτι τὸ *Εὐαγγέλιον*

1. C. VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, Leipzig 1853 καὶ ²1876 (καὶ σὲ ἀναστατικὲς ἐκδόσεις: Hildesheim 1966 καὶ Ἀθήνα 1976), σσ. 287-332.

2. Ἐνδεικτικὰ: R. GOUNELLE, *Recherches sur les Actes apocryphes de Pilate grecs, recension B*, τόμ. 2, (Mémoire de D.É.A., Université; Paris X-Nanterre 1991). Τα κυριότερα πορίσματα τῆς ἔρευνας περιλαμβάνονται καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Ἰδιοῦ, *Acta Pilati grecs B (BHG 779u-w)-traditions textuelles, Recherches Augustiniennes* 26 (1992), 273-294. Εἶχε προηγηθεῖ καὶ γαλλικὴ μετάφραση (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Z. IZYDORCZYK) τῆς λατινικῆς παραλλαγῆς Α: *L'Évangile de Nicodème ou les Actes faits sous Ponce Pilate (recension latine A) suivi de La lettre de Pilate à l'empereur Claude*, Turnhout 1997. Πβλ. ἐπίσης R. GOUNELLE - Z. IZYDORCZYK, *Thematic Bibliography of the Acts of Pilate*, στὸν τόμο Z. IZYDORCZYK (ἐκδ.), *The Medieval Gospel of Nicodemus. Texts, Intertexts and Contexts in Western Europe (Mediaeval and Renaissance Texts and Studies, 158)*, Tempe, Arizona 1997, 419-532, καὶ ΤΩΝ ἸΔΙΩΝ, *Thematic Bibliography of the Acts of Pilate. Addenda et Corrigenda, Apocrypha* 11 (2000), 259-292.

τοῦ Νικοδήμου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα εἶδος κέντρωνος ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου³), καὶ τοῦ E. von Dobschütz⁴, ὁ ὁποῖος δὲν δεχόταν τὴν ἄποψη τοῦ Haggis, εἶχε προτείνει χρονολόγηση τῆς παραλλαγῆς Μ στὴν μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ (8ος-10ος αἰ.) καὶ εἶχε ἐπισημάνει ὅτι παρουσιάζει ὁμοιότητες πρὸς τὶς λατινικὲς παραλλαγές⁵. Οἱ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τοῦ G. Millet⁶ στὸ *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου* εἶχαν συντελέσει ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ ἀνάγεται ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀναστάσεως, οἱ νεώτερες ἔρευρες ὅμως εἶναι περισσότερο ἐπιφυλακτικὲς καὶ ἀποφεύγουν τὶς ὑπεραπλουστευμένες αὐτὲς ἐκτιμήσεις⁷. Ἐπίσης ἔχει συζητηθεῖ ἀρκετὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου* μὲ τοὺς πολυάριθμους βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς (λογίους ἢ δημωδεστέρους, ἀνωνύμους ἢ ἐπωνύμους) θρήνους τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸ δράμα *Χριστὸς Πάσχων*, καθὼς καὶ μὲ τὸν κυπριακὸ *Κύκλο τῶν Παθῶν*. Τὸ ἐρώτημα ἂν (καὶ σὲ ποιῆς περιπτώσεις) ὑπάρχει ἄμεση ἐξάρτηση, ἢ ἂν οἱ ὁμοιότητες καὶ τὰ παράλληλα ὀφείλονται (καὶ σὲ ποιοῦ βαθμῶ) σὲ κοινὴ παράδοση εἶναι πολυσυζητημένο καὶ δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ⁸.

Στὸ δεῦτερο εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σσ. 31-107) διακρίνονται τέσσερις ἐπεξεργασίες τῆς βυζαντινῆς παραλλαγῆς: ἡ πρώτη (M1) ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ταυτίζεται μὲ τὴν μορφή ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ Tischendorf. Ὁ συγγραφέας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἄποψη τοῦ E. von Dobschütz⁹, ὡς πρὸς τὸ ὅτι θεωρεῖ πῶς τὸ κείμενο M1 ἀποτελεῖ

3. J. RENDEL HARRIS, *The Homeric Centones and the Acts of Pilate*, London 1898.

4. Σὲ βιβλιοκρισία ποὺ δημοσίευσε στὴν *Theologische Literaturzeitung* 11 (1899), 333-335.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιοκρισία ποὺ σημειώνεται στὴν προηγούμενη σημείωση, βλ. καὶ τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (TU 18), Leipzig 1899, κυρίως 207.

6. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1916.

7. Βλ. A. KARTSONIS, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton, NJ 1986, κυρίως 10-18.

8. Γιὰ τὰ κείμενα: Μ. ALEXIOU, *The Lament of the Virgin in Byzantine Literature and Modern Greek Folk-song*, *BMGS* 1 (1975), 111-140, καὶ (συνοπτικότερα) ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, second edition revised by D. YATROMANOLAKIS and P. ROILIOS, Lanham, Maryland 2002 62-78 [καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση: *Ὁ τελετουργικὸς θρήνος στὴν ἑλληνικὴ παράδοση*, Ἀθήνα 2002, 125-146].

9. Βλ. σημ. 4, 5.

ἐπεξεργασμένη μετάφραση τῆς λατινικῆς παραλλαγῆς A¹⁰. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησι, προτείνει τὸν 9ο/10ο αἰ. Ἀπὸ τὴν παραλλαγὴ M1 προῆλθε ἡ μορφὴ M2, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση ἐμπλουτισμοῦ καὶ διεύρυνσης τοῦ προτύπου της, καὶ πιθανότατα τοποθετεῖται μεταξὺ 12ου καὶ 14ου αἰ. Ἡ παραλλαγὴ M2 μὲ τὴν σειρὰ της ἀπετέλεσε ἀντικείμενο περαιτέρω ἐπεξεργασίας, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ἡ παραλλαγὴ M3, τὸν 14ο/15ο αἰ. Τέλος, ὑπάρχουν καὶ οἱ ὄψιμες παραλλαγές (παραλλαγὴ M4), ἐπὶ τὰ συνολικά, ποὺ διασώζονται σὲ ἀθωνικά χειρόγραφα (ἓνα τοῦ 18ου καὶ ἕξι τοῦ 19ου αἰ.), οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάση στὶς διαδοχικὲς διασκευές τοῦ κειμένου (δὲν λαμβάνονται ὅμως ὑπ' ὄψιν στὴν παροῦσα ἔκδοσι, καθὼς ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε πρόσβασι στὰ μεταγενέστερα αὐτὰ χειρόγραφα).

Οἱ διασκευαστὲς βεβαίως σὲ κάθε περίπτωση ἔχουν χρησιμοποιήσει εὐρύτατα τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσις, μὲ ἐμφανῆ τὴν τάση νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὶς ἀκριβεῖς πηγές τους πάντως δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος, καθὼς τὰ μοτίβα ποὺ ἐμπλέκονται εἶναι πολλά. Μποροῦν πάντως νὰ ἐπισημανθοῦν παράλληλα σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα (ὁμιλητικά, λειτουργικά, ὑμνογραφικά, ἀγιολογικά καὶ ἄλλα), καὶ ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ (κυρίως στὰ σχετικὰ μὲ τὴν διαμόρφωσι τῆς παραλλαγῆς M1, σελ. 31-73) ἀναλυτικὸς συσχετισμοῦς, ὑποδεικνύοντας ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς στὴν προσέγγισι τοῦ θέματος. Ὅπως εἶναι φυσικό, ἰδιαίτερος τονίζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Θεῖο Πάθος καὶ μὲ τὴν παρουσία καὶ τὸν θρῆνο τῆς Θεοτόκου. Τὸ θέμα βεβαίως εἶναι πολὺπλοκο καὶ δὲν ἐξαντλεῖται στὸ πλαίσιο μίας εἰσαγωγῆς· οἱ παρατηρήσεις πάντως τοῦ συγγραφέα εἶναι εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴν συζήτησι περὶ τῶν συναφῶν θεμάτων καὶ θὰ συμβάλουν στὶς σχετικὲς ἔρευνες. Κάποιες βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις εἶναι ἀπαραίτητες¹¹: μὲ τὴν ὁμιλία τοῦ Γεωργίου Νικομηδείας *τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ* ἔχει ἀσχοληθεῖ

10. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας φαίνεται πάντως κάπως ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἄποψι αὐτῆ (στὴν σ. 50, σημ. 1).

11. Παράλληλα μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἀκριβέστερα ἡ ἐξέλιξι τῆς ἔρευνας, σημειώνονται καὶ ὀρισμένα πρόσφατα δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας γιὰ λόγους χρονολογικῶς [ὁ πρόλογος του φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξι «φθινόπωρο 2004»] δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὰ ἔχει στὴν διάθεσί του.

ἢ Ν. Τσιρώνη¹². Στὴν πλούσια παράδοση τοῦ εἴδους συγκαταλέγεται καὶ παρεμφερῆς ἔμμετρο ὁμιλία (μὲ τὴν μορφὴ «ἠθοποιίας») τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Νείλου (ἀ' μισθ 15ου αἰ.), ποῦ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἄ. Παναγιώτου¹³. Ἐπίσης ἔχει κυκλοφορήσει καὶ ὁ δεύτερος τόμος τῆς *Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Α. Kazhdan, ὅπου γίνεται λόγος καὶ περὶ Γεωργίου Νικομηδείας καὶ ἄλλων συγγραφέων θεομητορικῶν ὁμιλιῶν τῆς Μεσοβυζαντινῆς περιόδου¹⁴. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι στὰ σχετικὰ μὲ τὸν κυπριακὸ *Κύκλο τῶν Παθῶν* δὲν ἀναφέρεται ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Σ. Λάμπρο¹⁵. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ κείμενα.

12. Ν. TSIRONIS, George of Nicomedia: Convention and Originality in the Homily on Good Friday, *Studia Patristica* 30 (1997), 332-336 (καὶ στὸν δικτυακὸ τόπο www.myriobiblos.gr/texts/english/tsironi_nicomedia.html#27). Ἡ διατριβὴ τῆς ἴδιας γιὰ τὸ θέμα τοῦ θρήνου τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ ἕως τὸν Γεώργιο Νικομηδείας (*The Lament of the Virgin Mary from Romanos the Melode to George of Nicomedia: an Aspect of the Development of the Marian Cult*, Diss. London King's College, 1998) εἶναι ὑπὸ ἐκδόση. Χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα καὶ στὰ ἄρθρα THE ΙΔΙΑΣ, Historicity and Poetry in ninth-century Homiletics: the Homilies of Patriarch Photios and George of Nicomedia, στὸν τόμο *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*. Edited by M. B. CUNNINGHAM and P. ALLEN, Leiden-Boston-Köln 1998 (πβλ. καὶ www.myriobiblos.gr/texts/english/tsironi_historicity.html) καὶ From poetry to Liturgy: the cult of the Virgin in the Middle Byzantine Era, στὸν τόμο *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, edited by M. VASSILAKI, Ashgate 2005, 91-117.

13. Α. Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Νείλου μητροπολίτου Ρόδου «ἠθοποιία» ὡς ἐκ προσώπου τῆς Θεομήτορος, *Ἄθηνά* 81 (1990-1996), 443-454. Ἐπίσης στὰ γραφόμενα τῶν σελ. 60-61 τοῦ βιβλίου (περὶ τῶν ὁμοιοτήτων μεταξὺ τοῦ λόγου τοῦ Μαξίμου Πλανούδη καὶ τῆς *ἠθοποιίας* τοῦ Γεωργίου Λαπίθη) θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ F. TINNEFELD, Der Schluß der Marienklage des Lapithes: ein Plagiat aus der Planudes-Predigt auf die Grablegung Christi, *Orthodoxes Forum* 6 (1992), 51-57.

14. Α. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature 850-1000*, Athens 2006, 38-40, 263-264 κ. ἄ.

15. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Βυζαντιακὴ σκηνοθετικὴ διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, *NE* 13 (1916), 381-407. Προσθετέα καὶ ἡ μελέτῃ τοῦ Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, Θεατρολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν *Κύκλο τῶν Παθῶν* τῆς Κύπρου, *EKEE* 12 (1983), 87-107 [καὶ στὰ *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 2, Λευκωσία 1986, 447-466, ἀναδημοσιευμένη στὸ βιβλίο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὰ τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου*, Ἀθήνα 1984, 91-107, 181-194]. Βλ. ἐπίσης καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Κύπρος τῶν Σταυροφόρων καὶ τὸ θρησκευτικὸ θέατρο τοῦ Μεσαίωνα*, Λευκωσία 2004 καὶ W. PUCHNER - N. CONOMIS, *The Crusader Kingdom of Cyprus-a theatre province of Medieval Europe? Including a critical edition of the Cyprus Passion cycle and the "Repraesentatio figurata" of the Presentation of the Virgin in the*

Ὡς πρὸς τὰ δημωδέστερα, οἱ *Στίχοι θρηνητικοὶ εἰς τὸν ἐπιτάφιον Θρῆνον* τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα¹⁶ εἶχαν ἐκδοθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1995 στὴν συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν στιχουργημάτων τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα¹⁷. Γιὰ τὸν ἀνώνυμο κρητικὸ *Θρῆνο τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου* ὁ συγγραφέας ἀναγκαστικὰ χρησιμοποίησε τὴν παλαιότερη ἔκδοση τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα¹⁸, ἀφοῦ ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ εἰσαγωγή δὲν εἶχε δημοσιευθεῖ ἡ νέα ἔκδοση τοῦ W. F. Bakker¹⁹. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως καθόλου (ἂν καὶ εἶχε ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν Μανούσακα²⁰) τὸ συναφὲς στιχούργημα τοῦ Ἀκακίου Διακρούση (2ο μισὸ τοῦ 17ου αἰ.) *Πένθος τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*²¹, ποῦ ἀποτελεῖ διασκευὴ καὶ ἀνάπτυξη τοῦ προαναφερθέντος *Θρῆνου* σὲ ὁμοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους²², καὶ εἶναι μία ἀκόμα ἐνδιαφέρουσα περίπτωση περαιτέρω ἐπεξεργασίας τοῦ παραδοσιακοῦ ὑλικοῦ, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ οἱ νεώτεροι κυπριακοὶ θρῆνοι τῆς Θεοτόκου, στοὺς ὁποίους παραπέμπει ὁ συγγραφέας. Ἔχει ἐκδοθεῖ ἐπίσης καὶ τὸ κρητικὸ ποίημα *Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη*²³. Τὸ

Temple, Athens 2006, ὅπου καὶ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κεμένου, μὲ πλούσια σχόλια καὶ συσχετίσεις πρὸς τὴν βυζαντινὴ, τὴν μεταβυζαντινὴ καὶ τὴν νεοελληνικὴ παράδοση.

16. Τοὺς ὁποίους ὁ συγγραφέας γνωρίζει ἀπὸ τὴν μονογραφία τοῦ B. BOUVIER, *Le Mirologue de la Vierge*, Genève 1976.

17. *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ποιήματα 1403/1411*, ἔκδ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀθήνα 1995, σσ. 335-363.

18. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1956, 49-74.

19. *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου λεγόμενος τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*. Κριτικὴ ἔκδοση, ἐπιμέλεια W. F. BAKKER, Ἀθήνα 2005, μὲ πλουσιότατο σχολιασμὸ καὶ ἀναφορὲς σὲ παράλληλα κείμενα. Ἔνα ἀκόμα ἀνάλογο στιχούργημα εἶχε δημοσιεύσει ὁ ἴδιος, *Στίχοι ψαλλόμενοι τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*, *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 33-80.

20. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα», 61-64.

21. Ἐκδίδεται σὲ παράρτημα ἀπὸ τὸν BAKKER, *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, 228-235, ὅπου καὶ παραπομπὲς στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις.

22. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ μαρτυρία ὅτι ἕως καὶ πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια διαβαζόταν (ὡς ἀνώνυμο κείμενο) στὴν Φουρνὴ Μεραμιπέλλου τῆς Κρήτης κατὰ τὴν περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου. Βλ. Μ. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ, Ἡ «Περισταμένη τῷ Σταυρῷ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), 313-323, ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα», 61-62 καὶ BAKKER, *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, 114-115.

23. Στὸ ὁποῖο ὑπάρχει γενικότατη ἀναφορὰ (σ. 68, σημ. 2) μὲ βάση τὰ γραφόμενα τῶν W. F. BAKKER – D. M. L. PHILIPPIDES, *The Lament of the Virgin by Ephraem the Syrian*, στὸν τόμο *Ἐνθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2002, 39-55.

παράλληλο πού σημειώνεται καταλαμβάνει τούς στίχους 3824-3833 τοῦ ποιήματος²⁴, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ στὸ κεντρικὸ τμήμα του, ὅπως χαρακτηριστικῶς γράφει ὁ Β. Ποῦχνερ²⁵, τείνει νὰ μετατραπῆ σὲ ἓνα εἶδος *Planctus Mariae*²⁶.

Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 109-170) ἐπικεντρώνεται στὰ 31 χειρόγραφα πού παραδίδουν τὸ κείμενο. Ἀπαριθμοῦνται καὶ περιγράφονται λεπτομερέστερα²⁷ καὶ ἀναλυτικὰ κατὰ παραλλαγή, ἐξακριβώνονται οἱ μεταξὺ τους σχέσεις καὶ καταρτίζεται τὸ στέμμα, τόσο τῆς κάθε παραλλαγῆς χωριστά, ὅσο καὶ τὸ γενικό. Τουλάχιστον 10 ἀπὸ τὰ χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων (σσ. 171-321) εἶναι διατεταγμένη σὲ τέσσερις στήλες: οἱ παραλλαγές M1 καὶ M2, παρὰ τὶς διαφορές τους, ἐκδίδονται συνοπτικὰ στὶς ζυγές σελίδες καὶ ἡ παραλλαγή M3, συνοδευόμενη ἀπὸ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ὀρισμένα σύντομα σχόλια, στὶς μονές. Τρία σύντομα εὔρετήρια (α. τῶν βιβλικῶν χωρίων, β. τῶν ἀρχαίων συγγραφέων [δηλ. τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων] καὶ γ. τῶν χειρογράφων, σσ. 323-327) συμπληρώνουν τὴν πολυδιάστατη καὶ χρησιμώτατη αὐτὴ ἔρευνα.

24. Κατὰ τὴν ἔκδοση (ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀεμινήστου Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ), *Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, ἀνώνυμο κρητικὸ ποίημα (τέλη 15ου - ἀρχὲς 16ου αἰ.)* ἐπιμέλεια: Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - Γ. Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Βενετία 2004, σ. 113.

25. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη». *Ἀνώνυμο Κρητικὸ ποίημα. Σχόλια καὶ παρατηρήσεις*, Βενετία 2009, 257, ἐπίσης μὲ πλουσιώτατο ὑλικὸ καὶ διαχρονικὲς συσχετίσεις.

26. Ὅσο καὶ ἂν ἀποτελεῖ κοινοτυπία, θυμίζουμε ἐδῶ ὅτι καὶ ὁ Χριστὸς Πάσχων οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνα εἶδος *Planctus Mariae*. Βλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ W. PUCHNER, Theaterwissenschaftliche und andere Anmerkungen zum *Christus Patiens*, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Oesterreichische Akademie der Wissenschaften*, 129 (1992), 93-143 [καὶ στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο «Χριστὸς Πάσχων καὶ ἀρχαία τραγωδία» στὸ βιβλίο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀνιχνεύοντας τὴ θεατρικὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1995, 51-113, ἐπίσης μὲ πολλὲς συγκρίσεις καὶ πρὸς τὶς παρεμφερεῖς παραδόσεις.

27. Στὴν περιγραφή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικα 2319 προσθετέα καὶ παραπομπὴ στὸν κατάλογο τοῦ Λ. ΠΟΛΙΤΗ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήναι 1991, 331-332, ὅπου καὶ ὀρθῆ μεταγραφή τοῦ σημειώματος στὸ περιθώριο τοῦ φ. 2r: *κολισε ἓνα φιλον ἐδῶ εἰς τὸ κατεβατὸν ἐτοῦτο, καὶ [σκη]έπασέ το.*

Δυστυχῶς πολλὰς εἶναι οἱ ἀβλεψίαι καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη τόσο στὴν εἰσαγωγὴ²⁸ ὅσο καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου²⁹, γεγονός ποῦ ἀδικεῖ τὴν συνολικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει καταβληθεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα μόχθος ἀρκετὸς καὶ ἔχει δαπανηθεῖ πολὺς χρόνος. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦταν νὰ μποροῦσαν νὰ διορθωθοῦν σὲ ἐνδεχόμενη ἀνατύπωση.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προηγούμενες παρατηρήσεις, διαθέτουμε πλέον κριτικὰ ἐπεξεργασμένο κείμενο³⁰ τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου*, σὸ ὁποῖο θὰ βασισθοῦν οἱ περαιτέρω μελέτες καὶ συζητήσεις περὶ πηγῶν, παραλλήλων, χρονολόγησις κλπ., καὶ ἀναμφίβολα ἡ ἔκδοση αὐτὴ θὰ συντελέσει ὥστε νὰ προωθηθεῖ ἡ ἔρευνα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

28. Στὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ στὰ εὐρετήρια ξενίζουσι οἱ ἐσφαλμένες ἀποδόσεις ὀνομάτων, τίτλων βιβλίων καὶ ἄλλων, π. χ. *Βιβλιοθηκὴ* (σ. 16, 116, 327), *Πατριαχικὴ* (σ. 16, 115, 118, 327), *Φ* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *I*.) Μαυρομάτης (σ. 13 καὶ 23), *Π. Βασιλείος* ἀντὶ Π. Βασιλείου (σ. 15), *I. Μ. Φουντούλη* ἀντὶ Φουντούλης (σ. 15, 55), *ἀρχιεπισκόπου* (σ. 15, 24), *passionnem* (σ. 15), *Hörandner* ἀντὶ Hörandner καὶ *Wiener Byzantinische* ἀντὶ Byzantinistische Studien, (σ. 16), *μάθοντες* (σ. 27), *Σ. Εὐστρατιάδες* καὶ *Ὁ Ἀκολουθία* (σ. 54, σημ. 2), *Ὀλίου* ἀντὶ Ἡλίου (σ. 54, σημ. 7). Στὴν σελ. 59, σημ. 6, ὁ στίχος 1223 τοῦ *Χριστοῦ Πάσχοντος* παρατίθεται ἐσφαλμένα ὡς *ἐμαρεστώσ' ἰκρίω* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἐμπαρεστώσ' ἰκρίω*. Ἐπίσης: *pretosium* ἀντὶ *pretiosam* (σ. 66, 77, σημ. 2, 97, σημ. 2), τοὺς *πόσας* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *πόδας* (σελ. 68, στ. 2), *γένεσθαι καὶ αἰωνῶν* (σελ. 71), *ρήματι* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ρήγματι* (σελ. 83) *γόνς* ἀντὶ *γνοὺς* (σ. 93, σημ. 13) *Ὁρώδου* ἀντὶ *Ἡρώδου* (σ. 104, σημ. 6), *Paragoroulos* ἀντὶ *Panagoroulos* (σ. 105, 106, σημ. 1), *Polliani* καὶ *Πολλανῆ* (ἀντὶ *Pollani* καὶ *Πολλάνη*) καὶ *Ἑλληνομνήμων* (σ. 116), *Καταλόγος* (σ. 124, 128), *εἶποντος* 133, *ὠτιὸν καὶ τῆ ψύχη* (σ. 151) κ. ἄ.

29. Ἐνδεικτικὰ βλ. 174, 19 *ἰατρέυειν*, σ. 190, 25 *ἔχομεν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἔχομεν*, σ. 194 καὶ 195, 7 *ξενοῖς*, σ. 195, σημ. 4 *τίμη* ἀντὶ *τιμῆ*, σ. 201, 15 *εἰδάσιν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *εἰδῶσιν*, σ. 225, 15 *σταυρωσώσιν*, σ. 236, 6 *ἀρχάγγελε*, σ. 239, 39 *ἀφνιδίως*, σ. 247, 5 *κάλον*, σ. 273, 8 *ἐνταφάσαι*, 282, 5 *τραπιώτης*, 294 καὶ 295, 5 *ἡσπασάντο*, σ. 313, 4 *κατέχε* κ. ἄ.

30. Ὡς πρὸς τὸ προβληματικὸ χωρίο 10.1.3c (σ. 238, 47) τοῦτόδουνος *κεκρῖνομένου* ἀντὶ τῆς διόρθωσις «τούτου ὀδυνῶς κρῖνομένου» ποῦ προτείνει ὁ συγγραφέας, προφανῶς πρέπει νὰ διαβάσουμε «τούτου τοῦ δεινῶς κρῖνομένου».

ANTHONY KALDELLIS – STEPHANOS EFTHYMIADIS, *The Prosopography of Byzantine Lesbos, 284-1355 A.D. A Contribution to the Social History of the Byzantine Province*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010, σ. 204 + 6 χάρτες, ISBN 978-3-7001-4005-4.

Η προσωπογραφία αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο της ιστορικής έρευνας, αφού μέσα από την παρουσίαση των προσώπων μιας περιοχής ή ιστορικής περιόδου παρέχεται η δυνατότητα να γνωρίσουμε την ζωή και την δράση των καταγεγραμμένων στις πηγές ατόμων, άσχετα αν ο ρόλος τους ήταν πρωταγωνιστικός όσον αφορά το ιστορικό γίνεσθαι της εποχής τους, ή έζησαν στο περιθώριο και περιστασιακά και μόνο απασχόλησαν την επίσημη ιστοριογραφία. Μάλιστα η τελευταία αυτή κατηγορία των προσώπων, που έζησαν στην αφάνεια, αποκτά μέσα από την προσωπογραφία ένα επίσημο βήμα, για να καταστήσει εμφανή την παρουσία της, ειδικά όταν η ζωή ή μέρος της ζωής των προσώπων αυτών συνδέθηκε με περιοχές, οι οποίες παρουσιάζουν κενά εξ αιτίας της έλλειψης σημαντικών ιστορικών πηγών.

Το ιδιαίτερο αυτό πεδίο της έρευνας είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον των ιστορικών από παλιά, περισσότερο βέβαια για πρόσωπα επίσημα, προερχόμενα κατά βάση από αριστοκρατικές ή αυτοκρατορικές οικογένειες και ως εκ τούτου πρωταγωνιστές των γεγονότων. Αντίθετα, την τελευταία τριακονταετία υπάρχει έντονο ενδιαφέρον των ιστορικών για το σύνολο των καταγεγραμμένων στις πηγές προσώπων, όπως φαίνεται από τις εκδόσεις της «Προσωπογραφίας της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (284-641)» των Α. Η. Μ. Jones, και J. R. Martinale, της «Προσωπογραφίας της μεσοβυζαντινής περιόδου (641-867)» του R.-J. Lilie και των συνεργατών του, αλλά και της αντίστοιχης της Βρετανικής Ακαδημίας σε CD-ROM και τέλος του «Προσωπογραφικού λεξικού

των Παλαιολογείων χρόνων» του E. Trapp και άλλων βυζαντινολόγων της Σχολής της Βιέννης. Στην ελληνική γλώσσα έχει ξεκινήσει τελευταία μία αξιόλογη προσπάθεια από τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη για την έκδοση εγκυκλοπαιδικού προσωπογραφικού λεξικού της βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού, το οποίο παράλληλα έχει αρχίσει να κυκλοφορεί και σε αγγλική μετάφραση.

Η πρόσφατη έκδοση της προσωπογραφίας της βυζαντινής Λέσβου των Α. Καλδέλλη και Σ. Ευθυμιάδη είναι μία προσπάθεια, η οποία αποβλέπει στην μελέτη ενός τμήματος της βυζαντινής επαρχίας σε προσωπογραφική βάση. Βασικός στόχος των συγγραφέων ήταν να παρουσιασθούν τα πρόσωπα ενός τόπου, όπως η Λέσβος, ο οποίος για διάφορους λόγους παρέμεινε στην αφάνεια, με μεγάλα κενά σιωπής, εξαιτίας της έλλειψης ιστορικών πηγών ειδικά των βυζαντινών χρόνων. Έτσι με το έργο αυτό γίνεται γνωστό οιοδήποτε πρόσωπο είχε μόνιμη ή πρόσκαιρη σχέση με το νησί και η παρουσία αυτή έχει αποτυπωθεί στις ιστορικές πηγές. Είναι μάλιστα η πρώτη φορά που αναλαμβάνεται τέτοια προσπάθεια για μία περιοχή του ελλαδικού χώρου και ειδικά ένα αιγαιοπελαγίτικο νησί, το οποίο μέχρι τώρα δεν είχε απασχολήσει ικανοποιητικά την κοινότητα των ιστορικών.

Ως έτος εκκίνησης οι συγγραφείς δεν έθεσαν το 330 ή 325 μ.Χ., όπως έχει καθιερωθεί για έργα που αναφέρονται στη βυζαντινή περίοδο, αλλά προτίμησαν το 284 μ.Χ., δηλ. την αρχή της βασιλείας του Διοκλητιανού, προκειμένου στο έργο να συμπεριληφθούν και πρόσωπα γνωστά από επιγραφές φορολογικού περιεχομένου, που βρέθηκαν στη Λέσβο και οι οποίες τοποθετούνται στην περίοδο του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Κάποια από αυτά είναι πιθανόν να συνέχισαν την παρουσία τους και στη περίοδο που ακολούθησε. Το τέλος έχει τοποθετηθεί στο 1355, έτος που το νησί πέρασε στην κυριαρχία της γενοβέζικης οικογένειας των Γατελούζων.

Το βιβλίο ξεκινά με την εισαγωγή, η οποία περιλαμβάνει την εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία, που χρειάστηκε οι συγγραφείς να χρησιμοποιήσουν και είναι και μία απόδειξη της δυσκολίας του εγχειρήματος. έπεται η κοινωνική και πολιτική ιστορία του νησιού κατά τα βυζαντινά χρόνια, προκειμένου ο αναγνώστης να γνωρίσει και να κατανοήσει καλύτερα το περιβάλλον της δράσης των προσώπων που καταγράφονται, και τέλος έχουμε τις βασικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν

κατά την συγγραφή. Μετά την εισαγωγή ακολουθεί το κύριο μέρος του έργου, με την παρουσίαση των προσώπων κατ' αλφαβητική σειρά, κατανεμημένα στις τρεις περιόδους της βυζαντινής ιστορίας (πρωτοβυζαντινή, μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδος). Για κάθε πρόσωπο υπάρχει η χρονολογία της παρουσίας του στη Λέσβο, τα βιογραφικά στοιχεία του, οι πηγές στις οποίες έχει καταγραφεί η παρουσία του στο νησί και η σχετική βιβλιογραφία.

Στο τέλος του βιβλίου έχουν προστεθεί οι επισκοπικοί κατάλογοι του νησιού, ολοκληρωμένοι πλέον και απαλλαγμένοι από τα λάθη και τις παρανοήσεις του παρελθόντος. Επίσης παρατίθεται ένας πίνακας, όπου το σύνολο των ήδη καταγεγραμμένων προσώπων παρουσιάζεται κατά χρονολογική σειρά και με τα ιδιαίτερά τους χαρακτηριστικά (μόνιμος κάτοικος του νησιού, αξιωματούχος, ταξιδιώτης κ.λπ.).

Η αξιοποίηση ολόκληρου του γνωστού υλικού, η οποία έγινε με πολύ μεγάλη προσοχή και επιμέλεια, είχε ως αποτέλεσμα να συγκεντρωθεί ο καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός των 299 προσώπων, τα οποία συνδέθηκαν λίγο ή πολύ με την ιστορία του νησιού κατά τα βυζαντινά χρόνια. Όπως είναι φυσικό, ένας μεγάλος αριθμός από τα πρόσωπα αυτά ήταν άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένος με την εκκλησία (μοναχοί, ιερείς, επίσκοποι, αρχιεπίσκοποι, μητροπολίτες κ.λπ.). Στο τέλος της κάθε περιόδου αναγράφονται και πρόσωπα, τα οποία γνωρίζουμε από την δράση τους, χωρίς όμως οι πηγές να παραδίδουν το όνομά τους.

Με το προσωπογραφικό λεξικό της Λέσβου γίνεται δυνατή, με επιστημονικούς πλέον όρους, η καταγραφή των προσώπων και η απαλλαγή τους από τις από πάσης φύσεως αυθαίρετες αναγνώσεις ή τοπικές παραδόσεις, κάτι συνηθισμένο στις νησιωτικές κοινωνίες, οι οποίες είναι απομονωμένες από τα τεκταινόμενα και εύκολοι δέκτες των διαδομένων μύθων και παραδόσεων, των οποίων η ανασκευή είναι εξαιρετικά δύσκολη, εξ αιτίας του γεγονότος ότι η δημιουργία τους χάνεται στο βάθος του χρόνου, ενώ μέρος της τοπικής ιστοριογραφίας τους έχει άκριτα αποδεχθεί.

Έτσι, με βάση αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο αναφέρεται πολύ σωστά με ερωτηματικό ως επίσκοπος Ερεσσού ο Ανδρέας (αρ. 5), προϊόν αυθαίρετης ανάγνωσης των εκδοτών δύο σφραγίδων που βρέθηκαν στην Έφεσο, αν και είναι γνωστό ότι ο επίσκοπος Ερεσσού κάνει πρώτη φορά την εμφάνισή του τον 9ο αιώνα,

ταυτόχρονα με την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μυτιλήνης σε Μητρόπολη. Εξ άλλου, σύμφωνα με την εκκλησιαστική τάξη, ο αρχιεπίσκοπος δεν είχε υπ' αυτόν επισκόπους. Επίσης δόθηκε τέλος στην παράδοση για την ταφή στο νησί του αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας Αλεξάνδρου (αρ. 3), παράδοση αιώνων που στερείται όμως επιστημονικής τεκμηρίωσης.

Μία μικρή επισήμανση μπορούμε να κάνουμε σε σχέση με την περίπτωση του Αυξεντίου (αρ. 6), όπου υπάρχει παράλειψη από την παρατιθέμενη επιγραφή της λέξεως «δεσποτεύοντας» για τον Ευλόγιο. Η παράλειψη οφείλεται προφανώς σε παραδρομή που προκύπτει και από το διευκρινιστικό κείμενο που έχει προηγηθεί της επιγραφής, αλλά και από τις επεξηγήσεις που έχουν δοθεί στο λήμμα Ευλόγιος (αρ. 20).

Στη μέση και ύστερη περίοδο καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός προσώπων, αφού, πέρα από τα άτομα που είχαν σχέση με την εκκλησία, υπάρχει η παρουσία ενός αριθμού σημαντικών προσώπων ως εξορίστων στο νησί κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια αλλά και ενός μεγάλου αριθμού παροίκων κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια, τα ονόματα των οποίων μας έχουν διασωθεί από τα έγγραφα της μονής της Λαύρας. Στο τέλος έχουν προστεθεί τα πρόσωπα, τα οποία είχαν την πρόθεση να ταξιδέψουν στην Λέσβο αλλά δεν κατάφεραν για διάφορες αιτίες να φθάσουν εκεί.

Τίθεται το πρόβλημα κατά πόσο θα μπορούσαν να περιληφθούν στον κατάλογο και πρόσωπα των οποίων η παρουσία στο νησί δεν είναι τεκμηριωμένη με βάση τις υπάρχουσες πηγές ή είναι γνωστά από τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων, αν και υπάρχουν υπόνοιες ότι η δράση τους άρχισε στα βυζαντινά χρόνια. Την παράλειψη αυτή την επισημαίνουν βέβαια οι συγγραφείς, αναφέροντας τις περιπτώσεις α) του Θωμά του Σλάβου, του οποίου ο στόλος ναυλόγησε στην Λέσβο, πριν στραφεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης, β) του μεγάλου δομestίκου, μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννου Καντακουζηνού, ο οποίος συμμετείχε μαζί με τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο στην εκστρατεία εναντίον του ηγεμόνα της Φώκαιας Δομένικο Καττανέο, ο οποίος είχε καταλάβει τη Λέσβο (1333-1336), γ) του Βαλερίου Κωνσταντίνου, ο οποίος παρουσιάζεται ως διοικητής του νησιού σε μία επιγραφή στην Αγιάσο, η οποία είναι αμφιβόλου γνησιότητας, και δ) του Λεοντίου, γνωστού από τα πρώτα έτη της κυριαρχίας των Γατελούζων. Επίσης παραλείφθηκαν κάποια πρόσωπα, τα οποία γνωρίζουμε από σφραγίδες που βρέθηκαν στο νησί αλλά η παρουσία τους δεν έχει τεκμηριωθεί, καθώς και πρόσωπα

με το προσωνύμιο Μυτιληναίος, το οποίο παραπέμπει σε κάποια σχέση καταγωγής από την Λέσβο. Το πιο διάσημο βέβαια από τα πρόσωπα αυτά είναι ο Χριστόφορος Μυτιληναίος, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Έχω τη γνώμη ότι όλα αυτά τα πρόσωπα θα μπορούσαν να καταγραφούν σε παράρτημα, με δεδομένο ότι οι πηγές είναι ελλιπείς, ενώ δεν αποκλείεται καθόλου τα πρόσωπα αυτά να βρέθηκαν κάποια στιγμή στο νησί. Είναι εξ άλλου και μία ευκαιρία να διαλευκανθεί με επιστημονικούς πλέον όρους και η σχέση ορισμένων απ' αυτά με την Λέσβο. Κάτι ανάλογο έχει ήδη συμβεί με την ανάλυση που έγινε, ώστε να δοθεί τέλος στο πρόβλημα της παρουσίας στο νησί του Αλεξάνδρου Αλεξανδρείας κατά την διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Κλείνοντας, δεν μπορούμε παρά να συγχαρούμε τους συγγραφείς για το έργο τους, η ολοκλήρωση του οποίου απαίτησε πολλή προσπάθεια, εξ αιτίας της αναγκαστικής χρήσης μεγάλου αριθμού πηγών αλλά και βιβλιογραφίας, προκειμένου να καταγραφεί ένας σημαντικός αριθμός προσώπων αλλά και να διαλευκανθούν προβλήματα που τα μεγιστοποιεί η έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών. Με την παρουσίαση των προσώπων της Λέσβου στα βυζαντινά χρόνια, ο ερευνητής αποκτά ένα πρόσθετο εργαλείο στην προσπάθειά του να καταγράψει με μεγαλύτερη ακρίβεια την ιστορία και τα προβλήματα της βυζαντινής επαρχίας. Ελπίζουμε το έργο αυτό να βρει μιμητές και για άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και την βυζαντινή περίοδο της ιστορίας τους.

ΚΙΜΩΝ ΛΟΥΖΙΔΗΣ
Αθήνα

Le Mont Athos et l'Empire Byzantin. Trésors de la Sainte Montagne. Petit Palais, Musée des Beaux Arts de la Ville de Paris, 10 avril-5 juillet 2009. Catalogue, 318 p., 4°, 228 photos en couleur. ISBN 978-2-7596-0082-3.

Le Mont Athos et ses vingt monastères renferment une de plus grandes collections d'art chrétien byzantin -peinture monumentale, icônes, arts mineurs-, ainsi que de nombreux manuscrits et documents d'archives; ces trésors reflètent d'une part l'évolution artistique et culturelle que connut l'Empire byzantin de la renaissance macédonienne à la chute de Byzance (Xe-XVe siècles) et même après, et fournissent d'autre part des renseignements précieux sur l'histoire et le développement des monastères athonites, sur leurs liens avec l'Empire byzantin et leurs rapports avec le monde orthodoxe, ainsi que sur l'organisation administrative de l'Empire du IXe au XVe siècles. L'exposition au Petit Palais de Paris, tenue sous le haut patronage de Sa Sainteté le Patriarche Oecuménique Bartholomée, a permis à un public international d'avoir, dans une atmosphère de profonde spiritualité, un accès direct à ces trésors, qui sont en très grande partie sortis pour la première fois de l'Athos.

L'exposition a pu être réalisée grâce à l'initiative des autorités grecques et françaises et au travail accompli par leurs représentants et la Sainte Montagne: le Comité d'Organisation, son président Apostolos Botsos, ancien président de la Cour des Comptes, et les six membres (je mentionne en particulier Kelly Bourdara, professeur à l'Université d'Athènes et conseillère auprès du ministre des Affaires étrangères, dont la contribution fut décisive), en collaboration avec les représentants de la Sainte Communauté du Mont Athos, le comité exécutif et le Musée du Petit Palais, ont pendant trois ans assidûment travaillé pour la préparation et la mise sur pied de l'exposition.

Anastasia Tourta, directrice du musée de la Civilisation Byzantine et Ioannis Tavlakis, directeur de la Xe éphorie des Antiquités Byzantines, et leur collaborateurs, ont assumé la tâche de la conception et de la réalisation muséologique de l'exposition. Ainsi "à travers les oeuvres, ont tenté d'esquisser les nombreux aspects de la spiritualité, de la vie liturgique et de l'organisation de la communauté monastique du Mont Athos qui dès le IXe siècle fut protégée, soutenue et organisée par l'administration impériale" (Catalogue, p. 99). Le volumineux Catalogue, édité à cet effet, représente cette oeuvre.

Le Catalogue contient au début (p. 5-7) les listes détaillées de tous les facteurs de l'exposition, français et grecs: comité d'honneur, comité d'organisation, comité exécutif et représentants de la Sainte Communauté, commissaires, muséologues, scénographes, restaurateurs des oeuvres et techniciens, ainsi que des vingt cinq auteurs du Catalogue. Le volume se divise par la suite en quatre parties: I. Préfaces et allocutions, II. Essais, III. Les oeuvres exposées, IV. Annexes.

I. *Préfaces et allocutions* (p. 9-19) comprenant deux préfaces, deux allocutions et un message théologique, comme suit:

Bertrand Delanoé, Maire de Paris, relève l'importance de cette très grande exposition, qui constitue "un événement culturel majeur pour Paris, pour la France et pour l'Europe. C'est, dit-il, grâce à la volonté partagée des ministères grecs de la Culture et des Affaires étrangères, de la Communauté du Mont Athos et du Musée du Petit Palais d'apporter un éclairage à la fois érudit et artistique sur cette tradition monastique, qu'un public international peut enfin découvrir certains trésors, jusqu'alors restés cachés".

Dora Bakoyiannis, Ministre des Affaires étrangères, constate, entre autres, que "l'objectif de cette exposition est double: d'une part présenter à un public international certaines des plus précieuses créations de l'art orthodoxe, conservées dans les monastères, qui n'ont, à ce jour, jamais été montrées à l'extérieur; d'autre part, éclairer des aspects essentiels de la vie spirituelle de l'Empire byzantin, mettre en perspective la création, les liens étroits que ce dernier développa avec la communauté monastique et enfin souligner le rôle historique, et toujours actuel, du Mont Athos comme gardien de la liturgie, des traditions et des valeurs grecques byzantines".

Sa Sainteté le Patriarche Oecuménique Bartolomé relèvent l'esprit et la signification de la Sainte Montagne et le grand rôle spirituel que celle-ci

accomplit depuis plus de mille ans en soulignant que “tout ce qui existe sur la Sainte Montagne ... constitue un héritage spirituel commun, non seulement de l’Orient orthodoxe, ni non plus du monde chrétien, mais de l’Univers entier, puisque l’Evangile du Christ s’adresse à tout l’Univers”. “C’est justement ... avec cette option que la Sainte Montagne présente en pèlerinage” ses trésors les plus sacrés dans cette “exposition-procession” parisienne. Sa Sainteté félicite tant les monastères de la Sainte Montagne que le Comité d’organisation, “les couronnant de la bénédiction de la Sainte Grande Église de Constantinople et de la prière et satisfaction patriarcale”.

La Sainte Communauté du Mont Athos souligne que cette exposition permet de mettre en valeur le caractère unique de la communauté athonite et l’histoire millénaire de ce site sacré. “L’Athos, communauté monastique d’une étonnante richesse culturelle et spirituelle, est une création de l’Empire byzantin à l’époque de sa maturité spirituelle, de son apogée culturel et de son rayonnement universel. Il perpétue jusqu’aujourd’hui et exprime de manière vécue la dimension spirituelle et la tradition de l’hellénisme byzantin”. La Sainte Communauté insiste sur le fait que “la réalisation de cette exposition à Paris permet de s’adresser à un public français particulièrement averti, dans une ville qui a été à l’avant-garde et a contribué notablement aux études et aux éditions sur Byzance”.

Cette première partie clôt avec une étude approfondie de l’archimandrite Vasileios Gontikakis, du monastère d’Iviron, intitulée “*La Sainte Montagne de l’Athos, lieu et témoignage théologiques*”, constituant un message théologique – introduction à l’esprit de l’exposition: l’auteur explique avec perspicacité la notion de la théologie liturgique, vécue au Mont Athos, en insistant surtout sur la signification salutaire de la Semaine Sainte, et s’adressant au visiteur de l’exposition il pense que l’approche de la Sainte Montagne, ce lieu d’ascèse, l’aide à se connaître soi-même.

II. *Essais* (p. 22-97). Cette partie contient neuf traités – signés par des spécialistes – sur l’histoire du Mont Athos et l’étude de ses trésors – oeuvres d’art, manuscrits et documents d’archives –, constituant ainsi une introduction scientifique qui contribue à une meilleure approche des objets sacrés présentés à l’exposition.

Kriton Chrysochoidis, directeur de recherche à la FNRS d’Athènes, dans “*Le monachisme athonite à l’époque byzantine*” traite l’histoire du monachisme athonite depuis ses origines – datant autour de l’an 800 - ,

jusqu'à la chute de Byzance: l'installation de premiers acètes et anachorètes, la fondation de grands monastères cénobitiques à la deuxième moitié du IXe siècle et par la suite la construction ou la reconstruction des autres fondations pieuses; il examine l'organisation et l'évolution de ces monastères en soulignant le fait qu'ils ont connu un grand essor au XIVe siècle, malgré le déclin politique et économique de l'Empire; il se réfère aussi aux liens étroits de la communauté athonite avec le pouvoir central, civil et ecclésiastique, et à ses rapports avec les princes balkaniques, ainsi qu'aux événements historiques qui ont grandement influencé, de façon positive ou négative, la vie et l'évolution du Mont Athos (p. 23-28, une photo).

Ploutarchos Théocharidès, architecte, dans "*Architecture et organisation spatiale dans l'Athos byzantin*" étudie l'organisation de l'espace dans la Sainte Montagne et la structure architecturale des complexes monastiques, le cas spécial des monastères disparus, les fortifications et tours et leur fonction, ainsi que l'organisation architecturale de grands domaines monastiques hors de l'Athos, le tout placé dans son cadre historique et en rapport avec son rôle spirituel et économique. Enfin il insiste sur la nécessité de continuer les recherches et les fouilles pour éclaircir des points essentiels dans ce domaine (p. 31-37, une photo).

Ioannis Tavlakis traite la "*Peinture monumentale au Mont Athos*", qui constitue "le plus grand ensemble ... du monde orthodoxe, dans l'espace et dans le temps". L'auteur présente les plus importants exemples de ces oeuvres, en mosaïques ou en fresques, et les place dans leur contexte historique et en rapport avec l'évolution artistique de chaque époque; il examine aussi l'activité artistique dans ce domaine durant la domination ottomane et souligne le fait que "le Mont Athos se révèle être et avoir été un haut lieu d'échanges" puisque les artistes se sont inspirés de l'art de grands centres artistiques byzantins et ont de leur côté inspiré les artistes religieux des Balkans et de la Russie (p. 39-44, cinq photos).

Jannic Durand, conservateur en chef au musée du Louvre, examine "*Les arts somptuaires de Byzance au Mont Athos*", où s'écrit une part importante de leur histoire. L'auteur procède à une description stylistique et historique détaillée et à une approche interprétative de plus caractéristiques objets somptuaires (croix, reliquaires, plats de reliure, lutrins, icônes, enkolpia), réalisés en diverses matières (métaux précieux, pierres précieuses, ivoires, bois, mosaïques, stéatites, textiles) et il place ces objets dans leur contexte

historique et en rapport avec leur évolution artistique et technique (p. 45-55, une photo).

L'importance et la fonction de l'icône dans l'église chrétien, son histoire et son évolution au cours des siècles préoccupe Euthymios Tsigaridas, professeur honoraire de l'Université de Thessalonique, dans "*Les icônes du Mont Athos*". L'auteur examine les divers types icônographiques et les catégories d'icônes, ainsi que leur place dans l'église selon leur fonction liturgique. Il présente aussi les influences réciproques entre l'icône portative, la peinture monumentale et les manuscrits enluminés en ce qui concerne la thématique, le style et la technique et évoque certains peintres renommés et certaines icônes bien caractéristiques (p. 57-64, quatre photos, à la p. 56 la fameuse icône de l'*Axion Esti*, du XIVe siècle).

Panagiotis Vocotopoulos, professeur honoraire de l'Université d'Athènes, académicien, dans "*Les manuscrits byzantins enluminés du Mont Athos*" analyse les types de ces manuscrits selon leur thématique (évangiles, psautiers, Ancien Testament, homélies des Pères de l'Église, ménologes, livres de musique et même *typika* des monastères), ainsi que leur structure, et relève leurs spécificités et les manuscrits les plus importants. L'auteur remarque que dans les manuscrits athonites enluminés sont représentées les principales tendances stylistiques de la miniature byzantine et leur évolution au cours des siècles et examine le problème de leur origine. Enfin, il souligne le fait que d'études récentes ont conduit à une révision complète sur l'apport de l'ère paléologue, autrefois considérée à tort comme l'époque du déclin de la miniature (p. 65-74, quatre photos).

Katia Loverdou-Tsigarida, directrice du Ministère de la Culture, dans "*Les arts mineurs, témoins des liens de la société byzantine avec le Mont Athos*" examine les conditions et les divers genres des donations, les problèmes de leur identification et la qualité des donateurs (empereurs ou despotes byzantins, princes balkaniques, membres de grandes familles ou du haut clergé, higoumènes). L'auteur examine aussi les centres de production, les moyens d'acquisition et les motifs des donations et insiste sur le fait que les quatre-vingt deux cas des donateurs identifiés ne représentent qu'une petite partie des oeuvres possédées jadis par les couvents; leur perte doit être en grande partie attribuée à des événements historiques, tels les pillages de pirates et d'envahisseurs, la IVe Croisade, l'occupation ottomane, la vente pour couvrir de difficultés économiques et d'obligations fiscales et enfin

l'aide financier offert aux insurgés au cours de la Révolution Grecque de 1821 (p. 75-81, deux photos).

Jacques Lefort, directeur d'études émérite, École Pratique des Hautes Études, traite "*Les archives byzantines des monastères du Mont Athos*": après une introduction sur l'importance historique des documents médiévaux conservés dans les archives athonites, rédigés en grec (plus de 1200 pièces), en slave, en géorgien, en turc ou en latin, présente l'histoire des archives depuis le moyen âge jusqu'à nos jours. Il note que dès les premières fondations les moines ont montré grand intérêt à conserver les actes de leur établissement, en tant que pièces justificatives de leurs biens; les mêmes pratiques archivistiques continuèrent durant la domination ottomane. Les premiers indices d'intérêt du monde extérieur pour les archives athonites, exprimés surtout par des russes voyageurs et pèlerins, datent depuis le XVIIIe siècle, tandis que l'intérêt scientifique pour les documents en tant que sources historiques commence au XIXe siècle et c'est surtout en Russie que s'inscrivent les premières tentatives et les premières publications critiques. Mais ce n'est qu'au XXe siècle que commence de façon systématique l'édition diplomatique des actes de l'Athos (il évoque entre autres l'oeuvre de Fr. Dölger, G. Millet, A. Soloviev et V. A. Mošin); après la IIe Guerre Mondiale une dernière étape fut la création à Paris d'une nouvelle collection intitulée "Archives de l'Athos", dirigée par P. Lemerle, laquelle reste en cours -vingt deux volumes ont déjà paru, moins de dix restent à publier (p. 83-87, deux photos).

Marie Nystazopoulou-Pélékidou, professeur honoraire de l'Université de Jannina, dans "*Notes de diplomatie byzantine: les actes du Mont Athos*", examine, après une introduction sur la diplomatie en tant que science à part, les divers genres des documents byzantins, attestés depuis le IXe siècle, lesquels se divisent en actes publics (impériaux, des fonctionnaires, ecclésiastiques) et en actes privés, et procède à une brève description diplomatique de chaque genre des documents: formulaire et forme, contenu, terminologie et nomenclature. L'auteur insiste sur la valeur historique des documents, source primaire incontestable, qui nous fournissent des renseignements précieux et souvent uniques sur l'histoire et l'organisation des monastères et de la communauté athonite dans son ensemble, sur la présence du pouvoir central, civil et ecclésiastique, sur les relations avec le monde orthodoxe, ainsi que sur les institutions, l'économie et le système

financier de l'Empire byzantin, sur la société, la topographie et la toponymie et sur les événements historiques (p. 83-97, quatre photos).

III. *Les trésors de la Sainte Montagne* (p. 99-303): Cette partie, constituant le corps principal du Catalogue, comprend une introduction et, en 204 photos, les 182 objets sacrés présentés à l'exposition; chaque objet est analysé par un commentaire détaillé et documenté, signé par un spécialiste.

L'introduction, brève mais très instructive, portant le même titre que l'exposition "*Le Mont Athos et l'Empire Byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*", signée par Anastasia Tourta, Ioannis Tavlakis et Gilles Chazal, directeur du Petit Palais, nous initie à l'esprit, à la signification et à l'importance particulière de cette exposition qui "découvre une autre dimension de l'art byzantin où les oeuvres présentées ne sont pas simplement des oeuvres d'art ou des précieuses pièces de musée, mais constituent une partie intégrante de la tradition vivante de Byzance". Les auteurs expliquent aussi l'esprit qui domina l'organisation de l'exposition, laquelle s'ordonna en cinq unités structurées de point de vue muséologique de façon à donner chaque fois une image complète. Je les cite ci-après, car elles aident à suivre l'organisation des oeuvres présentées: La première, introductive, donne les paramètres géographiques et historiques de l'Athos et renvoie à son passé grec ancien. La IIe unité est consacrée aux fondements et au développement du monachisme athonite et se divise en quatre sous-unités: a) la formation de l'identité spirituelle du monachisme athonite avant l'arrivée de saint Athanase; b) la personnalité de saint Athanase et la fondation de la Grande Lavra, première communauté cénobitique, devenue par la suite un modèle pour les autres monastères; c) les relations des monastères avec l'entourage impérial et la capitale, dont témoigne un groupe de manuscrits, enluminés dans la plupart; d) le rayonnement spirituel et le prestige du monachisme athonite auprès des autres peuples orthodoxes (Géorgiens, Slaves). La IIIe unité est consacrée aux liens particuliers du Mont Athos avec le pouvoir central, civil et ecclésiastique, exprimés par des donations et des privilèges. La IVe unité, la plus grande, offre un panorama de l'art byzantin du Xe au XVe siècle et illustre les principaux courants artistiques. La Ve constitue l'épilogue de l'exposition et présente la permanence de la tradition byzantine au Mont Athos après la chute de l'Empire.

Le Catalogue présente par la suite les 182 objets présentés à l'exposition, dont 3 fragments archéologiques vestiges du passé grec ancien, 50 manuscrits, 61 icônes (58 icônes portatives et 3 fresques), 28 documents d'archives et 40 objets sacrés et liturgiques. Je note que le Catalogue ne suit pas toujours l'ordre des unités telles qu'elles sont présentées à l'exposition, citées plus haut, et il se divise comme suit: 1) L'Athos dans l'antiquité (Nos 1-3); 2) Le monachisme athonite (Nos 4-39): a) le monachisme avant saint Athanase, b) l'arrivée de saint Athanase et la fondation de la Grande Lavra, c) la venue de moines étrangers au Mont Athos, d) les manuscrits grecs byzantins du IXe-XIe siècle; 3) Donations et protections impériales (Nos 40-82) : a) chrysobulles et sigillia, b) les donations; 4) L'art byzantin du Mont Athos du Xe au XVe siècle (Nos 83-169): a) l'art de la dynastie des Macédoniens, b) l'art de la dynastie des Comnènes, c) l'art de la dynastie des Paléologues (les icônes, le *katholikon* et la liturgie, les manuscrits, les arts mineurs, les *enkolpia*); 5) Le Mont Athos après la chute de l'Empire byzantin (Nos 170-182). Les oeuvres présentées à l'exposition et reproduites au Catalogue sont toutes de très grande valeur artistique, historique, diplomatique. Ici, je me borne à en relever certaines bien caractéristiques, suivant les unités du Catalogue:

2e unité: L'icône de saint Athanase, de 1447 (?), fragment de fresque (No 13); une *Déisis* (du XVe siècle), d'une rare valeur artistique (No 26); trois *Typika*, qui règlent l'organisation de la Sainte Montagne, ratifiés ou émis par Jean Tsimiskès (972), Constantin IX Monomaque (1045) et Manuel II Paléologue (1406) (Nos 14, 15ab); un psautier du IXe siècle, oeuvre unique (No 32) et un tétraévangile (fin du Xe – début du XIe siècle), d'excellente qualité (No 36). L'acte du tsar Jean Asen II (de 1230) (No 25) et l'ordonnance du despote Georges Branković (de 1430) (No 27), ainsi qu'un psautier avec des acolouthies (1389-1402), manuscrit serbe, avec d'intéressants renseignements historiques (No 28, cf. aussi les Nos 28-31), tous témoins des relations de l'Athos avec les princes orthodoxes et le monde balkanique.

3e unité: L'icône de l'archange Gabriel (No 52), (qui fut l'emblème de l'exposition), extrait d'une Grande Déisis du XIVe siècle (Nos 52-55), d'excellente qualité; la *Lysis* du patriarche Charitôn (1178-1179), d'intérêt diplomatique particulier (No 47); le *sigillion* du patriarche Niphôn (1312), qui marque une étape décisive de la présence institutionnelle du Patriarcat

Oecuménique au Mont Athos (No 48); un acte des sauniers (*halykarioi*) de Thessalonique, intéressant exemple d'organisation d'une corporation (No 50); le chrysobulle d'Alexis III le Grand Comnène (1374), avec une belle miniature du couple impérial (No 68, en copie, cf. p. 89 la photo de l'original) et le *prostagma* d'Alexis IV le Grand Comnène (1416), rare exemplaire de *prostigmata* trapézontins; un bel *épitaphios* (vers 1354), offert par Jean Cantacuzène (No 56), éloquent exemple de l'art textile; un calice dit "le Jaspe" (seconde moitié du XIVe siècle), qui compte parmi les plus remarquables oeuvres de l'orfèvrerie byzantine (No 61); la croix offerte par l'impératrice Hélène Paléologina (première moitié du XVe siècle), d'influences occidentales (No 71); le reliquaie dit le "Kratitiras", exemple représentatif d'atelier vénitien (No 81).

4e unité: L'apôtre Marc et l'embrassement de Pierre et Paule (vers 1170-1180, fresque), exemple caractéristique de la peinture comnène tardive (No 86-87); deux icônes de saint Démètre et de saint Georges (vers 1300), attribuées à l'un de plus grands peintres de Byzance, Manuel Pancélinos, et à son atelier (Nos 93-94); l'icône de la Vierge *Hodegetria*, (dernier quart du XIIIe siècle), parmi les plus remarquables créations de cette période (No 95); l'icône de la Vierge *Hodegetria* (début du XIVe siècle) attribuée à Georges Kalliergis (No 111); l'icône de la Vierge *Hodegetria* (XIVe-XVe siècle), une des oeuvres les plus expressives de la peinture paléologue tardive (No 133); une *Papadiké* (1433), avec sémiographie musicale (No 120); une Octateuque (XIIIe siècle), rare et volumineux manuscrit en parchemin orné de cent soixante-deux enluminures (No 100); le *Roman d'édification de Barlaam et Joasaph* (début du XIIIe siècle), parmi les plus importants manuscrits de l'art byzantin (No 138); les *Géographies* de Claude Ptolémée et de Strabon (XIIIe-XIVe siècle), l'un des manuscrits les plus précieux du Mont Athos (No 147); un bel *Épitaphios* (troisième quart du XIVe siècle) (No 113); une paire des lutrins (XVe siècle), de grande qualité, parmi les rares meubles byzantins en bois sculpté conservés (Nos 114-115).

5e unité: De la période port-byzantine, l'icône du Christ de Pitié (XVIe siècle), attribué au cercle du grand peintre Théophane (No 170, de même que les Nos 178, 179); l'ordonnance du sultan Mahomet II (1451), écrit en grec démotique (No 171), de grande importance historique.

Le Catalogue clôt avec la Délibération, du 3 octobre 1913, de l'Assemblée (*Synaxis*) extraordinaire de dix-neuf monastères du Mont

Athos (le monastère russe de Saint-Pantéléimon s'étant abstenu) proclamant solennellement la ferme volonté de l'ensemble des moines de reconnaître la souveraineté du "Royaume Grec" (No 183).

IV. *Annexes*, contenant 1) Glossaire (p. 306-7), 2) Abréviations – Bibliographie (p. 308-316).

Le Catalogue, d'une excellente qualité, reproduit fidèlement les oeuvres exposées; avec les essais introductifs et le riche commentaire, qui constituent une "épitome" de l'histoire et de l'apport spirituel et artistique du Mont Athos, aide à concevoir l'importance culturelle et spirituelle de l'exposition et à travers les objets sacrés l'esprit unique de la Sainte Montagne.

MARIE NYSTAZOPOULOU PÉLÉKIDOU
Professeur Honoraire
de l'Université de Jannina

J. HALDON, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, Palgrave McMillan, London 2005, σσ. 205+125 χάρτες. ISBN 978-0-230-24364-4.

Όπως προοιωνίζεται ήδη από τον τίτλο, πρόκειται για συστηματική διαχρονική απεικόνιση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που χωρίζεται σε:

1. Γενικούς χάρτες, καθώς και τα ακόλουθα τρία μέρη:

Πρώτο μέρος: (4ος-7ος αι.) με τις υποδιαιρέσεις : 2 (Ιστορική εξέλιξη: από τη Ρώμη στο Βυζάντιο), 3 (πόλεις, επαρχίες και διοίκηση) και 4 (Η Εκκλησία).

Δεύτερο μέρος: (7ος-11ος αι.) με τις υποδιαιρέσεις : 5 (Ιστορική εξέλιξη: η άνοδος του Μεσαιωνικού ανατολικού ρωμαϊκού κόσμου), 6 (οικονομία, διοίκηση και άμυνα), 7 (Εκκλησία και μοναστική οργάνωση) και 8. (η αυτοκρατορία μέσα στη διεθνή συγκυρία)

Τρίτο μέρος: (11ος-15ος αι.) με τις υποδιαιρέσεις : 9 (απόγαιο και εξαφάνιση: η έκλειψη της Ανατολικής Ρώμης), 10 (οικονομία και διοίκηση), 11 (σύνορα και γείτονες) και 12 (Εκκλησία και μοναστήρι στον ύστερο βυζαντινό κόσμο).

Πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά τα περιεχόμενα, υπάρχει και αναλυτικός κατάλογος των 125 χαρτών και των τεσσάρων πινάκων που επιδιώκουν να αποδώσουν το βυζαντινό νομισματικό σύστημα ανάλογα με τις εποχές. Επίσης, όλοι περίπου οι χάρτες συνοδεύονται από μικρά σχολιαστικά κεφάλαια. Οι παρατιθέμενοι χάρτες είναι, στο μέτρο που μπορώ να κρίνω, ακριβείς, παρ' όλο που στον πρόλογο ο συγγραφέας εφιστά την προσοχή στο θέμα της απόλυτης ακρίβειας, καθώς όλοι οι χάρτες δεν έχουν τυπωθεί στην ίδια κλίμακα. Στη βιβλιογραφία (σ. 173) ο συγγραφέας δείχνει να έχει λάβει υπ' όψη και χάρτες του Βρετανικού Ναυαρχείου.

Αυτά όλα εκτείνονται ως τη σ. 166. Στη συνέχεια υπάρχουν:

Χρονολογική επισκόπηση (σσ. 167-169), Γλωσσάριο βυζαντινών και τεχνικών όρων (σσ. 170-172), Βιβλιογραφία (σσ. 173-175), Παράρτημα 1: Αυτοκράτορες και ηγεμόνες (σ. 176), Παράρτημα 2: Πατριάρχες και Πάπες (σσ. 180-182), Ευρετήριο (σσ. 183-187).

Το βιβλίο, το οποίο έχει γραφτεί από βυζαντινολόγο που έχει ασχοληθεί με πολλές πτυχές της βυζαντινής ιστορίας και φιλολογίας και έχει δημοσιεύσει αρκετά βιβλία και μελέτες, δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο κριτικής ανάλυσης, παρά μόνο σε ορισμένα κύρια σημεία του ή, ακόμα, σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις. Έτσι, δεν πρόκειται να γίνει εδώ κριτική της περιληπτικής αφήγησης των γεγονότων που επιχειρεί ο συγγραφέας παράλληλα με τους χάρτες που παραθέτει. Σε γενικές γραμμές όμως, ο συγγραφέας δεν δείχνει να επιθυμεί να κρύψει τις προτιμήσεις του. Στην αρχή, διαλαμβάνονται τα πολύ γενικά σχετικά με τη γεωγραφία, το κλίμα κλπ., που υπάρχουν στα περισσότερα σχετικά έργα, με προσωπικές απόψεις του συγγραφέα (π.χ. σ. 6, σχετικά με τις αλλαγές που επέφερε η κολλεκτιβοποίηση στην αγροτική οικονομία των Βαλκανίων μετά το Β΄ παγκόσμιο Πόλεμο). Εφιστάται η προσοχή ότι από το έδαφος της Μ. Ασίας μόνο το 9% είναι πεδινό, εξετάζονται τα κύρια τοπικά προϊόντα, ο πληθυσμός, όπου ο συγγραφέας ομολογεί (με το δίκιο του) ότι είναι αδύνατο να είναι κανείς ακριβής, επιχειρείται σύγκριση της μεσοβυζαντινής Μικρασίας και Τουρκίας του 1935 σε σχέση με την πυκνότητα του πληθυσμού. Αντίθετα με το δυσδιεξίτητο του μικρασιατικού εδάφους, ο συγγραφέας υποστηρίζει (σσ. 11-13) ότι υπήρχαν πλείστοι όσοι (κύρια στρατιωτικοί) δρόμοι από τη ρωμαϊκή εποχή, παρ' όλο που ούτε από τα βυζαντινά κείμενα της εποχής ούτε από τους Βίους Αγίων προκύπτει ότι έστω και για μικρό χρονικό διάστημα χρησιμοποιούνταν πολλοί δρόμοι συγχρόνως. Από εδώ, όπως και από άλλα έργα σχετικά με τη βυζαντινή ιστορική γεωγραφία προκύπτει το επικίνδυνο ενδεχόμενο να υπερεκτιμούμε την κατάσταση που επικρατούσε κατά τους 7ο-12ο αιώνες. Φυσικά, ο καθένας μπορεί να υποστηρίξει ό, τι θέλει τη στιγμή που απόλυτη ακρίβεια δεν μπορεί να υπάρξει. Αρκεί μόνο να μην πλήττεται και η σχετική ακρίβεια.

Ενώ οι χάρτες 2.1-2.4 είναι, γενικά, καλοί, θεωρώ ότι οι χάρτες που υπάρχουν στο εκλαϊκευτικό *The Penguin Atlas of Medieval History*,

London 1961¹ (και απεικονίζουν την Ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία γύρω στο 420 και στο 450 μ.Χ. με τις βαρβαρικές εισβολές) θα μπορούσαν, ως όμοιοι ως προς το περιεχόμενο και πολύ σαφέστεροι, να είχαν αντικαταστήσει τους χάρτες 2.2 και 2.3, ενώ ο χάρτης 2.4 που σαφέστατα απεικονίζει αποκλειστικά και μόνο τις κατακτήσεις των στρατηγών του Ιουστινιανού στη Δύση, έχει την μεγαλόπνοη αλλά κάπως νεφελώδη λεζάντα: *Conflict, imperial expansion and warfare in the 6th century*. Και ο χάρτης 2. 5 με υπότιτλο *Defence and strategy: Late Roman Structures*, επιχειρεί να τοποθετήσει στις ίδιες βάσεις τον έξαρχο Ιταλίας με τον *mag. mil per Armeniam* (και οι δυο μεταρρυθμίσεις του 5ου μ. Χ. αιώνα, αλλά πολύ διαφορετικές η μια από την άλλη, η μια το 529, η άλλη επί Μαυρικίου) ενώ, ο συγγραφέας, «φρονίμως ποιών», αποφεύγει κάθε μνεία του *Quaestor Iustinianus exercitus*, που, ως τεχνικός όρος, δεν υπάρχει ούτε στο γλωσσάριο των όρων, στο τέλος.

Αν η σημερινή εποχή μαζικής βυζαντινολογικής παραγωγής είναι αυτή των κωδικοποιήσεων (γι' αυτό και οι τόσες βυζαντινές ιστορίες που εμφανίζονται υπό διαφόρους τίτλους η μια μετά την άλλη), οι βάσεις για τις κωδικοποιήσεις αυτές τέθηκαν γύρω στα εξηκοστά έτη του 20ού αιώνα. Αυτό προκύπτει εντελώς αβίαστα όχι μόνο από τους χάρτες που ο συγγραφέας δανειζεται από τον *Penguin Atlas* του C. McEvedy (π.χ. 2.4, 12, 3 abc) όσο και από τον A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, London 1964 (π. χ. χάρτης 3. 2), αλλά και σε ό, τι αφορά στα σχεδιαγράμματα της πρωτοβυζαντινής διοίκησης (fig. 3.1 και 3. 2 στις σσ. 35-36) που αποτελούν ούτε λίγο, ούτε πολύ, παράγωγα και συνοδευτικά της εξέλιξης της *praefectura praetorio*, η φιλοσοφία της εξέλιξης της οποίας απεικονίζεται στα σχεδιαγράμματα των σσ. 126 και 140-141 του παλαιού (αλλά πόσο σημαντικού!) συγγράμματος του R. Rémondon, *La crise de l'empire romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris 1964, με τους δέκα πολύτιμους μικρούς χάρτες που περιέχει στο τέλος (σσ. 325-333). Από την *praefectura praetorio* κυρίως, την παρακμή και διάλυση της οποίας θρηνεί ο Ιωάννης Λυδός (*Περὶ ἀρχῶν Β΄*, 11 και *Γ΄*, 56), προέκυψαν οι περισσότερες δικαιοδοσίες των ανώτατων αξιωματούχων *viri illustres* που περιλαμβάνονται στα σχεδιαγράμματα 3.1 και 3. 2 (σ. 35-36). Τα σχεδιαγράμματα των σσ. 87 και 133 που απεικονίζουν τη διοίκηση της αυτοκρατορίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο είναι μεν αρκετά

1. Ο συγγραφέας δείχνει να έχει χρησιμοποιήσει μια νεότερη έκδοση.

παραστατικά, αλλά δύσκολο να διακρίνει κανείς σε τί διαφέρουν από τις κατατάξεις και ιεραρχήσεις των L. Bréhier (*Institutions*), N. Oikonomidès (*Listes de préséance*) και J. Verpeaux (*Pseudo-Kodinos*).

Αντίθετα από τον C. McEvedy που παρουσιάζει γενικό πολιτικό και εθνολογικό χάρτη γύρω στο 650 (*The Penguin Atlas*, σ. 37), ο Haldon εμφανίζεται «σλαβικότερος των σλαβικών» εμφανίζοντας στη σ. 29 το χάρτη 2.7 με τίτλο *Imperial neighbours: Italy, the Slavs, the Balkans and the north in 600*, οι βασικές συντεταγμένες του οποίου επαναλαμβάνονται και στους χάρτες 5.1, (σ. 58) και 5.2, (σ. 59). Στον τελευταίο αυτόν χάρτη 5.2 ο ο συγγραφέας σπεύδει να προσθέσει και μια «ανάκτηση» (Recovery), που φτάνει έως το έτος 1050. Κατά τη γνώμη μου, αυτός δεν είναι ο σωστός τρόπος (δηλ. δια των ακροτήτων) να φτάνουμε στο ούτως ή άλλως αναμενόμενο αποτέλεσμα. Σ' αυτό, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές τον Westermanns (E. Kirsten, E. Stier και άλλοι), *Atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig 1963 (ένα ακόμα βασικό έργο της γόνιμης σε πρωτότυπη παραγωγή δεκαετίας του 1960), σσ. 50-51 και 54-55, όπου η «έσθλαβωμένη» περιοχή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια περιορίζεται στη στενή παραλιακή ζώνη και στη Θράκη ως την Αγκίαλο και τη Δεβελτό στα βόρεια. Αντίθετα, πολύ μεγαλύτερο «απάτητο» από τους Σλάβους χώρο στην Ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη δίνει ο χάρτης στη σ. 378 του συλλογικού έργου *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus* [BBA 48], Berlin 1978 (τμήμα γραμμένο από τον H. Ditten), και, βέβαια, ο McEvedy, *Penguin Atlas*, χάρτης σ. 39.

Σε ό,τι αφορά τη Μικρά Ασία, ο χάρτης 6. 8 (σ. 78) δείχνει ένα πραγματικό πανόραμα με ένα πυκνό δίκτυο δρόμων, καθώς τα ονόματα των πόλεων-κάστρων που αναφέρονται στις πηγές (και όλες οι πηγές είναι γνωστές) συνδέονται εδώ με δρόμους, φανταστικούς, κατά τη γνώμη μου (δηλ. πέρα από τους W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, [SB der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil. Hist. Klasse 124, 1891, 8. Abhandlung] και W. M. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor*, London 1890). Στις ίδιες συνήθως υπερβολές καταλήγουν και διάφοροι τόμοι της *Tabula Imperii Byzantini* που πραγματεύονται περιοχές της Μικράς Ασίας, αλλά το ίδιο συμβαίνει και στο χάρτη 6.9 (σ. 79, Βαλκάνια), εδώ με πιο εύστοχο τρόπο, εφ' όσον οι παρατιθέμενοι δρόμοι είναι μόλις πέντε, γνωστοί από την εποχή του

C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Prag 1877 (ανατ. Amsterdam 1967). Οι δυο χάρτες έχουν ως υπότιτλο *Major fortified centres* και *Balkan military bases* αντίστοιχα, αλλά δημιουργούν, ιδιαίτερα ο χάρτης 6. 8, απατηλές εντυπώσεις. Το ίδιο ισχύει και για το χάρτη 7.3 (σ. 94). Ενδιαφέρουσα είναι και η τοποθέτηση του συγγραφέα (σσ. 68-69) σχετικά με τους *Καραβισιάνους*, που τοποθετούνται να έχουν χερσαία έδρα στη Ν. Μικρασία, όπου, ελαφρά ανατολικότερα ίσως, έδρασε η ναυτική μοίρα των Κιβυρραιωτών από τα τέλη, ίσως, του 7ου αιώνα.

Από ό, τι τουλάχιστον γνωρίζω, χάρτης που να απεικονίζει τη βυζαντινή, μικρή πια, αυτοκρατορία μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο βρίσκεται μόνο στη *Sovetskaia istoričeskaja Entsiklopedija*, τομ. 3, Moskva 1963, σ. 443. Ο Haldon παραθέτει έναν σχεδόν όμοιο χάρτη (τον 11.2c, σ. 145) με την ένδειξη ότι αντιστοιχεί στο έτος 1320 περίπου. Όμως στο χάρτη 11.4 (σ. 149), όπου υπάρχει η ένδειξη ότι τα εναπομένοντα βυζαντινά εδάφη είναι αυτά του έτους 1310, τα εδάφη αυτά είναι πολύ λιγότερα και μικρότερα από εκείνα του χάρτη 11.2 (σ. 145) που αναφέρονται στο 1320 (!!). Αυτά είναι αναμφισβήτητα λανθασμένα (δηλ. λανθασμένη τελείως είναι η χρονολογία 1320 του χάρτη 11.2) και αποτελούν παγίδα για τον όχι επαρκώς μυημένο.

Πραγματική συμβολή στη χαρτογραφία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα για την κατανομή των μουσουλμανικών κρατών κατά την ύστερη περίοδο είναι οι παρατιθέμενοι χάρτες 11. 8, a-f στη σ. 156, από τον McEvedy, *New Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth 1992, αλλά και γενικά, όσοι χάρτες έχουν ληφθεί από τον H. Kennedy, *A Historical Atlas of Islam*, second edition, Leiden 2002. Θα πρέπει επίσης να εξαρθούν και οι προσπάθειες του βιβλίου να κάνει προσιτό στους αναγνώστες το βυζαντινό νομισματικό σύστημα (πίνακες 6.1) και 10.1-10. 3, σσ. 88, και 139). Σε ό, τι, τέλος, αφορά την τελευταία βυζαντινή περίοδο, η αποτύπωση των συνεχώς μεταβαλλόμενων «συνόρων» είναι περίπου ανέφικτη [A. Bakalopoulos, *Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XI^{ve} siècle jusqu'à sa chute en 1453*, *BZ* 55 (1962), 56-65].

Η βιβλιογραφία του έργου που παρατίθεται είναι κατά τα 90% στη δεσπόζουσα σήμερα αγγλική γλώσσα και κυμαίνεται σε κάποιο βαθμό ανάμεσα στην καθαρά επιστημονική και στην εκλαϊκευτική. Και ο Άτλας των χαρτών και τα συνοδευτικά κείμενα έχουν μάλλον εκλαϊκευτικό

χαρακτήρα. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, ο συγγραφέας δεν επιχειρεί να κρύψει τις προτιμήσεις του, όπως εξ άλλου πράττει και σχεδόν κάθε επιστήμονας, εφ' όσον σήμερα η βιβλιογραφία είναι και τεράστια, και πολυσχιδής και πολύγλωσση. Στο οπισθόφυλλο του βιβλίου φαίνεται ότι ο συγγραφέας έχει σπουδάσει και στην Ελλάδα.

Το βιβλίο του J. Haldon είναι μια αξιέπαινη και χρήσιμη συμβολή στη βυζαντινή διαχρονική γεωγραφική απεικόνιση. Ορισμένα σημεία του μπορεί να χρειάζονται διόρθωση ή ακόμα και συμπλήρωση –αυτό είναι τελείως φυσικό– αλλά οπωσδήποτε έπρεπε να υπάρχει ένας πλήρης Άτλας της βυζαντινής Ιστορίας εδώ και καιρό.

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΠΗΣ
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ

Ioannis Chrysostomi de Davide et Saule homiliae tres, quas edidit
FRANCESCA PROMETEA BARONE [Corpus Christianorum. Series graeca 70],
Turnhout 2008, σσ. LXII+86, ISBN 978-2-503-52797-0.

Ἡ σειρά Corpus Christianorum. Series graeca, τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου
Brepols, ἔχει ὡς ἀπώτερο στόχο νὰ ἀντικαταστήσει σταδιακὰ τὴν PG τοῦ
J. P. Migne, προσφέροντας σύγχρονες καὶ εὐχρηστες κριτικὲς ἐκδόσεις ποὺ
ἔχουν ἀξιοποιήσει ὅλα τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας καὶ ἀνταποκρίνονται
στὶς σύγχρονες φιλολογικὲς προδιαγραφές.

Ὁ 70ος τόμος, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, περιλαμβάνει τὴν κριτικὴ
ἐκδοση (ἀπὸ τὴν Francesca Prometea Barone), τῶν τριῶν ὁμιλιῶν τοῦ
Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου περὶ Δαυὶδ καὶ Σαοὺλ¹. Θέμα τῶν ὁμιλιῶν
εἶναι ἡ ὀργὴ καὶ ὁ ἱεράρχης προβάλλει τὴν ἀντίθεση τοῦ κακοῦ καὶ
ἐκδικητικοῦ Σαοὺλ καὶ τοῦ ὑπομονετικοῦ καὶ ἀνεξίκακου Δαυίδ.

Σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφές τῆς σειρᾶς προτάσσεται περιεκτικὴ
εἰσαγωγή (σσ. xi-lxxii), στὴν προκειμένη περίπτωσι στὰ ἰταλικά,
διαρθρωμένη σὲ πέντε ἐνότητες: ἀρχικὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴν

1. Ἡ διατριβὴ τῆς συγγραφέως, ποὺ ὑποστηρίχθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Palermo
τὸ 2006, εἶχε ὡς θέμα ἀκριβῶς τὴν κριτικὴ ἐκδοση, τὴν μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμὸ τῶν
ὁμιλιῶν αὐτῶν. Παράλληλα ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ σειρά ἀρθρῶν, στὰ ὁποῖα ἐξετάζονται
ἀναλυτικότερα τὰ θέματα τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῶν ὁμιλιῶν. Βλ. F. PROMETEA
BARONE, *Per un'edizione critica delle omelie De Davide et Saule di Giovanni Crisostomo,*
Augustinianum 45 (2005), 231-258.-Sir Henry Savile, editore delle omelie *de Davide*
et Saule di Giovanni Crisostomo: i suoi esemplari, il suo testo, *Sacris Erudiri* 46 (2007),
89-109.-Per la costituzione del testo delle omelie *de Davide et Saule* di Giovanni Crisostomo:
le interpolazioni penetrate nel testo, *Sileno* 34 (2008), 193-210.- Per la costituzione del testo
delle omelie *de Davide et Saule* di Giovanni Crisostomo (2): note di commento filologico,
Sileno 35 (2009), 237-247.- Per la costituzione del testo delle omelie *de Davide et Saule* di
Giovanni Crisostomo (3). Luoghi corrotti, congetture, *Orpheus* 30 (2009), 223-240.

χρονολόγηση τῶν ὁμιλιῶν (σσ. xi-xix). Ἐκφωνήθηκαν στὴν Ἀντιόχεια ἕναν χρόνον περίπου μετὰ τὴν χειροτονία τοῦ Χρυσοστόμου, τὸ Πάσχα τοῦ 387, καὶ συνδέονται μὲ τὰ γεγονότα τῆς Σαρακοστῆς τοῦ ἔτους ἐκείνου: εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ κάτοικοι ξεσηκώθηκαν (ἐξ αἰτίας τῶν φόρων ποὺ τοὺς ἐπεβλήθησαν ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Α΄), καὶ κατέστρεψαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ συγγραφέας φαίνεται νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ὁμιλίες τοποθετοῦνται μετὰ τὸ Πάσχα, ὅταν πλέον μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ ἐπισκόπου Φλαβιανοῦ εἶχε ἀπαλυνθεῖ ἡ ὀργὴ τοῦ αὐτοκράτορα. Εἶναι εὐνόητο λοιπὸν γιὰ ποιὸν λόγο ὁ Χρυσόστομος ἐπέλεξε τὶς συγκεκριμένες βιβλικὲς μορφές τοῦ Δαυὶδ καὶ τοῦ Σαουλ.

Ἡ δευτέρη καὶ ἡ τρίτη ἐνότητα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. xx- xxxvii καὶ xxxviii-lxii), ἐξετάζουν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἄμεση παράδοση τοῦ κειμένου: παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ καὶ συγκρίνονται τὰ 41 χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὶς ὁμιλίες, καὶ καταρτίζεται τὸ στέμμα (σ. lxii). Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἔμμεση παράδοση τοῦ κειμένου, ποὺ παρουσιάζεται στὴν τέταρτη ἐνότητα (σσ. lxiii- lxxv): τμήματα ἀπὸ τὴν τρίτη ὁμιλία ἀναπαράγονται στὴν ψευδοχρυσοστομικὴ ὁμιλία *κατὰ τῶν θεάτρων* (CPG 4653= PG 56, 541-554), ἀγνώστου συγγραφέα καὶ ἀβέβαιης χρονολογίας. Ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς ὁμιλίες ἀνιχνεύονται καὶ σὲ πέντε ἀπὸ τὶς Ἐκλογές ποὺ ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν ἐρανιστικὴ συλλογὴ τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη², τοῦ 10ου αἰ., ὅποτε πιθανότατα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ χειρόγραφα παλαιότερα ἐκείνων ποὺ διαθέτουμε, πράγμα ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου³. Ἐπίσης, ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς ὁμιλίες διασώζεται καὶ σὲ κοπτικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία ἀνάγεται πιθανότατα στὸν 5. αἰ., εἶναι δηλαδὴ πολὺ παλαιότερη ὢλων τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν

2. Βλ. PG 63, 567-902. Παραδόξως ἡ ἐρανιστικὴ αὐτὴ συλλογὴ δὲν ἀναφέρεται στὸ κλασσικὸ βιβλίον τοῦ P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971. Ἀποτελεῖ πάντως τυπικὸ δεῖγμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ τοῦ 10ου αἰ. Βλ. J. DARROUZÈS-L. G. WESTERINK, *Théodore Daphnopatès, Correspondance*, Paris 1978, 6 καὶ A. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature, 850-1000*, vol. 2, Athens 2006, 152 καὶ 314, ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴν μελέτη τοῦ M. G. DE DURAND, *La colère chez s. Jean Chrysostome*, *Revue des sciences religieuses* 67 (1993), 61-78.

3. Τὸ θέμα εἶχε ἀπασχολήσει τὴν συγγραφέα καὶ στὴν μελέτη τῆς *Le omelie de Davide et Saule* di Giovanni Crisostomo nelle *Eclogae* di Teodoro Dafnopata, *Orpheus* n.s. 28 (2007), 1-24.

τὸ συγκεκριμένο κείμενο⁴. Καὶ ἡ πέμπτη καὶ τελευταία ἐνότητα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. lxxv-lxxxι) ἀναφέρεται στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν ὀμιλιῶν καὶ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους.

Ἀκολουθεῖ (σσ. 1-77), ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων, μὲ τὴν γνωστὴ ἐπιμέλεια τῶν τόμων τῆς σειρᾶς. Τὸ μόνο ποὺ ξενίζει εἶναι τὸ ὅτι σὲ περιπτώσεις ἔκθλιψης, ἢ ἀπόστροφος προσκολλᾶται στὸ φωνῆεν τῆς λέξης ποὺ ἀκολουθεῖ χωρὶς διάστημα (βλ. π.χ. ἀλλ'ἦ, παρ'αὐτοῦ, καθ'ἑαυτοῦ, Ἴν'οὔν καὶ πάρα πολλά ἄλλα παρόμοια), κάτι ποὺ προφανέστατα ὀφείλεται στὸ ὅτι τηρεῖται ὀρθογραφικὴ συνήθεια τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, ποὺ δὲν ἀκολουθεῖται ὅμως σὲ ἐλληνικὰ κείμενα.

Τὴν ἔκδοση συμπληρώνουν δύο σύντομοι πίνακες τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν βιβλικῶν χωρίων (σσ. 79-82).

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

4. Βλ. καὶ F. P. BARONE, Una versione copta dell'omelia *De Davide et Saule* III di Giovanni Crisostomo tradita da un papiro del Museo Egizio di Torino (VIII Orlandi), *OCP* 75 (2009), 483-493.

CH. STAVRAKOS (ed.), Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σινο-Ελληνικών Σπουδών «Σχέσεις Ελληνικού και Κινεζικού κόσμου», 2-4 Οκτωβρίου 2004, Ιωάννινα 2008, 299 σ. και πίν. [Proceedings of the 1st International Congress for Sino-Greek Studies, “Relations between the Greek and Chinese World”, 2-4 October 2004, Ioannina 2008, 299 pp. and plates. ISBN missing].

This volume contains the proceedings of a symposium held in the University of Ioannina in 2004 on “Relations between the Greek and Chinese World”. As stated by the chairman of the organizing committee Professor M. Kordoses in his introductory note to the volume, these proceedings are a contribution to furthering our knowledge of relations between the Greek world and China. This –for the Greek world and the Mediterranean in general– extremely remote area extending far beyond India (which until recently was considered the easternmost country to maintain contacts with the Greeks) appears in these proceedings to share intimate bonds with the Byzantines, maintaining specific contacts through trade or individual and group journeys to the East on certain occasions, whether in the service of diplomacy or under pressure of raids or religious persecution. Through the study of literary sources and other less accessible texts as well as a variety of artifacts and archaeological findings, this volume makes it clear that there existed at various moments of the past at least a mutual awareness and even official transactions between the two Worlds. The seventeen papers included in the proceedings focus on various research issues of recent decades and reveal new scholarly approaches concerning Greek contacts with the world of the Far East, a field that has been embraced by specialists in the history of the East and of Byzantium.

It is notable that the Roman Empire, or at least its Eastern provinces, was originally known in Chinese as Ta-ch'ín (meaning Great China) and afterwards as Fu-lin, a standard official term in use at least by the 9th c. This period marked the end of the first phase of contacts cultivated with the Byzantine Empire (7th-8th c.), during which ties were developed between at least its eastern regions and China and the Byzantine state and its capital recognized as territorial entities in the Chinese sources. The information provided by the Eastern sources, especially those from China, is significant, particularly after the 6th c., as it offers various insights –though few very specific references–, that can be aligned with the elliptical reports offered by the Byzantine texts. Of course, the enrichment of our knowledge resulting from investigation of the Chinese sources, as pointed out in many studies in the volume, will require even greater expert analysis in the future, as evidenced by professor M. Kordoses himself, a scholar specializing in Byzantine-Chinese relations. The first paper of the volume: “Étapes mésopotamiennes sur la route de la soie” (pp. 1-26) by A. Bousdroukes, explores the significance of the Silk Road, which traversed the region of northern Mesopotamia, and two other southern routes and their role in land communications between China and the Mediterranean Sea during Late Antiquity. Furthermore, when considering the routes recorded in the western sources from the 2nd to the 6th c. and the descriptions of journeys via the Tigris and Euphrates found in the Chinese chronicles, the author concludes that the river routes could indeed be associated with the “Sea”, west of which according to Chinese sources, extended the territory of Ta-ch'ín, as suggested by professor M. Kordoses¹. Another region referred to also as Ta-ch'ín is presented in the next paper of the volume by S. Kordoses: “To Ta-ch'ín της Βακτρίας” (pp. 27-35, English summary pp. 36-37). Although, as already mentioned, Ta-ch'ín literally signified “Great China”, the Ta-ch'ín of Bactra is different from the one already known; in any case, it is certain that this name indicated regions inhabited by Greeks. A third identical instance

1. M. KORDOSES, *China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese Studies with special reference to the Chinese Sources. I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period (2nd c. B.C.- 6th c. A.D.)*, Thessaloniki 1992 (Historicogeographica Meletemata 2) [= pp. 143-254 of “Graecoindica-GraecosERICA”, the second fascicle of the 3rd volume of the journal *Ιστοριογεωγραφικά* (Ioannina-Thessaloniki 1991), reprinted with the original pagination and with an addition of an index and a contents page, esp. pp. 208-210].

is contained in a Chinese administrative document describing the Chinese protectorates (the Pei-t'ing and the Ngan-si, 7th c.) in Central Asia. A sub-periphery of the second, named Ta-ch'in, is located, according to the writer's analysis, near Bactra (Balkh), a region occupied by Greek populations since the times of Alexander the Great and later during the era of the empire of the Seleucides, which may have been re-Hellenized by Byzantine prisoners transferred there during the Byzantino-Persian wars.

The paper by S. Euthymiades, «Ανεπίδοτη (;) επιστολή νεστοριανού από το Τουρφάν (Κινεζικό Τουρκεστάν) προς βυζαντινό αξιωματούχο» (pp. 39-47, English summary pp. 36-37), offers a new interpretation on the handling of issues concerning the Christian communities outside the Roman Empire, based on a letter written in Syriac by a member of the local community of the Church of the East, comprising the metropolitan sees of Sogdiane, Transoxiane, India and China. This letter belongs to the Berlin collection of Syrian manuscripts and is dated to the late 10th-early 11th c. On paleographical grounds the editor M. Maróth suggested that it was a draft letter by someone communicating with the Byzantine court. The letter was among the excavation findings of a monastery in the region Turfan (Chinese Turkestan) and appears to have been addressed to a Byzantine official, a fact that presupposes a broader exchange of letters. This practice was well known in Byzantium, where eminent personalities were correspondents of foreign leaders or senior officials. The next study by G. Kuluras, «Η Άπω Ανατολή στο έργο του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα “Διόρθωσις ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων”» (pp. 49-57, English summary p. 58), focuses on Georgios Gemistos Plethon's treatise on Strabo, composed in 1439. According to this treatise the regions inhabited by Sinae and Seres were located in the East, beyond India. Plethon's claim that nothing new had been written about the Eastern Ocean in his times, despite the publication of the travels of known navigators a century earlier, cannot be true; this view must be due to Plethon's rigid commitment to ancient beliefs and to the skepticism with which he viewed the geographical knowledge of his own time.

The next communication by V. Christides, “Once again the transmission of Chinese naval technology to the Arabs: Primitive propel rockets” (pp. 58-66, 6 figs.), deals with the extensive descriptions of Greek fire found in Arabic sources, when Byzantine literature remained silent on the subject.

Information provided by Ibn al-Manqali and some other Arabic sources on explosives or protective fireproof garments shows the evolution of these defensive and offensive devices and techniques. The most advanced military practices were applied in mounting rockets on Arab warships, some of which, in all probability, copied Chinese naval practices. These complex weapons were based on Chinese technology as indicated by the instructions preserved in an anonymous Arabic text. Another topic dealing with new content and quality in the variety of contacts with China is presented by R. C. Müller in his survey of traveler's texts from the 12th through the 16th c.: "Between Orient-ation and re-Orient-ation – Western European travelers to the East and the unchanging image of China in the West during the 16th century" (pp. 67-88). Müller outlines the European image of China, initially formulated in travel books that appeared from the Renaissance onwards and then flourished with the increase in Eastern products traded in the West.

The study by J. Stanley-Baker, "Modes of cultural expression gleaned from archaeological evidence of Sino-Hellenic contacts. Framing some questions" (pp. 89-126, appendix, plates and figs), searches the links between the cultures of Ancient Greece, Mesopotamia and Ancient China and proposes possible counterparts between Early Christian and Chinese development of thought and art. The next paper by Y. Kadoi, "The palmette and the lotus: the decorative interaction between Greece and China along the Silk Road" (pp. 127-142, 10 figs), examines possible stylistic relationships in artistic decorative motifs selectively adapted in Byzantium and China. K. Papapavlou, in her paper «Ελληνικά ίχνη στην τέχνη του Δρόμου του Μεταξιού και συναφείς παρατηρήσεις» (pp. 143-166, English summary pp. 151-152, 28 figs), deals with a similar theme, examining a number of artifacts that indicate the influence of Greek motifs in Chinese art. Early Christian art, Coptic art and Byzantine art were possibly transmitted through the cultures situated along the Silk Road. On the other hand, sporadic finds of Chinese porcelain and fragments of marble in the Peloponnese (Corinth and Methoni) testify to the trade in luxury items from China to the West during the Late Byzantine period. The multifarious cultural impact of intercourse between East and West are the subject of the next study by A. Karamanou: «Έμμεσες ελληνικές επιρροές στην τέχνη της Κίνας μέσω της Κεντρικής Ασίας» (pp. 167-182, English summary pp. 174-176, 9 figs). The indirect influences of Greek art in China were reinforced from the 7th to the

14th c. The art of Gandhara evolved further in the direction of North-Western China between 3rd c. BC and 5th c. AD. Indications of the extent of these relationships are provided by the statue of a Byzantine envoy, unearthed in the burial complex of the third emperor of the T'ang dynasty (7th-9th c.), the Byzantine coins found in China and the two-way influences that appear to have existed during the early period of the Ming dynasty (1368-1644). Instances of Asiatic iconographic elements found in some cases of post-Byzantine art of the School of Northwest Greece, perhaps due to the location of the region between East and West and the tendency towards exoticism found in Byzantine art from the 14th c. onwards are examined by Ch. Merantzas in his chapter: «Η παρουσία ασιατικών εικονογραφικών στοιχείων στο πολιτισμικό περιβάλλον της επονομαζόμενης “Σχολής της ΒΔ Ελλάδας”. Το ζωγραφικό θέμα της *materia informis*» (pp. 183-212, English summary p. 207, 8 figs).

In the following paper, «Η φανταστική επίσκεψη του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Κίνα σύμφωνα με το περσικό ρομαντικό έπος *Iskandarnama* (Βιβλίο του Αλεξάνδρου)» (pp. 213-220, Appendix pp. 221-222, English summary p. 223), E. Venetis explores new directions of research on the presentation of Alexander's the Great fictitious visit to the Land of China in the *Iskandarnama*, the Persian-Central Asian legendary romance based on a variety of oral and written legendary traditions for his life developed in the Middle East and Central Asia during the Hellenistic, Late Antique and Islamic periods. The next paper, by J. Xu, “Notices of Roman-Byzantine World in Ancient Chinese sources” (pp. 225-234), offers an outline of the ancient geographical terminology and names relating to the Byzantine Empire recorded in the Chinese historical narratives between the 3rd c. BC and 5th c. AD. In his contribution, «Βυζάντιο και Κίνα των T'ang. Γεγονότα και “συμπτώσεις”» (pp. 235-250, English summary pp. 251-252), M. Kordoses focuses on the bilateral contacts between Byzantium and China, evidenced by the frequency of embassies between the two sides and the finds of coins and imitations of coinage. Byzantine embassies to China sent by the emperors of Constantinople between the 6th and 8th c. and attested in Chinese sources are corroborated by the Byzantine (and Byzantine imitations of) coin finds in China and the quite accurate information reaching China on geographical and religious matters concerning the West. These data reflect diplomatic, commercial

and cultural exchanges with China at a time when Byzantium was availed of very substantial military power and managed to confront with relative effectiveness the Arab expansion. Moreover the interaction between the two worlds strengthened the communications between Nestorians and China. These trends were particularly marked in the period up to the restoration of Orthodoxy in Byzantium (843 AD) and the persecution of Manicheans and other religions in China; both sides' religious policies present remarkable similarities in the mid-ninth century and had a catalytic effect on the imposition and predomination of homogeneous religious observance in, simultaneously, the East and West.

The next study, by Z. Xu-shan, "Gan Ying's Notice of a Greek Myth in his Mission to Ta-ch'ín" (pp. 253-259, 2 plates) examines traces of the ancient myth of the sirens preserved in Chinese narratives from the 5th to 7th centuries dealing with a Chinese envoy's trip to Rome in the 1st c. AD. The repeated mentions of this legendary adventure during the voyages in the Sea of Ta-ch'ín is an interesting instance of the use of an ancient Greek legend in the East over several centuries. The next study, by E. Giannakes, «Η Κίνα στο έργο του Άραβα ιστορικού Mas'ūdī (893-956 μ.Χ.)» (pp. 263-279, English summary pp. 277-278, one map), reviews the evidence found in two extant works of Mas'ūdī on China. As Giannakes points out, legendary and historical narratives on geography and genealogy, and information on China's dynasties, administration, culture, religion, technical skills and social hierarchies are treated by Mas'ūdī in comparison with other contemporary empires.

The volume concludes with the contribution of Ch. Stavrakos, "The Elephant: a rare motif on the Byzantine lead seal *ἐπὶ τῶν βαρβάρων*" (pp. 281-299, 5 plates). Stavrakos examines the iconographic motif of an elephant depicted on a Byzantine seal that belonged to an official under the title *ἐπὶ τῶν βαρβάρων* (lit.: 'in charge of the barbarians'), as an emblem preferred by the owner of the seal (11th c.). By analyzing the various uses of the term *barbaros/barbaroi*, which at some time became established as a name referring to the ancestry of a known figure and owner of an aristocratic mansion in 10th c. Constantinople, and examining depictions of elephants in known imperial silks, the author concludes that this pictorial theme, among other non-religious symbols, may be linked to the seal's owner's responsibilities regarding the guidance of foreign legations and visitors or

the control of a military garrison, or even duties regarding the supervision of imperial parks with wild animals in the area of Constantinople. The preference for these motifs became more marked in this period of ongoing and intensive exchanges with the world outside Byzantium, and themes and motifs of foreign derivation became a feature of Byzantine society.

The studies contained in this volume highlight the two-way contacts of Byzantium with the Far East and remind us that this is a fascinating subject for bilateral exploration by scholars of Byzantine and Chinese history and archaeology as well as for multi-disciplinary research by experts in the fields of historical geography and art history. The varied perspectives of the symposium certainly offer fruitful ground on which to continue further exploration in the field of Greek and Chinese interaction. The studies also contain numerous references and information not previously available and offer answers, albeit tentatively, on questions relating to the origin, wanderings or final destinations of individual people and populations and their thoughts, ideals, and beliefs, as well as the provenance and circulation of artifacts and technical achievements. All these historical movements and exchanges were dependent on the geo-political stability of these two great empires and the shifting balances and conditions prevailing in the space between them.

MARIA LEONTSINI

Institute for Byzantine Research/NHRF

